

ББК І 90 **Засновник:** Інститут української археології
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Двадцять восьмий том “Наукових записок” Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені молодими вченими та аспірантами.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я
Г.В. Папкін (головний редактор),
Г.В. Боряк, В.А. Брехуненко,
Д.В. Бурім (відповідальний секретар),
І.Б. Гирич, М.М. Капраль,
О.О. Маврін (заступник головного редактора),
Н.І. Миронець, В.І. Мільчев, Ю.А. Мицик, В.І. Наулко,
О.В. Павлюченко, В.М. Піскун, В.І. Ульяновський, Я.О. Федорук

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
(Протокол № 4 від 19 червня 2014 р.)

© Інститут української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2014
© Автори статей, 2014

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 28

Київ 2014

Зміст

Вячеслав Корнієнко (<i>Київ, Україна</i>). Епіграфічні пам'ятки церкви Різдва Христового в Галичі	7
Олеся Сафронова (<i>Київ, Україна</i>). Історіографія дуалістичних рухів на руських землях у XI–XVI ст.	14
Ігор Смуток (<i>Київ, Україна</i>). Демографічний розвиток шляхти Перемишльської землі XVI ст.	20
Олег Мальченко (<i>Київ, Україна</i>). Італійська гармата останньої чверті XVI ст. з колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького: походження й типологія	39
Богдан Смерека (, <i>Україна</i>). Городоцьке староство Львівської землі Руського воєводства: територія і населення у XVI–XVIII ст. (за матеріалами фіскальних джерел) ...	62
Володимир Маслак (<i>Кременчук, Україна</i>). Еволюція концепції “загальноросійської культури” і проблема концептуалізації	104
Іван Синяк (<i>Київ, Україна</i>). Документальні зносини Коша Війська Запорозького Низового з Кримським ханством у період Нової Січі (1734–1775)	115
Ірина Давибаран (<i>Київ, Україна</i>). Основні напрямки діяльності цивільних губернаторів Південної України 1775–1776 рр.	129
Антон Ганул (<i>Київ, Україна</i>). Церковна та освітня політика Івана Хорвата в Новій Сербії	143
Геннадій Шпитальов (<i>Київ, Україна</i>). Місце ландміліції на українському прикордонні XVIII ст.	154
Єгор Сидорович (<i>Херсон, Україна</i>). Французьке купецтво в чорноморських операціях кінця XVIII – першої половини XIX ст.	180
Оксана Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>). Дослідження історії української еліти козацької доби у першій чверті XIX ст.	187

Інна Черноіваненко (<i>Херсон, Україна</i>). Жити в місті: доля будинку родини Скадовських	197
Оксана Бублик (<i>Київ, Україна</i>). Оголошення як джерело з урбанізації Катеринослава наприкінці XIX – на початку XX ст.	204
Юрій Земський (<i>Біла Церква, Україна</i>) Технологія формування лояльності засобів масової інформації щодо владної політики в Російській імперії	233
Валерій Старков (<i>Київ, Україна</i>). Опубліковані джерела традиційної ігрової культури населення України (XIX – перша третина XX ст.)	244
Ярослав Березняк (<i>Ялта, Україна</i>). Показові заходи земського агрономічного персоналу Таврійської губернії на початку XX ст.	269
Олександр Олійник (<i>Київ, Україна</i>). Анархізм як відображення національної традиції врядування в Україні нової доби	273
Дмитро Бурім (<i>Київ, Україна</i>). Джерела до історії діяльності Української надзвичайної військової місії у справах українських військовополонених в Італії 1919–1920 рр. (<i>З архівно-документальної спадщини Дмитра Дорошенка</i>)	289
Андріс Коянс (<i>Київ, Україна</i>). Національно-культурне та побутове життя татар Запоріжжя у період індустріалізації (кінець 20-х – 30-ті роки XX ст.)	344
Ірина Сахно (<i>Київ, Україна</i>). Листування В. Винниченка з В. Левінським як просопографічне джерело	357
Юлія Горбач (<i>Київ, Україна</i>). З епістолярної спадщини Олександра Олеса: листи Миколи Галагана до Олександра Олеса (1920–1942).	364
Євген Мацелюх (<i>Тернопіль, Україна</i>). Польська історіографія про радикальні політичні партії та організації Другої Речі Посполитої доби “санації” (1926–1939 рр.)	385
Юрій Черченко (<i>Київ, Україна</i>). Проблеми українського національно-визвольного руху в листуванні Євгена Коновальця з українськими громадськими діячами в Канаді	393
Наталя Романець (<i>Кривий Ріг, Україна</i>). Сільськогосподарське переселення до Південної України (1933–1934 рр.): причини, особливості, наслідки	411

Марина Михайлюк (<i>Київ, Україна</i>). Місцева поліція Кіровоградщини та її залучення в нацистську політику Голокосту	422
Світлана Сорочіна, Оксана Завальна (<i>Київ, Україна</i>). Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році	440
Геннадій Казаков (<i>Бердянськ, Україна</i>). Становище шкільництва на окупованих територіях Північного Приазов'я: 1941–1943 рр.	465
Володимир Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>). “Тимчасові” розпорядчі документи й усні вказівки УПА та підпілля ОУН(б)	476
Сергій Гузенков (<i>Київ, Україна</i>). Життя запорізьких вчителів у повоєнну добу	483
Надія Міщенко (<i>Київ, Україна</i>). Еволюція зовнішньополітичного курсу Аргентини в біполярний період	493
Ольга Морозова (<i>Миколаїв, Україна</i>). Польське історичне товариство: з історії заснування й діяльності	504
Анастасія Кавунник (<i>Київ, Україна</i>). Вишеградська група та Україна в контексті ініціативи “Східне партнерство”: джерелознавчий аспект	511
Відомості про авторів	524

Вячеслав КОРНІЄНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.271:246(477.86)

Епіграфічні пам'ятки церкви Різдва Христового в Галичі

Зважаючи на цінність епіграфічних пам'яток як джерел для різноманітних напрямків історичних досліджень, у серпні 2014 р. на запрошення адміністрації Національного заповідника “Давній Галич” мною було проведено комплексне дослідження епіграфічних пам'яток XII–XIX ст., що збереглися у церкві св. Пантелеймона в с. Шевченкове, церкві Успіння Пресвятої Богородиці та каплиці св. Василя на Крилоській горі, а також у церкві Різдва Христового в Галичі. Причому дослідженню підлягали не тільки графіті, але й інскульпти, виконання яких, на відміну від графіті, передбачалося під час виготовлення тої чи іншої пам'ятки (надгробки, пам'ятні знаки тощо). Стаття присвячена публікації двох пам'яток епіграфіки церкви Різдва Христового, що нині височіє на Соборній площі у Галичі.

Перша писемна згадка про храм належить до 1550 р., коли Галицький магістрат видав статут цеху шевців, де згадувалась парафіяльна церква міста, в якій цей цех мав свій вівтар. Наступна згадка належить до 1593 р., коли король Сигізмунд III затвердив статут галицького гончарського цеху, згідно з яким церква Різдва Христового була власністю цього цеху. Пізніше храм згадувався у 1642 та 1693 рр. [4, s. 101–102]. Відтак, відсутність надійних писемних згадок про час побудови церкви та фундатора спричинила до дискусію щодо часу її спорудження. На підставі архітектурних досліджень найбільш вірогідним часом побудови храму вважається XIV ст.

Пролити світло на час спорудження церкви Різдва Христового дозволили б епіграфічні дослідження, проте на сьогоднішній день стіни храму закриті розчином, а тому недоступні для повноцінного вивчення. Наразі достеменно відомо про дві епіграфічні пам'ятки з цієї церкви, причому одна з них нині втрачена.

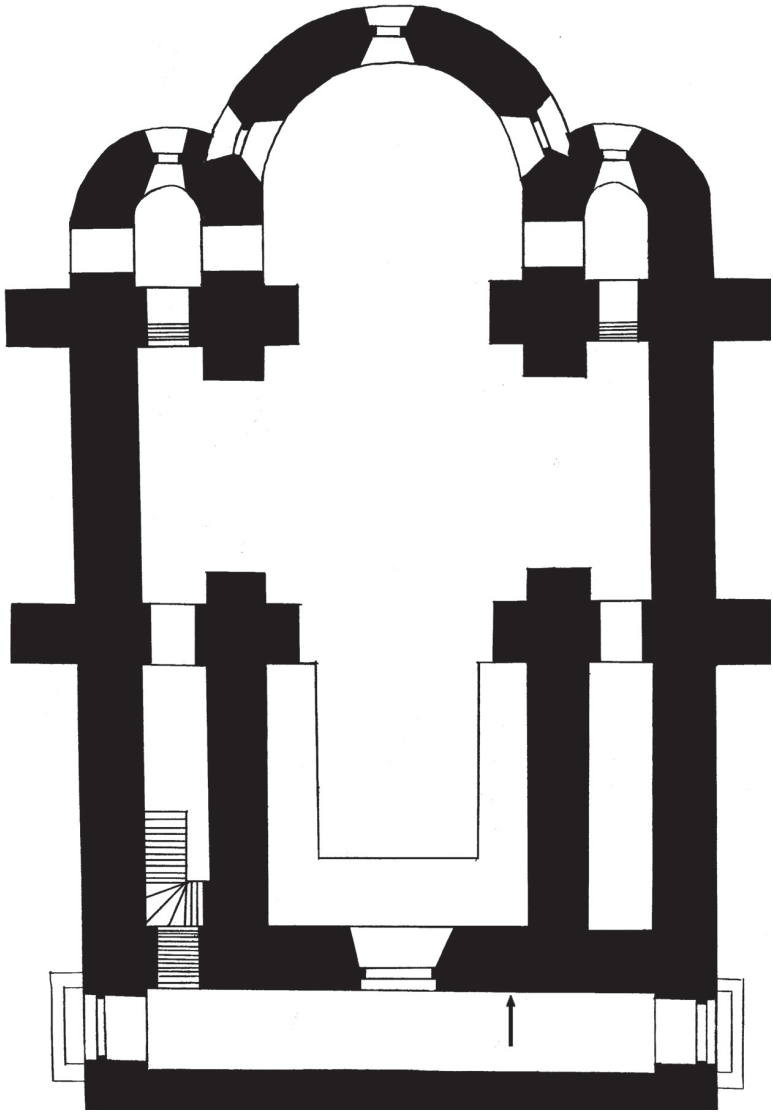
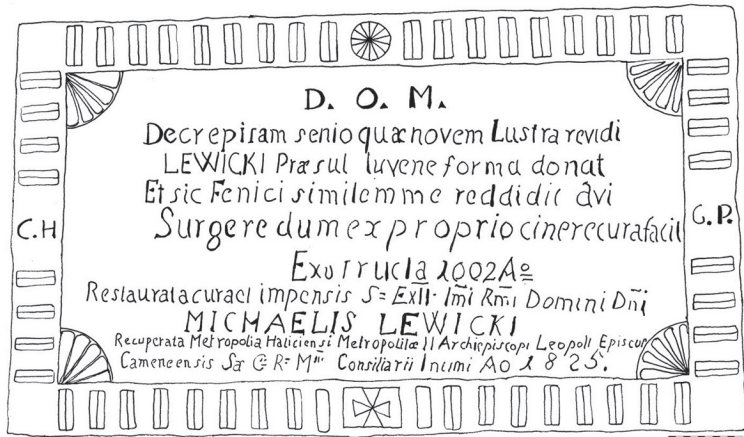

Схема церкви Різдва Христового (подається за Й. Пеленським)
із вказівкою розташування пам'ятної плити 1825 р.

Про неї пише відомий дослідник галицьких старожитностей Й. Пеленський. Він зазначає, що її було виявлено під час реставрації церкви у XIX ст. стараннями Галицького митрополита Михайла Левицького, й вона мала вигляд округлого каменя зі слідами орнаменту або герба, довкола якого розміщувались три хрести чотирикінцеві та літери **В, Г, Л, В**, що, на думку публікатора, мали розглядатись як абрєвіатура “Варлам, Галицько-Львівський владика”; на цій підставі він датував пам’ятку початком XVIII ст. (точніше, 1708–1715 рр., коли Варлам Шептицький був Львівським, Галицьким та Кам’янецьким єпископом) [4, s. 102, prz. 8]. На жаль, оригінал самого каменя мені відшукати не вдалося, проте складений Й. Пеленським опис дає змогу висувати, що під час реставрації було виявлено плиту з гербом фундатора та його скороченою титулатурою. Подібний пам’ятний знак можна й нині бачити над північним порталом Успенської церкви XVI ст. у Крилосі: у центрі плити трикутної форми вирізьблено герб єпископа Йосипа Шумлянського “Корчак” в оточенні літер **І, Ш, Е, Л, Г, К**, тобто **І(’сифь) Ш(умлянский) Е(пископъ) Л(ьвовский) Г(алицкий) К(аменецкий)** ‘*Йосип Шумлянський, єпископ Львівський, Галицький та Кам’янецький*’, а трохи нижче зазначено рік – 1702 [1, с. 270; 4, s. 117]. Вочевидь, плита з церкви Різдва Христового належала до одного з етапів якихось ремонтно-реставраційних робіт у храмі. Втім, з пропонованим Й. Пеленським розкриттям абрєвіатури важко погодитись, адже в подібних написах чітко вказувалась титулатура владики, прикладом чому є вищезгадана плита Йосипа Шумлянського, а також печатка Варлаама Василя Шептицького, де він йменується єпископом Львівським, Галицьким та Кам’янецьким [2, с. 235]. Відтак, абрєвіатура на плиті мала б включати шість літер **В, Ш, Е, Л, Г, К**. Тому, аби прийняти версію Й. Пеленського, слід припустити втрату останньої літери верхнього рядка та першої літери середнього, а також неправильне прочитання останньої літери (замість **К – В**). За умови відсутності оригіналу означеного каменя робити такі припущення було б надто ризиковано. Спираючись на наведений вченим опис впевнено можна констатувати лише те, що ця плита, у якій могла згадуватись як духовна, так і світська особа, за своїми іконографічними особливостями може датуватись у проміжок часу від початку XVI до початку XVIII ст.

Інша епіграфічна пам’ятка, вже XIX ст., збереглась, нині її можна бачити на східній стіні нартексу праворуч від входу до центральної нави. Її текст був опублікований Й. Пеленським [4, s. 102, prz. 9], однак

Прорисовка пам'ятної плити з церкви Різдва Христового

особливої уваги вітчизняних дослідників не привернув (вочевидь, за відсутності перекладу) та практично не згадувався в історіографії.

Прямокутна табличка з написом вмурована до стіни на висоті близько 170 см від рівня підлоги, її збереженість добра, всі складові збереглись. Поле, в якому виконано десятирядковий текст, обмежене рамкою. Зверху посередині вона прикрашена круглою рельєфною розеткою, обабіч якої – по дев'ять заглиблених усередину двосхилих вертикальних врубів (лінія розділу проходить посередині кожного). У нижній частині – рельєфне зображення чотирикінцевого корсунського хреста, обабіч якого знаходяться по дев'ять аналогічних верхнім двосхилих вертикальних врубів, за винятком тих, що розміщені обабіч хреста – вони мають рівну поверхню всередині. Ліве ребро рамки містить літери **С. Н.**, обабіч яких по чотири горизонтальні вруби, праворуч – такі самі, що оточують літери **Г. Р.** По всіх кутах біля рамки – оберненні досередини рельєфні розетки у чверть кожна.

Сам текст відцентрований по центру наявного поля, літери мають різні розміри, менші вони у двох останніх рядках:

D(eo) O(ptimo) M(aximo)
Decrepitam senio quæ novem Lustra revidi
LEWICKI Præsul juvene forma donat
Et sic Fenici similem me riddidit avi
Surgere dum ex proprio cinere cura facit.
Exstructa 1002 A(nn)o

Restaurata cura et impensis S(uae) Ex(ce)ll(entiae) I(llu)strissi(mi)
R(everendissi)mi Domini D(omi)ni
MICHAELIS LEWICKI
Recuperata Metropolia Haliciensis Metropolitæ II, Archiepiscopi Leopoli,
Episcop(i)
Cameneensis, S(u)æ C(aesareae) R(egiae) M(ajestatis) Consularii Intimi,
A(nn)o 1825.

Переклад цієї латиномовної епітафії українською мовою, що максимально близький до оригінального тексту, здійснений кандидатом філологічних наук Христиною Куйбідою (Львівський Національний університет імені Івана Франка), виглядає таким чином:

*Господь Всемогутній Великий
Дряхлий від старості, що побачив дев'ять п'ятиріч,
Покровитель Левицький обдаровує молодечою зовнішністю
І в такий спосіб відтворив мене подібним до птаха Фенікса
І турботою зробив, щоб я тим часом постав з власного попелу
Споруджений 1002 року*

*Реставрований турботою і коштами Його Ексцеленції
Ясновельможного і Високоповажного Пана
Михайла Левицького*

*Відновленої Галицької Митрополії Митрополита II, Архієпископа
Львівського, Єпископа Кам'янецького, Довіреного / Радника, Його
Цісарсько-Королівської Величності 1825 року.*

Отже, як бачимо, текст таблички складений у вигляді латиномовної епітафії на честь реставрації храму стараннями Галицького митрополита Михайла Левицького (1774–1858), другого митрополита відновленої 1807 р. Галицької митрополії, яку він очолював протягом 1816–1858 рр.

Втім, низка моментів містить декілька загадок.

Перша з них – це фраза “що побачив дев'ять п'ятиріч”, адже на момент 1825 р., вказаного в табличці, Михайло Левицький, який народився 16 серпня 1774 р., “побачив” десять п'ятиріч, бо на той час йому йшов 51-й рік. Малоймовірно, що майстер переплутав слова “novem” (дев'ять) та “decem” (десять), яке мало б тут стояти. Зважаючи на текст таблички, то замість 1825 р. мав би стояти 1820-й, адже саме тоді Левицький мав віку “дев'ять п'ятиріч”. Проте текст зорганізований так, що дата 1825 р. якраз вказує на час відновлення храму, а помилка майстра у записі року теж малоймовірна.

Інша загадка – це вказівка на 1002 р. як на дату будівництва церкви Різдва Христового. Хоча точна дата будівництва храму невідома, однак за своїми архітектурними особливостями він не може бути датований початком XI ст. Й. Пеленський вважав, що за дату спорудження храму було прийнято дві нижні літери виявленого біля вівтаря каменя, які було помилково прочитано як **АВ** замість **ЛВ**, звідки й виведено дату 1002 р.: **А** як позначення тисячі, **В** – як позначення двійки [4, с. 102]. Втім, означене пояснення спирається на декілька припущень, тож саме виглядає малоймовірним. Як невірогідним є й припущення про довільність обрання цієї дати для включення до тексту пам'ятного знаку, адже подібні вказівки мали все ж спиратись на якісь конкретні відомості. Більш вірогідним виглядає припущення про те, що у визначенні віку споруди Левицький спирався на якусь місцеву традицію, яка відносила до глибокої давнини побудову церкви Різдва Христового у Галичі біля давньої пристані. На цю думку наштовхує та обставина, що іще 1890 р. О. Чоловський, який обстежив фундаменти храму за участю І. Шараневича, вважав його збудованим на місці більш ранньої дерев'яної церкви, зруйнованої внаслідок походу Батия [3, с. 78]. Утім, навіть це припущення не дає відповіді щодо джерела появи точної дати 1002 р. як часу спорудження церкви Різдва Христового у тексті пам'ятної таблички на честь реставрації храму 1825 р.

Отже, підводячи підсумок дослідженню епіграфічних пам'яток церкви Різдва Христового, слід констатувати, що наразі відсутні можливості встановити низку питань, пов'язаних як з визначенням часу будівництва храму, так і з його подальшими ремонтами та перебудовами. Тож з'ясування цих питань потребує подальших ґрунтовних наукових розшуків, чому, сподіваюся, прислужиться й присвячена публікації його епіграфічних пам'яток стаття.

Джерела та література:

1. Вуйцик В. Церква Успення Пр. Богородиці в Крилосі: до проблеми датування / Володимир Вуйцик // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – 2004. – Ч. 14: Володимир Вуйцик. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження.
2. Денисова Т. Гербові та агіографічні печатки ієрархів Української Греко-Католицької церкви / Тетяна Денисова // Сфрагістичний щорічник. – 2013. – № 4.
3. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / Михайло Фіголь. – К., 1997.

4. Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / Józef Peleński. – Kraków, 1914.

Вячеслав Корнієнко (*Київ, Україна*). **Епіграфічні пам'ятки церкви Різдва Христового в Галичі**

Стаття присвячена науковій публікації двох епіграфічних пам'яток церкви Різдва Христового в Галичі, одна з яких нині втрачена, проте згадується у праці Й. Пеленського, а друга донині збереглась в інтер'єрі храму.

Ключові слова: епіграфіка, церква Різдва Христового, Галич, Михайло Левицький.

Вячеслав Корниенко (*Киев, Украина*). **Эпиграфические памятники церкви Рождества Христова в Галиче**

Статья посвящена научной публикации двух эпиграфических памятников церкви Рождества Христова в Галиче, один из которых ныне утерян, но упоминается в книге И. Пеленского, а второй и до сегодняшнего дня сохраняется в интерьере храма.

Ключевые слова: эпиграфика, церковь Рождества Христа, Галич, Михаил Левицкий.

Viacheslav Kornienko (*Kyiv, Ukraine*). **Epigraphic Monuments of the Church of the Nativity in Halych.**

The paper is a scientific publication of two epigraphic monuments of the Church of the Nativity in Halych. Now the one of them is lost, but it has been mentioned in the work of J. Pelens'ky and the other has still preserved in the interior of the church.

Key words: epigraphy, the Church of the Nativity, Halych, Mychajlo Levyts'ky.

Олеся САФРОНОВА

(Київ, Україна)

УДК: 930.1:342.23(477+470.3)“10/15”

Історіографія дуалістичних рухів на руських землях в XI–XVI ст.

Дуалістичні доктрини, становлячи основу різних еретичних рухів, суттєво впливали на формування ментального образу людини середньовіччя. Яскраво впливаючи на світогляд людини у Південній Франції, Болгарії, Боснії, релігійний дуалізм не обійшов стороною Київську Русь, виробивши свої специфічні форми вираження: від народної релігійності до неортодоксальних рухів. Оцінка дуалістичного впливу на ересі середньовічної Русі різна і включає як повне заперечення такого аспекту, так і визнання запозичень, навіть кальок з готових форм неоманіхейства. По-різному відповідаючи на питання про поширення релігійного дуалізму на території Європи, історики не виробили єдиної думки щодо форм його існування на руських землях у період активної їх християнізації. Для того щоб розрізнити специфічно руські форми освоєння християнства й елементи впливу якоїсь іншої релігійної системи, необхідно точно ідентифікувати моменти прояву такої системи, що завжди є опозиційною стосовно існуючої релігії, але застосовує її понятійний апарат для своєї проповіді.

Дуалізм у релігії властивий багатьом монотеїстичним доктринам, він притаманний і християнству. Найбільш послідовно дуалізм виражений в зороастризмі та маніхействі. Істотна відмінність християнського дуалізму від гностико-маніхейських спекуляцій полягає у сфері, що відводиться злу в світі. Якщо для християнства характерне сприйняття зла як результату нескutoї волі, то маніхейство і споріднені з ним учення зараховують весь матеріальний світ до прояву злого начала. Ставленням до тіла, сім'ї, держави вимірюється вектор прояву дуалістичної релігійності. Актуальність дослідження проявів такого роду релігійності диктується потребою переосмислення ментальності се-

редньовічної людини Русі, джерел єретичної думки і рухів, опозиційних православній церкві.

Одним з найбільш оформлених проявів дуалістичної релігійності слід визнати богомільство. Абсолютизуючи боротьбу доброго і злого начал у світі, богомили ототожнювали тіло з проявом зла, а душу вважали носієм іскри божества. Все, що заважало перемозі добра, повинно бути вилученим, звідси випливає крайній аскетизм, заперечення символіки та атрибутики церкви, соціальних інститутів. Більшість учених, які відзначали існування на Русі не притаманної християнству дуалістичної концепції, зводили ці прояви саме до богомільства. Так, на думку Є. Голубинського, найбільш раннім свідченням богомільського впливу є повідомлення в Никонівському літописі про єретика Адріана, що проповідував у Києві в 1004 р. [3, с. 396–407]. Його викриття єпископів, пресвітерів, ченців, церковних законів є подібним до богомільської нетерпимості щодо церкви. О. Веселовський також зараховує до богомилів єретика Дмитра, що був відданий під варту митрополитом Микитою в 1123 р. [2, с. 115].

Д. Ангелов також вважає початком богомільської проповіді на Русі XI ст., вказуючи на поширення церковної літератури з Болгарії, яка включала й явно єретичні твори богомільського змісту. Написані зрозумілою мовою, такі твори справляли значний вплив на народну свідомість. Прояв дуалістичних поглядів Ангелов вбачає у низці бунтів і заворушень, наприклад, у Ростовській землі у 1071 р. Розмова Яна Вишатича, що придушив повстання, з волхвом явно передає дуалістичні настанови. Волхв заперечує творіння людини Богом, заявляє про свою віру в антихриста. Іншим свідченням існування дуалізму академік вважає розмову жителя Новгороду з волхвом. У цій розмові виявлено панівне в певному середовищі переконання, що у всесвіті є два види божеств: добрі і злі, одні з яких живуть на небі, а інші – в земному світі. Академік вказує, що на Русі термін “болгари” у творах церковних авторів означав єретиків, що вказує на богомільські джерела єретичної думки. Проникнення в народ богомільського впливу було пов’язано з поширенням і популяризацією низки творів, які йшли з Болгарської землі. Серед найважливіших творів такого роду можуть бути згадані Видіння Ісайї, книги Єноха, Варуха, Житіє Адама і Єви (з апокрифічним епізодом про Адамовий запис дияволу), апокрифічний Апокаліпсис Іоанна, Євангеліє Фоми (Євангеліє дитинства), Дебати Христа з дияволом, Ходіння Богородиці по муках, а також твори попа Єремії і дуалістичні оповідання, наприклад, оповідь про Тиверіадське море. Анге-

лов вказує на те, що свідченнями існування на Русі дуалістичних концепцій є поширення антиеретичної літератури, таких творів як “Слово некоего христороубца и ревнителя по правой вере”, “Слово Иоанна Златоустого”, складання індексу заборонених книг, а також використання болгарської бесіди Козьми пресвітера проти богомилів, що була відома на Русі орієнтовно вже з другої половини XI ст. [1, с. 358–364]. Пізнішим проявом дуалістичного світогляду Ангелов вважає антицерковний рух стригольників, який, однак, не виробив цілісної системи, що включала б космогонічні, христологічні, есхатологічні уявлення, характерні для богомилів [1, с. 411–420].

Д. А. Казачкова бачить в ересі дуалістичного типу відображення соціальної боротьби. Вона вказує на те, що такому типу ересі сприяв характер язичницької релігії слов’ян, яка знала добрих і злих богів, тому була дуалістичною в своїй основі [7, с. 290]. Казачкова підкреслює антихристиянський характер повстання в Суздальській землі 1024 р., повстання смердів у Ростовській землі, що датується 1071 р. Опозиція народних мас до Церкви виражалась, на думку авторки, в ідеологічних формах, близьких до богомільства. Спеціальні антиеретичні пам’ятки канонічного змісту вказують не тільки на антиязичницьку їхню спрямованість, але, перш за все, на антибогомільську. Казачкова пропонує тлумачити викривальні випадки проти “худих пастирів” як критику богомільства, що проникло на руські землі вже в середині XI ст. Вже до другої половини XI ст., робить висновок Казачкова, в середовищі молодшого духовенства на основі двовір’я і дуалістичних уявлень сформувалася ересь дуалістичного типу, її оформленню сприяло богомільство сусідньої Болгарії. Єресь швидко вийшла за межі духовенства і стала масовою серед селянства. Авторка підкреслює, що на підставі наявних джерел нічого не можна сказати про специфіку ересі, її вчення. Це питання вона пропонує вирішувати за аналогією з породженням такими ж суспільними умовами болгарським богомільством [7, с. 313].

М. С. Грушевський схожим чином пояснює дуалізм руських космогонічних легенд. Уявлення про передвічну боротьбу Бога і Сатанаїла, історію першого гріха, переходу людей під владу диявола пов’язує з впливом болгарського богомільства. Він не заперечує існування інших джерел перенесення дуалістичних мотивів, таких як катари, вальденси, бегари, адаміти, хіліасти, але головну роль відводить богомільству як найбільш близькому осередку таких уявлень. З іншого боку, Грушевський бачить сприятливі умови для передачі таких ідей в загальному

потоці середньоболгарських і афоно-царгородських впливів, до яких богомільство могло домішуватися у вигляді крайніх форм ісихазму, аскетизму і містицизму. Противники ісихастів звинувачували їх у месаліанській ересі, що в XIV в. було рівнозначно богомільству. Грушевський досліджує головним чином усні легенди, що передавали передвічність доброго і злого елементів, відносини Бога і Сатани, неприступність для Бога матерії, яка належить владі злого деміурга. Джерела таких легенд він зводить до XIV–XV ст. як часу, що найбільш підходив для богомільської проповіді [4, с. 384–425].

На відміну від М. С. Грушевського, В. С. Кузнецова бачить у таких легендах не відбитки болгарського богомільства, а вплив фіно-угорських повір'їв. Вона досліджує міф про пірнаючих птахів – деміургів, що став ядром легенди про світотворення. В результаті приєднання до цього ядра інших фольклорних сюжетів – про творіння ангелів і демонів, про повалення деміургом свого супротивника, про творіння першої людини, а також низки супутніх мотивів і подробиць, відомих з літератури канонічної, але, головним чином, християнсько-апокрифічної, склалася та контамінована розповідь про дуалістичне світотворення, яку ми зустрічаємо у східнослов'янській фольклорній традиції та давньоруській писемності, насамперед у складі апокрифів про Тиверіадське море. Дослідниця вказує на географію поширення цього апокрифу в списках, приходячи до висновку про неболгарське походження сюжету, що викладений у початковій частині апокрифів про Тиверіадське море. Вона вказує на те, що порівняння відмінностей всередині східнослов'янської традиції приводить до висновку про північноруське походження сюжету дуалістичного світотворення як певного набору сюжетів – мотивів з розповіддю про пірнання по землю на дно первинних вод; іншим східнослов'янським етносам він стає відомий за посередництвом російської фольклорної традиції і трансформується на новому етнічному ґрунті [8, с. 112–120].

А. М. Золотар'єв вказує на відповідність балтійських Білобога і Чорнобога з повідомлення Гельмгольда східнослов'янським Перуну і Волосу. На основі такої компаративістики він стверджує, що дуалізм властивий слов'янам, як і іншим індоевропейцям, а гностицизм і маніхейство не мали впливу на східнослов'янському ґрунті, тому що не містили версії світобудови, яка хоча б віддалено нагадувала східнослов'янську [6, с. 276–284].

Ф. М. Іллінський пов'язує з богомилами ще одне еретичне вчення – рух “зжидовілих”. Порівнюючи загальні риси “зжидовілих” і стриголь-

ників, такі як заперечення ролі Церкви в порятунку душі, свідоме прочитання біблійних текстів, а також специфічне розуміння аскези, автор приходять до висновку про спільні витoki цих доктрин [9, с. 438].

Погляду на стригольництво як на богомильську секту, перенесену на Русь при посередництві південних слов'ян, дотримується Ф. І. Успенський. Він вважає, що в основі заперечення духовної ієрархії у стригольників лежало визнання дуалістичного вчення [10, с. 388].

Новий етап вивчення еретичних рухів дуалістичного напрямку започаткувало відкриття так званого Новгородського кодексу – дерев'яних дощочок, які вважаються найдавнішою книгою Русі. Досліджуючи відбитки тексту на цьому гіперпалімпсесті, А. А. Залізняк відкриває не відомі в списках твори, які явно суперечать церковній доктрині християнства. В них містяться і вказівки на передвічність зла, і проголошення невинуватості тих, кого відлучають від офіційної Церкви, і спадкоємність апостольської традиції для автора твору. Залізняк вказує на оригінальну словотворчість автора. Це свідчить про те, що тексти не були перекладені з грецької або болгарської, а були складені руським автором. Під час дослідження текстів Залізняк приходять до висновку про існування в Новгороді XI ст. еретичної громади з поглядами, близькими до павликіанства або богомільства [5, с. 210].

Таким чином, в історіографії немає єдиної думки щодо природи дуалістичних рухів на руських землях. Погляд дореволюційних істориків на такі форми релігійності як на ті, що сформувалися під впливом іноземних ересей, зокрема богомільства, було піддано критиці у працях радянських дослідників. Вони вбачали в таких рухах прояв соціальної боротьби, що виник самостійно у схожих суспільних умовах. Однак це питання потребує подальшого вивчення з залученням до розгляду нововідкритих джерел.

Джерела та література:

1. Ангелов Д. Богомилство / Димитър Ангелов. – София: Булвест–2000, 1993. – 495 с.
2. Веселовский А. Н. Опыты по истории развития христианской легенды / А. Н. Веселовский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876 (март). – С. 115–160.
3. Голубинский Е. Е. История русской церкви: В 2 т. / Е. Е. Голубинский. – Т. II, ч. I. – М.: Издание императорского общества древностей российских при Московском университете, 1900. – 919 с.
4. Грушевський М. С. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т. 4. – Кн. 1 / Упоряд. О. М. Таланчук. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.

5. Зализняк А. А. Проблемы изучения Новгородского кодекса XI века, найденного в 2000 г. // Славянское языкознание. – XIII Международный съезд славистов. – Люблина, 2003. – Доклады российской делегации. – М., 2003. – С. 190–212.

6. Золотарёв А. М. Родовой строй и первобытная мифология / А. М. Золотарёв. – М.: Наука, 1964. – 328 с.

7. Казачкова Д. А. Зарождение и развитие антицерковной идеологии в древней Руси XI в. / Д. А. Казачкова // Вопросы истории религии и атеизма. – 1958. – Вып. 5. – С. 283–314.

8. Кузнецова В. С. Дуалистические легенды о сотворении мира в восточнославянской фольклорной традиции / В. С. Кузнецова. – Новосибирск, 1997. – 136 с.

9. Ильинский Ф. И. Русские богомилы XV в. (“жидовствующие”) / Ф. И. Ильинский // Богословский вестник: Июль-август. – Св.-Тр. Сергиева Лавра, 1905. – С. 436–459.

10. Успенский Ф. И. Очерки по истории византийской образованности / Ф. И. Успенский. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1891. – 399 с.

Олеся Сафронова (Київ, Україна). Історіографія дуалістичних рухів на руських землях в XI–XVI ст.

У статті розглянуто історіографію, що присвячена питанню поширення на Русі дуалістичних релігійних доктрин. Визнаючи самотність такого специфічного роду релігійності на руському ґрунті, вчені приходять до висновку про богомільські витоки цих рухів.

Ключові слова: дуалістичні рухи, богомільство, еретичні ідеї.

Олеся Сафронова (Киев, Украина). Историкография дуалистических движений на русских землях в XI–XVI вв.

В статье рассмотрена историография, посвященная вопросу распространения на Руси дуалистических религиозных движений. Признавая самотность такого специфического рода религиозности на русской почве, ученые приходят к выводу о богомильских истоках этих движений.

Ключевые слова: дуалистические движения, богомільство, еретические идеи.

Olesya Safronova (Kyiv, Ukraine). Historiography of dualistic movements on Russian soil in XI – XVI centuries.

The article considers the historiography that is devoted to the question of sharing in Russia dualistic religious movements. Recognizing the uniqueness of this specific kind of religiosity on Russian soil, scientists have come to conclusion about the Bogomils origins of the movement.

Key words: dualistic movements, Bogomilism, heretical ideas.

Ігор СМУТОК

(Київ, Україна)

УДК: 94(477):323:39:314“15”

Демографічний розвиток шляхти Перемишльської землі XVI ст.

Владислав Лозинський, змальовуючи шляхетський соціум Перемишльщини першої половини XVII ст., два розділи своєї книги присвятив руській шляхті. Їхня назва доволі промовиста – “Шляхетська маса” (“Szlachecka rzesza”). Дослідник всіляко підкреслює велелюдність руської шляхти та вважає це її підставовою рисою [64, s. 287–290]. У своїх міркуваннях В. Лозинський був не самотній, тієї ж думки притримувався Олександр Яблонівський, аналізуючи поборові реєстри XVI ст. й реконструюючи суспільство Руського воєводства того часу [61, s. 339–343]; М. Грушевський слідом за В. Лозинським наводить дані з пописів посполитого рушення першої половини XVII ст., щоб показати, “наскільки розмножена була ся українська шляхта” [3, с. 241]. Упродовж XX ст. кожний з істориків, хто торкався цієї проблематики, неодмінно вказував на ці демографічні особливості в середовищі православної шляхти, пов’язуючи це явище із давньоруськими часами й вважаючи, що витoki такої багаточисельності лежать у створенні цілих поселень з князівських чи то слуг, чи то дружинників [2, с. 27–32; 4, с. 125; 62, s. 65–66]. На сьогодні багаточисельність руської шляхти у Перемишльській та сусідніх землях Руського воєводства сприймається як аксіома, й відповідне твердження знаходимо не тільки у науковій, а й у навчальній літературі [57, с. 117–118].

Однак ні В. Лозинський з А. Яблонівським, ні їхні наступники, акцентуючи на багаточисельності та розгалуженості руської шляхти, якимись докладнішими цифрами не оперували й детально на вивченні цих явищ не зупинялися. Тому на сьогодні залишається нез’ясованою низка питань, як-от: якою була хоча б приблизно чисельність руської шляхти у різні історичні періоди? Як змінювалася відповідно динаміка демографічного розвитку? Як дані стосовно православних родів співвід-

носяться з даними про чисельність католицьких перемишльських родів? Хто такі Яворські, Кульчицькі і Т. д. – нащадки єдиного предка чи кількох, об'єднані під одним прізвищем?

Намагаючись відповісти на ці питання, слід одразу зазначити: відповідної інформації, якою звикли оперувати сучасні демографи, в нашому розпорядженні немає, а отже, й методик, прийнятих в демографічній науці, використати не вдасться. Необхідні відомості для розкриття окресленої проблематики почерпнуто з перемишльських гродських і земських актів XV–XVI ст. В їхній основі – реконструйовані родоводи перемишльської шляхти та дані про представників чоловічої і жіночої статі, котрі, як правило, досягли повноліття, а також орієнтовні межі їхнього життя. Без сумніву, такого роду інформація не дозволяє оперувати якимись абсолютними цифрами, але цілком надається для з'ясування окреслених завдань.

На межі XV–XVI ст., згідно з генеалогічною інформацією, шляхетські роди Перемишльської землі в абсолютній більшості склалися з кількох сімей. Найбільш чисельні з них нараховували не більше трьох десятків осіб чоловічої і жіночої статі, представлених одним-двома поколіннями. Прикметно, що в цю групу входять роди різного походження, суспільної ваги та конфесійної приналежності.

Тут натрапляємо, насамперед, на представників заможних католицьких родів – Гербуртів, вихідців із Сілезії. Вони представлені багатодітними сім'ями братів Миклаша і Северина Гербуртів та їхніми близькими родичами – Яном Гербуртом Одновським і Якобом Гербуртом Кукіжовським зі своїми дорослими на той час дітьми. Всього у межах 1490–1501 рр. ця сім'я нараховувала щонайменше 10 дорослих чоловіків та 5 жінок [63, s. 374–446].

Дещо поступалися Гербуртам своїм статусом, але аж ніяк не чисельністю родова спільнота Кусеницьких–Рамултів–Челятицьких. На початок XVI ст. вони вже розпалися на окремі родові відгалуження із власними родовими прізвищами. Рід започаткував перемишльський бургграфій Конрад з Мюнстерберга, котрий переселився до Галичини на початку 1390–х років. Він мав четверо синів та дочку. Найстарший, так само названий Конрадом, продовжив рід Кусеницьких, залишивши четверо синів; Юрій, родоначальник Рамултів, залишив двох синів та трьох дочок; Миколай Челятицький – трьох синів і двох дочок. Таким чином, у перемишльського бургграфія було 14 онуків. У наступному поколінні всі три відлами розрослися ще більше. На межі XV–XVI ст. Кусеницькі нараховували 10 осіб (4 чоловічої, і 6 жіночої статі); Рамулти – 6 (5 чоловічої і

1 жіночої статі), Челятицькі – 12 (9 чоловічої і 3 жіночої статі). Разом – 26 осіб [8, с. 54–55, 75–76].

За аналогічною схемою відбувався демографічний розвиток серед Дуніковських–Ожецьких–Куп’ятицьких з виокремленням у подальшому нових родових відламів. Так, перемишльський суддя Генрик (Інджих) Ожецький мав п’ятеро синів, відомих у другій половині XV ст. Кожен з них мав від двох до шести дітей. Таким чином, у 1490–1500 рр. нащадки Генрика представлені 10-ма дорослими чоловіками та 12-ма заміжніми жінками [60].

До категорії найбільш чисельних родів необхідно включити так само Риботицьких, переселенців волохів, котрі у другій половині XV ст. змінили православ’я на католицизм. На час введення польського права Риботицькі представлені братами Станком і Радком, котрі доводилися внуками родоначальникові Стефану. Обидва залишили численне потомство. У Станка було четверо синів, у Радка – шестеро синів і 2 дочки, разом – 12 осіб. Наступне покоління, відомості про яке припадають на другу половину XV ст., було так само доволі представницьким. Іван Станкович, від якого виводяться Буховські, залишив четверо синів і стільки ж дочок, Юрій Станкович нащадків не залишив, Васько-Станіслав Станкович мав двох синів і дочку, Олександр Станкович, званий Губицьким, мав четверо синів і двох дочок. У Радка Бжестянського було п’ятеро внуків від сина Андрія та ще внук і три внучки від якихось інших синів. Таким чином, разом у цьому поколінні нараховувалося 26 осіб. Нарешті, наступне покоління нащадків Стефана, що жило наприкінці XV – на початку XVI ст. й було об’єднане в чотири остаточно сформовані роди, кожний із власним родовим гніздом, в сукупності представлене більш ніж двома десятками осіб: Буховські – 10, Риботицькі-Волоसेцькі – 5, Губицькі – 5, Бжестянські – 4 осіб [67, с. 31–38].

Також слід згадати ще дві родові спільноти чи то волоського, чи то автохтонного походження, які належали до православної шляхти (за винятком Клодницьких). Це Попелі та Тустанівські–Бориславські–Клодницькі.

Попелі, на відміну від вищезгаданих родів, з’являються в тогочасних документах щойно з кінця 1420-х років. Перше відоме покоління представлено трьома братами, з яких Яків мав трьох, Ходор – двох, Філь – шестеро синів. У другій половині XV ст. перемишльські акти згадують до двох десятків Попелів. Брак докладнішої інформації не дозволяє пов’язати більшість з них із попередниками та з’ясувати, до якого по-

коління вони належать. Напевне, внуками згаданих братів були Андрій, Климко, Хоть (Хома), Кунаш, а також Петро, два Івани, Тимко, Матвій, Павло, звані Шешниками, котрі осіли в Ролеві (Боярах). У перемишльських актах вони з'являються упродовж 1450-х–1470-х років. Четверте покоління, що жило на межі XV–XVI ст., представлене одним сином і шістьма дочками Матвія Шешника; трьома синами Кунаша; Сеньком, сином Хотька (Хоми); Мицьом, Івашком, Прокопом, Васьком і Марком Малевичами; Петром Колодрубом; а також Павлом, Олехном, Федором. До них необхідно також долучити щонайменше 4–5 осіб, не згаданих в актах, від яких виводяться пізніше відомі Попелі Тарапатичі, Футневичі, Голубцевичі, Васильовичі–Несторовичі [1, с. 50–85].

Тустанівські з Клодницькими і Бориславськими, як і Попелі, в першій половині XV ст. представлені однією великою сім'єю. Це були восьмеро рідних братів: Каленик, Пилип–Лацко, Іван, Ілько, Яцько, Машко, Грицько, та один не відомий на ім'я. Вони доводилися або синами, або внуками котромусь з перших власників Тустановичів і околиць: чи то Юрію, чи то Ананії Доброславичам, згаданим один-єдиний раз у 1387 р. З наступного покоління відомі три сини не знаного на ім'я Тустанівського; Настя, дочка Машка; якийсь Андрій, згаданий у 1470-х роках; три брати – Івашко, Юрко, Ігнат і сестра Олександра, котрі з'являються в актах на початку 1460-х років. Окрім того, Пилип–Лацко, родоначальник Клодницьких, мав трьох синів, а Грицько, родоначальник Бориславських – двох синів. Всього отримуємо 14 осіб. У перше десятиліття XVI ст. Тустанівських нараховувалося 8, Бориславських – 4, Клодницьких – 8 осіб [7, с. 438].

Напевне, серед перемишльської шляхти існували й інші роди та родові групи, що нараховували на межі XV–XVI ст. понад 20 осіб. Ми згадали лишень ті, котрі хоч і послуговувалися різними прізвищами, однак їхнє спільне походження документально підтверджується.

Наведені приклади засвідчують: руська шляхта за своїм демографічним розвитком до кінця XV ст. – початку XVI ст. нічим особливим не вирізнялася. Її кількість не обраховувалася сотнями осіб, десятками відгалужень.

У XVI ст. вектори демографічного розвитку католицької і православної груп перемишльської шляхти кардинально розійшлися.

Католицькі роди упродовж вказаного століття продемонстрували незначне зростання. Йдеться про півсотні сімейств, котрі на 1590 р. залишалися власниками маєтків у Перемишльській землі. Найбільш очевид-

ний приріст мав місце серед Фредрів та Ожеховських (Оріховських). Їхня кількість збільшилася втриє–вчетверо й сягнула трьох–чотирьох десятків осіб жіночої і чоловічої статі. Дещо поступалися їм Гербурти, Рамулти, Кшечовські, Яскманицькі, Гроховські, Ловецькі, Дуніковські, Островські. До кінця XVI ст. вони розмежувалися на два-три відгалуження, що нараховували разом від 15 до 20 осіб. За два десятиліття родів в останнє десятиліття XVI ст. продемонстрували незначне зростання. Зазвичай вони представлені двома-трьома сім'ями, кількість членів яких не перевищувала одного десятка. Там само два десятки сімейств за століття лишень погіршили свої показники. Окремі з них – досить суттєво (див. таблицю № 1). Наприклад, у 1490-х роках Челятицькі представлені великою сім'єю Пакоша – шістьма синами та двома дочками. Однак рід продовжили лише діти Яроша, Конрада і Андрія. У другій половині XVI ст. перемишльські акти повідомляють про внуків Конрада – Петра і Єлизавету. Решта Челятицьких, відомих в першій половині XVI ст., як-от Станіслав і Ян, ймовірно, сини Яроша; Сигізмунд, син Андрія; Миколай, син Конрада – або не мали нащадків або мігрували за межі Перемишльської землі [13, с. 852; 14, с. 189, 220, 270; 15, с. 97–98; 16, с. 14, 186, 340; 17, с. 21, 23–24, 34, 57–58, 223; 20, с. 193, 195, 245, 263; 22, с. 296, 298; 23, с. 9, 169, 192, 198, 202, 210, 319, 870; 24, с. 272, 343, 475; 25, с. 19, 25, 97; 26, с. 118, 176, 188, 253, 272, 908; 27, с. 703; 28, с. 910; 40, с. 559]. Подібна демографічна крива спостерігається у Ваповських. У 1490–1505 рр. рід представлений чотирма синами Петра Радохонського та внуками його брата Якова, ще в перші три-чотири десятиліття XVI ст. серед Ваповських нараховувалося до десяти дорослих членів роду. Однак із середини XVI ст. маємо справу лише з нащадками Петра Ваповського, власника льниського маєтку в Сяноцькій землі. Його внуком був Станіслав, єдиний з родини, відомий на початок 17 ст. [14, с. 394, 673, 684; 15, с. 218; 16, с. 488, 582, 654, 722; 17, с. 228, 440; 20, с. 20–21, 78, 127, 223, 248, 276, 280, 601, 640; 21, с. 132, 159, 188, 205, 224, 229–230, 759; 22, с. 548, 579, 592, 815; 23, с. 178, 184–186, 197, 281, 315, 342, 351, 393, 819, 852; 24, с. 3, 226, 351, 586–587, 604; 25, с. 33; 26, с. 205, 706, 971, 1019, 1021, 1039; 27, с. 117, 120, 785; 39, с. 92; 42, с. 85; 43, с. 16; 49, с. 135; 52, с. 1345].

В цілому півсотні католицьких родів, відомих на 1490-ті роки, упродовж століття до 1590-х років зуміли майже подвоїти кількість представників зі 160–170 до 280–290 осіб чоловічої статі (серед жінок відповідно із 50–60 до 100–110). Однак за цей самий часовий проміжок до 1590 р. зі складу перемишльської шляхти вибуло близько чотирьох де-

сятків родів, які на межі XV–XVI ст. нараховували до сотні дорослих чоловіків та півсотні жінок [66, с. 133–134]. З урахуванням цієї категорії доведеться визнати, що приріст населення серед католицької шляхти Перемишльської землі у XVI ст. практично відсутній.

Таблиця № 1
чисельність католицької шляхти Перемишльської землі
наприкінці XV – XVI ст.

П/п	Роди	1490–	1590–	П/п	Роди	1490–	1590–
		1500	1600			1500	1600
		чол./	чол./			чол./	чол./
		жін.	жін.			жін.	жін.
	Фредри	6/4	19/16		Пілецькі	3/0	1/0
	Рамулти	6/0	16/4		Розборські	4/1	2/0
	Ожеховські	4/4	18/9		Будки	5/0	3/4
	Гербурти	10/5	15/2		Пгачки	5/0	2/0
	Кшечовські	3/1	14/4		Таргановські	4/1	2/0
	Гроховські	5/1	11/8		Валявські	6/1	5/2
	Дуніковські з Орська	7/7	9/6		Челятицькі	6/2	1/1
	Клодницькі	4/0	9/1		Ваповські	9/0	2/0
	Дрогойовські (з Крукениць- кими)	4/1	9/2		Корманицькі	5/0	½
	Бистрийовські	2/1	8/6		Мишлятицькі	1/0	0/0
	Яскманицькі	2/0	12/7		Крисовські	2/1	0/0
	Михайловські (з Шоломун- ськими)	7/0	8/2		Крукеницькі (з Хиньова)	3/2	0/0
	Дубковські	2/0	8/5		Ланкорські– Лучицькі	3/0	0/0
	Хлопіцькі	3/2	8/1		Тополевські	1/0	0/0
	Хмелецькі	3/1	9/3		Лопушські	1/0	0/0
	Буховські	4/3	9/4		Пантельов- ські	3/2	0/0
	Германовські	1/1	7/2		Куп'ятицькі	4/1	0/0
	Коритки	6/0	7/1		Клоковські	2/6	0/0

	Прохницькі	4/2	7/0		Воютицькі	2/1	0/0
	Островські	2/1	6/9		Ожецькі	2/1	0/0
	Ловецькі	2/0	11/8		Сеновські	4/2	0/0
	Моравські	3/3	5/3		Журовські (Малі Журовичі)	7/0	0/0
	Бжестянські	3/2	7/2		Мжуровські	5/3	0/0
	Замховські	2/0	4/4		Челятицькі (з Шоломи- ничів)	3/0	0/0
	Поруденські	2/0	4/6		Ярославські	3/3	0/0
	Пелки	1/1	4/1		Венцковські	1/0	0/0
	Хвалі	2/0	5/2		Кшивецькі	3/5	0/0
	Клеофаси	2/0	4/4		Холовські	2/1	0/0
	Чурили	2/0	5/0		Конюшецькі	3/0	0/0
	Риботицькі	2/5	4/0		Кокотки Солецькі	4/0	0/0
	Скорути	1/0	3/5		Турські	3/0	0/0
	Завензи	1/1	3/3		Славські	3/1	0/0
	Ниховські	1/0	3/1		Жешувські	7/1	0/0
	Троєцькі	1/1	2/3		Боратинські– Боляновські	4/3	0/0
	Бірецькі	3/0	2/2		Боровські	1/1	0/0
	Болестрашицькі Святополк	1/0	2/1		Бобжецькі	1/0	0/0
	Святки	1/0	2/0		Шкоди	2/0	0/0
	Хойтки	1/0	2/1		Броніші	2/0	0/0
	Малявські	1/0	5/2		Микулицькі	2/0	0/0
	Ковиницькі	2/1	5/2		Вачевські	3/0	0/0
	Бажі	2/1	2/1		Бибельські	2/2	0/0
	Глава	1/0	1/2		Тщеньські	3/2	0/0
	Забезовські	1/1	2/0		Сливницькі	2/2	0/0
	Натківські	1/1	1/0		Роственські	2/0	0/0
	Студзенські	2/1	1/2		Цешацькі (з Малого Цешатина)	1/0	0/0
	Лисаковські	2/1	1/0		Дембовські	5/3	0/0
	Дершняки	2/0	1/0		разом	282/101	318/156

Джерела: Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / Wyd. K. Liske, A. Prochaska, W. Hejnosz. – Lwów, 1901. – Т. XVII. – 660 s.; 1903. – Т. XVIII. – 701 s. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 12. Переворський земський суд. – Оп. 1. – Спр. 15, 16; Ф. 13. Перемишльський гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 56–67, 306–318; Ф. 14. Перемишльський земський суд. – Оп. 1. – Спр. 49–67, 289–304.

На відміну від католицької шляхти, демографічна ситуація серед православних родів розвивалася цілком інакше.

Насамперед варто відзначити, що жоден перемишльський православний шляхетський рід упродовж XVI ст. не згас, за винятком Мельнівських. Останній у першій половині XVI ст. розпався на дві гілки: католицька – представлена Стефаном та його сином Якубом і дочкою Ядвігою, після 1524 р. в перемишльських актах не згадується; православна – сини і внуки братів Федька і Ванька – проіснувала до 1559 р., пізніших відомостей про них так само немає [22, с. 535–536; 26, с. 1091–1092; 28, с. 405–406; 44, с. 546]. Абсолютна більшість із семи десятків родів демонструють стабільно високе чисельне зростання. Так, на останнє десятиліття XVI ст. чисельність п'яти з них склала більш як сотню осіб для кожного роду, продемонструвавши десятикратне зростання. Понад 20 родів на межі XVI–XVII ст. об'єднували під одним прізвищем від трьох до восьми десятків осіб, а, враховуючи те, що всі вони, за винятком Ступницьких, у 1490-х роках нараховували не більше шести чоловіків, масштаби приросту так само сягають десятикратних показників, а подекуди й більше. З усіх родів руської шляхти лишень Корналовські не зуміли поліпшити свої показники. В останні роки XV ст. рід складався з трьох сімей – синів і внуків Івашка, Яцька і Михна Корналовських, однак з 1540-х років перемишльські акти повідомляють лише про одного Корналовського – Васька, власника частини Корналовичів і Білини. Його нащадки частіше йменуються Білинськими. Наприкінці XVI ст. це були внук Стецько Міськович та правнуки Венцеслав–Васько, Олександр, Іван Іванковичі Білинські [26, с. 1181; 30, с. 192; 32, с. 749–750; 34, с. 1316; 45, с. 859–860; 48, с. 456; 50, с. 895; 51, с. 1119; 52, с. 634, 662; 53, с. 760; 54, с. 1528; 55, с. 8, 700, 759].

Темпи демографічного зростання до певної міри корелюються із географією проживання. Як засвідчує таблиця № 2, руська шляхта Пере-

мишльського та північної частини Самбірського повітів, за винятком Терлецьких, Копистинських, Пацлавських, Кальнофойських залишалася на кінець XVI ст. не надто чисельною, нараховуючи заледве з десяток-другий осіб в кожному роді (Заблоцькі, Рогозинські, Замоїські, Негребецькі, Ритаровські, Шептицькі, Гостиславські, Тишковські, Маковські, Брилинські). Це зумовлено, на нашу думку, звуженням у вказаний період ареалу проживання православної шляхти й витісненням її з території, що на півночі від Дністра. Не в змозі протистояти зазіханню більш заможних сусідів, котрі активно розширювали та “заокруглювали” свої маєтності, руська шляхта мігрувала або на південь Перемишльщини, або за її межі. Це з-поміж іншого позначалося на її чисельності [12, с. 88–102].

Таблиця № 2

Чисельність православної шляхти Перемишльської землі наприкінці XV–XVI ст.

П/п	Роди	1490– 1500	1590– 1600	П/п	Роди	1490– 1500	1590– 1600
		чол./ жін.	чол./ жін.			чол./ жін.	чол./ жін.
1.	Винницькі	18/0	177/39	32	Татомири	1/0	12/8
2.	Кульчицькі	7/1	156/47	33	Баранецькі	4/1	16/5
3.	Попелі	15/0	155/52	34	Ортинські	7/1	11/4
4.	Яворські	11/1	126/74	35	Заблоцькі	5/5	8/9
5.	Ільницькі	6/1	109/43	36	Радиловські	3/1	7/7
6.	Матківські	1/0	107/29	37	Рогозинські	2/1	8/7
7.	Білинські	7/0	72/14	38	Замоїські	7/2	9/0
8.	Комарницькі	2/0	62/26	39	Негребецькі	1/0	9/6
9.	Сілецькі	5/1	67/24	40	Хлопецькі	2/0	8/4
10.	Турянські	2/0	47/40	41	Новошицькі	2/0	7/5
11.	Луцькі	1/0	53/16	42	Тисарівські	4/1	7/0
12.	Терлецькі	4/0	50/12	43	Ритаровські	6/1	7/5
13.	Уруські	5/0	42/20	44	Турецькі	1/0	3/4
14.	Бачинські	1/0	39/9	45	Корна- ловські	5/2	4/0
15.	Літинські	3/0	35/18	46	Семаші	1/0	7/0

16.	Созанські	5/0	34/11	47	Маковські	3/0	3/1
17.	Пацлавські	6/1	42/8	48	Шептицькі	1/0	4/2
18.	Тустанівські	6/2	33/23	49	Гостиславські	2/0	4/3
19.	Ступницькі	9/5	31/20	50	Тишковські	5/1	5/2
20.	Блажівські*	7/1	30/18	51	Братківські	5/0	21/8
21.	Гординські	3/0	24/20	52	Корчинські	6/1	40/5
22.	Новосельські	2/0	31/11	53	Крушельницькі	5/0	43/2
23.	Кропивницькі	3/0	22/4	54	Любенецькі (із Заплатинськими)	4/2	19/5
24.	Унятицькі	4/1	20/8	55	Підгородецькі	7/0	32/4
25.	Криницькі	6/0	21/8	56	Семигинівські	4/1	31/5
26.	Городиські	2/0	19/7	57	Боярські	6/0	6/3
27.	Височанські	1/0	16/11	58	Скольські	1/1	13/0
28.	Копистинські	4/3	18/8	59	Ясеницькі	1/0	9/1
29.	Кальньофойські	6/1	23/6	60	Мельнівські	4/1	0/0
30.	Бориславські	2/0	14/8	61	Гдашицькі (Боратинські)**	7/2	1/0
31.	Брилинські	1/0	13/4				
					Разом	267/42	2044/743

* З середини XV ст. серед Блажівських існувала католицька гілка роду. Чисельність Блажівських у 1590–1600 рр. вказана без врахування її представників.

** Гдашицькі (Боратинські) на межі XV–XVI ст. покатоличилися.

Джерела: Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / Wyd. K. Liske, A. Prochaska, W. Hejnosz. – Lwów, 1901. – Т. XVII. – 660 s.; 1903. – Т. XVIII. – 701 s. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 12. Переворський земський суд. – Оп. 1. – Спр. 15,

16; Ф. 13. Перемишльський градський суд. – Оп. 1. – Спр. 56–67, 306–318;
Ф. 14. Перемишльський земський суд. – Оп. 1. – Спр. 49–67, 289–304.

Демографічний вибух в середовищі православної шляхти вражає своїми масштабами й закономірно викликає питання, яке неодноразово доводилося чути автору цих рядків – чи справді носії одного прізвища, яких у 16–17 ст. нараховувалося сотні, а в 18–19 ст. – кілька сотень осіб, могли бути нащадками однієї особи по чоловічій лінії? Такі сумніви не позбавлені слушності. Рання історія десятків шляхетських родин православного віровизнання оповита таємницями та вкрай важко надається до генеалогічної реконструкції. Зазвичай, родові гілки, відомі за документами XVI ст., не завжди вдається поєднати та віднайти для них спільного предка.

Наприклад, про власників Кульчиць перші документальні відомості датуються 1420-ми роками. Це були “пан Грицько, ловчий кролев, Сметанька”, та його брати Андрій і Петро. Вони присутні як свідки на грамотах самбірського старости Осташка Давидовича та під час підтвердження шляхетства Андрія Десятковича. Після півстолітньої мовчанки, з кінця 80-х років. XV ст., відомості про Кульчицьких з’являються знову та стають регулярними. В останні два десятиліття XV ст. у Кульчицях мешкали сім’ї двох братів: Михайла (Михна) і Проця, а також Захарій, Грицько та Федір. Перші двоє були прямими спадкоємцями Грицька Сметанки, оскільки старший син Михайла (Михна) так само зветься Сметанкою. А от ким доводилися їм Захарій, Грицько та Федір, тогочасні акти не повідомляють. У першій чверті XVI ст. в Кульчицях серед землевласників з’являються також брати Івашко і Тарас – від яких походять Кульчицькі Івашковичі і численні на межі XVI–XVII ст. Кульчицькі Тарасовичі, та якийсь Мисько (Михайлко) – предок Кульчицьких Михайловичів (Дашиничів). Родинні стосунки між ними й згаданими Сметанками і нащадками Захарії, Грицька та Федора так само з’ясувати не вдається [10, с. 154–163]. Промовистий факт – у 1550-х роках Кульчицькі Тарасовичі закидали Кульчицьким Михалковичам (Дашиничам) плебейське походження та відсутність у них прав на землеволодіння у Кульчицях, що додатково свідчить про різне походження носіїв цього прізвища [46, с. 824; 47, с. 21–24]. Запропоновану самими Кульчицькими у XVIII ст. реконструкцію перших поколінь роду, від синів і внуків Мелетія Туктовича, якому князь Лев Данилович у 1284 р. нібито надав с. Кульчиці, доводиться визнати вигаданою [5, с. 36].

За подібною схемою реконструюється родовід Винницьких, Терлецьких, Созанських, Городиських, Білинських, Луцьких, Сілецьких, Пацлавських, Ортинських, Баранецьких, Підгородецьких, Крушельницьких, Монастирських, Унятицьких. Тобто маємо одну-дві принагідні згадки про гіпотетичного протопласта роду, як правило, під час надання привілею на родинний маєток наприкінці XIV – у першій третині XV ст. або у присяжних списках руської шляхти 1427 р.; потім кількадесятирічне мовчання й поява наприкінці XV – на початку XVI ст. одночасно від двох до шести-семи осіб – родоначальників окремих відгалужень, – котрі послуговуються спільним прізвищем за відсутності будь-якої інформації, ким вони доводилися один одному [6, с. 134–140; 8, с. 108, 139; 9; 10, с. 44–46, 63–72, 107–108, 183–184, 212–214, 223–226, 235–237; 66, с. 125].

Сумніви що до спільного походження підсилюють спроби звинувачення в нешляхетстві між носіями одного прізвища, що неодноразово траплялися упродовж XVI ст. Зокрема, такий конфлікт мав місце не тільки серед Кульчицьких, а й між Терлецькими у 1556 р. [45, с. 1025–1026] та Созанськими Яменськими у 1559 р. [65, с. 80–81].

З другого боку, родовід частини руської шляхти цілком переконливо засвідчує, що багаторазове чисельне зростання шляхом природного приросту не було чимось неймовірним. Яскравий приклад – генеалогія Матківських. В останнє десятиліття XVI ст. їх нараховувалося більше сотні дорослого чоловічого населення. Всі вони, за винятком Тимка Постоловича та його кількох племінників, – нащадки Думки Височанського (1505–1508) та його трьох синів: Грицька, Івашка, Петра [10, с. 190–197]. Подібно Льницькі, кількість яких упродовж століття зросла до сотні сімей без урахування жінок, виводяться від братів Миклаша і Гнатка [10, с. 112–119]; Яворські – в абсолютній більшості, за винятком кількох сімей, – нащадки Васька (1481–1494), власника частини Явори і Турки [10, с. 281–290]. Так само спільного предка по чоловічій лінії мали всі відомі на кінець XVI ст. майже півсотні шляхтичів Турянських, понад чотири десятки Уруських, а також Тустанівські, Ступницькі, Криницькі, Гординські, Височанські, Бориславські, Татомири, Братківські, Корчинські, Семигинівські, Любенецькі [10, с. 97, 101–102, 269–273, 243–245, 250–251].

Зрештою, повертаючись до Кульчицьких та схожих на них родів, слід визнати, що тут динаміка демографічного зростання була також доволі високою, навіть якщо вони, в дійсності, являли собою не один, а кілька родів, об'єднаних спільним прізвищем. Так, Городиські, що виводяться від двох осіб – Федора Чобота (1507–1533) і Федора Семаша

(1507–1521) – на 1590-ті роки нараховували до двох десятків дорослих чоловіків, з яких 17 були внуками та правнуками Федора Чобота [10, с. 107–108]; з семи десятків Білинських, згаданих у перемишльських актах у 1590-ті роки, до півсотні – правнуки Андрія Пруса (1503–1505) та його племінника Федора Слотила (1503–1515), ще кільканадцять – з родини Качкеновичів [10, с. 44–47]. Винницькі у XVI ст. виводили себе від чотирьох осіб, що започаткували відгалуження Радевичів, Клізовичів, Лучників і Михновичів. Останні на межі XVI–XVII ст. нараховували два десятки чоловіків, натомість решта півтори сотні розподілялася між іншими трьома відлами [10, с. 63–72]. Усі три десятки відомих на 1590-ті роки Созанських – це нащадки Петра (1500–1532), Пилипа (1531–1539) і Олександра Яменського (1535–1565) [10, с. 235–237].

Як засвідчує генеалогічний матеріал XVI – першої половини XVII ст., чисельність роду визначалася не тільки шляхом природного приросту, а залежала ще від двох факторів. Це потрапляння до складу роду представників інших руських шляхетських родів та вихідців з інших непривілейованих станів.

Всього для вказаного періоду вдалося виявити 8 сімейств, де окремі відгалуження започаткували вихідці з інших шляхетських родів. У кількох з них це призвело до суттєвих змін з точки зору демографічного зростання.

Так, Терлецькі Олехновичі виводяться від священика Яцька Кардаша, котрий був одним з п'яти синів Кунаша Устрицького Янчовича – засновника родів Устрицьких, Бережанських, Стебницьких. Шлюб з Анною, єдиною дочкою перемишльського владика Арсенія Терлецького, та парафія в с. Терлі визначили місце постійного проживання Яцька впродовж 1540-х–1580-х років та зміну його нащадками прізвища на Терлецьких з Уніхова. На 1590-ті роки вони представлені кількома сім'ями, де було 7 дорослих чоловіків.

Так само в першій половині XVI ст. через шлюб з власницями с. Сілець відбувається формування кількох відгалужень Сілецьких, котрі по чоловічій лінії належали до інших родів. А саме, на початку XVI ст. в Сільці з'являються Лазар Винницький та Андрій Яворський, одружені з дочками Федька Сілецького. Нашадки Лазаря упродовж XVI–XVII ст. відомі як Сілецькі Шкрєбетичі, натомість Андрія – Сілецькі Цибульничі–Наливайчаки, Голдичі, Масниковичі [10, с. 265]. На кінець XVI ст. власне, їхні нащадки становили до половини усіх відомих на той час носіїв вказаного прізвища.

Копистинські у XVI ст. з-поміж іншого представлені двома гілками – Лесьовичі і Костьовичі – котрі започаткували Васько Заблоцький і Анна, дочка Оначка Копистинського. Зазначені в таблиці 8 осіб чоловічої і 9 осіб жіночої статі з роду Заблоцьких – це їхні нащадки. Власне Заблоцькі, котрі продовжували послуговуватися своїм родовим прізвищем, вигасли в середині 1540-х років зі смертю Мареця, молодшого брата вказаного Васька [11].

Історію Боярських, а точніше частини з них, слід вивчати в контексті роду Попелів. Можна з великою часткою ймовірності стверджувати, що значна частина власників Бояр – вихідці з Попелів, а з середини XVI ст. до них приєдналися Горинські Шимоновичі. Власне, вказані у таблиці № 2 9 осіб Боярських чоловічої і жіночої статі – це дві сім'ї Філя і Дениса Боярських, котрих не вдається пов'язати з Попелями або іншим місцевим шляхетським родом.

Решта випадків переходу з одного роду до іншого шляхом зміни прізвища не мали таких далекосяжних наслідків для демографічного розвитку. Як правило, це була одна особа або сім'я, котрі не витворили якогось чисельного відгалуження. Йдеться про Васька Бачинського Антоновича на прізвисько Переслуха (Преслуха), котрий у 1570-х роках замешкав у Гордині. Він та його син почергово йменуються Гординськими або Бачинськими [33, с. 29; 35, с. 898; 36, с. 59, 676; 37, с. 1445; 38, с. 12]. Андрій Ільницький Футро у 1550-х–60-х роках переселився до Радилівців, успадкувавши по матері якусь частку в цьому селі, та йменується відтоді Радилівським. Спадкоємців по чоловічій лінії він не мав [25, с. 1065; 26, с. 153, 348, 363, 505; 27, с. 860; 29, с. 234; 31, с. 154]. Серед власників Підгородців у середині XVI ст. з'явилися Корчинські Германовичі, що йменуються Підгородецькими, однак це явище виявилось тимчасовим.

Вказані факти загалом дозволяють корегувати динаміку демографічного зростання для окремих родів руської шляхти. Однак варто зазначити, що всі ці поодинокі переходи з одного роду в інший через зміну прізвища відбувалися в межах шляхти Перемишльської землі. Винятком були лишень Терлецькі Олехновичі, вихідці з Устрик на Сяноччині. А отже, на чисельність православних шляхетських родів Перемишльської землі загалом вони не впливали.

Впродовж XVI – початку XVII ст. до складу руських шляхетських родів перманентно потрапляли вихідці з нижчих соціальних груп й у такий спосіб долучалися до їхнього чисельного зростання. Обставини,

за яких це відбувалося, загалом були однаковими для кожного окремо взятого випадку, бо в їхній основі лежало подолання двох станових перешкод – адже потрібні були кривна спорідненість з шляхетським родом та володіння земськими маєтками. Точкою відліку, в однаковій мірі, могло бути або укладення нерівноправного шлюбу нешляхтич – шляхтянка, або набуття землі в котромусь із шляхетських гнізд. Наявність обох факторів в кінцевому результаті була обов'язковою. Доброю ілюстрацією вищевказаного є історія таких відгалужень, як Сілецькі Махньовичі, Комарницькі Татариневичі (Беденики), Яворські Мриглоди, Яворські Чибовичі, Яворські Зелісковичі, Терлецькі Данковичі, Кульчицькі Поповичі. Втім, частка нешляхтичів та їхніх нащадків була значною лишень серед Сілецьких, де кількість Махньовичів сягала 12 чоловіків, решта вказаних сімей на межі XVI–XVII ст. представлені 2-ма–3-ма особами. Отже, перебільшувати значення міжстанових контактів як чинника, що суттєво регулював демографічне зростання руської шляхти, не варто, й це цілком закономірно, враховуючи, що загалом міжстанові шлюби становили не більше 10 відсотків від усіх шлюбів руської шляхти, зафіксованих у перемишльських актах, а специфіка успадкування суттєво утруднювала успадкування нерухомості по жіночій лінії, тим більше, якщо спадкоємицею виступала шляхтянка, одружена з нешляхтичем [10, с. 11].

Високі темпи демографічного зростання руської шляхти цілком укладаються в динаміку демографічного розвитку серед населення Прикарпаття. Тут серед різних соціальних груп спостерігаємо так само надзвичайно швидке зростання чисельності населення. Для прикладу, у Самбірському старостві за період кількох десятиліть з 1500-х до 1580-х років з'явилося понад півсотні нових сіл, де проживало близько 1700 селян-рільників [58, к. 4–26v.; 59, s. 77–373].

Таким чином, багатолюдність православних шляхетських родів Перемишльщини – властивість, набута ними упродовж XVI ст., та аж ніяк не раніше. Високі демографічні показники досягалися шляхом високих темпів природного приросту. Меншою мірою чисельність шляхти регулювалася через поповнення вихідцями з нижчих прошарків населення та включення представників зайшлих шляхетських родів. Демографічний розвиток XVI ст. докорінно вплинув та змінив різні аспекти життя і побуту руської шляхти Перемишльської землі.

Джерела та література:

1. Барвінський Б. Конашевичі в перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія / Б. Барвінський // Записки НТШ. – Львів, 1930. – Т. 100, ч. 2. – С. 19–177.
2. Гошко Ю. Г. Населення українських Карпат XV–XVIII ст: заселення, міграції, побут / Ю. Г. Гошко. – К.: Наукова думка, 1976. – 203 с.
3. Грушевський М. С. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – 680 с.
4. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / Упоряд. та наук. ред. Миколи Крикуна. – Львів, 2004. – I–XX + 1–420+ XXI–CII с.
5. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 141. О. Чоловський. – Оп. І. – Спр. 37. – С. 136.
6. Пашин С. С. Генеалогический комментарий к копиям грамот князя Льва Даниловича / С. С. Пашин // Исследования по русской истории: Сб. статей к 65-летию проф. И. Я. Фроянова. – СПб.; Ижевск, 2001. – С. 125–140.
7. Пашин С. Дрогобицька шляхта (XV – початок XVI ст.) / С. С. Пашин // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2011. – Вип. XIV–XV. – С. 435–445.
8. Пашин С. С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века: Историко-генеалогическое исследование / С. С. Пашин. – Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2001. – 172 с.
9. Пашин С. С. Самборские шляхтичи волошского происхождения во второй половине XIV – начале XVI века / С. С. Пашин // Материалы науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. проф. П. И. Рощевского. – Тюмень: Вектор Бук, 2003. – С. 23–32.
10. Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. (шляхетські прізвиська) / І. Смуток. – Львів: Камула, 2008. – 336 с.
11. Смуток І. Копистенські у Перемишльській землі в XVI–XVIII ст.: генеалогічне дослідження / І. Смуток. // Генеалогічні записки. – Львів, 2011. – Вип. ІХ (нової серії ІІІ). – С. 52–68.
12. Смуток І. Руська шляхта у Перемишльському повіті (XV–XVII ст.): географія землеволодіння / І. Смуток // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2012. – Вип. XVI. – С. 88–102.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 10. – Оп. 1. Спр. 35.
14. Там само. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 6.
15. Там само. – Спр. 7.

16. Там само. – Спр. 11.
17. Там само. – Спр. 12.
18. Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 28.
19. Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 5.
20. Там само. – Спр. 6.
21. Там само. – Спр. 7.
22. Там само. – Спр. 8.
23. Там само. – Спр. 9.
24. Там само. – Спр. 12.
25. Там само. – Спр. 13.
26. Там само. – Спр. 14.
27. Там само. – Спр. 17.
28. Там само. – Спр. 19.
29. Там само. – Спр. 21.
30. Там само. – Спр. 24.
31. Там само. – Спр. 27.
32. Там само. – Спр. 39.
33. Там само. – Спр. 46.
34. Там само. – Спр. 64.
35. Там само. – Спр. 69.
36. Там само. – Спр. 73.
37. Там само. – Спр. 75.
38. Там само. – Спр. 80.
39. Там само. – Спр. 166.
40. Там само. – Спр. 168.
41. Там само. – Спр. 170.
42. Там само. – Спр. 172.
43. Там само. – Спр. 175.
44. Там само. – Спр. 264.
45. Там само. – Спр. 268.
46. Там само. – Спр. 270.
47. Там само. – Спр. 271.
48. Там само. – Спр. 281.
49. Там само. – Спр. 282.
50. Там само. – Спр. 292.
51. Там само. – Спр. 296.
52. Там само. – Спр. 299.
53. Там само. – Спр. 300.
54. Там само. – Спр. 306.
55. Там само. – Спр. 308.

56. Там само. – Спр. 316.
57. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної і ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розширене / Яковенко Н. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
58. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Zamojskich. – Nr 2978.
59. Ibidem. – Archiwum Skarbu Koronnego. – XLVI: Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich, 1549–1800. – Sambor–I/I.
60. Dunikowski J. O rodzie Świerczków na Rusi w wieku XV i początkach rodziny Dunikowskich // Miesięcznik Heraldyczny. – 1931. – Nr 9. – S. 202–210; nr. 10. – S. 217–227.
61. Jabłonowski Alexander. Polska XVI wiewu pod względem geograficzno-statystycznym. – 1903. – Tom VII: Ziemie Ruskie, część 2: Ruś Czerwona. (Źródła dziejowe, tom XVIII, cz. 2). – 291 s.
62. Janeczek A. Udział szlachty w kolonizacji Rusi Koronnej: migracje rodów i ich nowa własność (XIV–XV w.). Próba ujęcia syntetycznego // Rody na Śląsku, Rusi Czerwonej i w Małopolsce: średniowiecze i czasy nowożytne. Stan badań, metodologia, nowe ustalenia / Pod redakcją: Wioletty Zawitkowskiej; Anny Póboóg-Lenartowicz. – Rzeszów, 2010. – S. 59–91.
63. Łaszczynska O. Ród Herburtów w wiekach średnich. – Poznań: Nakł. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1948. – 338 s. [Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Komisja Historyczna: Prace Komisji Historycznej. Tom 14]
64. Łoziński Wł. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 1904. – T. 1. Czasy i Ludzie. – 411 s.
65. Semkowicz Wł. Wywody szlachectwa w Polsce XIV–XVII w. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie, 1913. – 355 s. [Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie. T. 3. Rok 1911–1912].
66. Smutok Ihor. Родовий склад шляхти Перемишльської землі у XV – початку XVII ст. // Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego. – Lublin, 2014. – T. 5. – S. 110–148.
67. Wyroszek L. Ród Dragów–Sasów na Węgrzech i Rusi halickiej // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. – Kraków, 1932. – T. XI (1931/2).

Ігор Смуток (Київ, Україна). Демографічний розвиток шляхти Перемишльської землі XVI ст.

У статті проаналізовано чисельність православної шляхти Перемишльської землі. Доведено, що її кількісне зростання відбувалося саме у XVI ст.

через високий природний приріст, частково – через поповнення вихідцями із нешляхетського стану.

Ключові слова: Перемишльська земля, демографія, шляхетські роди.

Игорь Смуток (Киев, Украина). Демографическое развитие шляхты Перемишльской земли XVI в.

В статье проанализирована численность православной шляхты Перемишльской земли. Доказано, что ее количественный рост происходил именно в XVI в. вследствие высокого естественного прироста, частично – вследствие пополнения выходцами из нешляхетского сословия.

Ключевые слова: Перемишльская земля, демография, шляхетские роды.

Igor Smutok (Kyiv, Ukraine). Demographic development of the gentry of Peremysl region in the 16th century

The article analyzes the number of Orthodox nobility Peremysl region. Prove that its quantitative growth was in the XVI century. Because of the high natural growth, in part – due to the replenishment come from simple estate.

Key words: Peremysl region, demography, gentry family.

Олег МАЛЬЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:623.417 (450.421) 069 (477.63) “15”

**Італійська гармата останньої
чверті XVI ст. з колекції Дніпропет-
ровського історичного музею
ім. Д. Яворницького:
походження й типологія**

Статтю присвячено аналізу морфологічних, конструктивних й функціональних особливостей оригінального зразка італійської артилерії XVI ст., котрий експонується у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького.

До наукового обігу цей музейний зразок потрапив завдяки В. О. Сидоренку, котрий у статті, присвяченій селянсько-козацькій артилерії часів Хмельниччини, визначив артефакт як західноєвропейську гаубицю. Попри те, що автор, вочевидь, особисто не досліджував ствол, а покладався на інформацію К. Мельника [1, с. 123], усе ж таки він доволі точно передав маркування ваги й монограму ливарника. За його відомостями, ствол знайдено на одному з дніпровських островів за 8 верст вище Нікополя [2, с. 112]. Крім того, існує історіографічна згадка про ще один аналогічний ствол з ваговим маркуванням “С^А 4 R^О 20” (у версії В. О. Сидоренка – “АОС4R20”), котрий колись зберігався у Чернігівському історичному музеї [3, с. 48]. Цю гармату знайдено у Нечайівській плавні, між Томаківською й Микитинською Січчю, за три версти від Нікополя. Більш того, В. О. Сидоренко наводить фотографію ствола з чітко прорисованим маркуванням [4, с. 113]. Однак слід “чернігівського” зразка губиться у перипетіях історії України XX ст. [5].

Отже, перед нами бронзова короткоствольна гармата (довжина 5,1 калібру) (див. рис. 1). Ствол технологічно й візуально розділений на дульну (потовщену) й донну частини. Канал гармати складається з порохової камери й власне стволу, із співвідношенням діаметрів – 2. Товщина стінок стволу у дульній частині становить 33 мм (співвідношення з діаметром каналу – 4,8). Дно порохової камери, як і каналу стволу, сферичної форми. Дельфіни відсутні. Чопи циліндричні. Вин-

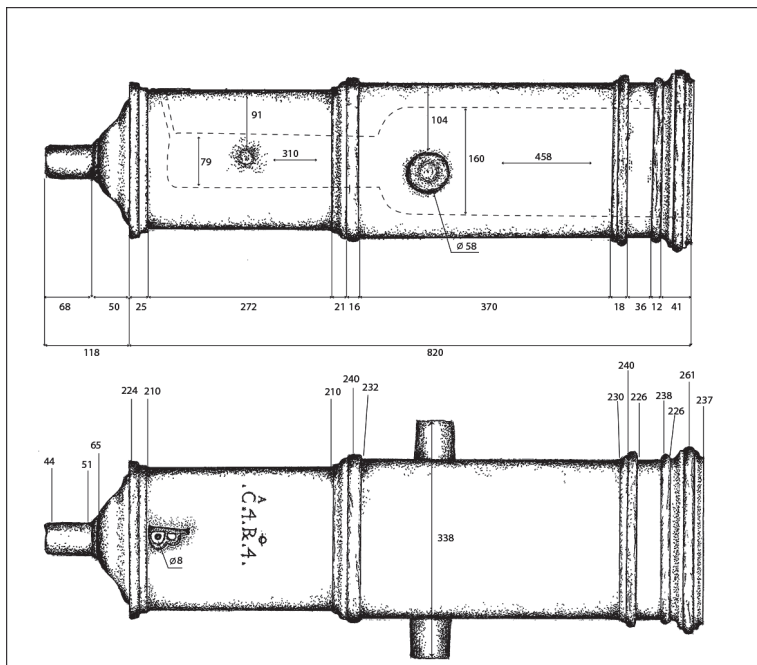

Рис. 1.

град (хвостовик, правило) зберігся у залишковому стані. Поверхня стволу полірована з численними слідами механічних пошкоджень.

Вище запального отвору вирізане маркування ваги, виражене формулою “С.^А 4. R.^О 4.” [Cantara 4 – Rotoli 4] [6]. Саме цей важливий ідентифікаційний маркер вказує на генуезьке походження гармати, у той час як венеціанські ливарники розраховували гарматну вагу у Libre, а іспанські – у Quintal. Рахуючи генуезький Cantaro за 47,649 кг, а Rotolo за 476,49 г, вага стволу складає 192,5 кг.

За усієї очевидності маркування, його легко сплутати з ідентичною сицилійською формулою ваги, у котрій Cantaro = 79,432 кг, а Rotolo = 794,32 г. Вирішенням питання буде або безпосереднє зважування, або додаткова атрибутивна ознака. У нашому випадку такою ознакою є монограма ливарника, розміщена довкола запального отвору у вигляді літери “В” з подовженою мачтою, котра зрештою читається як “ІВ” (див. рис. 2).

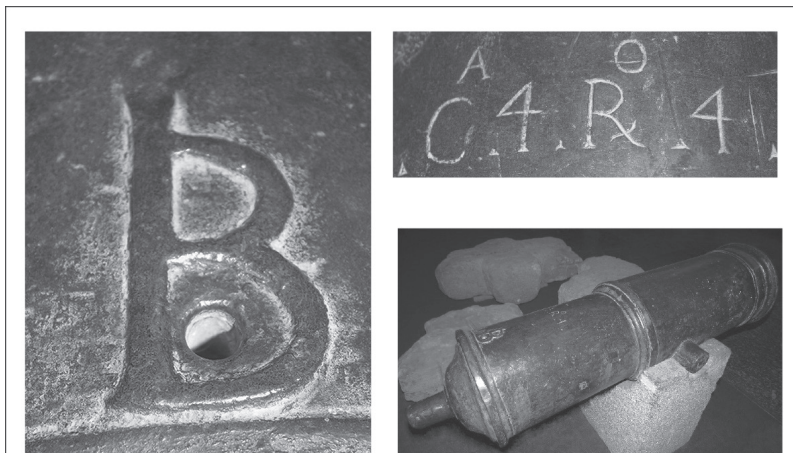

Рис. 2.

На сьогодні відомі чотири зразки італійських гармат з монограмою “ІВ”. Один з них (1591 р.), знайдений біля берегів о. Сардинії, окрім вказаної монограми, на базовому кільці має розгорнутий підпис майстра латиною: “ІО. BARTISTA GANDVLPHVVS” [7]. Зберігся також запис у артилерійському інвентарі папської фортеці Перуджі (1624 р.), згідно з яким одна з гармат несе монограму й напис “OPVS ІО. BAPTA GANDVLFVVS”. Таким чином, на авторство “дніпропетровського” ствола претендує відомий майстер Gioanni Battista Gandolfo (Генуя, близько 1535–1601 рр.) з родини генуезьких ливарників Gioardi [8].

Модельовання підпису ливарника за допомогою однієї-двох літер у районі запального отвору було елементом так званої генуезько-французької (провансальської) системи дизайну артилерійських стволів XVI ст. Типові авторські монограми зустрічаються як серед генуезьких (Dorino II Gioardi – “D”; Georgio I Gioardi – “G”; Alessandro Gioardi – “A” (?); Battista Merello – “B”; Bartolomeo Sommariva – “BS”), так і серед французьких ливарників (Claude Laignel – “CL” (Тулон, Марсель); Simon Gaidon – “G” (Марсель) [9, р. 124–132; р. 42–53].

За усієї очевидності розгорнутого вище логічного ланцюжка, завжди вигулькне певне “але”, готове зруйнувати струнку конструкцію. Приміром, відомі гарматні зразки, марковані літерою “B” довкола запалу, авторство яких приписується Батисті Мерелло, котрий працював у 1550-х роках [10]. Розрізнити дві дуже подібні монограми вдається

лише завдяки незначному “хвостику” у верхній частині знака, котрий символізує наявність літри “Г” у підпису “ГВ” Джоанні Батисти Гандольфо.

Відсутність геральдичних елементів на “дніпропетровському” зразку може вказувати на те, що гармата призначалася для озброєння торговельної галери або ж була виготовлена для іноземного, приміром, – іспанського замовника.

Кільця дульного потовщення стволу вже відрізняються від “гострої” архаїчної франко-генуезької форми, популярної до середини XVI ст. й представлені у вигляді простої капітелі, збагаченої квадратним у перерізі молдингом [11, р. 48]. Її ускладнення за допомогою набору молдингів різного діаметру й перерізу (кільце, гусьок, астрагал, викружка), у поєднанні з фаховою біографією Дж. Б. Гандольфо, дозволяє датувати зразок останньою чвертю XVI ст. [12, р. 48]. Нові м’які форми дульного потовщення з додатковим армуючим пасочком залишалися практично незмінними до середини XVIII ст., тому дана морфологічна особливість еволюції дизайну може бути використана як засіб атрибуції й датування генуезької артилерії.

У донній частині стволу на відстані 150 мм від базового кільця добре помітні дві іржаві плями з кутовим положенням 9:00 й 15:00, якщо сприймати поперечний переріз стволу за уявний циферблат. Вочевидь, іржа свідчить про використання Т. зв. “комірця” (за іншою термінологією – “корона”, “хрестовина”, “cruzeta”), за допомогою якого при вертикальному відливі стволу виноградом донизу фіксували стрижень (майбутній канал стволу) точно по центру моделі [13].

Викуваний із заліза, “комірець” кріпився на кінці донньої частини моделі методом насаджування тонкого кільця на форму каналу ствола, жорстко фіксуючи її. Іноді, аби підстрахуватися під час лиття великих гармат, одночасно встановлювали декілька хрестовин. Теоретик середньовічної артилерії В. Бірингуччо (Vannoccio Biringuccio, *De la Pirotechnia*, Venice, 1540) вважав, що “комірець” має розміщуватися на відстані близько 300 мм від базового кільця [14, р. 246]. Але практика вимагала різноманітності, й сліди цього кріплення на різних зразках зустрічаються навіть у районі дельфінів.

Для надійної фіксації “комірця” його “ноги” імплантувалися у тіло стволу, іноді повністю його пронизуючи й, таким чином, назавжди залишаючись усередині бронзової маси гармати. Після відливу й руйнування форми над поверхнею стволу в одній площині стирчали армуючі

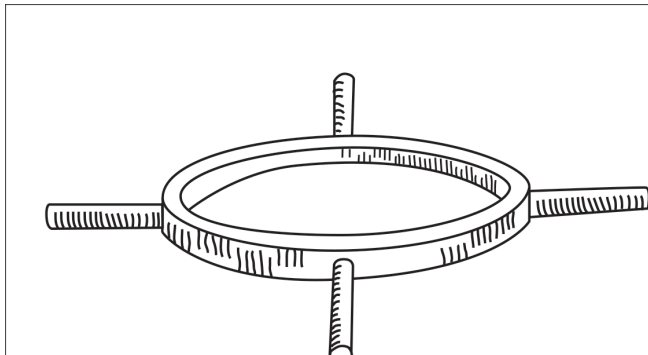

Рис. 2.

елементи, по видаленні котрих залишалися порожнини, що, зазвичай, заповнювалися бронзою. Іноді арматуру просто відпилювали, й сліди “комірця” проступали на поверхні стволів у вигляді іржавих плям. потрапляючи до солоної води або довгий час перебуваючи у вологому кліматі, на відміну від бронзи, ці залізнi шматочки вступали в електрохімічну реакцію, піддаючись корозії, й швидко руйнувалися. По них залишалися лише загадкові порожні заглибини у товщі стволу.

Класичний “комірець” зазвичай кувався з чотирма “ногами”, але зустрічаються екземпляри від однієї до шести “ніг” різного перерізу (квадратні, округлі, прямокутні) (див. рис. 3). Дослідження “дніпропетровського” зразка за допомогою магніту виявило лише дві точки виходу прямокутної арматури “комірця” на поверхню. Наявність заліза на інших ділянках стволу не підтверджується, щонайменше, таким простим методом.

У намаганні прилаштувати оригінальну морфологічну конструкцію до якоїсь типологічної ніші, звернімося по допомогу до думки теоретиків-сучасників “дніпропетровського” артефакту. Приміром, математик, історик, у 1592 р. королівський інженер його католицької величності з м. Лебриха (Андалусія) Луїс Коладо визначав артилерію як “машину безкінечного призначення”, вказуючи на складність її чіткої типологізації. Однак, як будь-який вчений, піддавшись спокусі класифікації досліджуваних об’єктів, Коладо усе ж таки розділив сучасну йому артилерію на три види, посилаючись, правда, на досвід “німецьких майстрів, котрі були вищими від будь-якої іншої нації у справі виробництва й обробки гармат”. Гармати першого виду, що вражали супротивника на

далеких дистанціях, належали до кулеврин й фальконетів. Гармати великих калібрів призначалися для руйнування фортифікацій й знищення артилерії супротивника. Гармати третього виду жбурляли кам'яні снаряди (а також дріб), були здатні нівечити й топити кораблі, а також захищати батареї від атак ворожої піхоти: педреро, мортири й бомбарди [15, р. 17].

Оскільки другий вид гармат був занадто дорогим, потужним, важким і неповоротким для активного протипіхотного захисту в корабельних арсеналах, ці функції виконували так звані **cañones de pedreros** [гармати для каміння]. У різних країнах їх називали по-різному (petrier, petrary, cannon petro, petrieri, каменемети, дробовики), але в основі завжди лежало слово “камінь”. Полегшені завдяки тонким стінкам ствола (половина ваги кулеврини), з меншим порохом зарядом (кам'яне ядро важило третину від чавунного аналогу), здатні суттєво змінювати кут підвищення, стріляючи снарядами більшого калібру, ніж польові гармати аналогічної ваги, педрерос виявилися досить ефективною й інколи незамінною зброєю спеціального призначення.

Сучасний італійський дослідник Марко Сантарині у власній типологізації морської артилерії італійських республік відокремлює легкі протипіхотні “petrieri da braga” й “petrieri da mascolo”, котрі встановлювалися на бортах галер (так звана “balestriera”) від короткоствольних гармат, прийнятих в італійській історіографії під назвою “obusieri” [16, р. 28]. Власне, йдеться про певну корабельну подовжену мортиру, що перебуває на шляху перетворення у класичну гаубицю, котра стріляла навісною, похилою траєкторією або ж прямим наведенням на короткі дистанції. Про це свідчить конструкція ствола, насамперед – елемент управління (правило) й місце розташування чопів. На борту легких т. зв. “galera sottile” “obusieri” не встановлювалися [17].

Винайдення гаубиці в Італії давня історіографічна традиція приписує італійському патрицію Ріо Енеа І Обіцци (Падуа, 1525–1589 рр.). Звідси начебто походить італійська назва гаубиці – obizzo (архаїчна форма). Вочевидь, подібна інформація нагадує черговий історіографічний міф, однак прив'язка імені винахідника до певного часового відтинку свідчить, що в останніх десятиліттях XVI ст. гаубиці в арсеналах італійських міст вважалися окремим й специфічним типом артилерії. Для них виготовлялися запальовальні снаряди, котрі за історичною термінологією називалися “fochi artificizati”.

Довжина каналу ствола цих гармат на той час не перевищувала середньої довжини руки, аби заряджати їх без додаткових інструментів.

За порівняно невеликої довжини ствола (5-8 калібрів) гаубиця при повному пороховому заряді могла вести прицільну стрільбу прямим наведенням як гармата, а зменшений заряд (зменшена початкова швидкість снаряда) й більше підвищення ствола перетворювали її на мортиру з нависним вогнем. Сучасники відзначали, що нависна дія гаубиць часто була малоефективною, а відбій при стрільбі з великими кутами підвищення руйнував станки [18].

Отже, “дніпропетровський” зразок, вочевидь, формально належить до “cañones de pedreros” (в іспанській термінології) та їх модернізованого варіанта – “obuseri” (в італійській термінології), зафіксованих в генуезьких інвентарях XVI ст. як “petrieri” (“pedrieri”, “pedregi”), хоча дещо незвичної конструкції. Це підтвердив у приватному листуванні й відомий фахівець з історії генуезької артилерії Ренато Джанні Ріделла (Renato Gianni Ridella). У 1550-х–1570-х роках, коли на генуезьких торгових кораблях відбувалася тотальна заміна застарілих залізних бомбард – старосвітських “cannoni petrieri” (кінець XV – початок XVI ст.) бронзовими дульнозарядними петрієрами, саме був час “народження” нестандартних форм.

Петрієри активно використовувалися протягом усього XVII ст. не лише на кораблях, а й на міських укріпленнях, де, завдяки компактним розмірам, легко обслуговувалися у вузьких казематах больверків. З цих позицій гармати анфіладним вогнем очищували мури від атакуючої ворожої піхоти. р. Д. Ріделла поділяє петрієри на три категорії:

- важкі (дробовий кам’яний заряд 15–18 libbre (4,8–5,7 кг), вага стволу 670–860 кг, діаметр каналу стволу 160–170 мм);
- середні (снаряд 2,9–3,8 кг, вага 330–480 кг, діаметр каналу 135–155 мм);
- легкі (снаряд 1,9 кг, вага 190–240 кг, діаметр каналу стволу 120 мм).

На торговельних кораблях зазвичай використовували середні петрієри [19, р. 50].

Однак “дніпропетровський” зразок з морфологією, відмінною від класичної форми морських гармат цього типу, має параметри одночасно й важкої, й легкої петрієри, наближаючись до абрису мортири. Потовщена дульна частина разом зі вкороченим стволом (5,1 калібру замість звичайних 11–12 калібрів) нагадує в цій гарматі протогаубицю.

Оригінальну й креативну конструкцію “дніпропетровської” петрієри, вочевидь, слід віднести до випадкових емпіричних знахідок, не

підкріплених чітко артикульованою теорією. Кількість і складність набору критичних змінних цієї конструкції достатньо велика, аби спиратися на певну теоретичну базу. Тим паче, що час появи гармати збігається з періодом повсюдних змін артилерійської морфології, пов'язаних із складнощами бронзового литва й використанням гранульованого пороху. Середина XVI ст. взагалі сприймається багатьма дослідниками як час додаткових емпіричних відхилень від встановлених практикою артилерійських конструкцій [20, р. 285].

На жаль, ми не зможемо розглянути ґрунтовно такі технологічні особливості зразка, як міцність, величина заряду, склад металу і його зміст на домішки тощо, за відсутності металографічних аналізів. Враховуючи це, підлягає сумніву будь-який вердикт щодо його ефективності й функціональних особливостей. Наскільки ефективним був дробовий постріл? Чи стріляв ствол бомбами й запалювальними снарядами? На яку відстань? Відзначимо лише, що подібна конструкція не нова й, за всієї креативності італійського артилерійського виробництва 1560-х років, подібний тип гармат зустрічається у Західній Європі з XV ст.

Скажімо, генуезька петрієра нагадує форми бомбард майже столітньої давнини (без чопів), зафіксованих у малюнках арсенальної книги 1502 р. імператора Максиміліана I [21, р. 39, 276, 339, 341, 342, 346].

Відома гармата під назвою “SCACCIADIABOLO” [“Кидь диявола”], виготовлена майстром Бернардо Буоталенті (Флоренція) для облоги Сієни, котра представляється “порубіжною” конструкцією між мортирою й гаубицею. Цьому ливарникові також приписували винахід гарматних гранат. Можливо, саме під гранати було сконструйовано незвичайний облоговий ствол [22, р. 50].

Широко відома “гауфниця” 1542 р. майстра Ігнатія, представлена в Артилерійському музеї Санкт-Петербурга, має довжину 7,8 калібрів, а співвідношення канал / стінка ствола – 4,8. Не виключається, що артефакт є результатом морфологічного поштовху, здійсненого в останній чверті XV ст. італійськими ливарниками на службі московського правителя. У російській історіографії гармату прийнято називати гаубицею [23, с. 134].

Цікавим у порівняльному плані є приклад турецької бронзової петрієри кінця XV – початку XVI ст. з Феодосійського краєзнавчого музею: довжина – 6,4 калібрів, співвідношення канал/стінка ствола – 4,6 калібру. Будучи морфологічним “нащадком” османських облогових гігантів, ця гармата зберегла архаїчний дизайн аж до такого елемента,

як технічні заглибини, призначені для згинчування частин ствола. Османи, подібно до іберійських християн, були вправними у культурних запозиченнях, хоча залишили власний унікальний відбиток на чужих ідеях та гарматах, виготовлених для власних потреб. Дизайн їхніх петрієр, відмінний від італійських зразків початку XVI ст. виник, можливо, ще за епохи гігантських бомбард часів падіння Константинополя [24, р. 256].

Не важко помітити, що, попри деякі морфологічні відмінності (архаїчна форма у московської й турецької, і новітня – у генуезької), ці три зразки подібні між собою у фізичних пропорціях, визначальних для їхньої бойової експлуатації: довжина (5,1; 6,4; 7,8 калібрів) й співвідношення канал/стінка ствола (4,6; 4,8; 4,8). Можливо, у даному випадку ми стикаємося з феноменом культурного обміну й запозичення, здатим як вивести до історичної істини, так і загнати дослідника у глухий кут.

Османська Порта й Священна Римська імперія Карла V вже до 1520-х років затиснули Середземноморський регіон (до нього ми відносимо й акваторію Чорного моря) у лещата своєї воєнної потуги, базованої на флоті й артилерії. Ефективне абсорбування невеликих південноєвропейських держав, за винятком Венеції, завершило імперський геополітичний успіх. Генуя, відрізана від багатих чорноморських колоній, не мала можливості продовжувати відкриту війну з Венецією й підпала економічному й воєнному поглинанню, спочатку – Францією, пізніше – Іспанією [25, р. 255].

У результаті утворився певний міжнародний симбіоз виробництва вогнепальної зброї. Османи традиційно були кращими в облоговій артилерії, іспанці – у ручній вогнепальній зброї, а італійським республікам дісталася виробнича ніша бронзової морської артилерії. Тому досвід генуезьких ливарників згодився для виконання великих іспанських артилерійських замовлень. Деякі з майстрів, як Бартоломео Соммаріва (др. пол. XVI ст.), приміром, перебиралися працювати до самої Іспанії [26, р. 46].

Повна зайнятість усіх семи (!) ливарних майстерень Генуї у другій половині XVI ст. [27] була зумовлена, вочевидь, не лише внутрішніми потребами Республіки (забезпечення відбудованого міста й фортеці, відвоювання Корсики у 1553–1559 рр., величезна потреба у корабельній артилерії), а й значними іспанськими замовленнями: 142 стволи для міста й фортеці Мілана (1557–1559 рр.), невизначена кількість

гармат для фортеці Stato dei Presidi (Тоскана) й Неаполітанського королівства (1571–1572 рр.), 50 стволів для Палермо (1575–1576 рр.). Крім того, до генуезьких ливарників безпосередньо зверталися з артилерійськими замовленнями судновласники з Іспанії та Пагузи [28, р. 55]. Вочевидь, слід погодитися з тим, що Генуя того періоду була одним з головних середземноморських центрів з виробництва й продажу артилерійського озброєння.

Тому логічно припустити, що такий грандіозний виробничий майданчик не лише був артилерійським конвеєром, а й сприяв зародженню творчих ідей, котрі могли би ініціювати появу нових конструкцій. Замовники, згідно з власними потребами, також “підхльоскували” технологічний розвиток, що, відповідно, приводило до конструктивних нововведень серед дещо застарілих на кінець XVI ст. гарматних морфологій, типу петрієр. Своєю чергою, конгломерат земель величезної держави Габсбургів сприяв розповсюдженню новинок італо-іберійської артилерійської інженерії. Можливо, тому морфологія “дніпропетровської” петрієри являє собою густо замішаний сплав генуезького ливарницького досвіду, іберійського дизайну й специфічної середземноморської системи ведення морської війни, котру свого часу аналізував дослідник історичної артилерії J. F. Guilmartin [29, р. 253–273].

Однак нас більше цікавить не термінологія артилерійських типів, – це, зрештою, лише формалізація їхньої морфології сучасниками. Інша справа – функції ствола, місце, котре він займав у загальній системі артилерійського озброєння, технологічні новинки й консервативні елементи, притаманні йому, й, нарешті, належність до певного воєннокультурного ареалу.

Певно, що на розвиток артилерії впливали категорії факторів “великої війни” (великі битви й кампанії), “малої війни” (локальні воєнні інциденти й рейди, піратські напади, економічне виснаження, торгіві заборони) й, звісно, технологічний прогрес. Високий ступінь взаємопроникнення цих складових дає змогу розглядати їх лише комплексно, аби уникнути штучного впорядкування досить складного предмета. Однак складається враження, що на характер збройних середземноморських конфліктів XVI ст. найсуттєвіше вплинули саме технологічні зміни [30, р. 253].

Конструювання гармат у XVI ст. відбувалося в емпіричній сфері, у доволі вузьких технологічних рамках, за котрими ливарника чекали невдачі, неминучі за радикального відходу від усталеної практики. Без

теорії внутрішньої балістики й знань щодо напружень й деформацій у товстостінних трубах навряд чи могло бути інакше.

Європейська історіографія розподіляє артилерію XVI ст. згідно з морфологією, серед трьох доволі штучних категорій з розмитими фізичними й тактико-технічними кордонами: кулеврини, власне гармати й так звані петрієри. Ці категорії своєю очевидною подібністю перетинають усі національні кордони, деякий час рухаючись паралельно, й розділяються лише в одному місці: з початком османського виробництва гігантських петрієр, котре не мало аналогів у Європі, хіба що – у Росії (гармата “Paolina” (“Павлина”) Паоло Босиса, “Павлин” Степана Петрова, “Кашпірова” гармата й “Цар-пушка” А. Чохова).

Причиною концентрації артилерійського дизайну у трьох напрямках, вочевидь, була базова методологія розвитку, котра існувала донедавна практично в усіх технологічних сферах: метод спроб і помилок відбирав найкращі форми й проявляв неефективні рішення, повільно підштовхуючи їх до відмирання й, зрештою – до знищення, практично згідно з дарвінівською теорією. Сучасні аналітики, забуваючи про власні спроби й помилки, загалом, зверхньо ставляться до такого процесу розвитку. Однак він міг бути ефективним й, по суті, залишався єдиною життєздатною системою винаходів у виробничому світі зі слабкою або геть відсутньою теоретичною базою [31, р. 284].

Відсутність помітної документально зафіксованої теоретичної бази, на котрій будувався розвиток артилерійської морфології, частогусто приводить істориків до двох крайнощів, залежно від схильностей і вподобань. Там, де розвиток технології рухався або паралельно теоретичним розробкам, або слідом за ними, дослідники намагалися вибудувати пряму хронологічну лінію, досягаючи певних результатів, але занадто часто силкувалися “прочитати” основу теоретичної спадковості процесу розвитку, на котрій теорія впливала мало або неефективно. Гіршим й більш розповсюдженим варіантом є тенденція вважати, що за відсутності теоретичного розвитку не відбувалося й технологічного поступу. Іноді погоджуються на існування такого-сякого розвитку, але випадкового, а тому не вартого уважного вивчення. Досить часто технологічні прориви й досягнення, що не підтримані чітко сформульованою теорією, просто ігноруються, можливо, через інтелектуальну упередженість істориків [32, р. 285].

Вочевидь, настав час змиритися з фактом, що найкращі (ті, що викликають довіру) теоретичні розробки проблематики й конструкції

вогнепальної артилерії були здійснені у часи її активної експлуатації, успішно випробувані у бойових умовах, а найбільш прийнятні зразки прийняті на озброєння й запроваджені у виробництво (не обов'язково – масове). Здається вже доведено, що конструкції гармат різних часів й народів, їхні зміни нерозривно пов'язані з особливостями місцевої воєнної справи. Скажімо, особливістю генуезького мілітаризму була його могутня морська складова.

Зміни, як заведено, не відбувалися з драматичною раптовістю й мали повзучий характер, оскільки базувалися на поступовому залученні кількісних факторів, котрі, своєю чергою, посередньо залежали від соціальних й економічних складових. Приміром, у XVI ст. значно подорожчала вартість ведення війни на морі через подорожчання пороху, провіанту й міді [33, р. 254]. Автори воєнних бюджетів відреагували на це активним вивченням ефективності морської артилерії, насиченої застарілою номенклатурою бортового озброєння, родом з XV ст. Артилерійські теоретики також вказували на обов'язковість спеціалізації гармат. Про важливість дотримання правила доцільності у гарматному виробництві згадував той же Л. Колладо у праці “*Platica manual de artilleria*” (1592 р.). У його часи керівним принципом гарматного литва була воля й забаганка замовника, котрий, зазвичай, мало розумівся на інженерії й балістиці. Автор бідкався, що змушений докладати гігантських зусиль, переконуючи людвигарів (лаварників) і замовників, що виготовлення ефективної гармати завжди має враховувати мету, котрій вона буде служити [34, р. 38].

Поняття ефективності, по-перше, прямо пов'язувалося з конструктивною гнучкістю гармат, їхньою спеціалізацією, й, по-друге, залежало від платформи, на котру ствол встановлювався (земляний вал, каземат, каземат, корабельна палуба тощо). На перший погляд, конструктивно петрієра Дж. Б. Гандольфо нагадує корабельну гармату, на що вказує відсутність дельфінів і наявність правила. Хоча всі гармати генуезького й венеціанського виробництва характеризувалися відсутністю дельфінів [35].

Стандартне озброєння італійської чи іспанської галері класичними типами місцевої артилерії витримувалося не завжди. Інвентарі озброєння генуезьких галер останньої чверті XVI ст. не включають мортир й петрієр-“протогаубиць”, подібних до аналізованого нами артефакту. Але очевидно, що подібні стволи використовувалися на період спеціальних експедицій, коли передбачалося бомбометання й стрільба на

короткі дистанції прямим наведенням. Так адаптувалися нові конструкції, котрі здавалися ефективними й обиралися капітанами та власниками кораблів на власний ризик. Словом, враховуючи потенційні переваги “дніпропетровської” петрієри у десантних операціях й ближньому морському бою, ми схильні пов’язувати її з галерним озброєнням.

В історіографії періодом використання галер зазвичай ілюструють технологічний застій, що не зовсім відповідає дійсності стосовно Середземноморського регіону, де війна була зосереджена на облозі й захисті берегових фортець. Забезпечення прибережних рейдів повністю покладалося на галерний флот, котрий транспортував провіант, війська, облогу артилерію й загалом надавав будь-яку матеріально-технічну підтримку. Десантні можливості галер були критичним фактором у доставці людей та озброєння за допомогою морської логістики. Враховуючи особливості берегової лінії, галери могли безпечно діяти безпосередньо біля берега, могли підходити впритул до пляжу для висадки військ й вивантаження гармат або ж могли використовуватися як плавучі батареї [36, р. 264]. Високомобільна десантна галера як специфічний корабель у специфічному регіоні (затоці, річковій чи морській протоці, лимані тощо) мала озброюватися відповідними гарматами ближнього бою типу “дніпропетровської” петрієри – тактичної зброї, полегшеного варіанта важких товстостінних петрієр початку XVI ст.

Враховуючи порівняно невелику, навіть критичну товщину стінок ствола “протогаубиці” Дж. Б. Гандольфо, неможливо проігнорувати питання щодо снарядів, розрахованих для неї. Залежно від умов бою, це могли бути кам’яні ядра або дріб, що сповна відповідало функціональному призначенню гармати. Ми не беремося доводити можливість стрільби з даного ствола бомбами, тому питання залишається відкритим.

Хоча більшість сучасних дослідників а ргіогі упевнені у технічній нікчемності кам’яних снарядів, що логічно підтверджується повною “перемогою” чавунних ядер, – це не зовсім й не завжди очевидно. Іноді перевага чавунних ядер в абсолютній максимальній дальності польоту зводилася нанівець через горезвісну неточність сферичних снарядів гладкоствольних гармат. Згідно з даними В. Р. Hughes, горизонтальний сектор, у рамках якого падало 100% ядер, коливався від 10 до 15% траєкторії [37]. По суті, ядро, вистрілене на 1000 м, могло відхилитися убік на 100–150 м. За умови, коли ціль було представлено розгорнутим фронтом кораблів, навіть на відстанях понад 1000 метрів був шанс втрапити ядром у що-небудь, як сталося, скажімо, у випадку з щільним

строєм турецьких кораблів при Лепанто [38, р. 7]. Беззаперечна перевага дальнобійної артилерії з чавунними ядрами виявлялася й під час облоги фортець. Однак таке величезне розсіювання було критичним, коли стрільба велася по скромному об'єкту, на кшталт запорозької “чайки”.

Кам'яне гарматне ядро через свою малу щільність створювало менший внутрішній тиск усередині стволу гармати, призначеної для цього типу снарядів. Це дозволяло відливати тонкостінні стволи на кшталт “нашої” петрієри, що було вагомою перевагою з огляду на перманентне збільшення ціни на мідь. Крім того, кам'яне ядро залишало по собі пробоїну значно більшу, ніж чавунний снаряд тієї ж ваги, що часто впливало на результат морської дуелі.

Головна проблема використання кам'яних снарядів полягала у необхідності залучення великої кількості робітників для виготовлення ідеально сферичних куль. Починаючи з XIV ст. різьбярі гарматних ядер були серед найбільш кваліфікованих й високооплачуваних ремісників. Значні трудові витрати у виробництві кам'яних ядер були припустимими й навіть необхідними, допоки праця цінувалася відносно дешево, а мідь залишалася відносно дорогою. Однак, зрештою, заробітна платня цієї категорії ремісників збільшилася настільки, що сукупна собівартість пострілу перетворилася на економічну проблему. Можливо, саме з цієї причини від гармат з кам'яними ядрами відмовилися спочатку у регіонах з високою оплатою праці (Англія, Голландія й загалом північно-західна Європа) й продовжували використовувати там, де праця цінувалася низько (Османська імперія, колоніальні володіння Португалії тощо) [39, р. 271–272]. Саме тому українські музеї переповнені кам'яними турецькими ядрами XV–XVIII ст.

Навряд чи ми зможемо сказати щось більше щодо тактико-технічних даних “дніпропетровського” зразка без ризику фантазування. Основна проблема такого роду розслідування полягає в існуванні величезної кількості артилерійських стволів різних століть за повної відсутності проб порохових сумішей, котрі використовувалися у минулому.

Наші знання про озброєння середземноморських галер середини XVI ст. також сповнені темних місць, що впливає на можливості реконструкції середземноморської системи ведення морської війни й залишає багато питань без зрозумілих відповідей, котрі потребують порівняльної характеристики корабельних арсеналів. Приміром, залишається не з'ясованим місце монтажу легкої петрієри на борту галери. Ця контр-

абордажна гармата могла встановлюватися на вертлюзі асиметрично (відносно осьової лінії судна) на борту або ж на кормі. Відкрита носова частина галери зазвичай відводилася під важку артилерію, котра впливала на остійність корабля. Ще одним місцем фіксації подібного ствола могли бути вертикальні стойки носової палуби, котрі підвищувалися над артилерійською площадкою великих калібрів [40, р. 296].

Й, нарешті, останній сюжет нашої розвідки: як і коли генуезькі гармати 1560-х років потрапили до нижнього Дніпра. Як вже згадувалося, гармати було знайдено неподалік колишньої фортеці Кодак та в районі Томаківської Січі. Звичайно, гармата, знайдена “на місці”, – це, на жаль, не разом з комплексом інших знахідок, котрі могли би утворити певний історичний контекст, здатний допомогти у реконструкції долі даного артефакту. Але, гадаємо, не викликає особливих заперечень припущення, що трофейні стволи, попередньо захоплені на генуезьких кораблях (можливо, – африканськими корсарамі), були по тому встановлені на османський морський транспорт, котрий діяв на імперському кордоні Північного Причорномор’я.

Служба забезпечення галерного озброєння султанського флоту мала би зацікавитись італійськими легкими петрієрами. Річ у тому, що навіть у XVII ст. традиційним способом зупинки ворожого десанту в османському флоті залишалися стрільба з луків й мушкетні залпи [41, р. 303]. Османські галери (кадирги й бастарди) були чудово оснащені артилерією головного калібру власного виробництва, але відчували прикрий дефіцит у легких гарматах зупиняючої дії під час абордажного бою чи проти атак піхоти на коротких дистанціях [42].

Якщо у середземноморських конфліктах зі своїми вічними венеціанськими *vis-à-vis* османи зосереджувалися на озброєнні флоту великими калібрами, чорноморська периферія *Rax Ottomana* XVII ст. вимагала іншої тактики й інших акцентів морської артилерії. Парадокс у тому, що турецькі галери з достатньо могутнім стандартним бортовим арсеналом часто програвали дуель запорозьким “чайкам” через негнучкість державної програми артилерійського виробництва. Складність ведення прицільної стрільби великими калібрами по мобільному невеликому човну давала змогу козакам безпечно підійти до галери на відстань прямого пострілу малокаліберних фальконетів, після чого – рушати на абордаж. Тому турки максимально використовували легкі трофейні гармати для озброєння кадирг, знімаючи їх навіть із захоплених козацьких “чайок” [43, с. 104].

Такий артилерійський “діалог калібрів” був невід’ємною частиною чорноморської системи збройних конфліктів, до якої повністю вписувалися турецькі рейди проти запорожців в оперативному районі нижнього Дніпра.

Активне суперництво султанських кадирг з “дніпровськими піратами” розпочалося, вочевидь, з часів уведення османської адміністрації до фортеці Очаків (Özü), котра замикала вихід з Дніпрово-Бузького лиману. Але особлива увага приділялася дніпровському кордону Очаківського ейялету у часи великих візирів з роду Кьопрюлю – Мехмеда-паші, Амета-паші й Мерзифонлю Кара Мустафи-паші (вересень 1656 – грудень 1683 рр.), котрі практикували створення спеціальних морських з’єднань для охорони Очакова.

Влітку 1660 р. 40 кадирг прибуло до Очакова для захисту інтересів імперії [44, с. 102–103]. Після будівництва замку Шехіслам-Кермен (Мустрит-Кермен чи Тавань) у 1661 р., турки почали здійснювати розвідувальні рейди у бік Запорозької Січі, вступаючи у збройні сутички з козаками [45, с. 212]. До 1665 р. зусиллями флоту Сулеймана-паші було відбудовано старий замок Кизи-Кермен, що послужило відродженню турецько-татарської системи оборони на Таванському перевозі (замки Іслам-Кермен та Муберек-Кермен).

Замки потребували перманентної флотської підтримки, оскільки у 1670-х роках розпочалися планомірні напади запорожців, за котрими слідували контратаки турецьких кадирг. Османські влади також налаштувалися використати замок Кодак, перетворивши його на прикордонний опорний пункт, котрим він був у 1640-х роках для Речі Посполитої, й переkritи Кічкаський перевіз [46, с. 225, 243].

Під час підготовки другого Чигиринського походу 1678 р. на стамбульських верфях були побудовані спеціальні мілководні десантні плавзасоби – тартани, подібні до запорожських човнів, забезпечені відповідною артилерією. Командування розраховувало за їхньою допомогою транспортувати війська наскільки можливо вище Дніпром у напрямку Кодака [47, с. 16, 19; 8, с. 153]. Крім того, на турецькому флоті практикувалося використання спеціальних десантних артилерійських платформ – томбазів, озброєних “дробовиками”, подібними “дніпропетровській” петрієрі [48].

У липні 1678 р. “противь Красняковыхъ, на устїи карабелномъ” (у районі сучасного Нікополя) запорожці захопили караван турецьких суден з продовольством й озброєнням, призначеним для облогової

армії під Чигирином. Серед іншого добра козакам дісталоя 7 гармат [49, с. 666].

Стволи також могли бути захоплені у замках Мустрит-Кермен або Муберек-Кермен під час успішної облоги 1695 р. В основі османського походу-реваншу на Дніпро 1697 р. було 37 кадирг (з них дві бастарди), на кожну з яких припадало 10–11 гармат, котрі стріляли бомбами й гранатами [50, с. 448–449]. Відомо, що мінімум одна галера була захоплена запорожцями на чолі кошового отамана Яковенка [51, с. 155].

Отже, генуезькі петрієри, відлиті генуезьким майстром Джоанні Батиста Гандольфо в останній чверті XVI ст., мали шанси потрапити до запорожців з турецьких кораблів під час однієї з вищезгаданих операцій на Дніпрі (а також під час однієї з невідомих нам сутичок) й пізніше були традиційно сховані як січові трофеї й “клейноди”. Той факт, що гармати використовувалися в корабельних арсеналах ще наприкінці XVII ст., не лише свідчить про виробничу якість генуезької продукції, а й підтверджує їхню ефективність як морської протипіхотної артилерії ближнього бою.

Джерела та література:

1. Мельник К. Каталог коллекции древностей А. Н. Поля в Екатеринославе / К. Мельник. – К., 1893. – Вып. 1.
2. Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії часів Визвольної війни українського народу 1649–1654 рр. / В. О. Сидоренко. // Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. – Вип. 1.
3. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. – 1898. – Вып. 1.
4. Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії...
5. Відтоді, наскільки нам відомо, не було спроб проаналізувати епіграфіку, морфологію й конструкцію “дніпропетровського” артефакту, аби достеменно його ідентифікувати. Зображення ствола ми впізнаємо на акварелі М. С. Самокиша “Козацькі гармати з ядрами” (1900 р.) поряд з іншими гарматами з колекції Дніпропетровського музею. У грандіозному ілюстрованому виданні з історії українського козацтва “Україна козацька держава” наведено фотографію цієї гармати з підписом “гармата-мортира XVII ст.” та помилково переданою епіграфікою “СаУРОЧ” (Україна козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 1575 світлинах. Авт.-упор. Володимир Недак. – К., 2007. – С. 101). Вочевидь, автор підпису чомусь вирішив конвертувати напис у кирилицю. Попри те, він не звернув уваги на величезну літеру “В” біля запального отвору. Неадекватно

передано й типологію стволю як мортири. Такі, достатньо прості помилки у “науковому виданні” показові у плані загальної картини сприйняття подібних “незрозумілих” артефактів. У спробах “підігнати” збережені гарматні стволи, знайдені на території нижнього Дніпра, під козацьку воєнну культуру, зразки давньої артилерії виглядають чим завгодно, навіть етнографічними цікавинками, але не реальним історичним джерелом.

6. Один з останніх знайдених артефактів генуезької артилерії, позначений подібною маркою ваги $C^A 9 - R^O 53$, піднятий з місця загибелі генуезького корабля кінця XVI ст. біля Гребені (Хорватія) (Ridella Renato Gianni, *Bronze cannons of Genoese manufacture from Croatian seas: Identification and dating methods of ordnance recovered from wrecks // Pomorska archeologija i povijest srednjega i novoga vijeka. Međunarodni simpozij. Centar za mediteranske studije, Dubrovnik, 7-9 rujna 2009*).

7. Ridella R. G. *The 16th-century Genoese ordnance aboard galleys and merchant-men // Ships and Guns: The Sea Ordnance in Venice and in Europe between the 15th and the 17th Century*. Edited by Carlo Beltrame and Renato Gianni Ridella. – Oxford, 2010.

8. Його батьками були Gregorio Gandolfo, морський капітан й судновласник, і Benedettina Gioardi, дочка ливарника Luchino II й сестра ливарника Dorino II, під керівництвом котрого Джоанні навчався ремеслу. Відомо, що 1559 р. він працював у ливарні Castello Sforzesco (Мілан) помічником компанії ливарників з Генуї (Dorino II та Gregorio II Gioardi, Battista та Giacomo Merello). Самостійним майстром-ливарником Джоанні Гандольфо став близько 1563 р. З 1567 р. він працював у власній ливарні, відкритій за батьківської фінансової підтримки. Розташована, як усі інші подібні підприємства, у генуезькому виробничому кварталі Molo Vecchio [Старий причал], майстерня виготовляла гармати для купецьких кораблів. 21 серпня 1579 р. Джоанні Батиста уклав щорічно поновлюваний контракт на посаду міського ливарника з тосканською Республікою Лукка. Згідно з контрактом, майстер отримував щомісячно 13 скудо і безкоштовне помешкання, а також 10 скудо з кожної тисячі лукканських фунтів (339, 540 кг) бронзового гарматного литва. Влада міста Лукка, перш ніж винайняти майстра, поцікавилася його кваліфікацією й залишилася задоволеною: “ci siamo certificati che costui è ricercato da più bande e con maggior provigione” [“ми переконалися, що він є бажаним для багатьох державі з вищою заробітною платнею”]. Можливо, з 1584 до 1590 р. він працював у Римі на утриманні Папської держави, де відливав гармати на замовлення понтифіка Сикста V. Згідно із записом у “Liber Mortuorum”, Джоанні Батиста Гандольфо помер 17 липня 1601 р. й заповів майстерню своєму пасинку Antonio Pensa, котрий буде призначений майстром-ливарником Генуезької Республіки до 1653 р. (RG. Ridella,

Fonditori italiani di artiglierie, in *trasferta nell'Europa del XVI secolo*, in N. Labanca & P.P. Poggio (editors), *Storie di Armi, Atti del convegno Brescia 8–10 novembre 2007*, Milano 2009, pp. 31–32).

9. Guérout M. *Sixteenth-Century French Naval Guns // Ships and Guns: The Sea Ordnance in Venice and in Europe between the 15th and the 17th Century*. Ed. by Carlo Beltrame and Renato Gianni Ridella. – Oxford, 2010; Ridella R. G. *The 16th-century Genoese ordnance...*

10. Таким є ствол гармати типу “*smerigili petrieri*”, піднятий з місця загибелі галери “*Sciacca*” (Ridella R. G. *The 16th-century Genoese ordnance...* – p. 45).

11. Ridella R. G. *The 16th-century Genoese ordnance...*

12. *Ibidem*.

13. Важливість відцентрування каналу ствола підкреслювалася середньовічними теоретиками, а наслідки помилки ми можемо бачити на прикладі розірваної петрієри з колекції Морського музею Стамбула.

14. *The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio*. Trans. from the Italian with an introduction and notes by Cyril Stanley Smith and Martha Teach Gnudi. – New York, 1942. – Reprint Cambridge: The M.I.T. Press, 1966.

15. Manucy A. *Artillery Through the Ages: A Short Illustrated History of Cannon* (Originally published in 1949, an official NPS publication, United States Government Printing Office), reprint: 2013.

16. Santarini M. *Le artiglierie della marina Veneta nel XVI secolo. Aspetti storici e di impiego relative alle armi in servizio e stima delle principali caratteristiche tecniche della colubrine da 50 // Bollettino d'archivio dell'ufficio storico della marina militare*. – Roma, 2011.

17. Можливо, вони насамперед призначалися для озброєння галеасів – кораблів глибокої посадки, більш широких й з високими бортами (порівняно з галерами), а отже, – більш стійких щодо відбою пострілів численної артилерії. На відміну від галери, озброєної декількома стволами великих калібрів, галеас кінця XVI ст. мав півтора-два десятки кулеврин й гармат (Santarini M. *Le artiglierie della marina Veneta nel XVI secolo...* – p. 32–33).

18. Розквіт гладкоствольних дульнозарядних гаубиць почався у XVII ст. Завдяки проміжному становищу між гарматою і мортирою гаубиці користувалися шаленою популярністю, адже важкі мортири великого калібру були абсолютно непридатними для польових битв, а гаубиці встановлювалися на пряме наведення. Крім того, вони стріляли і гранатами, і ядрами, і картечцю, і бомбами, поєднуючи можливості гармат і мортир. За сучасними канонами гармата з довжиною ствола до 15 калібрів вважається мортирою, від 15 до 30 – гаубицею, далі – гарматою.

19. Ridella R. G. The 16th-century Genoese ordnance... Легкі стволи розміщувалися на невеличких судах, як весловий “*fregate coralline*”, котрий займався збиранням коралів уздовж берегів Корсики й Сардинії (Gatti, L. *Navi e cantieri della Repubblica di Genova (secoli XVI–XVIII)*. – Genova, 1999. – р. 211). Дві легкі петрієри, знайдені біля Molo Vecchio у старій гавані Генуї (виставлені у Museo del Mare “Galata”) мають вагу Cantara 4 – Rotoli 96 (236 кг) и Cantara 5 – Rotoli 6 (241 кг) (Ridella R. G. “General descrizione del’artiglieria che si ritrova nel Regno di Corsica e Isola di Capraia”. Bocche da fuoco nelle fortificazioni costiere genovesi di Corsica tra Cinque e Seicento. In M. G. Meie, G. Serreli (eds.) “*Contra Moros y Turcos*”. Politiche e sistemi di difesa degli Stati mediterranei della Corona di Spagna in Eta Moderna, Atti del convegno Villasimius-Baunei, 20–24 settembre 2005. – P. 289–314. Cagliari – 300, f. 11.

20. Guilmartin J. F. *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*. – Cambridge, 1974.

21. Електронний ресурс – http://www.europeana.eu/portal/record/03486/BibliographicResource_1000128873788.html, p. 39, 276, 339, 341, 342, 346. Див. також малюнок з рукопису Леонардо да Вінчі (Javier López M. *Did Naval Artillery Really Exist During the Modern Period? A Brief Note on Cannon Design // Ships and Guns: The Sea Ordnance in Venice and in Europe between the 15th and the 17th Century*. Ed. by Carlo Beltrame and Renato Gianni Ridella. – Oxford, 2010. – P. 75).

22. Kennard A. N. *Gunfounding and Gunfounders. A Directory of Cannon Founders from Earliest Times to 1850*. – London, New York, Sydney, 1986.

23. Каталог матеріальної частини отечественної артилерії / Сост. В. П. Вышенков, Л. К. Маковская, Е. Г. Сидоренко. – Л., 1961. Хоча російська історіографія вперто вважає Ігнатія “русским” майстром, вочевидь, потрібно визнати його європейське походження. Можливо, він був нащадком когось із запрошених Іваном III італійських ливарників. Можливо, це був майстер-найманець австрійської “закваски”, оскільки приблизно у той же період у Москві італійська “хвиля” ливарників змінюється умовно “німецькою”. Хай там як, залишається очевидним європейський характер морфології й орнаментального дизайну гармати Ігнатія (Жилин А. М. Орнаментация отечественного холодного и защитного вооружения XIV–XVI веков / А. М. Жилин // Вестник ТвГУ. Серия “История”. – Вып. 4. – Тверь, 2011. – С. 50–53).

24. Guilmartin J. F. *Gunpowder and Galleys...*

25. *Ibidem*.

26. Ridella R. G. The 16th-century Genoese ordnance...

27. Про це свідчить партнерська угода (варіант професійного договору)

від 20 березня 1572 р., підписана генуезькими ливарниками Alessandro, Dorino II, Gregorio II і Stefano Gioardi, Giacomo Merello, Gio. Battista Gandolfo і Bartolomeo Sommariva, кожен з яких володів власною майстернею (Ridella R. G. The 16th-century Genoese ordnance... – P. 55).

28. Ridella R. G. The 16th-century Genoese ordnance...

29. Guilmartin J. F. Gunpowder and Galleys...

30. Ibidem.

31. Ibidem.

32. Ibidem.

33. Ibidem.

34. Manucy A. Artillery Through the Ages...

35. З іншого боку, гармату можна віднести й до фортечної артилерії.

Якщо ствол не встановлювався на мортирний станок чи у короб, то правило із “перешкоди” перетворювалося на зручний засіб керування стволом. До того ж, немає переконливих свідчень, що петрієра перебувала на корабельному озброєнні: артефакт знайдений, згідно із музейною “легендою”, на місці розташування фортеці Кодак. Теоретично, за морську артилерію XVI ст. можуть сприйматися будь-які гармати, придатні до використання на кораблях, й лише невеликий діапазон артилерії спеціальної конструкції призначався виключно для морської війни. Відомі численні випадки встановлення польових гармат на кораблі у разі необхідності. Приміром, наприкінці XVI ст. на озброєнні корабля “Engelen” перебувала польова бомбарда “Pluckeroseken” [Маленька трояндочка] (калібр 212 мм, довжина ствола 2444 мм), виставлена у Museo de San Telmo (м. Сан-Себастьян, Іспанія). Піднята у 1936 р. з місця кораблетрощі у порту Pasajes, де “Engelen” затонував після пожежі 2 липня 1518 р. (Javier López Martin, *Did Naval artillery...* – P. 74).

36. Guilmartin J. F. Gunpowder and Galleys...

37. Hughes B. P. Firepower. Weapons Effectiveness on the Battlefield, 1630–1850. – London, 1974.

38. Morin M. La battaglia di Lepanto: alcuni aspetti della tecnologia navale Veneziana // *Versione aggiornata della relazione presentata al convegno Meditando sull’evento di Lepanto. Odierne interpretazioni e memorie*, Istituto di Studi Militari Marittimi. – Venezia, 8 Novembre 2002.

39. Guilmartin J. F. Gunpowder and Galleys...

40. Ibidem.

41. Ibidem.

42. З аналогічної причини “дефіциту” російська влада після невдалих спроб налагодження власного виробництва у 1660-х роках закуповувала у Німеччині й Голландії сотні протипіхотних малокаліберних “дробови-

ків” (Русская историческая библиотека. – СПб., 1907. – Кн. 21. – Стб. 128). У боях під час оборони Чигирин 1677 р. саме ці гармати (за термінологією полковника П. Гордона – “головорізи”) проявили себе ефективною зброєю.

43. Эвлия Челеби. Книга Путешествия. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Пер. и коммент. Тверитиновой А. С., Желтякова А. Д. – М., 1961.

44. Акты Московского Государства (1660–1664). – СПб., 1901. – Т. 3.

45. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб, 1877. – Т. 9.

46. Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – Т. 2.

47. Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego, wojewody Helmińskiego, do Turcyi w latach 1677–1678 / Wydał i przedmową poprzedził Franciszek Pułaski // Biblioteka ordynacyi Krasińskich. – Warszawa, 1907. – Т. 20–21; Dubiecki M. Kudak twierdza kresowa i jej okolice. – Kraków, 1879.

48. Подібні плоскодонні десантні баржі з артилерійськими площадками використовувалися також у Європі навіть у ХІХ ст., що підтверджує їхню ефективність. Скажімо, більш як 200 таких суден були задіяні у Данії під час війни з Англією 1807–1814 рр.

49. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... – СПб., 1884. – Т. 13.

50. Величко Самуил. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1855. – Т. 3.

51. Заруба В. М. Боротьба за гирла Дніпра та Бугу в 1697–1698 роках / В. М. Заруба // Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7.

Олег Мальченко (Київ, Україна). Італійська гармата останньої чверті ХVІ ст. з колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького: походження й типологія

У статті аналізується морфологія, епіграфіка й типологія музейного гарматного зразка. Встановлено авторство ствола (генуезький ливарник Джоанні Батиста Гандольфо). Проаналізовано фізичні параметри й технологічні особливості гармати. Гармату віднесено до специфічної категорії середземноморських *retrieri*, котрими озброювали галери. Розглянуто варіанти участі гармати у воєнних кампаніях на Дніпрі.

Ключові слова: гармата петрієра, морська артилерія, галера, генуезькі ливарники, артилерійська технологія, типологія, морфологія ствола.

Олег Мальченко (*Киев, Украина*). **Итальянская пушка последней четверти XVI в. из коллекции Днепропетровского исторического музея им. Д. Яворницкого: происхождение и типология**

В статье анализируется морфология, эпиграфика и типология музейного пушечного образца. Определен мастер-литейщик (генуэзский литейщик Джоанни Батиста Гандольфо). Проанализированы физические параметры и технологические особенности ствола. Пушка относится к специфической категории средиземноморских *petrieri*, которыми вооружали галеры. Рассмотрены варианты участия орудия в военных кампаниях на Днепре.

Ключевые слова: пушка петриера, морская артиллерия, галера, генуэзские литейщики, артиллерийская технология, типология, морфология орудия.

Oleg Malchenko (*Kyiv, Ukraine*). **Italian gun last quarter of the 16th century from the collection of Dnipropetrovsk historical Museum. D. Yavornytsky: origins and typology**

This article analyzes the morphology, typology and epigraphy of Museum Cannon. Defined master-gunfounder (genoa caster Joannie Batista Gandolfo). Analyzed physical parameters and technological features. Gun refers to a specific category of Mediterranean *petrieri*, which armed galleys. Examined options for participation in military campaigns on the Dnieper River.

Key words: cannon petriera, marine artillery, galley, genoese gunfounders, artillery foundry technology, typology, morphology of gun.

Богдан СМЕРЕКА
(Львів, Україна)

УДК [930:911] (477.83)“15/17”

**Городоцьке староство
Львівської землі Руського воєводства:
територія і населення у XVI–XVIII ст.:
(за матеріалами фіскальних джерел)**

Матеріали фіскального характеру належать до найбільш інформативних видів джерел для вивчення вітчизняної економічної та соціальної історії ранньомодерного періоду. Задля встановлення чіткого розміру сплачуваного на користь казни податку, в численних збережених зразках поборових та подимних реєстрів, люстрацій та інвентарів їхні укладачі фіксували інформацію про кількість підданого населення та матеріальні ресурси, якими розпоряджалися очільники в адміністративно-територіальних комплексах. Окрім цього, часто під час ревізій королівські урядники фіксували інформацію про наявність чи відсутність прав на володіння тією чи іншою територією, правові особливості локації окремих поселень (локація на волоському праві, перебування у статусі “волі” тощо), специфіку взаємовідносин жителів описуваних комплексів з їхніми власниками (скарги та заяви), а також із мешканцями сусідніх земель.

Таким чином, інформація, подана у фіскальних джерелах, дає змогу відтворити адміністративно-територіальний устрій на момент проведення ревізії, з’ясувати розміри окремих територіальних одиниць, імена їхніх власників, підрахувати кількість місцевого населення. Поряд із цим, подібні джерела дають змогу робити висновки про правові особливості землеволодіння, аналізувати факти і причини порушень юридичних норм. Серед дослідників інформативність фіскальних джерел на матеріалі Руського воєводства Польсько-Литовської держави вивчали, зокрема, Анджей Гліва [43], Геннадій Боряк [1; 2; 3], Мирон Капраль [9], Микола Крикун [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21], Ігор Смуток, Леонід Тимошенко [27; 28] тощо.

У запропонованій статті інформаційний потенціал фіскальних джерел у контексті просторового і демографічного розвитку проаналізовано

на прикладі Городоцького староства Львівської землі Руського воєводства. Саме тому хронологічні рамки охоплюють період від появи перших їх зразків (поборові реєстри XVI ст.) до 1765 р., коли було проведено останню генеральну люстрацію королівщин Руського воєводства. Слід зауважити, що Городоцька королівщина вже була об'єктом вивчення науковців – окреме дослідження про історію формування території комплексу, особливості адміністративного устрою та специфіку господарства у XIV–XVI ст. написав польський дослідник Януш Шишка [55].

Джерелами, використаними у статті, стали, в першу чергу, матеріали люстрацій Руського воєводства 1564–1565 [4, с. 413–423], 1570 [6, с. 256–266], 1661–1665 [49, с. 184–206], 1765 рр. [36, арк. 61–80 зв.; 42, арк. 188–211]. За винятком останньої, матеріали усіх були опубліковані – перших двох Михайлом Грушевським, відповідно у 3-му та 7-му томах “Жерел до історії України-Руси”, третьої – Інститутом історії ПАН. В опублікованих у “Тижневому додатку” до “Львівської газети” фрагментах люстрації 1765 р. опису Городоцького староства немає. Серед інших використаних документів – поборові реєстри XVI ст. [30, арк. 149 зв. – 150; 31, арк. 185–185 зв.; 32, арк. 262 зв. – 263, 622 зв. – 623], а також 1661 р. [33, арк. 11 зв., 18, 19, 22, 26 зв., 34, 37 зв., 38, 42 зв., 49 зв., 59 зв., 66, 70 зв., 80 зв., 88 зв. – 89], тарифи димів початку XVIII ст. [23, арк. 2–15 зв.], інвентарі королівщини 1540 [34, арк. 14–30], 1748 [24, арк. 44–44 с, 47, 60 а] та Городоцького війтівства 1765 р. [35, арк. 254–261], інвентар поголовного податку євреїв Львівської землі [29, арк. 353, 418–424].

Географічні характеристики. Подані у фіскальних джерелах переліки населених пунктів, що повністю або частково підпорядковувались городоцькому замку, дають змогу змодельовати на мапі зовнішній вигляд староства. На початок XVI ст. Городоцьке староство становило собою невелику частину однойменного повіту (територіальні втрати Городоцької королівщини протягом XIV–XV ст. докладно описує Януш Шишка у своїй розвідці), що простягалася на захід від Львова. Перші поборові реєстри зазначали різну кількість старостинських сіл – від 16-ти (реєстри 1515 та 1517 рр. [32, арк. 262 зв. – 263, 622 зв. – 623]) до 8-ми (реєстр 1532 р. [30, арк. 149 зв. – 150]). Починаючи з середини XVI ст., коли межі Городоцького староства сформувалися остаточно, залишаючись незмінними до 1772 р. (нові поселення з'являлися на ґрунтах раніше заснованих сіл), ця територіальна одиниця складалася з чотирьох окремих діляниць. Найпівнічніша з них охоплю-

вала села, розташовані посеред лісових масивів Розточчя – Верещиця, Вишенька, Воля Добростанська, Воля Старицька, Добростани, Курники, Лелехівка. На півночі ця дільниця межувала з Магерівською волостю Белзького воєводства [57, с. 232], на північному сході – з Крехівською дільницею Яворівського староства [57, с. 232]. На схід від неї були розташовані поселення, підпорядковані Львівському староству, які з XVII ст. оформилися у Янівську державу (місто Янів, села Великополе, Залісся [33, арк. 29, 83, 88 зв.; 36, арк. 54]). На півдні дільниця межувала із селами Цунів, Кам'янобрід та Речичани (останнє у XVII ст. стало власністю ордену єзуїтів [33, арк. 65 зв.]). У XVIII ст. Цунів та Кам'янобрід певний час перебували під юрисдикцією староства, на що вказує низка джерел [23, арк. 3 зв.; 24, арк. 44 с, 47, 60 а; 25, арк. 136], однак люстрація 1765 р. цього вже не зафіксувала. Саме ці три села відмежовували північну дільницю Городоцької королівщини від основного комплексу володінь, де знаходився старостинський центр – Городок. Окрім нього, тут були такі села: Галичани, Завидовичі, Зашковичі, Керниця, Мавковичі, Родатичі, Черляни. Ця дільниця староства межувала на сході із володіннями львівського архієпископа (Бартатів і Ставчани [56, с. 64; 33, арк. 8 зв., 75 зв.]). На південному сході (Великий Любін [56, с. 64]), півдні (Бірче, Катериничі, Бучали, Хлопи [56, с. 76]) та південному заході (Хишевичі [33, арк. 13 зв.], Угерці-Незабитовські [33, арк. 82 зв.], Годвишня, Доляни [33, арк. 15 зв.], Братковичі [33, арк. 6], Вовчухи [33, арк. 85]) королівщина межувала із шляхетськими селами. Західна і південно-західна межа староства частково збігалася із кордоном Львівської та Перемишльської землі. Тут із старостинськими маєтками межувало Вишнянське староство (село Борятин [56, с. 2; 48, с. 93]) та приватні села Милятин та Довгомостиська [56, с. 15].

Нарешті, дві дрібні дільниці (або радше анклав) Городоцької королівщини включали в себе лише по одному селу. В одній з таких дільниць знаходилися Чорнокунці – невелике поселення на північ від родатичьких угідь, що з усіх сторін було оточене шляхетськими володіннями (угіддями села Ляшки (з 1946 р. – Глинець), та Мужилівичі, які у XVII ст. були передані єзуїтам [33, арк. 44, 47]). Подібно до Чорнокунців, анклав становили угіддя села Колбаєвичі, розташованого на південний захід від Городоцької дільниці староства. Воно межувало із шляхетськими селами Новосілки (Гостинні), Підгайчики, Чайковичі та Долобів [33, арк. 12 зв. (Чайковичі), 19 зв. (Долобів), 63 зв. (Підгайчики); 56, с. 69, 163].

Через староство проходило кілька важливих торговельних шляхів – зі Львова до Перемишля (через Городок та Родатичі) та зі Львова до Самбора (на ньому були розташовані села Зашковичі та Завидовичі).

Поселення староства були осаджені на значних угіддях. За магдебурзьким привілеєм Городку для осадження було надано 100 ланів [49, с. 184; 36, арк. 61], як і Львову. Однак, на відміну від Львова, де міська територія одразу ж після королівського надання була розподілена між передмістями та міськими селами й активно заселялася, 100 городоцьких ланів ніколи не були оселені повною мірою (люстрація 1564–1565 рр. зазначає про 53 осілі лани з чвертю [4, с. 413], реєстр 1578 р. – про 40 освоєних ланів [56, с. 61], люстрація 1661–1665 рр. – лише 13 з чвертю [49, с. 186]). Значну кількість ланів (22 з половиною [56, с. 75], за іншими даними – 26 [49, с. 192]) мало село Родатичі, розташоване на захід від Городка. Для порівняння – місто Бібрка було осаджене лише на 17-ти ланах [56, с. 61].

Старостинський центр – Городок – вперше згадується у 1213 р. [22, с. 199–200]. У княжий період це місто з фортецею займало важливе стратегічне положення. Окрім середмістя, вздовж тракту, що вів зі Львова, розташовувалося Львівське передмістя, а на північний захід від середмістя, неподалік Городоцького ставу – Заставське передмістя. На півдні, вздовж правого берега Верещиці, розташовувалося Черлянське передмістя.

Загальна площа староства у XVI ст. становила, за підрахунками Александра Яблоновського, 200 ланів (110 у Городоцькій дільниці (1 місто і 10 сіл), 90 – у Вишенській (7 сіл)) [57, с. 232]. Загальна ж сума ланів усіх сіл староства за поборовим реєстром 1578 р. становила 110 з половиною ланів [56, с. 75], відтак разом з Городком (чий угіддя склали на той момент лише 40 ланів [56, с. 61]) – 150 з половиною. Сума ланів за реєстром 1661 р. становила 155 і три чверті ланів (городоцькі угіддя становили 49 ланів [33, арк. 22]), щоправда, документ не фіксував кількості ланів с. Колбаєвичі.

Приватна власність на території староства. Правові підстави набуття. Територія Городоцького староства як об'єкт власності не була однорідною. З-під юрисдикції місцевого старости було вилучено низку територій, в першу чергу вийтівств. Формування останніх було розпочато одразу після впровадження у Городку магдебурзького права у 1389 р. Зі 100 ланів, наданих місту, вийтівству було відведено чотири [49, с. 184;

36, арк. 61]. Тоді ж ця територія була викуплена Миколаєм Ульриком за 30 гривень.

Наступні власники вйтівства відомі нам виключно з матеріалів люстрацій. Зокрема, на момент проведення ревізії 1661–1665 рр. Городоцьким вйтівством володів Яцек Францішек П’ясецький. Відповідний привілей короля Яна Казимира від 30 березня 1650 р. був укладений після одруження П’ясецького з Маріанною Поляновською, вдовою Марціна Кробановського, попереднього власника вйтівства (володів ним з 1644 р.) [49, с. 204]. У люстрації 1765 р. власником вйтівських ґрунтів вказано Адама Білоскорського [36, арк. 154 зв.].

Окремо проведений у цьому ж році інвентар вйтівства детально окреслював межі вибранецьких земель. Перша і найбільша ділянка розміщувалася на півдні та південному сході від міста (“...попереду від межі ґрунту Острівщина [...] до [...] ставу Черлянського, а вздовж до Рудки[,] межі села Керниці...” [35, 259 зв.]). Друга знаходилася на Заставському передмісті (“...попереду від ґрунту Федька Блока до [...] чверті оо. францисканців [...] від ставу Городоцького до межі села Братковичі...” [35, 259 зв.]). На цій ділянці площею 18 з половиною чвертей проживало 8 кметів та 3 халупників (серед них 1 вдова) [35, 259 зв.; 36, арк. 155]. Ще 7 халупників, що проживали на території вйтівства, були обліковані окремо [35, 260; 36, арк. 155].

Городоцькому вйтівству підпорядковувалось також село Чорнокунці, осаджене на 5-ти ланах. Під час люстрації 1661–1665 рр. комісари нарахували тут лише 3 кметів (до “війни” їх було 12). Жодного млина, корчми та церкви у селі не було. Під юрисдикцією вйта перебувала також місцевість (урочище) Дартичів (в документі – *w Dartyczowie*), де знаходився млин [49, с. 205; 39, с. 370, № 6216]. У XVIII ст. на цьому місці виникло повноцінне поселення Яртиців (нині Артиців) [23, арк. 4 зв.]. Згідно з інвентарем вйтівства 1765 р. тут проживало 15 господарів на півланах та 3 загородників, у котрих загалом налічувалося 59 дітей (29 синів та 30 доньок) [35, 260–260 зв.; 36, арк. 155]. Люстрація додатково фіксувала в Яртищеві одного мельника [36, арк. 155]. Окрім млина (“на одному камені”), в Яртищеві незадовго до ревізії з’явилася власна корчма.

Значним за розмірами було також Родагицьке вйтівство. За привілеєм Сигізмунда Августа від 17 березня 1553 р. до вйтівства належали 4 лани та півлану “корчмарщини” [49, с. 202], хоча люстрація 1570 р. зазначала лише про один звільнений від податків вйтівський

лан [6, с. 257]. На момент проведення ревізії 1661–1665 рр. власниками війтівства були закрочимський хорунжий Александр Казімеж Бродовський та його дружина Анна Моравцівна. Відповідний привілей Яна Казимира був наданий 5 липня 1659 р. [49, с. 201]. Серед згаданих у люстрації місцевостей була нива Зарудоче (в документі *Zarucce* [49, с. 202]; очевидно знаходилася за лісом Зарудоче (пол. *Zarudocze*), іншими словами, на місці, де у міжвоєнний період розташовувався фільварок Мар'янівка [50]). У 1765 р. власницею війтівства була городоцька старостиня Ізабелла Малаховська (за привілеєм Августа III від 14 грудня 1757 р.). Тоді ж ревізори зафіксували у війтівстві 16 з половиною чвертей зайнятих та 4 з половиною чверті пустих угідь, тобто 5 з чвертю ланів, з яких один належав мельнику. Цей лан знаходився у місцевості “на Замлино під Дубиною” [36, арк. 156 зв.], тобто на південно-західній околиці родатицьких ґрунтів, на місці, де у міжвоєнний період був родатицький присілок Мельники [50].

Люстрації королівщини фіксували присутність вибранців та закріплення за ними ґрунтів практично в усіх селах домену – Вишеньці (1 лан [36, арк. 77 зв.]), Добростанах (1 лан [49, арк. 193; 36, арк. 79]), Дроздовичах та Завидовичах (в обох селах згадано звільнених від податків “ватаманів” [4, с. 414, 418; 36, арк. 257, 259]), Колбаєвичах (1 лан та двоє війтів у 1662 р. [49, арк. 189; 36, арк. 72 зв.]), Курниках (2 вибранці на 1 лані [49, арк. 196; 36, арк. 76]), Мавковичах (одразу троє вибранців [49, арк. 191]), Стариськах (2 вибранці [49, арк. 195]; 1 війтівський лан [36, арк. 75]), Черлянах (з тутешніх 2 ланів, відведених для війтівства, один належав безпосередньо війту, другий – корчмареві [49, арк. 191; 36, арк. 157]).

Відомо також, що у приватних руках перебував один з фільварків староства, розташований неподалік Городка. Знаходився він неподалік ставу на пасовиську під назвою Липки Хворостики (*Lipki Chrościki*), тобто на північний схід від міста, неподалік межі міських ґрунтів з селом Цунів [50]. З 1659 р. ним володіло подружжя Станіслава Лясоти та Єви Каміньських. Цей фільварок, а також дві корчми (одна на заході міста, на “Вишенському передмісті”, тобто при гостинці в напрямку Судової Вишні; друга – Т. зв. “Бартольдівська”, згадувана у джерелах з XV ст.; пізніше саме неподалік неї виникло с. Бартатів) великого прибутку власникам не приносили, зокрема тому, що на фільварку не проживало жодного підданого, а корчма у місті, де “вільний шинк є кожному”, мала справу з численними конкурентами [49, с. 200–201].

У приватних руках перебували також угіддя в межах старостинських сіл. Зокрема, лан ріллі з двома загородниками та млином у с. Черляни був наданий у заставу привілеєм Яна Казимира Яну Вроблевському. Останній згодом поширив право заставного володіння на свою дружину, Катажину Полянську. Черлянський млин, хоч і перебував у посесії подружжя, фактично належав їм лише на третину. Дві мірки (тобто дві третини коштів від перемелювання збіжжя) млина належали Городоцькому староству [49, с. 200]. Лан поля у селі Зашковичі (т. зв. Дяковський) згідно з люстрацією належав земському писареві Марціну Відзовському, щоправда, жодних документальних підтверджень комісарам він не надав. На цих угіддях йому належала корчма. Варто зауважити, що приватну власність у старостинському селі Зашковичі фіскальні джерела фіксували, починаючи з середини XVI ст. Причому частина села, що перебувала у приватній власності, вочевидь була значно більша за старостинську – за поборовим реєстром 1552 р. старості підпорядковувалося 9 кметів, тоді як місцевим власникам, панам Борецьким і Жирніцьким – по 11 [31, арк. 188]. Однак ці ж Жирніцькі у наступні десятиліття володіли лише двома підданими на одному лані [4, с. 418; 6, с. 258]. Можливо, саме їхній лан у середині XVII ст. перейшов у власність до вищеназваного земського писаря.

Подібно до Зашковичів, кілька власників володіли старостинським селом Колбаєвичі. За реєстром 1552 р. 13 його жителів підпорядковувалися старості, а 2 – приватним особам на ім'я Попель (*Popiel*) та Надковський (*Nadkowski*, можливо, Гнатковський) [1552, арк. 185 зв.].

Численні дрібні земельні ділянки у старостві перебували у власності місцевих духовних осередків. Їхню кількість, найменування та часті розташування дає змогу з'ясувати люстрація Городоцької королівщини 1765 р. Практично кожний місцевий костел чи церква в цей період володіли принаймні однією земельною ділянкою, виокремленою з-під старостинської та міської юрисдикції. Окрім фундаційних володінь (надань правителів на підставі привілеїв), ґрунти монастирям могли передавати шляхтичі (через цесію чи легацію), їх могли придбати самі ж монастирі, як правило, міські. У Городку такими були фарний костел (з'явився у 1372 р.), шпитальний костел св. Станіслава та костел францисканців (закладений Владиславом Ягайлом у 1429 р.).

Першим відомим нам донатором городоцьких монастирів був Владислав Ягайло. Надаючи Городку магдебурзький привілей, Ягайло надав фарному костелу два лани – на Краківському передмісті та в селі

Кам'янобрід. Щоправда, на момент ревізії 1765 р., як зазначають комісари, єдиним документом, що засвідчував право володіння плебана на лан у Кам'яноброді, була люстрація 1661–1665 рр. Проте, на цьому лані знаходилася рілля, яку обробляло 5 костельних підданих. У 1431 р. два лани були надані і новозакладеному францисканському костелу. Обидва вони розташовувалися на Черлянському передмісті [42, арк. 199; 36, арк. 64 зв.]. Ця місцевість була найпівденнішою окраїною міських ґрунтів та іменувалася “Монаше” (*Mnisze, Mnyiszow*). Назва ця проіснувала до міжвоєнного періоду [50].

Земельні угіддя городоцьким обителям надавав також молодший брат Ягайла, Свидригайло Ольгердович, що отримав староство у володіння на правах пожиттєвої оренди в 1440 р. [55, с. 680]. Так, фарному костелу Городка було надано саджавку неподалік села Добростани. Документ називає її “плебанською саджавкою” [42, арк. 196; 36, арк. 63 зв.]. Церкві св. Івана Хрестителя, закладеній у 1443 р. на Заставському передмісті, ерекційною грамотою було передано лан землі та низку сіножатей (“В Хащиках”, “Під Ліцим Гаєм” [42, арк. 202; 36, арк. 65 зв.]).

Інші земельні володіння духовних осередків Городка формувалися, в основному, за рахунок легаций (грошових або майнових записів шляхтичів). Найбільшими угіддями, отриманими подібним чином, володів фарний костел. Серед таких – півтори Дишпугівські (*Dyszputowskie*) чверті, половина Козловської чверті (*Kozłowskie*), половина чверті Скіціньського (*Skicińskiego*), три загони Скриницького (*Skrynieckiego*) разом з підданими, загороди з двома підсадками, корчма і броварня на Львівському передмісті з двома чиншовиками. Костельній каплиці (*do kaplicy różańcowej*) окремо належало дві півчверті. Також фарою було придбано дві півчверті з загородами разом з чиншовиками. В самому місті на правах “видеркафу” (позики від застави майна з правом викупу, що найчастіше записувалася на церковні потреби) фарі належало 7 будинків та кілька пусток. Нарешті на Черлянському передмісті на Вишенському гостинці (Скотник) фарному костелу належала корчма, хоча правом шинкувати у ній костел не володів [42, арк. 197; 36, арк. 64].

Окрім будинків та земель, під юрисдикцією фари перебували малі костели міста – св. Барбари на Львівському передмісті, якому належала земельна ділянка, де проживав один ткач-чиншовик [42, арк. 198; 36, арк. 64], та костел св. Миколая, що стояв на Заставському передмісті неподалік єврейського міста Гніна [42, арк. 198; 36, арк. 64 зв.].

Власність костелу св. Станіслава також була значною. Насамперед це був шпиталь, до якого прилягали дві земельні ділянки. У довічному володінні шпиталю перебували 6 придбаних будинків разом з підсадками на вулиці вздовж міського валу (*w ulicy na fossq*), а також Князимівська чверть (*ćwierć Kniazimowska*) із 6-ма чиншовиками на Львівському передмісті. На правах легатії костел володів Лещиківською чвертю (*ćwierć Leszczykowska*), на якій знаходився шпитальний фільварок, та трьома халупами. На цьому ж передмісті, над ставом, в ролі ерекційних володінь, храму належали два цехові будинки шевців та ковалів. Міська влада надала також кілька загород з чиншовиками. Окрім вищезазначеного, костелу належало два видеркафових ґрунти з будівлями [42, арк. 197–198; 36, арк. 64].

Костелу францисканців, окрім двох ланів, у 1627 р. привілеєм Зигмунта III було передано на довічне володіння ґрунти Софії Гавронської, а саме 2 лани у місцевості “Мокра”, розташовані “між старостинським ґрунтом з одного [боку], і Мальчицями при Бартольтовій [корчмі] та львівському гостинцю [з іншого]”, а також дві цілинні ділянки – Цибулінський ґрунт (*grunt Cybuliński na suchym korzeniu*) та Бакаларівська копань (*grunta czyli kopanie Bakalarzowska*). Обидві ділянки вочевидь знаходилися на місці викорчуваного лісу. Ще одну передачу земельної власності (“цесію”) на користь ордену було здійснено у 1663 р. – Томаш Станіслав Соколовський подарував низку ґрунтів, зокрема “між фільварком Яна Коженівського і Бацінською ріллею” [42, арк. 199–200; 36, арк. 64 зв. – 65]. Ймовірно, мова йде про земельний наділ поза межами Городоцького староства, а саме в дібрах шляхетського села Добряни, де починаючи з другої третини ХІХ ст. у довідкових та картографічних джерелах фіксується фільварок Коженівщина (*Korzeniowczyzna*; варіанти: *Komorowszczyzna*, *Korzenio-wszczyzna*) [41; 45, с. 9].

Церква св. Івана Хрестителя, закладена Свидригайлом, була спалена під час козацько-татарського походу 1649 р. Земельні володіння обителі, зокрема лан землі, що згідно з привілеєм належав нащадкам першого пароха церкви Григорія (очевидно, йдеться про територію, на якій згодом з’явився присілок Попелі, що був на ґрунтах с. Долиняни неподалік старостинських угідь), на практиці були зайняті іншими особами. Тому в 1663 р. на переданому для братства очільником королівщини Станіславом Потоцьким “твердохлібівському ґрунті” було споруджено новий храм з тією ж посвятою. Церква також отримала

у власність ділянку в урочищі Глибоке (“при Вишенському гостинці вздовж до глибокого перекопу в братковицькій межі”). Ця ділянка перебувала в межах ґрунтів шляхетського села Долиняни [42, арк. 202–203; 36, арк. 65 зв. – 66].

Незначними земельними ділянками володіла також церква св. Миколая на Черлянському передмісті [42, арк. 204; МК, арк. 66] та невідома “мурована церква у місті” [42, арк. 201–202; 36, арк. 65 зв.].

Духовні осередки у старостинських селах також володіли земельними угіддями. Найчастіше правовою основою подібних володінь були привілеї монархів (“нова” церква у Вишеньці [36, арк. 77 зв.], церкви у Волі Добростанській [36, арк. 80], Завидовичах [36, арк. 71], Мавковичах [36, арк. 69 зв. – 70], костел в Родатичах [36, арк. 73], церква в Родатичах [36, арк. 73 зв.] або старост (церква у Верещиці [36, арк. 76], “верхня” церква у Вишеньці [36, арк. 77 зв.], у Волі Добростанській [36, арк. 80], в Родатичах), щоправда, парохі не завжди могли продемонструвати їх люстраторам (Лелехівка [36, арк. 77]). Різними були і розміри зайнятих володінь – від половини лану (Воля Добростанська, Лелехівка, костел і церква у Родатичах) до лану (дві церкви у Вишеньці, Завидовичі, Курники). Окрім ланів, обителям окремо надавалися городи (завидовицька церква), луки (“верхня” церква у Вишеньці, церкви в Завидовичах та Лелехівці) та право вільного вирубування у лісах (завидовицька церква).

Колонізаційні процеси. Фіскальні джерела, подібно до актових, дають змогу з’ясувати дату появи населеного пункту, а відтак – окреслювати інтенсивність та масштаби колонізаційних процесів. Городоцьке староство в розглянутий нами період пережило два “спалахи” колонізаційного руху – у першій половині XVI та у XVIII ст. Перший спалах освоєння нових земель був частково пов’язаний із воєнним фактором – численними свідченнями про спалення татарами та волохами сіл Львівської землі рясніють поборові реєстри початку XVI ст. Побоюючись нових нападів, селяни взялися підкорювати малоосвоєні землі, зокрема лісові угіддя Розточчя, де й було закладено села Вишенька і Лелехівка, вперше згадані у 1553 та 1564 рр. відповідно (див. табл. 4). Села були осаджені на волоському праві, що може свідчити й про пошук переселенцями нових угідь для пасовищ, які, однак, необхідно було ще звільнити від лісів. Цікаво, що село Вишенька було офіційно локоване лише через 4 роки після першої згадки про цей населений пункт – 24 травня 1557 р. городоцький староста Ян Мелецький дозво-

лив князю (виборному очільникові громади за волооським правом) Грицьку заснувати це поселення.

Велика кількість господарів у названих селах – 44 та 20 відповідно (див. табл. 1) – наводить на думку, що осаджувати такими швидкими темпами настільки велика група осіб могла, ймовірно за все, у тому випадку, якщо вона й раніше була пов'язана кровною та географічною спорідненістю. Мова йде про те, що Вишеньку та Лелехівку, на наше переконання, заклали жителі одного-двох (а можливо, й більше) сіл, що одночасно покинули своє попереднє місце проживання через невідомі нам причини (пошук нових угідь для господарювання, податковий визиск феодалів на попередньому місці проживання, стихійні лиха або ворожі напади).

Поява нових сіл посеред густих лісів Розточчя, на території, куди також поширювалась юрисдикція львівського старости, спричинила потребу провести розмежування ґрунтів, яке було здійснене у вересні 1553 р. [39, с. 66, № 992] перемишльським каштеляном Станіславом Гербуртом.

Люстрація 1570 р. вперше зафіксувала існування села Заріччя. Поселення виникло на місці рудного промислу, де до цього активно вирубувався ліс [6, с. 263]. Вже у 1578 р. поборовий реєстр зафіксував це село під назвою Рудна Воля [56, с. 75]. З XVII ст. утверджується назва Воля Старицька, яка й залишилася дотепер. На 40-ка чвертях (тобто 10-ти ланах) тут проживало 30 кметів [49, с. 195], що, як і у випадку з Вишенькою та Лелехівкою, може свідчити про одночасне суцільне переселення жителів одного села.

У XVIII ст. на території Городоцької королівщини з'явилося ще кілька нових сіл – Артищів, Майдан, Мале Поріччя та Стоділки. З цього переліку слід виокремити Майдан та Стоділки – поселення, що виникли на місці виробничих осередків. Вперше мікротопонім “Стоділки” згадується у люстрації 1564–1565 рр. в означенні поля, що перебувало під замковою юрисдикцією та здавалося в оренду. Тут же стояла і корчма [4, с. 413]. Проведена сто років потому люстрація зафіксувала існування на цьому місці фільварку, знищеного під час Городоцької битви і на момент ревізії не відновленого [49, с. 199]. Про 15 “майданників” (осіб, що були зайняті випалюванням поташу на “майдані”), серед мешканців села Верещиця, які “тільки халупи при майдані поставлені мають”, згадувала ревізія 1765 р [36, арк. 76 зв.]. Вочевидь, мова йде про перших жителів поселення Майдан, розташованого на схід від Верещиці.

Вперше згадане у інвентарі королівщини 1748 р. Мале Поріччя – це, ймовірно, поселення Мальованка, або Поріччя Мальоване [54, с. 837]. Воно було закладене дуже вдало – неподалік Любінського ставу (одного з найбільших на Верещиці), де можна було спорудити млин, і водночас на важливому шляху зі Львова у Самбір.

Вишеназвані сільські поселення з'явилися, головним чином, внаслідок стихійної колонізації. Лише стосовно Вишеньки (локованої, щоправда, “заднім числом”) зберігся привілей дозволу очільника староства на закладення села, що дає змогу стверджувати про безпосередній вплив владних структур на перебіг колонізаційних процесів. Подібним чином, на території самого міста Городок, 16 липня 1684 р. привілеєм Яна III Собеського було підтверджено локацію нового міського осередку, яку здійснив за чотири роки до цього тодішній очільник королівщини Ян Гніньський [42, арк. 208; 36, арк. 67 зв.]. У місті, названому на честь засновника Гніном, було оселено місцеву єврейську громаду. Однак жили тут і християни – люстрація 1765 р. вказувала на 38 господарів-католиків [42, арк. 209; 36, арк. 68].

Кількість населення. Використовуючи фіскальні джерела задля підрахунку населення окремо взятої територіальної одиниці чи населеного пункту, потрібно враховувати низку особливостей цього джерельного матеріалу. Найважливіша полягає в тому, що подібні джерела фіксували лише податково спроможне населення. У більшості з них відсутні дані про жінок та малих дітей (лише в інвентарях XVIII ст. зазначається їхня кількість за гендерною ознакою). Ранні зразки фіскальних джерел – поборові реєстри – могли вказувати лише на кількість загородників та комірників, тоді як число кметів – “кістяка” сільської громади – нам залишається невідомим (за винятком окремих зразків реєстрів – див. табл. 1, стовпець “1552 р.”).

Підрахунок кількості населення Городоцької королівщини ми розпочали із 1540 р. – цим роком датується перший віднайдений нами інвентар староства, який містив поіменний перелік власників земельних угідь. Згідно з ним, у королівщині проживало 400 власників. Беручи за основу множник 6 як середню кількість осіб, що жили під одним дахом (цим коефіцієнтом послуговуються ряд фахівців з історичної демографії ранньомодерного періоду [11, с. 71; 12, с. 53, 55; 26, с. 159; 47, с. 80]; ми припускаємо, що один власник володів одним домом і в ньому, окрім нуклеарної сім'ї, проживали окремі представники інших поколінь родини та комірники), отримуємо кількість понад 2400 осіб.

При розрахунках кількості населення у старостві в 1564 та у 1570 рр. ми доповнили таблицю власними обчисленнями кількості мешканців Городка. Оскільки у проведених в ці роки двох люстраціях не зазначено числа жителів старостинського центру, а воно суттєве для загальних обчислень, ми визначили його за показниками темпу зростання, що мав місце між двома попередніми ревізіями – 1540 р. (115 осіб) і 1552 р. (125 осіб; ми не враховували числа жителів у Городоцькому вйтівстві, оскільки про нього не згадувала ревізія 1540 р.). Таким чином, показник темпу росту кількості населення Городка за 12 років становитиме $125-115/115=0,087$ або 8,7 % відсотка. Приймаючи цей показник як сталий і для наступних років (1564 і 1570), ми отримаємо число жителів Городка, відповідно 136 і 142 чол. Разом з трьома священиками, зафіксованими реєстром 1552 р. [31, арк. 185 зв.], це число становитиме відповідно 139 та 145 осіб, а разом з населенням вйтівства (що зростало тими ж темпами, що й міська громада, тобто налічувало 12 осіб у 1564 р. та 13 – у 1570 р.) – 151 та 158 осіб.

Як бачимо з табл. 3, населення королівщини у другій половині XVI ст. переживало період зростання (у 1570 р. – 4902 особи), а до кінця століття, ймовірно, було подолано позначку у 5 тисяч.

Стосовно XVII ст. наші підрахунки спиралися на матеріали люстрації 1661–1665 рр., у якій, окрім кількісних даних безпосередньо на момент проведення ревізії, комісарами в окремих випадках зазначалися дані попередньої люстрації 1627–1628 рр. Так, згідно з документом, на початку 60-х років XVII ст. у старостві проживало 355 господарів. Попередня люстрація лише у 8-ми населених пунктах (Верещиця, Вишенька, Воля Старицька, Галичани, Курники, Мавковичі, Родатичі, Стариська – облік у цих поселеннях був найбільш повним) зафіксувала 489 господарів. Таке катастрофічне падіння кількості населення було спричинене зовнішніми факторами. Незадовго до проведення люстрації 1627–1628 рр. королівщина зазнала кількох руйнівних нападів татарського війська. Зокрема, як вказує Маврицій Горн, у 1621 р. було спалено околиці Городка, у січні – лютому 1626 р. руйнувань зазнали 7 старостинських сіл (всього дослідник нарахував 24 поселення у Городоцькому старостві). Одразу після ревізії, восени 1629 р. внаслідок походу кримських та буджацьких татар знову були спалені околиці Городка – мешканці передмість протягом 4-х років були звільнені від податків [44, с. 33, 45, 52].

Значної шкоди староству принесла Хмельниччина. Весною 1649 р. татари та козаки (*per Scythas et Cosacos* [5, с. 171]) знищили Городок [5,

с. 177], руйнації зазнало чимало господарських об'єктів (зокрема дві корчми у Зашковичах [5, с. 194, 210], по одній в Завидовичах [5, с. 210], Поріччі [5, с. 215], Добростанах [5, с. 222], Черлянах [5, с. 222]; два млини в Черлянах [5, с. 222, 231], по одному в Добростанах [5, с. 222], Стариськах [5, с. 231], Лелехівці [5, с. 232]) та значна частина церков (в Завидовичах [5, с. 210], Родатичах [5, с. 222], Добростанах [5, с. 222], Черлянах [5, с. 222], Колбаєвичах [5, с. 223], Керниці [5, с. 225], Стариськах [5, с. 231], Курниках [5, с. 231], Лелехівці [5, с. 232]). Точні демографічні втрати нам невідомі, однак практично в кожному населеному пункті староства неможливо було зібрати податок через знелюднення.

Суттєвих втрат місцеве населення та інфраструктура зазнали після походу Богдана Хмельницького разом з московським військом у 1654–1655 рр. Бойові дії відбувалися безпосередньо на теренах староства – 28 вересня 1655 р., увечері, козацькі загони рушили на Городок, дізнавшись про те, що тут знаходиться залога Станіслава “Ревери” Потоцького (очільника Городоцького староства після смерті Владислава Мишковського у 1658 р.). Місто було взяте хитрістю (козаки підпалили декілька передміських хат, змусивши оборонців зайнятися гасінням пожежі) і, вочевидь, знищене. Наступного дня польський обоз, розташований на дроздовицьких полях, змушений був вступити у бій, оскільки козаки, з допомогою дощок із розібраних у навколишніх селах хатин, перейшли багнисту переправу неподалік Кам'яноброду [46, с. 301].

Документи XVIII ст. засвідчили масове зростання кількості населення після демографічної кризи минулого століття – інвентар 1748 р. зафіксував 2026 господарів, аналогічний документ 1751 р. – 2060 господарів. Варто зауважити, що, здійснюючи ці обчислення, ми виходили з того, що в старостинському центрі станом на 1748 та 1751 рр. проживало 850 чол. На жаль, визначити приблизне число місцевих жителів за темпами зростання ми не могли через відсутність даних.

Нарешті, згідно з генеральною люстрацією Руського воєводства 1765 р. у населених пунктах староства проживало загальним числом 14 068 осіб. З цього числа 5340 осіб (майже 38 %, більше третини) мешкали у Городку.

Етнопрофесійний склад населення. На жаль, етнічний та професійний склад населення Городоцького староства нам дають змогу з'ясувати лише окремі зразки розглянутих джерел. Хоч як це парадоксально, але йдеться про одне з найдавніших – інвентар Городоцького староства 1540 р. Документ містив перелік осіб, що володіли земельними ділян-

ками (або ж поголів'ям худоби – у випадку з селами, локованими на волоському праві), та кількість сплачуваного податку. За їхніми іменами (а також прізвищами, які часто зустрічаються) ми спробували з'ясувати їхню етнічну приналежність. При цьому ми традиційно відносили носіїв імен Станіслав та Ян до поляків, а Іван та Василь – до українців [10, с. 260]. Осіб з латинізованими іменами, притаманними обом народам (*Gregorius, Jacobus* тощо), або з іменами нез'ясовного походження ми враховували окремо.

За нашими підрахунками (див. табл. 1), у більшості населених пунктів на середину XVI ст. домінували українці. Зокрема їх було більше у Городку (42 % проти 36 % поляків та 22 % осіб нез'ясовного етнічного походження), хоча на передмісті (зазначеному як *Suburbium Minus* – важко сказати, яке саме малося на увазі) поляки домінували над українцями (58 % проти 16 %, а також 26 % нез'ясовного походження). Виразно українськими були і села Городоцького староства, за винятком Родатичів (44 % проти 23 % українців та 33 % осіб невідомого етнічного). Цікаво, що особливою популярністю у селі користувалося ім'я Войцех (в документі – *Albertus*). Інвентар 1540 р. зафіксував 6 кметів з цим іменем (Войцех Кочан, Войцех Щикон (Щиконь?), Войцех Каспрович, Войцех Шубка, Войцех П'явка, Войцех Борович).

Вказівки біля імен власників земельних угідь дають змогу з'ясувати, що серед них траплялися ремісники та торгівці – усього 8 осіб. Усі вони проживали у Городку. Були серед городоцьких власників і вихідці з інших сіл – зокрема, троє осіб були уродженцями с. Погірці, розташованого на південний захід від Городка; одна особа походила з Долин'ян. Вихідцями з інших країн, вочевидь, були мешканці Городка Андрій Литвин (*Andreas Lythfyn*) та Станіслав Пруссисий (*Stanisla[w] Prűßysy*) з Родатичів.

Висновки. Таким чином, станом на XVI ст., з появою перших зразків масових фіскальних джерел, Городоцьке староство Львівської землі Руського воєводства включало в себе 1 місто та 16 сіл. Значна частина території староства була неосвоєною (довший час такими були лісові масиви Розточчя на півночі королівщини), тому процес закладення нових сіл тривав аж до занепаду Польсько-Литовської держави.

Колонізаційні процеси у Городоцькому старостві найбільш інтенсивно відбувалися у XVI та у XVIII ст. У першому випадку цей сплеск колонізації був пов'язаний з освоєнням Східного Розточчя, де було закладено села Вишенька, Воля Добростанська, Воля Старицька та Лелехівка. Населення регіону до кінця XVI ст. пододало позначку у 5 тисяч осіб.

Процес заселення нових угідь тимчасово припинився у XVII ст. через демографічну кризу, спричинену воєнними лихоліттями (руйнівними турецько-татарськими нападами, козацькими походами). Воєнна кампанія 1655 р. була щодо цього особливо дошкульною, оскільки неподалік Городка відбулася одна з ключових битв козацько-польського протистояння. У цей період населення староства, порівняно з попереднім століттям, скоротилось удвічі.

З відновленням демографічного балансу у XVIII ст. з'явилися передумови для подальшого освоєння земель – нові поселення виникали на місці раніше заселених угідь, виробничих об'єктів, або там, де вони найімовірніше могли з'явитись. Так, село Стоділки оформилося на місці однойменного фільварку з корчмою, поселення Майдан – в осередку з випалювання поташу. Село Артищів виникло на вийтівських ґрунтах, Мале Поріччя – вздовж самбірського тракту біля ставу. Всього, напередодні першого поділу Речі Посполитої, Городоцьке староство включало в себе 1 місто та 24 села, в яких проживало понад 14 тисяч осіб.

Хоча межі староства, і були відносно стабільними впродовж розглянутого нами періоду, сама територія королівщини не була суцільно старостинською власністю. Матеріали люстрацій дають змогу встановити кількість, розміщення та правові підстави набуття приватними особами земельних ділянок всередині домену. Зокрема практично у кожному населеному пункті Городоцької королівщини існувало вийтівство з виокремленими для нього ґрунтами. Земельними угіддями на підставі ерекційних грамот, презент та привілеїв володіли місцеві парохі. Духовні осередки Городка, на фінансове становище яких позитивно вплинули щедрі донації монархів (починаючи ще з XIV ст.), надалі примножували свої територіальні володіння за рахунок активної участі у кредитно-грошових операціях (леґації, видеркафи) або внаслідок прямої купівлі ґрунтів та будинків. Разом з ними під юрисдикцію костелів та церков потрапляли і їхні жителі. Власними ґрунтами володіли також мельники та корчмарі (як правило, в межах вийтівств).

Етнічний склад населення королівщини дає змогу встановити інвентар 1540 р., який містив поіменний перелік власників у населених пунктах староства. Антропонімічний аналіз дає змогу підстави стверджувати про кількісне домінування українського етносу над польським, насамперед за рахунок сільських поселень, де українцями була абсолютна більшість зафіксованих у інвентарі осіб. Слід, однак, зазначити, що поляки кількісно перевищували українців на передмісті Городка

(швидше за все, Львівському). Значна польська громада була й у середмісті Городка, а також у Родатичах, де існувала римо-католицька парафія. Євреї були особливо чисельними у Городку, де з кінця XVII ст. для них виокремили власне місце для проживання.

Можна констатувати, що серед фіскальних джерел за рівнем інформативності найповнішими є матеріали генеральних люстрацій, оскільки у них, окрім статистичної (кількість та категорії населення), вміщено широку наративну частину (правові підстави володіння, скарги). Менш інформативними є інвентарі, цінні зокрема тим, що містять поіменні переліки власників та розміри власності. Зрештою, найменше інформації акумулюють у собі поборові реєстри. Переліки населених пунктів та їхніх власників дають змогу простежити територіальні зміни розглядуваної у статті адміністративної одиниці, а в поодиноких випадках – кількість окремих категорій населення та наявність господарських об'єктів.

Джерела та література:

1. Боряк Г. Джерела для історичної географії України періоду феодалізму / Г. Боряк // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1982. – Т. 8. – С. 21–28.
2. Боряк Г. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI вв.: анализ документальных источников: Автореф. ... канд. ист. Наук / Г. Боряк. – К., 1987. – 16 с.
3. Боряк Г. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. в аспекті історико-географічної джерельної цінності / Г. Боряк // Географічний фактор в історичному процесі. – К., 1990. – С. 145–154.
4. Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Т. 3. – Львів, 1900. – 496 с.
5. Жерела до історії України-Руси / Під ред. С. Томашівського. – Т. 5. – Львів, 1901. – 356 с.
6. Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Т. 7. – Львів, 1903. – 422 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. / АН УРСР. Інститут історії. – К., 1968. – Т. 14: Львівська область.
8. Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. / М. Капраль // Львів: історичні нариси / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій та ін. – С. 67–81.
9. Капраль М. Жидачівський повіт Львівської землі в XVI столітті (за матеріалами поборових реєстрів) / М. Капраль // Збірник наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя – Т. 1 – К.; Львів, 2004 – С. 546–565.

10. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів, 2003. – 440 с.

11. Компан О. До питання про заселеність України в XVII ст. / О. Компан // Український історичний журнал. – № 1. – К., 1960. – С. 65–77.

12. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К., 1963. – 388 с.

13. Крикун М. Важливе джерело для вивчення історії міст і сіл України (люстрація Подільського воєводства 1665 р.) / М. Крикун // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 3. – С. 19–29.

14. Крикун М. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / М. Крикун // Историческое значение воссоединения Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11–13 января 1979 г.) / Отв. ред. А. М. Черненко. – Днепропетровск, 1979. – С. 169–172.

15. Крикун М. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. / М. Крикун // Архіви України. – К., 1985. – № 5. – С. 49–57.

16. Крикун М. Люстрація Кам'янець-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) / М. Крикун // Український археографічний щорічник. Нова серія / Гол. ред. П. С. Сохань. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 193–262.

17. Крикун М. Масові статистичні джерела до історії Правобережної України XVI–XVIII ст. / М. Крикун // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради 1988 р. – К., 1988. – С. 77–81.

18. Крикун М. Подимні реєстри XVII ст. як джерело / М. Крикун // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 69–98.

19. Крикун М. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. / М. Крикун // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. II / Відп. ред. В. Г. Сарбей. – С. 69–79.

20. Крикун М. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття / М. Крикун // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1999. – Т. ССXXXVIII: Праці Історично-філософської секції. – С. 515–553.

21. Крикун М. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. за п'ятою ревзією / М. Крикун // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 1978. – Вип. 14: Питання соціально-економічної історії / Відп. ред. С. А. Макарчук. – С. 95–102.

22. Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. Л. Махновець. – К., 1989. – XVI+591 с.
23. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 4. – Оп. 1. Спр. 1042.
24. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 145. Оп. 1. – Спр. 18.
25. Національний музей у Львові. Відділ рукописів та стародруків. – Ркл. 17.
26. Птуха М. Очерки по истории статистики в СССР / М. Птуха. – М., 1955. – 351 с.
27. Смуток І., Тимошенко Л. Інвентар Дрогобицького староства 1568 р. / І. Смуток, Л. Тимошенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 519–570.
28. Смуток І., Тимошенко Л. Люстрація Дрогобицького староства 1621 р. / І. Смуток, Л. Тимошенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI–XII. – С. 452–466.
29. Центральний державний історичний архів України (м. Львів). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 959.
30. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział I, sygn. 17. Оригінал. Мікрофільм: ЦДІАЛ. – К. 8. – Оп. 1. – Од. зб. 18.
31. AGAD. – ASK. – Dz. I, sygn. 19. Оригінал. Мікрофільм: ЦДІАЛ. – К. 8. – Оп. 1. – Од. зб. 20.
32. AGAD. – ASK. – Dz. I, sygn. 20. Оригінал. Мікрофільм: ЦДІАЛ. – К. 8. – Оп. 1. – Од. зб. 21.
33. AGAD. – ASK. – Dz. I, sygn. 145. Оригінал. Мікрофільм: ЦДІАЛ. – К. 8. – Оп. 1. – Од. зб. 28.
34. AGAD. – ASK. – Dz. LVI, sygn. G-2/I. Оригінал. Мікрофільм: ЦДІАЛ. – К. 8. – Оп. 1. – Од. зб. 30.
35. AGAD. – ASK. – Dz. LVI, sygn. G-2/II. Оригінал. Мікрофільм: ЦДІАЛ. – К. 8. – Оп. 1. – Од. зб. 30.
36. AGAD. – Metryka Koronna. – Dz. XVIII, sygn. 57.
37. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1872. – Т. III. – 315 s.
38. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1883. – Т. IX. – 340 s.
39. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1884. – Т. X. – 543 s.
40. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1889. – Т. XIV. – 635 s.
41. Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und den herzogthümern Auschwitz, Zator und

Bukowina in 60 Blättern, C.R. von Kummersberg, 1:115 000. – Bl. 21 (Umgebung von Lemberg). – Wien, 1855.

42. Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Rps. 2449/I. Оригінал. Мікрофілм: ЦДІАЛ. – К. 4. – Оп. 1. – Од. зб. 71.

43. Gliwa A. Starostwo Drohobyckie w XVII wieku. Potencjał gospodarczy i demograficzny w świetle źródeł skarbowych // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2011. – Вип. XIV–XV. – С. 159–175.

44. Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Rusi Czerwonej. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1964. – 234 s.

45. J[akubowicz] Z. B. Consignatio Bonorum terrestrium Regni Galiciae, juxta Circulos, ordine Alphabetico una cum indicatis concernensibus Sectionibus Camerarialibus. – Leopoli, 1833. – 71 s.

46. Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. – Warszawa, 1910. – 444 s.

47. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009. – 521 s.

48. Lustracja Województwa Ruskiego 1661–1665. Cz. I: Ziemia Przemyska i Sanocka / Wyd. Kazimierz Arłamowski i Wanda Kaput. – Wrocław, 1974. – LII + 308 s.

49. Lustracja Województwa Ruskiego 1661–1665. Cz. II: Ziemia Lwowska / Wyd. Emilia i Kazimierz Arłamowscy. – Wrocław, 1974. – XI + 216 s.

50. Mapa Taktyczna Polska, Skala 1:100000. – Pas 49, Słup 37 (Gródek Jagielloński). – Warszawa, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1935.

51. Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Charophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. – Pars I. Casimiri IV regis tempora completens (1447–1492). – Varsoviae, MCMV. – 190 p.

52. Persowski F. Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi lwowskiej, studjum z dziejów osadnictwa. – Lwów, 1926. – 160 s.

53. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – T. IV. – 963 s.

54. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1887. – T. VIII. – 960 s.

55. Szyszka J. Terytorium i infrastruktura gospodarcza starostwa gródeckiego do połowy XVI wieku // Narodziny Rzeczypospolitej: Studia z dziejów średnio-wieczna i czasów wczesnonowożytnych. – T. 1. – S. 671–717.

56. Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1902. – T. VII. – Cz. I: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. – 252 + XLVII + XVIII + 72 s.

57. Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1903. – T. VII. – Cz. II: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. – 491 + 33 + III.

ДОДАТКИ

**до статті Б. Смереки “Городоцьке староство
Львівської землі Руського воєводства:
територія і населення у XVI–XVIII ст.:
(за матеріалами фіскальних джерел)**

**Таблиця 1. Територія, населення та інфраструктура населених пунктів
Городоцької королівщини за фіскальними джерелами XVI ст.**

Населений пункт	1540	1552	1564-65	1570
Верещиця	28 кметів (20 українців, 8 інших); корчма	50 кметів, піп; корчма	36 кметів, які розділили між собою 8 давніх дворич, окремо 3 кметі, 5 загородників, 7 слуг, піп і корчмар, бортники	42 кметі на 8 дворичах, 3 “урочних людині”, які “відкупляють роботу”, 5 загородників, 7 слуг, піп і корчмар, бортники, токар
Вишенька	НЕ ІСНУВАЛО	НЕ ІСНУВАЛО	новоосажене село, 44 кметі на волоському праві не платять податків; корчма, гута, млин на 1-му камені	новоосажене село (“воля” закінчиться 1573 р.); 44 кметі і піп (усі не платять податків); корчма, гута
Воля Добро- станська	12 кметів, 3 загородники (14 українців, 1 інший)	21 кметь, піп, корчма	16 кметів, 10 загородників, мельник, бортники, піп, коло- дій (раніше було багато); млин на 1-му камені	18 кметів, 10 загородників, мельник, 6 бортников, піп (платить чинш з церкви і ріллі), 2 колодії
Воля Стариська	НЕ ІСНУВАЛО	НЕ ІСНУВАЛО	НЕ ІСНУВАЛО	новоосажене село на місці розташування рудного про- мислу, 17 кметів, корчма
Галичани	8 кметів (8 українців)	10 кметів, піп; корчма	14 кметів на 6-ти ланах і трьох чвертях, піп; корчма	14 кметів на 6-ти ланах і трьох чвертях, 3 загородники, 1 ново-осаджений десятник, піп (платить чинш з церкви і ріллі); корчма

Городок	Середмістя: 77 власників (42 українці, 19 поляків, 16 інших) Передмістя: 38 власників (6 українців, 22 поляки, 10 інших)	125 власників на міських грунтах, 11 на війтівських грунтах	53 і чверть ланів, 4 загородники на передмісті, 8 різників; корчма на передмісті, млин	53 і чверть ланів, 5 загородників на передмісті, 8 різників, стельмах перед міською брамою; корчма на Краківському передмісті
Добро-стани	41 кметь, піп, 11 загородників (46 українців, 7 інших); корчма	59 кметів, піп, 3 млини, корчма	кметі [припущення – 60 осіб, як і у 1570 р. – Б. С.] на 22-х ланах і півтора чвертях, 4 пустих чверті, які обробляють 3 кметів, новоосвоєна рілля Застав'я (<i>Zastawe</i>), 5 загородників, піп, мельник; 2 корчми, 2 млини: перший ("нижній" на 2-х каменях), другий (посеред села на 2-х каменях).	60 кметів на 22 ланах і півтора чвертях, окремо 16 чоловік з ріллями; також є 4 пустих чверті, які обробляють 3 кметів, 8 загородників (окрім них ще 3, які осіли у 1570 р. і платитимуть чинш з 1572 р.), 2 корчмари, піп (дає чинш з церкви і ріллі); фоллош і буда на ставу.
Дроздовичі	5 кметів, 4 замкові слуги (5 українців, 4 інших)	-	9 кметів на 4 1/2 ланах, "ватаман" (вільний від чиншу, служить), 6 загородників, фільварок	8 кметів на 4 1/2 ланах, "ватаман" (вільний від чиншу, служить, володіє 1/4 лану), 6 загородників, фільварок
Завидовичі	18 кметів, 3 загородники (12 українців, 5 поляків, 4 інших); корчма	20 кметів, піп; корчма	19 кметів на півланах, 12 загородників, ватаман (вільний від податків); корчма, фільварок	19 кметів на півланах, ватаман (вільний від податків), 12 загородників, корчмар, піп (дає чинш з церкви і ріллі); фільварок

Зашковичі	1 кметь, корчма	<i>Королівська час-тина:</i> 9 кметів; <i>Пан Борецький:</i> 11 кметів; <i>Пан Жирніцький:</i> 11 кметів	10 кметів-слуг (не відробляють панщини, служать замку), корчма, якась Жирніцька (<i>Zutiscka</i>) утримує окремо лан ріллі з двома слугами на пожиттєвому праві	10 кметів-слуг, корчма, пан Жирніцький (<i>Zizczki</i>) утримує окремо лан ріллі з двома слугами на пожиттєвому праві.
Керниця	-	17 кметів	17 кметів на 8-ми ланах і трьох чвертях, 8 загородників; корчма, фільварок	17 кметів на 8-ми ланах і трьох чвертях, 4 загородники з ріллями, 5 загородників без землі; корчма, фільварок
Колбасівці	14 кметів, 1 загородник, 1 корчмар (12 українців, 4 інших)	<i>Королівська час-тина:</i> 13 кметів, піп; корчма; <i>Пан Надковський:</i> 1 кметь; <i>Пан Попель:</i> 1 кметь	13 кметів на 6 ½ ланах, 2 загородники, піп; корчма	13 кметів на 6 ½ ланах (кожен на півлані), 2 загородники, піп; корчма
Курники	20 кметів, 3 загородники, 2 корчмарі (21 українець, 1 поляк, 3 інших)	31 кметь, піп; млин, корчма	34 кметі на 11-ти ланах, 3 загороди, бортники, 3 слуг (займають 1 дворище і не сплачують податків) піп; корчма, млин на 1-му камені	34 кметі, 5 загородників, 3 слуг, бортники, піп; корчма
Лелехівка	НЕ ІСНУВАЛО	НЕ ІСНУВАЛО	новоосаджене село, 20 кметів на волоському праві, 2 загородники та піп (звільнені від чиншу), корчмар; млин на 1-му камені	20 кметів на 9 з ½ півланах, 3 загородники, піп; корчма

Мавковичі	-	22 кметі	22 кметі на 11-ти ланах, 2 пустих ріллі (<i>Zankowska, Antoniowska</i>), піп; корчма	22 кметі на 11-ти ланах, 1 ново-осаджений загородник, піп (дає чинш з церкви і ріллі); корчма
Поріччя	-	14 кметів	15 кметів, 13 загородників, 8 рибалок; корчма	15 кметів, 13 загородників, 9 рибалок; корчма
Родатичі	64 кметі, піп, корчмар (15 українців, 27 поляків, 22 інших, 1 німець, 1 литвин)	63 кметі, млин, корчма, піп	село складається з двох частин – в першій 39 кметів, у другій 8 (кожен сидить на півлані), ватаман (звільнений від податків), піп; 8 і $\frac{3}{4}$ ланів пустих угідь (з них 1 плебанський півлан, 1 корчмарський півлан (новоосаджений), інші обробляють селяни); фільварок	47 кметів (кожен займає півлан угідь), окремо 5 кметів на півланах, піп (платить чинш з церкви і землі), в'їт (володіє ланом і звільнений від податків); два пусті півлани, окремо 8 і $\frac{3}{4}$ ланів пустих угідь (з них 1 плебанський півлан, 1 корчмар-ський півлан, інші обробляють селяни); фільварок
Стариська	24 кметі, 2 загородники, 2 корчмарі (23 українці, 5 інших), руда	41 кметь, піп, млин, 3 руди; корчма	20 кметів на 8-ми дворищах, бортники, 6 загородників, піп, корчма, 3 стави, млин на 1-му камені; фільварок Кметі Купчага (<i>Kircsetha</i> – прзвище?) володіють королівським привілеєм на третю міру млина, корчму, став і ріллю	36 осіб, які розділили між собою 8 дворич або ланів, кметі Купчага, бортники, 5 загородників, піп (дає чинш з церкви і ріллі); корчма, фільварок

Черляни	-	21 кметь, піп, корчма	18 кметів на 14ти ланах, вата- ман (звільнений від податків), 15 загородників, піп; корчма, став, млин на 3-х каменях	18 кметів на 14-ти ланах, ти- вун (сидить на трьох чвергях, звільнений від податків), 16 загородників, піп (дас чинш з церкви і ріллі); корчма
Чорнокунці	-	13 кметів	-	-

Джерела:

1. AGAD. – ASK. – Dz. I, sygn. 19, k. 182, 185 v–186, 187 v. Оригінал. Мікрофільм: ЦДАЛ. – К. 8. – Оп. 1. – Од. зб. 20.
2. AGAD. – ASK. – Dz. LVI, sygn. G-2/I, k. 14–30.
3. Жерела до історії України-Руєи / Під ред. М. Грушевського. – Т. 3. – Львів, 1900. – С. 413–423.
4. Жерела до історії України-Руєи / Під ред. М. Грушевського. – Т. 7. – Львів, 1903. – С. 256–266.

Табл. 2. Територія, населення та інфраструктура населених пунктів Городоцької королівщини за фіскальними джерелами XVII-XVIII ст.

Населений пункт	1627–1628	1661–1665	1748	1751	1765
Артишів	-	-	-	-	15 кметів, 3 загородників, 1 мельник; корчма
Верещиця	39 дворощ, 50 кметів, 7 слуг	17 кметів на 8-ми дворищах, пш, корчма, 6 слуг; млин на 1-му колі	86 кметів, мельники, 12 старих бджіл, оренда корчми	95 кметів, 219 бортних пнів	90 кметів, 15 “майданників”; 60 червотей, окремо церковні ґрунти
Вишенька	200 кметів на 50 ланах; окремо князівський, вибранецький, поповський, корчмарський лан; 3 корчми	24 кметі, овеча десятина, 2 поли; корчма, 2 млини на 1-му колі	177 кметів; 210 старих бджіл, оренда броварні, фільварок	223 кметі	115 кметів, 79 городників і загородників, 9 халупників, 38 чиншовиків (родини: Князі, Мшани, Бубни, Буби, Гараші), 15 мельників; 50 ланів – з них 14 ланів для кметів, 1 солтиський лан, 2 церковні лани для двох церков; корчма, броварня, млини

Воля Добро- станська	5 ланів; 2 корчми	3 кметі, 12 халупників, піп, гайдук на півчверті	25 кметів, 213 старих бджіл	27 кметів	31 кметь 3 городники, 3 мельники; 7 (так у тексті – Б. С.) ланів – з них 12 ослих чвертей, 15 пустих чвертей, 2 церковні чверті (ц. Вознесіння Богоматері); броварня, корчма і млин
Воля Старицька	30 кметів на 40-ка чвертях	20 кметів на 7-ми чвертях, піп; корчма, млин	32 кметі; оренда корчми, 12 старих бджіл	34 кметі; 15 бортних пнів	34 кметі; 4 лани; залізна руда, млин, корчма
Галичани	16 кметів; 5 ланів; корчма	6 городників, піп	34 кметі; оренда корчми	39 кметів; 5 бортних пнів	46 кметів, 4 загородники; 23 зайняті чверті, 11 пустих чвертей, 2 чверті і 4 загороди у власності церкви
Городок	8 різників; 78 будинків на ринку, 82 будинки у середмісті, 44 парцелі на Парканах	4 різники; 13 ¼ зайнятих ланів, 36 ¼ пустих ланів, 22 будинків на ринку, 10 будинків у середмісті, 17 парцелів на Парканах; млин, оренда “горлічана і пивна”.	-	-	348 ґрунтових власників на міській території, бл. 300 осіб загородників, халупників та інших мешканців юридик та фільварків.

			Війтієство: 8 загородників; 9 пустих півланів; млин в Дартичеві	-		Війтієство: 7 чиншовиків (халупників) на го- родах, 8 кметів на чвертях на За- ставському п-ті, 3 халупники
Добростани	10 ланів; 3 корчми, млин (пізніше згорів під час “війни”)	8 кметів, 22 загоро- дники і халупники, піп; 2 осілих чверті, 1 вігтівський лан (3 власники); 1 корчма в міській оренді Го- родка, новий млин (на той момент ще не функціонував)	58 кметів; 77 старих бджіл	57 кметів; 127 бортних пнів	54 кметі, 12 город- ників, 8 мельни- ків; 10 ланів – се- ред них 27 осілих чвертей, 9 пустих чвертей, 2 церков- ні чверті, ½ чверті “братські громад- ські”, 1 солтись- кий лан; корчма, млини	
Дроздовичі	6 ланів; корчма	4 кметі, 5 загород- ників, 23 халупники, піп; 4 осілих чверті; фільварок	86 кметів; 78 старих бджіл, фільварок	53 кметі; 117 бортних пнів	70 кметів, 7 заго- родників, 2 чин- шовики (з числа жителів 8 ткачів); 19 чвертей, 36 пустих, 2 церковні чверті, 5 загород	

Завидовичі	7 ½ ланів, корчемна рілля (“корчмарщина”); корчма	9 кметів, 7 загородників (серед них ватаман Сенько), піп; 2½ лани, вйгтівська і корчемна рілля пуста; корчма, фільварок	73 кметі; 198 бортих пнів, 21 чверть меду, оренда броварні і корчми, фільварок	75 кметів; 146 бортих пнів	87 кметів; 5 ланів і 1 чверть, 1 церковний лан
Зашковичі		2 ½ лани у власності кметів; “ <i>Дяковський лан</i> ”; корчма	29 кметів; оренда корчми	33 кметі; 50 бортих пнів	30 кметів; 5 зайнятих чвертей, 3 пусти чверті
Кам’янобрід		5 кметів на лані фарадного костелу Горodka	28 кметів; 11 старих бджіл, оренда корчми, два фільварки (двірський і вйгтівський)	26 кметів	4 кметі; 1 солтиський лан (у власності городоцького пароха)
Керниця	6 ланів; корчма.	20 кметів на 10 чвертях (інші угіддя пуста), 5 загородників, 3 халупники, лісничий, піп; фільварок	82 кметі; 102 бортих пнів, корчма, фільварок	79 кметів; 122 бортих пнів	90 кметів; 39 зайнятих чвертей, 2 церковні чверті (ц. Святого Христа); оренда броварні і корчми
Колбасвичі	3 ½ лани; корчма	2 загородники, піп; 3 ½ лани, 1 вибранецький лан (власники: Стефан і Антон Солтиси); корчма пуста	61 кметь; 89 бортих пнів	54 кметі; 160 бортих пнів	64 кметі на 10 ½ чвертях, 1 чверть у власності пароха ц. Івана Хрестителя, 1 вибранецький лан
Курники	66 кметів на 63-х чвертях, 3 кінних слуг; корчма	11 кметів на 4 ½ чвертях, 6 халупників, піп, 2 вибранці (Стецько і Грицько) на 1-му лані; млин на 1-му колі	76 кметів; 39 старих бджіл, оренда корчми	86 кметів; 26 бортих пнів	88 кметів, 3 мельники; 27 чвертей, 1 солтиський лан, 1 церковний лан; броварня, корчма

Лелехівка	4 загородники, піп; 20 осілих чвертей, 22 чверті у наймі; корчма	спустошене село, звільнене від податків (<i>статус волі</i>), “підданих з десяток”	15 кметів; 49 старих бджіл	14 кметів; 59 бортних пнів	16 кметів, 1 мельник без ґрунту при тартакі; 4 ½ чверті для кметів, 2 чверті і 2 луки у власності церкви; корчма, млин
Мавковичі	23 кметі, 3 вибранці; 9 ланів; корчма	8 кметів на чвертях, 12 загородників, піп	36 кметів	42 кметі; 82 бортних пні	27 кметів, 19 загородників, 4 інших господарів; 1 церковний лан (ц. Пресвятої Богородиці)
Підгаї	-	-	-	-	6 халушників нагородах, оренда корчми
Поріччя	5 ланів, 5 рибалок; корчма	8 кметів, 11 загородників, 3 рибалок; корчма пуста	<i>Вперше задано Велике і Мале Поріччя.</i> 19 кметів; 57 бортних пнів, оренда корчми	29 кметів	15 кметів у Великому Поріччі, 12 – у Малому; 14 чвертей (обидва села); оренда корчми
Родатичі	9 кметів на півланах, 20 загородників; корчма	28 загородників, піп; фільварок	89 кметів; 99 бортних пнів, оренда броварні і корчми, чинш від мельника з ґрунту, фільварки (двірський і війтівський)	87 кметів; 128 бортних пнів	76 кметів, 12 загородників, 86 осілих чвертей, 15 пустих; млин в Молошові.

		Війтієство: 4 кметі, 8 загородників, 4 комірниці; 4 лани (за привілесем, фактично – 10 півланів), 4 пусті саджавки; оренда корчми і млина			Війтієство: 17 кметів, 5 загородників, 5 городників, 1 мельник; 16 ½ ослих четвертей, 4 ½ пустих четвертей, 5 ослих загород, 5 ослих городів, 3 пустих городи, 2 двірські лани, 1 лан у власності мельника; корчма
Стариська	50 кметів; 50 четвертей; 2 корчми	13 кметів на 4-х четвертях, 3 загородники, піп (рілля у його власності), 2 вибранці – брати Кіндрат і Васько; млин на 1-му колі, фільварок	76 кметів; 15 бортих пнів, оренда корчми, фільварок	81 кметів; 15 бортих пнів	92 кметі, 30 четвертей, 1 церковний лан (ц. Різдва Богородиці), 1 вибранецький лан; гуральня, броварня, корчма
Стоділки			8 кметів; чинш з корчмарщини та бджіл; фільварок	9 кметів	10 кметів; 7 ½ четвертей, корчмарський лан
Цунів			34 кметі, 90 старих бджіл	39 кметів	

Черляни	9 ланів для кметів, 1 солтиський лан, пш, млин	5 загородників, 9 халушників, пш; вбранецький лан; корчма, млин спале- ний козаками; <i>Лан Яна Вроблев- ського:</i> 2 загородники	29 кметів; 26 і 7/8 пус- тих чвертей, оренда млина і корчми, війтівський фільварок	28 кметів; 134 бортних пні	3 кмети, 13 заго- родників; 8 ланів, 2 церковні чверті, солтиський лан; <i>Війтівство:</i> 12 загородників, 1 городник, 1 мельник; 2 лани (війтівський і корчмарський) і 10 загород; млин
Чорнокунці	12 кметів на 5 ланах	3 кметів на півланах	-	-	6 ослих півланів, 3 пустих півлани, 7 ослих загород, 5 кметів, 7 заго- родників, корчма

Джерела:

1. Lustracja Wojewodztwa Ruskiego 1661–1665. – Cz. II: Ziemia Lwowska / Wyd. Emilia i Kazimierz Arla-
mowscy. – Wrocław, 1974. – S. 184–206.
2. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 145. – Оп. 1. –
Спр. 18.
3. AGAD. – Metryka Koronna, Dz. XVIII, sygn. 57, k. 61-80v, 154v-157v.
4. Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Rps. 2449/I. –
K. 188–211. Оригінал. Мікрофільм: ЦДАЛ. – К. 4. – Оп. 1. – Од. зб. 71.

Таблиця 3. Населення Городоцького староства у XVI–XVIII ст.

Населений пункт	1540	1552	1564–1565	1570	1627–1628	1661–1665	1748	1751	1765		
	Артиців	<i>не існувало</i>									
Верещиця	29	52	55	62	57	26	89	95	106		
Вишенька	<i>не існувало</i>										
Воля Добр.	15	23	31	38	2	17	25	27	40		
Воля Стар.	<i>не існувало</i>										
Галчани	8	12	16	20	17	7	35	39	55		
Городок	125	139	151	158	212	63	850	850	890		
Добростани	54	64	88	95	4	35	58	57	77		
Дроздовичі	9	<i>невід.</i>									
Завидовичі	22	22	33	34	1	18	75	75	88		
Зашковичі	2	31	13	13	<i>невід.</i>	1	30	33	30		
Кам'янобрід	<i>невід.</i>	3	<i>невід.</i>								
Керниця		17	26	27	1	30	83	79	93		
Колбасьвичі	16	17	17	17	1	5	61	54	66		
Курники	25	34	42	46	70	21	77	86	95		
Лелехівка	<i>не існувало</i>										
Мавковичі	<i>невід.</i>	22	24	25	27	21	36	42	51		

Підгаї	не існувало										7		
	невід.	14	37	38	6	22	20	29					
Поріччя	невід.	14	37	38	6	22	20	29	28				
Родатичі	66	66	51	55	30	47	93	87	118				
Стариська	29	47	33	47	52	20	77	81	97				
Стоділки	не існувало										9	9	11
Цунів	не входило до складу староства										34	39	не входило
Черляни	невід.	23	37	37	3	19	32	28	33				
Чорнокувні	невід.	13	невід.	невід.	12	3	невід.	невід.	13				
Всього кметів	400	599	741	817	738	455	2026	2060	2316				
Всього мешканців	2400	3594	4446	4902	4428	2730	12156	12360	13896 +172 ¹ = 14068				

¹ Кількість євреїв у селах Городоцького староства за інвентарем поголового податку євреїв Львівської землі 1765 р.

Таблиця 4. Населені пункти Городоцького староства

Назва населеного пункту	Адміністративне підпорядкування	Історична назва	Дата першої згадки	Джерело першої згадки
Артищів	Грд ЛО	Artyszczów, Jartyszczów	1707	ЛІННБУ. ВР. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1042. – Арк. 4 зв.
Верещиця	Явр ЛО	Wereszczusa	1473	MRPS I, s. 53, № 1028
Вишенька	Не існує	Wiszenka	1553	AGZ X, s. 66, № 992
Воля Добростанська	Явр ЛО	Wolica, Wola Dobrostańska	1544	AGAD. – ASK. – Dz. LVI, sygn. G-2/I, k. 708 v
Воля Старицька	Явр ЛО	Zarzecze, Rudna Wolia, Wola Starzyska	1570	Жерела VII, с. 263
Галичани	Грд ЛО	Haliczaków	1473	MRPS I, s. 53, № 1028
Городок	Грд ЛО	Gródek Jagielloński	1213	ЛР, с. 375
Доброгани	Явр ЛО	Dobrostanty	1396	Persowski, s. 69
Дроздовичі	Грд ЛО	Drozdowice	1473	MRPS I, s. 53, № 1028
Завидовичі	Грд ЛО	Zawidowice	1443	ІМСЛО, с. 259
Зашковичі	Грд ЛО	Zaszkowice	1473	MRPS I, s. 53, № 1028

Кам'янобрід	Явр ЛЮ	Камієнобрід	1389	AGZ X, s. 2, № 15
Керниця	Грд ЛЮ	Кієрніца	1465	ІМСЮ, с. 259
Колбаєвичі	Смб ЛЮ	Колбајовіце	1357	KDM III, s. 109, DCCXV
Курники	Не існує	Курнікі	1473	MRPS I, s. 53, №1028
Кути	Не існує	Ка́ты	1463	AGZ IX, s. 89, LXV
Лелехівка	Явр ЛЮ	Lelechówka	1553	AGZ X, s. 66, № 992
Мавковичі	Грд ЛЮ	Małkowiec	1408	AGZ III, s. 3, № 38
Майдан	Не існує	Majdan	1765	AGAD. – МК. – Dz. XVIII, sygn. 57, k. 76 v
Мальованка	Грд ЛЮ	Porzecze Małe	1748	ЛІННБУ. ВР. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 44
Поріччя	Грд ЛЮ	Czuczenosy ¹ , Porzecze	1446	AGZ XIV, s. 200, 1592
Родатичі	Грд ЛЮ	Rodatycze	1370	ІМСЮ, с. 261
Старичі	Явр ЛЮ	Starzyska	1446	AGZ XIV, s. 214, № 1714
Стоділки	Грд ЛЮ	Stodołki	1765	AGAD. МК. Dz. XVIII, sygn. 57, k. 61
Цунів	Грд ЛЮ, (зараз – с. Заверещиця)	Cuniow	1440	AGZ XIV, s. 3, № 14

Черляни	Грд ЛЮ	Czerlany	1408	AGZ III, s. 3, № 38
Чорнокунці	Явр ЛЮ	Czarnokunice	1442	AGZ XIV, s. 59, № 477

¹ В літературі можна зустріти різні припущення щодо того, яке поселення в документах XV ст. було відоме під назвою Щученоси (*Schuszczenosy, Szcuszczosy*). Вказівка у “Словнику географічному” про те, що це давня назва с. Керниці Городоцького району, швидше за все помилкова, оскільки у поборовому реєстрі 1515 р. села Керниці (*Krtusza*) і Щученоси (*Szcuszczoszy*) подано окремо. Припущення укладачів 9 тому “Актів городських і земських”, що під згаданим у привилеї Казимира Ягеллончика від 15 квітня 1492 р. селом Щученоси мається на увазі село Чуперносів Перемишлянського району також малоймовірне. Надання Ягеллончика стосувалося гребель у селах Мавковичі та Черляни, тож логічно припустити, що й Щученоси з греблею знаходилися неподалік названих сіл. Ми припускаємо, що мова йшла саме про село Городоцьке (чи Любінське) Поріччя (*Лув.*: [Anonim]. *Kiermica // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Т. IV. – Warszawa, 1883. – S. 45; *AGZ.* – Т. IX. – S. 138. – № CI; *Źródła dziejowe.* – Т. XXVIII. – Cz. I: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*; Т. VII. – Cz. I: *Ziemie ruskie.* *Ruś Czerwoną / Wyd. A. Jabłonowski.* – Warszawa, 1902. – S. 163).

Скорочення до таблиці 4:

Жерела – Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895–1903. – Т. 1–7.

ІМСЛЮ – Історія міст і сіл Української РСР: У 26 Т. / АН УРСР. Інститут історії. – К., 1968. – Т. 14: Львівська область.

ЛННБУ. ВР – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів.

ЛР – Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. Л. Махновець. – К., 1990.

AGAD. – **ASK** – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Skarbu Koronnego.

AGAD. – **МК** – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Metryka Koronna.

AGZ – Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1868–1906. – Т. I–XIX.

KDM – Kodeks dyplomatyczny Małopolski / Wydał i przypisami objaśnił dr. Franciszek Piekosiński. – Tom III. 1333–1386. – Kraków, 1887.

MRPS – Matriculariae Regni Poloniae Summaria. – Pars I. Casimiri IV regis tempora completens (1447–1492). – Varsoviae, MCMV.

Persowski – Persowski F. Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi lwowskiej, studjum z dziejów osadnictwa. – Lwów, 1926.

Мапа 1. Городоцька дільниця староства (1765 р.).

Мапа 2. Вишеньська дільниця староства (1765 р.).

Богдан Смерека (Львів, Україна) Городоцьке староство Львівської землі Руського воєводства: територія і населення у XVI–XVIII ст. (за матеріалами фіскальних джерел)

У статті проаналізовано інформаційну цінність фіскальних джерел на прикладі Городоцького староства Львівської землі Руського воєводства у ранньомодерний період. Зокрема, розглянуто просторовий розвиток королівщини, етапи та особливості колонізаційних процесів, заснування нових поселень. Встановлено кількість та розташування власності приватних осіб та духовних осередків на території староства; розглянуто демографічну динаміку у королівщині впродовж трьох століть, проаналізовано причини демографічної кризи в середині XVII ст.

Ключові слова: Річ Посполита, фіскальні джерела, історична географія, історична демографія.

Богдан Смерека (Львов, Украина) Городокское староство Львовской земли Руского воеводства: территория и население в XVI–XVIII вв. (по материалам фискальных источников)

В статье проанализирована информационная ценность фискальных источников на примере Городокского староства Львовской земли Руского воеводства в эпоху раннего нового времени. В частности, рассмотрено территориальное развитие королевского домена, этапы и особенности колонизационных процессов, основание новых поселений. Установлено количество и расположение собственности частных лиц, костелов и церквей на территории староства; рассмотрена демографическая динамика в старостве на протяжении трех веков, проанализированы причины демографического кризиса в середине XVII в.

Ключевые слова: Речь Посполитая, фискальные источники, историческая география, историческая демография.

Bohdan Smereka (Lviv, Ukraine) Gorodok starostwo of Lwow land of Rus Voivodship: territory and population in XVI–XVIII centuries (based on the tax sources).

Informative value of tax sources on example of Gorodok starostwo of Lwow land of Rus Voivodship in early modern period is analysed in article. In particular, spatial development of crown domain, stages and features of colonization process, foundation of new settlements is examined. The number and location of property of individuals and churches in the territory of starostwo is defined. Finally, the article deals with the demographic dynamics in the crown domain, causes of the demographic crisis in the middle of the XVII century are analysed.

Key words: Rzecz Pospolita, tax sources, historical geography, historical demography.

Володимир МАСЛЯК
(Кременчук, Україна)

УДК 930.1 (470) + 94 (477) “20/21”

Еволюція концепції “загально-російської культури” і проблема концептуалізації ранньомодерної української історії в сучасній російській історіографії

До останнього часу в російській науці безроздільно панувала концепція “загальноросійської культури”. Оформившись ще ХІХ ст. та зазнавши останнього переобґрунтування в радянські часи, ця концепція, як відомо, заперечувала існування українського та білоруського історичних процесів. В її основу покладено тезу про східнослов’янський (російський) суперетнос, який зберігав свою етно-культурну єдність з києворуських часів, хоча й набув у зв’язку з певними історичними обставинами “розтроеності” (росіяни, українці, білоруси). Магістральним напрямком еволюції чітко усвідомлюваної в усі часи на всьому “загальноросійському” просторі етно-культурної спорідненості є відродження на новому етапі втраченої раніше єдності [2, с. 3]. У недавні радянські часи ключових складових цієї концепції, приправлених принципами, які впливали з радянського різновиду марксистської методології, непохитно дотримувалися всі російські дослідники української ранньомодерної доби, а спроби припасувати каркас до нових інтелектуальних умов зайвий раз свідчать про його всеохопну колишню роль.

Однак з кінця 1980-х років під тиском як навколонукових обставин, так і знайомства російських істориків із західними методологіями та практиками історіописання і створення на цій основі реальних можливостей для появи методологічного плюралізму, захиталися самі підвалини російського радянського нарративу, в сухому залишку насправді занурені в традиційні концепції попередніх часів. Російські історики мусили шукати відповіді на виклики, кількість та глибина яких дедалі наростала. У світлі новітньої історіографічної ситуації, базованої на множинності методологій та зіпертих на них дослідницьких опцій, а також під впливом лавиноподібної активізації концепту-

альних та прикладних досліджень в інших історіографія радянська версія почала виглядати особливо блідо навіть для російських істориків. А різке розширення джерельної бази дослідження, зокрема й самими російськими вченими, завдало удару знизу. Розбалансування концепції набувало дедалі загрозливішого вигляду. Підставовий емпіричний матеріал та наслідки використання різних шляхів його осмислення й інтерпретації різко знижували її конкурентоспроможність, підштовхуючи до пошуку виходу з непростого становища.

У підсумку в російській історіографії відбулося розщеплення тісно пов'язаного з ідеологічною платформою радянського методологічного моноліту. Важливою ознакою цього стали дискусії з приводу фундаментальних підходів до конструювання нового російського історичного нарративу, позбавленого в ідеалі односторонності та кричущих вад концепції радянських часів. Такі дискусії не могли не зачіпати й основи прочитання в Росії ранньомодерної української історії, з огляду на те важливе місце, яке їй від XVIII ст. надається у представленнях історії російської. І дійсно, жодна з дискусій не оминула підходи до українського питання. Насамперед це стосується обміну думками між провідними російськими істориками під час проведення на початку 2001 р. “круглого столу” в Інституті слов'янознавства РАН “Східні слов'яни в XVII–XVIII століттях: етнічний розвиток і культурна взаємодія”, на якому головною темою для обговорення стало майбутнє концепції “загально-російської культури” [2]. Були проведені також дискусії, які безпосередньо зачіпали наріжні проблеми української історії (деякі за участі українських істориків з України та Заходу). Зокрема, обговорювалася термінологія та хронологія історії України XVII ст. [4], особливості українсько-російських стосунків другої половини XVII – початку XVIII ст. та проблеми націєтворення у Східній Європі та в Московії [3], постаті Івана Мазепи та Б. Хмельницького [5]. Без сумніву, чутливі імпульси дало обговорення монографії Т. Таїрової-Яковлевої “Іван Мазепа і Російська імперія. Історія “зради” [8].

Дискусія з приводу “загальноросійської культури” та “великої російської нації”, яка відбулася на початку XXI ст., стала тим лакмусовим папірцем, який чітко продемонстрував, що російські історики, незалежно від переконань, по-перше, вже не можуть вписатися в затісні рамки донедавна панівної версії російського та східноєвропейського минулого і змушені модифікувати фундаментальні засади своїх підходів, а по-друге, що величезний вплив на таке усвідомлення мали якраз

переосмислення в Україні та Білорусі свого минулого на засадах визнання самостійності відповідних історичних процесів, а також поява для пояснення всієї східноєвропейської історії альтернативної базової концепції. Ця остання, відома як концепція “Центрально-Східної Європи”, пропонує цілком інакше тлумачення східноєвропейського історичного процесу. Генерована у 1920-ті – 1930-ті роки, концепція набула в кінці ХХ ст. нового дихання, багато в чому завдяки зусиллям саме польських істориків, зокрема Є. Клочовського. Постулюючи історичність Центрально-Східної Європи як особливої частини європейського масиву й зараховуючи до неї, крім інших, Україну, Білорусь, країни Балтії та Польщу, ця концепція виводить російський світ за межі, заперечуючи концепцію “загальноросійської культури”, яка вважала український, білоруський та російський етноси пагонами єдиного “російського” тіла, відпочаткова єдність якого була неприродно порушена в XIV ст. й почала неухильно відновлюватися від середини XVII ст.

Поява такого загрозливого конкурента для концепції “загальноросійської культури” по-різному вплинула на російських істориків. Під середину 1990-х років на повен голос заявили про себе дослідники, які відмовилися від її багажу. Інші відчули її обмеженість та необхідність пошуку нової альтернативи, але ще не були готові відмовитися від фундаментальної основи концепції – тези про існування спільного східнослов’янського простору, базованого на усвідомленні українцями, росіянами та білорусами своєї етнічної спорідненості та спільності доль. Переважна ж більшість побажала залишитися у звичній опції. При цьому було зроблено спроби вдосконалити її базу відповідно до новітньої інтелектуальної ситуації. Відправним пунктом для таких спроб стало визнання того факту, що російська історіографія виявилася внутрішньо не готовою до викликів для концепції “загальноросійської культури”, які виникли в кінці 1980-х – на початку 1990-х років. Це вилилося в те, що не було порухів переобґрунтувати концепцію, а справа обмежилася її актуалізацією. При цьому, однак, прямо визнається, що нова хвиля акцентувань на концепції стала реакцією на *“відродження романтичних концепцій, яке різною мірою відбулося в історіографіях усіх нових східнослов’янських держав (в Україні та Білорусі. – В. Б.) та супроводжувалося переглядом багатьох раніше загальноприйнятих положень з точки зору національної”* [2, с. 5]. З іншого боку, констатується, що концепція “Центрально-Східної Європи” на відміну від її російської конкурентки *“піддається інтегруванню з традиційними*

романтичними за своїм походженням схемами української та білоруської історіографій... Більше того, вона може бути бажаною для них сучасною ідеологічною оболонкою” [2, с. 6]. І це, отже, набагато підсилює її конкурентні переваги.

Спроби надати концепції “загальноросійської культури” нового дихання базувалися на свіжих аргументах, взятих з площини наукових спостережень і результатів, здобутих у деяких дослідженнях з історії Київської Русі, суміжних земель XII–XIII ст., а також Московської держави та українських земель кінця XVI – середини XVII ст. Відповідне підґрунтя шукалося у сфері етнічної самосвідомості, з одного боку, москвитів, а з іншого – православного населення Речі Посполитої. Найповніше нове обґрунтування концепції “загальноросійської культури” представлено в доробку Б. Флорі.

Як джерелознавець найвищої кваліфікації, дослідник не міг залишити не прокоментованими накопичені наукові заперечення факту існування давньоруської народності в XI–XII ст., в основі яких лежить обмеженість джерельної бази за XI–XIV ст., “яка не дає й не може дати прямої відповіді на питання, наскільки уявлення про сукупність усіх східних слов’ян як особливого народу (“мови”), вперше чітко висловлені на сторінках “Повісті врем’яних літ”, проникло до свідомості широких кіл населення, вийшовши за рамки інтелектуальної еліти тогочасного суспільства” [10, с. 28]. Проте у підсумку своїх розмірковувань Б. Флоря все одно доходить висновку, що “порівняльно-історичне зіставлення та конкретні спостереження промовляють на користь положення про поширення у східних слов’ян в XII–XIII ст. усвідомлення їхньої приналежності до широкої етнічної спільності – “русської мови”, яка визначається дослідниками як давньоруська народність” [10, с. 29]. Підстави для такого фундаментального висновку дослідник бачить у зникненні в тих небагатьох історичних джерелах, якими диспонує нині наука, колишніх племінних назв на користь територіальних, а також у тому факті, що в другій половині XIII – XIV ст. “в усіх частинах східнослов’янської етнічної території місцеве населення називає себе “русинами” чи “русскими”, а країну, у якій вони живуть, “Руссю” чи “Русскою землею”, а свою мову “русской” [10, с. 28].

Отже, за Б. Флорею, давньоруська народність таки існувала насправді, хоча він і визнає свої аргументи дотичними [10, с. 31]. Утім, неважко помітити, що історик свідомо абстрагується від того, в джерелах якого виду і в яких обставинах йдеться про “Русь” і чи можна

екстраполювати ті свідчення власне на проблему ідентичності населення колишньої Київської Русі. Саме в цих принципових моментах і криється ключ до зсувів у специфіці інтерпретаційної технології виведення так званої давньоруської народності.

Загостривши питання про правомірність поширення на ціннісні орієнтири широкого загалу чи бодай еліту різних частин старої Русі ідей, які представлені на сторінках “Повісті врем’яних літ”, Б. Флоря, однак сам в кінцевому рахунку застосував ті ж підходи, які спершу ставив під сумнів. Визнаючи критичну вузькість джерельної бази дослідження масової свідомості цього періоду та наявність лише “дотичних свідчень”, дослідник, утім, прагне до узагальнень на підставі джерел, які або несли на собі величезне ідеологічне навантаження (літописи, твори), або були покликані фіксувати абстрактні уявлення про територію, не заходячи у сферу ідентичностей (торгові договори, де йдеться про “Русь”). У таких джерелах можуть відбиватися лише бажання та спрямовані на досягнення певних цілей ідеологічні й політичні стратегії якоїсь частини еліти, яка, можливо, починала мати особливі переконання, а не “місцевого населення” у “всіх частинах східнослов’янської території”.

Зникнення на початку XII ст. у відомих на сьогодні текстах назв племен зовсім не означає, що й населення питомої Русі та строката в етнічному сенсі людність приєднаних до ядра держави північно-східних теренів почали усвідомлювати свою етнічну однотипність. Швидше поняття “русини” вживалося у сенсі населення держави, а не як етнічний маркер. Подібно до того, як, напр., у XVI–XVII ст. поняття “русскій” у московській документації, орієнтованій на зовнішнього споживача, означало всіх мешканців Московії, підданих царя, незалежно від їхнього етнічного самоусвідомлення. І тільки розгалуженість джерел дозволяє виокремити серед підданих представників різних етносів.

Так само для руської еліти у другій половині XIII – на початку XIV ст., тобто в часи, коли незадовго перед цим відбулося розщеплення Русі, але ще не затерлася пам’ять про колишню державу та претензії князів на всю її спадщину, головний тренд мав прямувати до того, щоб зображувати всю територію, яка колись перебувала під Києвом, політонімом Русь, а населення – русинами без огляду на те, яку етнічну свідомість воно мало в різних частинах колись єдиної держави.

Але хай там як (а сюди ще слід додати хоча б нехтування археологічними джерелами), Б. Флоря обґрунтовував існування єдиної давньо-

руської народності, життя якій протягнув аж до останньої чверті XVI ст., чим модифікував радянську концепцію, згідно з якою та розпалася ще в XIV ст. Обґрунтовуючи тезу про збереження цієї народності, дослідник віддав пальму першості (як самодостатньому доказові) зовнішньому (польському) сприйняттю мешканців Московії та українсько-білоруських земель за один народ, яке переноситься на самосвідомість населення обох територій на підставі того, що *“в польському суспільстві не існувало якої-небудь самостійної традиції щодо етнічних відносин у Східній Європі, і уявлення відповідних авторів так чи інакше мусили базуватися на поглядах, винесених зі східнослов'янського середовища”* [10, с. 32].

Натомість в останній чверті XVI ст. сума відмінностей у соціально-політичній сфері, політичній культурі, соціальній психології вже привели до формування *“декількох східнослов'янських народностей”*. Однак при цьому *“процес етнічної диференціації між східними слов'янами в Речі Посполитій та в Росії в кінці XVI – першій половині XVII ст. зайшов достатньо глибоко, але це було досить далеко до його остаточного завершення, уявлення про єдність усіх східних слов'ян як особливої етнічної спільноти продовжувало посідати значне місце”* [10, с. 33]. Пізніше в одній із дискусій дослідник висловився ще однозначніше, зазначивши, що русини Речі Посполитої та московити утворюють етнічну спільноту і *“це єдиний народ”* [3, с. 56]. За доказ дослідник бере послання представників українського вищого православного духовництва до московського царя кінця XVI – початку 1630-х років, які містили апеляції до етнічної спорідненості православних Речі Посполитої з московитами та про перебування тих та інших під спільним дахом у княжі часи й нібито бажання перейти під зверхність православного царя.

При цьому, однак, не береться до уваги тогочасна релігійна ситуація в Речі Посполитій, територіальні межі православної моделі “народу руського” в першій половині XVII ст., розклад сил у світовому православ'ї, поведінка українських православних ієрархів після Переяслава 1654 р., коли з'явилася реальна можливість зближення з Москвою. Крізь призму цих факторів апеляції українських ієрархів виглядають призначеною для московських вух риторикою, породженою бажанням зіпертися на підтримку Московії, єдиної реальної потуги, яка могла підставити плече у релігійному протистоянні з католиками та уніатами в наелектризованій контрреформацією Речі Посполитій Зигмунта III [1, с. 189–190]. Дуже показово, що у моделі православної руської іден-

тичності, опрацьованій українськими інтелектуалами першої половини XVII ст., знайшлося місце козакам як новим оборонцям православ'я, але Русь територіально не охоплювала московських земель, обмежувчись українсько-білоруськими теренами [9, с. 215].

А відтак аргументи Б. Флорі просідають, не беручи навіть до уваги, що отці Уніатської Церкви, під крилом яких перебувала значна частина руського світу Речі Посполитої, не були помічені у риторичі про спорідненість етнічного коріння русинів та москвитів. Проте тезі про усвідомлення в Україні етнічної єдності з москвитами належить особлива роль в обґрунтуванні опції сприйняття української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Саме наголос на незавершеності етнічного розмежування у східнослов'янському світі дозволяє підвести підґрунтя під збереження традиційного російського бачення подій і процесів крізь призму Переяславської ради 1654 р. як відправного пункту нової якості української історії. Переяслав 1654 р. подається актом, що означав *“входження гетьманства до складу Російської держави”*, яке *“було сприйняте обома сторонами як відновлення колишньої єдності, як воз'єднання окремих частин Русі, раніше розділених політичними кордонами”* [10, с. 33].

Водночас зміни були внесені в ту ланку радянської системи етнічного обґрунтування українсько-російського поєднання, яка проголошувала розщеплення давньоруської народності на росіян, українців та білорусів. На відміну від радянського концепту, дослідник заперечує пряме виділення з давньоруської народності українців та білорусів, вдало пристосовавши сюди плідні власні спостереження на користь існування спільного українсько-білоруського масиву – русинів Речі Посполитої. Однак ці заперечення не руйнують самої схеми. Констатуючи наявність спільного руського простору Речі Посполитої, стосовно чого в сучасній історіографії панує консенсус, Б. Флоря пробує використати такі уявлення для додаткового обґрунтування тези про незавершеність процесу етнічної диференціації східнослов'янського простору до середини XVII ст. Русини Речі Посполитої, почали розщеплюватися на українську та білоруську гілки лише в середині XVII ст. під впливом появи Гетьманщини: *“Утворення на цих територіях нової держави зі своєрідним суспільним устроєм, за низкою рис різко відмінним від того, який зберігся на інших східнослов'янських землях Речі Посполитої і стало, як уявляється, поштовхом до розвитку процесів етнічної диференціації на ґрунті раніше єдиного “руського народу”*

[10, с. 24]. Чому ж тоді не утворився якийсь етнос у Галичині, на Волині чи Поділлі, які теж подібно білоруським землям опинилися поза межами Гетьманщини, а справа обмежилася лише появою білорусів, – залишилося поза поясненнями. Водночас невідкоментованими ні Б. Флорен, ні іншими російськими дослідниками залишилися спостереження Н. Яковенко, зроблені на підставі деконструкції семантики панегіриків князем Острозьким та Заславським, про те, що вже у перші два десятиліття XVII ст. в уявленнях руської еліти пішов процес розщеплення Русі як суцільного українсько-білоруського масиву. За уявленнями української шляхти, політичний простір “Русь” почав збігатися лише з *“територією південних (“українських”) князівств киеворуської доби, абсолютно і безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени (це до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, нібито сприйняття “Русі” як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час / внаслідок Хмельниччини)”*[11, с. 250].

Опосередковано підживило концепцію “загальноросійської культури” також впровадження до російської історіографії дискурсу про модерні нації та їхнє співвідношення з домодерними етнічними й соціальними спільнотами. Головним трендом тут стало фактично беззастережне сприйняття концепції Б. Андерсона про націю як уявлювану спільноту, яка формується на практиці лише у модерні часи внаслідок реалізації умоглядного проекту так званої націоналізації соціуму та держави, виношеного в інтелектуальному чи політичному середовищі або в обох одразу. Пересадження в 1990-ті роки конструкту Б. Андерсона на російський ґрунт та на російськоцентричну візію українсько-російських стосунків призвело до надмірного акцентування на природності проекту Т. зв. “великої російської нації”, який передбачав створення єдиного російського народу шляхом зросійщення та асиміляції українців і білорусів. Генерований в Російській імперії ближче до середини XIX ст., цей проект та засоби його реалізації проголошуються цілком органічними й такими, що не несуть на собі якихось цивілізаційних негативів для українців чи білорусів. Відповідно централізований асиміляційний тиск, заборони на використання мов, церковна уніфікація визнаються лише легітимними інструментами для реалізації легітимного модерного проекту. Позбавлення українського та білоруського суспільств можливостей для природного розвитку на власній основі виглядає в такій проекції цілком цивілізованим способом спів-

існування у просторі. У сухому залишку ймовірність зникнення під цілеспрямованим асиміляційним тиском окремих українського та білоруського світів подається як цілком нормальний шлях історичного розвитку Східної Європи, а можливість формування модерної української чи білоруської нації – лише рівнозначною проекту “великої російської нації” альтернативою.

При цьому поразка в другій половині XIX – на початку XX ст. проекту створення “великої російської нації” пояснюється виключно інструментальними прорахунками Петербурга, аж до того, що центральна влада не змогла запобігти розкраданню коштів на русофільську діяльність в Галичині. А. Міллер, один з найпотужніших російських дослідників, які працюють в дискурсі модерної нації, бідкається, що Петербург провалив справу зросійщення широких верств українських селян, украй неефективно використовуючи можливості загальної освіти. Дослідник навіть випишував свої поради, як слід було діяти для того, щоб проект створення “великої російської нації” було успішно реалізовано й відтак українці й білоруси розчинилися у загальноросійському морі [6, с. 150–152].

Зрозуміло, що подібна інтерпретація появи в XIX ст. проекту “великої російської нації” була цілком співзвучна наскрізним ідеям концепції “єдиної російської культури”, навіть створюючи для неї своєрідний комфортний дах через навіювання враження, що націєтворчі процеси XIX ст. логічно завершують попередні, підсумовуючи історично обумовлений розвиток східного слов’янства як середовища, в якому з киеворуських часів існували стійкі уявлення про спільний людський простір на величезній території держави, а в екстремальному трактуванні – про “єдиний народ” в кінці XVI–XVIII ст.

Джерела та література:

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / В. Брехуненко. – К., 2005.
2. Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие: Материалы “круглого стола” // Славяноведение. – 2002. – № 1. – С. 3–35.
3. Дискуссия // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. – Москва, 2003. – С. 48–58.
4. Круглый стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы междунар. конфер. – СПб., 2004. – С. 215–222.

5. Круглый стол: Грани Полтавской победы // Родина. – 2008. – № 6. – С. 46–49.

6. Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер. – Санкт-Петербург, 2000.

7. Обсуждение доклада Г. Санина “Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа” // Труды Ин-та российской истории РАН. – Вып. 6. – Москва, 2006. – С. 90–98.

8. Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой “Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”. – М.: Центрполиграф, 2001. – 525 с. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – С. 115–162.

9. Плохій С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К., 2005.

10. Флоря Б. Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени / Б. Н. Флоря // Россия – Украина. История взаимоотношений. – Москва, 1998. – С. 28–36.

11. Яковенко Н. Від уявлених вартостей до ідей. Топос з’єднаних народів у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Яковенко Н. Паралельний світ / Н. Яковенко. – К., 2002. – С. 231–269.

Володимир Маслак (Кременчук, Україна). Еволюція концепції “загальноросійської культури” і проблема концептуалізації ранньомодерної української історії в сучасній російській історіографії

У статті досліджуються особливості модифікації концепції “загальноросійської культури” сучасними російськими істориками. Проаналізовано новаті, внесені на перетині ХХ–ХХІ ст., показано природу останніх та їхній вплив на прочитання ранньомодерної української історії.

Ключові слова: концепція, загальноросійська культура, історіографія, українська історія.

Владимир Маслак (Кременчук, Украина). Эволюция концепции “общероссийской культуры” и проблема концептуализации раннемо­дерной украинской истории в современной российской историографии

В статье исследуются особенности модификации концепции “общероссийской культуры” современными российскими историками. Проанализированы новации, внесенные в конце ХХ – начале ХХІ в., показана природа последних и их влияние на прочтение раннемо­дерной украинской истории.

Ключевые слова: концепция, общерусская культура, историография, украинская история.

Volodymyr Maslak (Kremenchuk, Ukraine). The Evolution of the Concept of the “Common Russian Culture” and the Problem of the Interpretation of the Early Modern History of Ukraine in Today Russian Historiography

The article researches the modification of the concept of the “Common Russian culture” by contemporary Russian historians. The shifts which were made by historians in the 20th – 21th centuries the influences of these shifts on the of the early modern history of Ukraine in today Russian historiography are examined.

Key words: concept, “Common Russian culture”, historiography, Ukrainian history.

Іван СИНЯК
(Київ, Україна)

УДК: 930.22:(477.64)+(477.75) “1734/1775”

**Документальні зносини Коша
Війська Запорозького Низового
з Кримським ханством у період
Нової Січі (1734–1775)**

Проблематика документального обігу останнього Коша Запорозького з Кримським ханатом не знайшла відображення в українській історичній науці. Даної тематики по суті у своїх працях торкалися С. Андреева, А. Андрієвський, Л. Львов, П. Чернишенко, О. Рябінін-Скляревський та Г. Шпитальов. Значна частина цих авторів звертають увагу на втручання київської губернської канцелярії та київського генерал-губернатора в списуванні Запорожжя з Кримом: П. Чернишенко – на поради генерал-губернатора, як відписувати татарам, що зазіхали на землі запорожців [1]; Л. Львов – на обмеження в листуванні з ханатом [2]; С. Андреева – на прохання дозволу Коша в київській губернській канцелярії на листування з південним сусідом та на документальні зносинах паланок з даним суб'єктом [3, 4, 5]. Г. Шпитальов звернув увагу на пересилання вхідної документації з Криму запорозькими козаками головнокомандувачу російської армії на час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. фельдмаршалу Бургарду фон Мініху [6]. О. Андрієвський наголошував на надсиланні запорожцями вхідної документації з ханату київському генерал-губернатору за власним бажанням [7]. О. Рябінін-Скляревський відмічав самостійні документальні зносини Коша з ханом та каймаканами на середину 50-х – 60-х роки. XVIII ст. [8]. Проте особливості документообігу з Портою по переході низовиків під російську протекцію, різновиди документації, яка мала місце у зносинах Січі з Кримом, та роль київської губернської канцелярії у списуванні з південним сусідом залишаються недослідженими. Тому метою даної публікації є спроба дати характеристику видовій структурі документів, які курсували між Запорожжям і Кримом, та показати втручання київської губернської канцелярії і київського генерал-губернатора в документообіг Коша з ханатом.

Перехід Коша під протекцію Росії не ліквідував його ділових зносин з колишнім сюзереном. Як свідчать справи Архіву Коша Нової Запорозької Січі (АКНЗС), Запорозжя продовжувало активно списуватися з Портою. Вузькість за 1734–1755 рр. джерельної бази не дає змоги в повній мірі відтворити особливості документообігу між Кримом та Кошем. Одним з небагатьох свідчень, що проливає світло на особливості такого документообігу, є лист кримського хана Каплан-Гірея до Коша за травень 1734 р. з пропозицією й надалі залишитися під протекцію Криму [9, с. 68–70] та лист-відповідь запорожців за 8 травня з відмовою залишитися під владою останнього [9, с. 70–73]. Є підстави припускати, що в середині 1730-х років списування кримських чиновників та кошової старшини було досить активне. Зокрема, у вищезазначеному листі Каплан-Гірея згадується про пересилання листа Кошем братові хана: “Листь вашь прислалисте до брата моего Орбея” [9, с. 68].

Крім, власне, кримського хана, січова старшина переписувалася з українськими емігрантами, які проживали на території Криму. Мова йде про прибічників і послідовників гетьмана Івана Мазепи, яким не подобалося рішення запорожців повернутися знову під імперську протекцію. Зокрема, відомо про переписку Коша з Пилипом Орликом. Так, 23 квітнем 1734 р. датовано лист Орлика з проханням переглянути своє рішення стосовно повернення запорожців у російське підданство [9, с. 55–64]. У відповідь Кіш листом за травень 1734 р. повідомляв П. Орлику про свою відмову залишитися під владою Криму [9, с. 64–68]. Є свідчення про направлення Кошем київському генерал-губернаторові двох нерозпечатаних листів П. Орлика [9, с. 76]. Очевидно, це робилося для того, щоб заспокоїти імперську владу і запевнити у своїй лояльності до російського уряду.

Однак російські урядовці не дуже-то й довіряли запорожцям. Це видно з того факту, що київська губернська канцелярія та київський генерал-губернатор намагалися контролювати листування Коша з колишнім сюзереном. П. Чернишенко стверджував, що київський генерал-губернатор безпосередньо втручався в документообіг Коша з Кримом, даючи поради, як відповідати на зазіхання татар на землі, на яких селилися запорожці [1, с. 407]. Однак у джерелах підтверджень цієї думки не знаходимо. Натомість неабияку цікавість у цьому плані викликає лист Й. Вейсбаха на Січ від 22 червня 1734 р., де вказано, що ним було отримано із Запорозжя “вашего благородия писмо” разом “со вложенными писмами писанными к вашему благородию и ко всему Низо-

вому Запорозькому Войску – одно возмутительное и прелистное от изминника и зломышлинника Орлика, другое от хана крымского, с которого и перевод и дви копии с ответствованным к помянутому изминнику Орлику и к хану писем... получено” [9, с. 74]. Крім цього, Вейсбах наказував запорожцям: “И ежели и впред от реченного изминника или от хана крымскаго таковы жь возмутительные или б и о другом чимь писма к вашему благородию имили присланы быть, то потому ж без удержания по прежнему моему писменному обявлинию изволить ко мни прислать с нарочными. А присланных до получения на ти от меня писма отвиту удерживать при Коше” [9, с. 74]. Все це робилося урядовими очільниками з Києва для того, щоб тримати під своїм контролем Військо Запорозьке Низове і не дати знову відокремитися від імперського протекторату. Одним з методів, щоб досягти цього, був контроль над документообігом Запорозжя та ханату. Тому не дивно, що київський генерал-губернатор намагався досягти того, щоб Кіш надсилав до Києва отриману з Криму документацію.

Крім того, Й. Вейсбах, як звернув увагу ще Л. Львов, робив спроби взагалі унеможливити листування між Січчю та Кримом [2, с. 26–27]. Доказова база Л. Львова невідома, але його тезу підтверджує лист Вейсбаха на Січ від 11 серпня 1734 р. У цьому листі генерал-губернатор також відзначав, що “хану крымскому, чтоб он болие впред до вас не интересовался, от меня писано будеть” [9, с. 76]. Однак досягти свого Вейсбаху не вдалося. Та спроби з боку Києва не припиняються до кінця 1750-х років.

На початку 1739 р. П. Орлик через своїх агентів намагався відновити кореспонденцію із Січчю. Проте листи Орлика до свого агента в Польщі Сави Чаленка були перехоплені росіянами. З огляду на це, граф Мініх в ордерах до кошового отамана Якова Тукала обіцяв винагороду за передачу листів Орлика, якщо такі будуть надходити на Січ. 4 травня 1739 р. Я. Тукало заарештував щойно прибулого від Чаленка до Запорозжя козака Федора Легаря, при якому був лист Орлика до запорожців. Того ж дня кошовий отаман, не читаючи листа, відіслав його разом із заарештованим Легарем до Мініха [6, с. 162]. Тобто, крім вимог, імперський уряд застосовував систему заохочень для перешкоди в документальних зносинах Коша з Кримом.

У 1737 р. на Січ прийшло декілька запорожців, що перебували в татарському полоні, з листом від сераскера Абдул-паші. Кошовий отаман І. Малишевич, не відкриваючи листа, відправив його разом з при-

булими козаками до Мініха. Пізніше фельдмаршал ордером від 6 травня 1737 р. висловив подяку кошовому за те, що той не відкрив татарського листа. Разом з тим військовій старшині ставилося в обов'язок жодним чином не переписуватися з ворогом, а всі надіслані у Кіш ворожі листи пересилати до штабу армії [6, с. 161]. Звичайно, з огляду на воєнний стан між країнами такий крок російського військового виглядав більше ніж логічно. Але в цілому, зважаючи на тенденції російського уряду в обмеженні листування між Кошем і Кримом, цілком очевидно, що і в мирний час слід було б очікувати спроб унеможливити документацію запорожців з південним сусідом.

Пересилання запорожцями нерозпечатаної кримської кореспонденції під час військових дій відбувалося й у пізніші часи, однак адресу київської губернської канцелярії. На початок російсько-турецької війни припадає реляція київського генерал-губернатора за 1 грудня 1768 р., де вказуються факти відправки Кошем запечатаних листів хана Крим-Гірея запорожцями до Києва, що трактується як “похвальный поступокъ кошевого присылкою полученныхъ писемъ ко мни не распечатать ни одного” [10, с. 45].

Апогеєм втручання київської губернської канцелярії та генерал-губернатора була заборона самостійних документальних зносин Коша з Кримом. Як з'ясувала С. Андреєва, у вересні 1754 р. київський генерал-губернатор І. Костюрін наказав кошовому рапортувати в Київ про листування з приводу прикордонних комісій і просити на те дозволу, а без дозволу від такого листування утриматися [3, с. 105; 4, с. 76; 5, с. 15]. Підтверджує помічену дослідницею тенденцію також ордер від 1 вересня 1754 р., яким київська губернська канцелярія повідомляла Кіш про отримання рапортів від російського резидента в Константинополі Олексія Обрезкова і листів від очаківського паші [11, с. 569–570]. Російським урядовцям в Києві, вочевидь, не сподобався стиль перекладеного листа очаківського паші, в якому, як відзначено в документі, “предосудительные термины усмотрены” [11, с. 569]. Тому кошовому наказувалося: “Отныни вперед вамъ какъ к хану крымскому и к нему, ачаковскому паше, такъ и къ протчим турецким и крымскимъ командирамъ ни очемъ от себи не писать, но прежде о семъ и к кому нужда сълучится писать въ киевскую губернскую канцелярию, со обстоятельствомъ репортоват и требовать на то дозволеної резолюции, а не получа резолюции, от таковыхъ иностранныхъ корреспондентей весьма удерживатца” [11, с. 570].

З цього часу з боку київської губернської канцелярії на документацію, отриману з Криму, в Кіш надходять готові відповіді-форми. Так, у вже згаданому ордері за 1 вересня 1754 р. вказується про направлення до Січі форми-відповіді очаківському паші про розшук гайдамаків запорозькими командами [11, с. 570]. При ордері містилася і зазначена форма [11, с. 571]. На перший погляд, цей документ був звичайним листом, написаним в Коші, що видно з його формуляру, зокрема з початкового та кінцевого протоколів [11, с. 571]. Проте вказівка перед початковим протоколом, що даний лист надісланий на Січ як “Форма”, а також примітка засвідчення секретарем київської губернської канцелярії Олексієм Фотієвим [11, с. 571], виказує справжнє походження даного документа.

Такі форми надсилалися з київської губернської канцелярії і в подальші часи. В АКНЗС знаходимо заготовлені поза Кошем форми-відповіді до перекопського султана Сагіб-Гірея за 27 вересня, 24 жовтня, 6 листопада 1756 р. [12, арк. 156, 162, 160 зв.], 25 травня 1757 р. [12, арк. 183–183 зв.], 10 липня 1758 р. [13, арк. 109].

Дані форми, як правило, надходили разом з ордерами, надісланими на Січ з боку російської адміністрації. Так, наприклад, в ордері від 27 вересня 1756 р. кошовому наказувалося “по приложенной при сем же форме к нему перекопскому каймакаму ответствовать, и что потому произойдет, отом впредь воинскую губернскую канцелярию с обстоятельством репортовать”, або в ордері за 24 жовтня 1756 р. стосовно перекладених татарських листів, що були надіслані в Кіш, наказувалося “перекопскому каймакану по проложенной при семь форми во отвить писать, и исполнение по оной форми учинить непременно” [12, арк. 155зв., 161].

Готові відповіді переписувалися у Військовій канцелярії та пересилалися до адресата. На формі, надісланій при ордері за 1 вересня 1754 р., є помітка, зроблена вже на Січі. Відзначено, що “по сей форьми писанно к очаковскому Ибрагимъ Паши, и тое письмо козаками Алексиемъ Сторчакомъ, калниболоцкимъ, да Данилом Таранном, донскимъ, куринними, отправленно 9 дня сентября 1754 году” [11, с. 571]. Ще одним прикладом може слугувати помітка на формі листа до перекопського султана Сагіб-Гірея від 6 листопада 1756 р., де зазначено, що за формою лист “переслано чрезъ Федора Сиомака и Никити Тарана” [12, арк. 160 зв.].

Крім форм-відповідей, з київської губернської канцелярії на Січ пересилалися також формуляри Т. зв. інструментів – одного з різно-

видів засвідчувальної документації, що оформлявся по закінченні діяльності слідчих комісій між Запорожжям та Кримом і фіксував примирення цих суб'єктів. Інструмент писали двома мовами, щоб позбутися в майбутньому непорозумінь [14, с. 370–372]. Про укладання даного різновиду засвідчувальної документації саме за формуляром, надісланим з боку російського уряду, свідчить інструкція київської губернської канцелярії російському комісару Іллі Рословлеву, де в одному з пунктів йому наказувалося: “А когда во вѣсемь томъ с оби стороны соглашеност к накрайней мере положена будетъ, тогда оной добродетелной и единоголасной зделке сочинить по сообщенной при семь форъме разменной на росиском диалекте инструментъ и от крымского камисара такова жъ разменного инструмента требовать на турецкомъ диалекте и притом весма того предостерегать, дабы оные инструменты равного содержания и силы быть могъли биз всякой разности и проронки” [14, с. 408].

В той час, коли київський генерал-губернатор був посередником у документообігу Військової канцелярії Коша з імператорським двором, то через Запорожжя київська губернська канцелярія бувало відправляла свою документацію до кримського хана. Таке посередництво аж ніяк не видається дивним, враховуючи географічне розташування Вольностей. Зокрема, лист за вересень 1752 р. від київського генерал-губернатора про ненапади татар був доставлений кошовому, котрий через надійну людину повинен був передати його кримському ханові [15, с. 525].

В окремих випадках запорожці, схоже, за власним бажанням, пересилали документацію, що надходила до них з Криму, на адресу київського генерал-губернатора задля підтвердження якихось свідчень або їх спростування. Під час діяльності Слідчої комісії по взаємних скаргам між татарами та запорозьким козацтвом в 1749 р. запорожці, як зазначає А. Андрієвський, прохали М. Леонтєва, щоб комісія без будь-якого розгляду претензій з боку ногайських татар відмовила їм. Обґрунтовуючи свою думку, січовики покликалися на отриманий в 1747 р. лист кримського хана, котрий сам прямо називав ногайців злодіями. Тому, надсилаючи до генерал-губернатора копію цього листа, козаки прохали відмовити ногайським татарам у задоволенні їхніх скарг без всякого слідства [7, с. 7].

З відновленням гетьманства у документальний обіг Коша з Кримом починає втручатися гетьман К. Розумовський. У листі від 24 серпня 1752 р. гетьман писав до М. Леонтєва: “О писме же съ которымъ якобы за недавно пропалыми девятью волами къ гардовому полковнику

присланы отъ очаковского паши татары, то тотчасъ приказано – отъ кого того письмо, съ чимъ, чрезъ кого, когда и къ кому прислано, отомъ конни обстоятельный репортъ прислать, и впредь ежели бь отъ кого когда копии письма изъ крымской стороны присланы были, оные не распечатывая конни жь присылать съ нарочными велино” [15, с. 524]. Таким чином Розумовський навіть вимагав пересилати не розпечатану документацію від хана чи інших татарських сановників до його адміністрації.

Одним з проявів втручання гетьмана можна вважати відправлення до нього листів, що надходили в Січ з ханату на переклад. Прикладом цього може слугувати донесення кошового Павла Іванова до Розумовського від 20 листопада 1752 р., де прохалося перекласти один лист від хана Арслан-Гірея та чотири листи від перекопського каймакана Фенді Ефендіма [16, арк. 1]. Однак промовистим є кінець цього документа, де кошовий просить гетьмана “по переводи оныхъ писемъ точние копии при милостивом вашем ясневелможности ордери к намъ в Кошъ прислать” [16, арк. 1]. Отже, мова йде про пересилання не перекладів, а лише їх копій, що сигналізує про зосередження певної частини кримської документації в канцелярії гетьмана. А це в свою чергу наводить на висновок про елементи контролю з боку гетьмана над списуванням Коша з ханатом.

Крім К. Розумовського та київської губернської канцелярії, переклад вхідної кримської документації здійснював і нижчий офіцерський склад російських полків. Як приклад можна навести лист прапорщика Франца Гайдачі кошовому про переклад з турецької мови документа від 22 жовтня 1756 р. та наявний переклад цього документа в одній зі справ АKNЗС [12, арк. 149–150 зв.].

Однак, попри всі перешкоди не вдалося остаточно ліквідувати самостійні зносини Коша з Кримським ханством. Наявність зазначених форм у 1756–1758 рр. засвідчує, що з Січі й надалі пересилалася документація з півдня на розгляд до Києва. У той же час наявність у справах АKNЗС чернеток документів, адресованих хану та іншим татарським урядовцям, засвідчує, що Кіш все-таки намагався вести самостійну лінію в документальних зносинах з ханатом. Як приклад наведемо чорнові варіанти листа до перекопського каймакана за вересень 1757 р. [12, арк. 190] або лист до кримського хана за 23 жовтня 1757 р. [12, арк. 219–219 зв.]. Наявність на даних документах численних правок (у тексті і на полях) доводить запорозьке походження документів [12,

арк. 190, 219–219 зв.]. У справах АKNЗС за кінець 1750-х років вже немає вищезазначених форм, заготовлених київською губернською канцелярією відповідей на вхідну документацію з Криму. На відміну від попередньої доби вже не зустрічаємо й інших ознак обмеження документообігу Коша з Кримом з боку київської губернської канцелярії чи генерал-губернатора. Це дозволяє стверджувати, що з цього часу Кіш веде цілком самостійні діловодні зносини з Кримським ханатом.

З призначенням ханом Крим Гірея в 1758 р., як зазначав О. Рябінін-Скляревський, склалися сприятливі умови для запорозько-татарських стосунків. Взаємні претензії вирішувалися безпосереднім листуванням Коша з ханом та каймаканами. З листами до Криму з Січі їздили гардовий полковник Опанас Товмач, писарі Самійло Недзельський та Артемій Кумпан у 1761 р., суддя Пилип Федорович Пелипенко та Іван Горбонос у 1762 р. [8, с. 141]. Такі дружні відносини тривали й за хана Селім-Гірея III. Саме на цей час, як стверджує історик, 19 жовтня 1768 р. припадає приїзд на Запорожжя султанського емісара з листом та пропозицією перейти на бік Туреччини [8, с. 141].

З початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр., як стверджував автор, листування Запорожжя з Кримом не припинилося. У жовтні 1768 р. до Коша приїхав Алі-Ай-ага з листом від перекопського каймакана, в якому останній повідомляв, що хан Крим-Гірей наказав звільнити всіх запорозьких солевозів і купців, а навзаєм прохав відпустити полонених. У відповідь кошовий отаман П. Калнишевський теж надіслав до хана листа, в якому дякував за звільнення солевозів [8, с. 142].

Про жваве листування в цей час між Кошем та Запорожжям свідчить і той факт, що французький консул барон де Тот, який перебував у татарському війську, котре у 1769 р. вчинило напад на Нову Сербію, пояснював відмову татар захоплювати запорозькі землі та аналогічний крок запорожців саме наявністю активного дипломатичного листування між Січчю та ханом [17, с. 142]. Тільки після втягування у війну Запорозького Війська частота списування з татарами зменшується. Серед похідних справ, що відклалися в результаті діяльності Похідної Військової канцелярії, знаходимо лише один документ, який відбиває діловодні зносини Похідного Коша з Кримом. Це лист кошового отамана до якогось Джун Татбат-бея від 17 жовтня 1770 р. [18, арк. 32]. Зазначимо, що змінюється тоді й реакція російського уряду. П. Рум'янцев на приїзд в Кіш з листом Алі-Ай-аги відреагував у листі на Запорожжя від 8 листопада 1768 р. доганою [8, с. 142].

Основною формою ділових зносин Коша з Кримом були листи. Адресатами кореспонденції з боку Запорозжя виступали кримський хан, перекопський султан, каймакани, очаківський паша, мурзи татарських орд, рядові жителі. Відмінність початкового формуляру листів, що виходили з Січі до зазначених адресатів, яскраво відображає нішу, котру займали дані урядовці у структурі влади Кримського ханства. Так, початковий протокол листів до хана в різних варіаціях має такий вигляд: “Свитлийший и высокопревосходительный господинъ Халимъ Гирей ханъ крымский, всихъ ногайскихъ и протчихъ ордъ повелитель, в соседстви дружелюбный и ласкавый приятель” [12, арк. 219; 19, арк. 40; 20, арк. 10]. Початковий протокол листів до хана, незважаючи на незначні відхилення, має цілком сталий формуляр. Як виняток, можна вважати початковий протокол листа, котрий датований травнем 1734 р.: “Найяснийший и силниший велможный милосци пане Каплан Гирей, гане великих ордъ Крымскихъ, Билагородских, Бужацких, Нагайских, Черкеских и протчихъ державца, нам велце ласкавый милосци пане и особливый добродию” [9, с. 70]. Це, очевидно, “відгосок” тієї форми документообігу, котра мала місце на час перебування Січі під Кримом.

Схоже виглядають клаузули початкового протоколу формуляру листів до перекопського султана: “Высородный и высокопочтенный господинъ перекопской Сахиб Гирей султанъ, нашъ дружественный и соседственный приятель” [12, арк. 159; 12, арк. 183; 21, арк. 32]. Таку подібність у формулярах початкового протоколу, мабуть, можна пояснити тим фактом, що перекопський султан походив з родини Гирєїв.

Дещо інший вигляд мають клаузули цієї частини документа в документації Коша до каймаканів. У загальних рисах вони мають такий вигляд: “Благоднейший и почтеннейший господинъ перекопский каймаканъ Салия Ада, в соседстви дружелюбнейши нашъ приятель” [12, арк. 48; 21, арк. 28; 20, арк. 14].

Подібні формуляри початкової частини документа знаходимо і в листах до очаківського паші: “Высокоблагородный и высокопочтенный господинъ очаковский Магмутъ Паша, мой дружелюбный приятель” [14, с. 404, 405]. О. Рябінін-Склярєвський назвав адресатами листів із Запорозжя також Алі-Пашу та Ізмаїла-пашу [22, арк. 2]. Однак відповідних листів не знаходимо.

Як бачимо, залежно від суб’єкта з татарського боку, видозмінювалася форма звертання запорозців. Аналогічна ситуація простежується

в листуваннях Коша з мешканцями ханства та мурзами татарських орд. Зокрема, у листі до Кулаги Сабіха від 5 червня 1758 р. вказівка адресата (*inscriptio*) має більш спрощений варіант на відміну від попередніх випадків: “Сиятельный господинъ Колга Сабихъ, нашъ соседственный приятель” [19, арк. 37], “Милосци пане иминин Соляного озера Июзифъ” [14, с. 405]. Така сама проста форма звертання присутня і в листах до ординських мурз. Про це свідчить хоча б лист до мурзи едиганської орди Гаджи Джума за 18 лютого 1771 р.: “Степенный господинъ едиганской орды Гаджи Джумъ мурза, в соседстви дружелюбный приятел нашъ” [23, арк. 71].

Відзначимо і той факт, що не завжди, однак, документація Коша була легітимною і визнавалася на території Криму. В історіографії відомим прикладом є боргова справа запорожця Кості Брюховецького з татариним Османом, котру козак за листом кошового до хана виграв в суді. Проте, не довіряючи запорозьким документам, бахчисарайська громада зажадала ще й підтвердження київського генерал-губернатора [2, с. 36; 5, с. 15]. Цей випадок докладно описано в листі кошового до київського генерал-губернатора М. Леонтєва [15, с. 306].

Так само через листи зносилися з Січчю і кримські урядники, про що свідчать переклади таких листів у справах АKNЗС [14, с. 393–394, 397–403, 407–408, 416]. З появою перекладачів на Микитиному татарини починають звертатися окремо до перекладача Василя Рубанова, прохаючи сприяння у розгляді окремих питань запорозько-татарських взаємин [4, с. 77; 24, арк. 19 зв.].

На зламі 1740-х років кримський хан спробував нав’язати запорожцям документообіг за директивно-розпорядчою схемою. З донесення кошового отамана київському генерал-губернатору М. Леонтєву за 24 червня 1749 р. дізнаємося, що “съ присланного при ордери вашего высокопревосходительства съ письма хана крымского писанного ко мни, перевода мною съ старшиною усмотрино, что в окончании того писма онъ ханъ написаль точно такъ: того де ради сей нашъ указъ къ вамъ написанъ, дабы вы козаковъ своихъ воздержавъ унимали, и съ возвращающимся козакомъ вашимъ отправили, по получении жъ, когда выразумить можете, имиете вы дружбу и доброе соседство охраняеть и наблюдать, тако выдайте” [25, с. 87–88]. На жаль, сам лист не зберігся.

Окрім листів, у діловодних стосунках Коша з Кримським ханством використовувалися інструменти та розписки. Про інструменти вже йшлося вище. Що стосується розписок, то нині відомі лише розписки,

зроблені при Січовій канцелярії татарами. За приклад можуть слугувати розписки очаківського яничара Бекир-Баші від 15 березня 1750 р. про отримання ним компенсації від Коша за викрадену худобу [14, с. 561–562], жителя аула Тираш татарина Кудай Гуля від 17 листопада 1752 р. про те, що він взяв Аджи-бея підданого баші Кабанчалги для повернення господареві [14, с. 496–497].

Реєстри – ще один різновид документації, яким “обмінювалися” Запорозжя та Крим. Прикордонні конфлікти часто призводили до утворення слідчих комісій, до яких кожна зі сторін подавала реєстри пограбованого майна, вбитих або захоплених у полон громадян тощо. Таким реєстрами з боку запорозького козацтва є реєстри козаків, полонених ногайцями в 1749–1751 рр. [14, с. 479], доповнений до цього ж в період з 1749 по 1752 р. [14, с. 515–561]. З боку Кримського ханства зберігся реєстр викраденої худоби та пограбованого населення від 1757 р. [12, арк. 80–98 зв.].

Маємо поодинокий факт про пересилання копій вироків суду з Криму, що стосувалися запорожців – Т. зв. худжетів. Зокрема таким документом є вирок-худжет очаківського суду у справі незаконної страти козака Щербенівського куреня Остапа Качинського та про передачу його майна братові Матвію, від 7 липня 1750 р. [14, с. 431–432].

Як з’ясувала С. Андреева, крім січової старшини, дипломатичне листування з офіційними особами сусідніх держав – Кримським ханством та польськими урядниками Правобережжя – проводила також паланкова старшина, зокрема таке листування відбувалося під час залягодження прикордонних конфліктів [3, с. 107; 4, с. 80]. С. Андреева наводить приклад безпосереднього листування шафаря Микитинського перевозу Корнія Каракатиці з єдикульським каймаканом Муртаза-агою про видачу крадіїв, які втекли за кордон або були затримані на кордоні з Січчю [4, с. 80].

З ордеру М. Леонтьєва в Кіш за 1752 р. видно, що з очаківським пашею листувався гардовий полковник, оскільки Кошеві наказувалося, “чтобь какого содержания письмо, присланное оть очаковского паши к гардовому полковнику о пропажи девяти парях волон, прислалъ онъ полковникъ обстоятельный рапорт” [15, с. 520]. Цікаві відомості подає рапорт бугогардівського полковника Івана Андреева до Коша від 20 червня 1762 року [26, арк. 62]. У документі відзначено, що до гардового полковника “от его светлости хана кримского Крым-Гирея на турецкомъ диалекти писмо через нарочного очаковского турчина Булата-

агу сего июня 19 дня в полковой бугогардовой паланки полученное, при семь для лучшего видиния и верности вашей посылается” [26, арк. 62]. Як видно зі ще одного рапорту за 21 червня 1762 р., кореспонденція від кримського хана цим не обмежувалась, про що зазначений полковник рапортував у Січ та пересилав ще один лист з Криму [26, арк. 67].

Таке пересилання документації паланковою старшиною до Коша наштовхує на думку про контроль у зносинах паланкових полковників з Кримом з боку січової адміністрації. Проте конкретних фактів, які б підтверджували дане припущення, не знаходимо.

Таким чином, як можемо побачити, незважаючи на втручання вищих органів влади, Кіш активно провадив міжнародні зносини з Кримським ханством, що знайшло відображення в курсуванні ділової документації між цими суб'єктами. При цьому, крім самого, власне, кошового отамана з старшиною, правом списування володіли також адміністративно-територіальні одиниці Січі – паланки, що засвідчує значний документообіг з Кримом Запорожжя в цілому. Підтвердженням цього є факт наявності різноманітної за видами та різновидами документації, що курсувала між обома сторонами. Тому можемо відзначити наявність досить високого рівня документообігу між Кошем Нової Запорозької Січі, з одного боку, та Кримським ханатом – з другого.

Джерела та література:

1. Чернышенко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691–1803 / П. С. Чернышенко // Русская старина. – Кн. XI. – 1875. – С. 405–419.
2. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом / Л. Львов. – Одесса: Типогр. штаба округа, 1895. – 170 с.
3. Андреева С. С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі / С. С. Андреева // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя: “Просвіта”, 1998. – В. IV. – С. 100–109.
4. Андреева С.С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі / С. С. Андреева // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя: “Тандем У”, 1999. – Вип. VII. – С. 73–81.
5. Андреева С. С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської імперії (1739–1768 рр.) / С.С. Андреева // Запорізький держ. ун-т. Бердянський ін-т підприємництва. Наукові праці історичного ф-ту. – Вип. III. – Бердянськ – Запоріжжя, 1998. – С. 10–18.

6. Шпитальов Г. Запорозьке військо у другій половині 30-х років XVIII століття / Г. Шпитальов // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів – К., 2001. – Т. 6. – С. 159–180.
7. Андриевский А. А. Коммисия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев / А. А. Андриевский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. IX. – К., 1894. – С. 1–23.
8. Рябинин-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г. Л. Сапожников И. В., Рябинин-Скляревський А. А.: матеріали к биографии. Труды гос. архива Одесской обл. – Одесса: “Элтон-2”; К.: “Тратек”, 2000. – Т. 1. – С. 83–178.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.
10. Андриевский А. А. Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. / А. А. Андриевский – К.: Типогр. Императорского ун-та Св. Владимира, 1892. – 145 с.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2003. – Т. 3. – 952 с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30.
13. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 36.
14. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2. – 752 с.
15. Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. / А. А. Андриевский // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 260–720.
16. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11376.
17. С. Е. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Новосербию // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – С. 135–198.
18. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 244.
19. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 45.
20. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 71.
21. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 44.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – Ф. X. – № 22926. – Рябинин-Скляревський О. Запорожжя і турецький Очаків. Конспект доповіді. – 1930 р. – 2 арк.
23. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251.
24. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137.
25. Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743–1767) / А. А. Андриевский – Одесса, 1893. – 222 с.
26. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120.

Иван Сияк (Київ, Україна). Документальні зносини Коша Війська Запорозького Низового з Кримським ханством в період Нової Січі (1734–1775)

У статті розглядається документообіг Війська Запорозького Низового доби Нової Січі з Кримським ханством. Проаналізовано різновиди документів, що курсували між Кошем з паланками та Кримом, висвітлено спроби втручання київської губернської канцелярії, київського генерал-губернатора та гетьмана Кирила Розумовського у документальні зносини Січі та ханату.

Ключові слова: документообіг, листи, інструменти, розписки, реєстри, київська губернська канцелярія, київський генерал-губернатор, гетьман.

Иван Сыняк (Киев, Украина) Документальные сношения Коша Войска Запорожского Низового с Крымским ханством в период Новой Сечи (1734–1775)

В статье рассматривается документооборот Войска Запорожского Низового во время Новой Сечи с Крымским ханством. Проанализированы разновидности документов, которые курсировали между Кошем с паланками и Крымом, отражены попытки вмешательства киевской губернской канцелярии, киевского генерал-губернатора и гетмана Кирилла Розумовского документальные отношения Сечи и ханата.

Ключевые слова: документооборот, письма, инструменты, расписки, реестры, киевская губернская канцелярия, киевский генерал-губернатор, гетьман.

Ivan Syniak (Kyiv, Ukraine). Documentary taking of Kish of Army Zaporozhian Basilar with the Crimean khanate in the period of New Sich (1734–1775)

In the article documentary appeal of Army Zaporozhyan is examined Basilar days of New Sich with the Crimean khanate. The varieties of documents which plied between Kish with palank's and Crimea are analyzed, the attempts of interference with documentary taking of Sich are reflected and khanat of the Kyiv province office, Kyiv governor general and hetman Kyrylo Rozumovsky.

Key words: documentary taking, letters, instruments, receipts, registers, Kyiv province office, Kyiv governor general, hetman.

Ірина ДАВИБАРАН
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2(477.7)

Основні напрямки діяльності цивільних губернаторів Південної України 1775–1776 рр.

Цілий комплекс дійсно визначальних для Півдня України подій середини 70-х рр. XVIII ст. спричинив відповідно і суттєві зміни в управлінні краєм. Вся влада зосередилась в руках генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна, який коригував свою діяльність за допомогою місцевих цивільних губернаторів.

Інформацію про призначення на посади цивільних губернаторів у Новоросійській та Азовській губерніях знаходимо в А. О. Скальковського. Він зазначає, що “з початком 1776 року генерал-майор М. В. Муромцев призначений Новоросійським, а генерал-майор В. О. Чертков – Азовським губернаторами” [9, с. 127]. Однак, завдяки залученню до наукового обігу широкого кола джерел, дослідники встановили, що М. В. Муромцев і В. О. Чертков були губернаторами вже в лютому 1775 р. [5, с. 21]. Хоча офіційне призначення Черткова на цю посаду Сенатом він отримав 27 липня 1775 р. [6, с. 173]. І лише в ордері від 17 червня 1776 р. Г. О. Потьомкін давав пояснення В. О. Черткову щодо його повноважень як губернатора: “извольте ваше превосходительство поступать по собственному вашему благоусмотрению и распоряжению так, как польза службы и обстоятельства требуют будут” [4, с. 64–65]. Документи Новоросійської канцелярії свідчать, що фактично М. В. Муромцев почав виконувати обов’язки цивільного губернатора Новоросійської губернії ще з 1774 р. Відповідно до указу від 5 липня 1777 р. його на цій посаді мав замінити М. Язиков [11, с. 15].

Перші роки діяльності новопризначених губернаторів були досить напруженими з огляду на значну кількість завдань, що вимагали швидких та рішучих дій. Розглянемо, на нашу думку, основні напрямки діяльності В. О. Черткова та М. В. Муромцева за 1775–1776 рр. Вважаємо,

що такими напрямками стали: 1) впорядкування місцевих бюджетів та фінансова політика; 2) розмежування кордонів Азовської та Новоросійської губерній; 3) створення місцевого адміністративного апарату та кадрова політика.

На управління південними губерніями, розбудову бюрократичного апарату потрібні були чималі кошти. Очевидним стало бажання російського уряду віднайти ці кошти у місцевих бюджетах.

Так, у справі 797 фонду 16 “Внутрішнє управління” Російського державного архіву давніх актів міститься значна кількість грошових відомостей та супровідних до них документів. Умовно цей комплекс документів можна поділити на такі групи: а) відомості губернських і повітових канцелярій про надходження і недостачу коштів; б) відомості про казенні борги; в) відомості про зібрані податки.

Грошові відомості губернських і повітових канцелярій були обов’язковою поточною і щорічною звітною документацією. Однак, згідно з указом Сенату від 14 лютого 1775 р. всім канцеляріям необхідно було скласти відомості про прибутки і недостачі за декілька останніх років. Так, рапорти надіслані з канцелярії Новоросійської губернії до генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна, свідчать, що Бахмутська провінційна канцелярія такі відомості не склала і “для положення штрафа” просить надіслати резолюцію [1, арк. 418–418 зв., арк. 532]. Найвні відомості про надходження та “недоимки” Катерининської провінційної канцелярії за 1768–1775 рр. [1, арк. 504–507] 1770–1775 рр. [1, арк. 524–529], відомості тієї ж канцелярії про те, скільки грошей і звідки було недоотримано за 1765–1772 рр., Новоросійської губернської канцелярії за 1765–1775 [3, арк. 498 зв. – 503, 508–514 зв., 519–522] та ін.

Окрему групу становлять документи про казенні борги. Такі відомості склалися не тільки для ведення обліку, а й заради прагматичної мети – отримативідшкодувати заборгованість. У рапорті до Г. О. Потьомкіна міститься пропозиція В. О. Черткова скласти документи з зазначенням “на ком ис партикулярних людей состоят казенные долги” і “есть ли надежда к получению оных” [1, арк. 483]. Канцелярія Новоросійської губернії у травні 1775 р. склала докладні відомості про казенну заборгованість млинів та домових лазень Бахмутської провінції за 1763–1774 рр. [1, арк. 533–536]. Про казенну заборгованість мала звітувати і комісія Дніпровської укріпленої лінії [1, арк. 484]. Для деяких людей подібні перевірки мали негативні наслідки. Так, на скарбника дніпровського пікінерського полку ротмістра Іванова було заве-

дено справу за роздачу “партикулярным людям заимообразно казенных денег” [1, арк. 530].

Велику групу документів становить справа про борги колишнього полковника І. Хорвата, який мав грошові зобов’язання перед казною і приватними особами. Розслідування у справі Хорвата розпочалося в 1775 р. за доносом полковника Перича і тривало декілька років. Вирок Сенату у справі І. Хорвата був суворим: смерть через повішення, яку, завдяки заступництву багатьох впливових людей, замінили засланням до Вологди [8, 203]. Справа 797 фонду 16 РДАДА містить велику кількість матеріалів, що дають змогу реконструювати хід розслідування.

Таким чином, грошові перевірки середини 70-х років XVIII ст. на півдні України були спричинені адміністративними змінами, прагненням упорядкувати фінансову систему, провести облік за попередні роки й отримати кошти, необхідні для управління та подальшої інтеграції регіону до складу Російської імперії.

Податки з населення є важливим джерелом надходження коштів. Прагнення відстежити їх збір відображається, зокрема, у відомостях Єлисаветградської провінційної канцелярії за 1764–1774 рр. про те, скільки з місцевого купецтва необхідно було зібрати коштів і скільки фактично за ці роки надійшло [1, арк. 416–417]. Зустрічаються також відомості про податки “с души мужеска полу” [1, арк. 414–415]. У грудні 1775 р. В. О. Чертков надсилає генерал-губернаторові рапорт, у якому подає пропозиції щодо оподаткування. Необхідність введення нових зборів Чертков аргументує нестачею коштів “к приведению всех тех селений жителей в порядочное земское правление, и хозяйственное домостроительство” [2, арк. 122].

З утворенням указом від 4 лютого 1775 р. Азовської губернії виникла потреба розмежування кордонів з Новоросійської губернією зразка 1764 р. Впорядкування адміністративно-територіального устрою та межування земель ускладнювалось перш за все потужною козацькою спадщиною в цьому регіоні. Потрібно було якнайскоріше остаточно визначитися з кордонами Азовської та Новоросійської губерній, зайнятися будівництвом та облаштуванням прикордонних фортець, створенням митних установ, установленням контролю за пересуванням населення. Безпосередньо вирішення поставлених завдань покладалося на місцеву адміністрацію, а з огляду на катастрофічну нестачу кваліфікованих чиновницьких кадрів цивільні губернатори Азовської та Новоросійської губерній були не лише керівниками, а й виконавцями волі уряду.

Генерал-губернатор південного краю Г. О. Потьомкін був зацікавлений в якнайскорішому вирішенні проблем з прикордонними територіями. Таємним ордером від 1 липня 1775 р. азовському губернаторові В. О. Черткову доручалося зробити докладний опис земель Азовської губернії, вказавши якість та кількість земель, внести пропозиції щодо розташування митниць. Потьомкін пропонував виділити землі по річці Кальміусу для поселення там козацьких полків: “Выбрать из тамошних земель достаточную часть, на которой бы со всякою выгодою способно было поселить Дмитриевский казацкий полк в ту губернию переводимый, к чему нужно назначить такое место, которое бы не только к собственным тому полку выгодам служило, но чтоб с оными сопряжена была общегосударственная польза. И чтоб поселение сих военных людей соответствовало пограничности тамошних мест” [6, с. 169–170]. Поселення на прикордонних територіях військових полків було дієвою і перевіреною практикою зміцнення кордонів. Очевидно, що подібні настанови отримав і новоросійський губернатор М. В. Муромцев. Він, зокрема, мав попіклуватися про складання докладної і точної мапи володінь запорозьких козаків. Ордером від 1 липня 1775 р. М. В. Муромцев наказував “господину дивизион квартирмейстру Федорову” спуститися від колишньої Січі вниз по Дніпру і обстежити місцевість на предмет наявності лісів та визначити найкращі місця для військових поселень [3, 18]. У липні того ж року М. В. Муромцев надсилав Г. О. Потьомкіну пропозиції щодо розподілу двох губерній і вказував на необхідність приєднання земель, що надійшли до Росії від Порти та земель по правий бік Дніпра до Новоросійської губернії: “На что имею донести не включая земель бывших запорожцев на левой стороне Днепра лежащих, кои входят в Азовскую губернию, а только вошедших в Новороссийскую губернию и доставшихся по последнему трактату от порты отоманской, то есть лежащая как первая так и последняя на правой стороне Днепра, даже до леваго берега Конских вод и Кинбурн с округом, как уже все онде нове части по локальному своему положению должны войтить в Новороссийскую губернию, о чем обстоятельно описано в посланном к вашему сиятельству общем нашем мнении под № 1031 с приложением карт обеих губерний” [6, 171]. Таким чином, місцевими адміністраторами було вирішено, що до Новоросійської губернії відійдуть землі Вольностей війська Запорозького по правий бік Дніпра, до Азовської – по лівий. Особливу увагу М. В. Муромцев звернув на фортецю Кінбурн, яка відійшла до Російської імперії в результаті під-

писання Кючук-Кайнарджийського миру [6, 172]. Новоросійський губернатор наполягає на необхідності приєднання фортеці саме до Новоросійської губернії, а не до Азовської, хоча фортеця й стоїть на лівому березі Дніпра. Причиною цьому були татарські землі, що знаходились між Кінбурнською фортецею та територією Азовської губернії, а тому логічно було віднести фортецю з округом до Новоросійської губернії.

В ордері від 18 липня 1775 р. Г. О. Потьомкін вимагає від В. О. Черткова та М. В. Муромцева надати пропозиції щодо: 1) раціонального розділення Азовської та Новоросійської губерній, включаючи землі, що відійшли до Російської імперії згідно з Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р., та землі колишньої Запорозької Січі; 2) розділу губерній на провінції, а їх, відповідно, на міста, враховуючи господарську корисність регіонів. Зазначалося, що необхідно до міст приєднати землі для створення повіту, залишивши при цьому землі для подальшого заселення регіону. Г. О. Потьомкін також хотів побачити рекомендації щодо розташування гарнізонів на прикордонній лінії та безпосередньо в губернії, а також вимагав визначитись, в яких місцях найкраще розташувати митниці [6, 171].

З вирішенням поставлених перед ними завдань губернатори впорались досить швидко. Вже в серпні 1775 р. Г. О. Потьомкін апробує розподіл південних земель між двома губерніями і в листі до азовського губернатора В. О. Черткова пише: “Мнение ваше с господином генерал поручником Текелием и генерал майором Муромцевым о положении обоим губерниям пределов оставлено в своей силе” [4, 43]. Після кількох місяців роботи з розмежування губерній генерал-губернатор 8 вересня 1775 р. представляє Сенату подання стосовно територіального устрою південного регіону [4, 52]. На початку листопада Г. О. Потьомкін повідомляє цивільних губернаторів про успішну апробацію розподілу земель між двома губерніями [6, 184]. Однак розмежування та встановлення кордонів губерній не поклато край деяким територіальним проблемам. Так, входження до Азовської губернії земель донських козаків стало причиною територіальних суперечок Донського козацького війська з Катеринославським намісницьким правлінням. Уже в грудні 1775 р. В. О. Чертков надсилає генерал-губернатору рапорт із пропозицією посилити військову присутність в Азові: “Во облегчение состоящих в Азове военнoслужителей и одному гарнизонному батальону по частию по пограничности, а паче по положению Азова за рекою Доном и соседстве с нагайскими ордами, оной важныя крепости таган-

рогской кроме морских команд, состоит четыре баталиона. Почему из сей последней крепости и можно хотя не два, а один баталион перевести в Азов, да и для разъездов сто донских казаков мнится иметь не без- нужно” [2, арк. 152].

Визнавши таким чином кордони губерній, Г. О. Потьомкін надіслав до Сенату пропозицію включити до Азовської губернії залишок Полтавського полку на тій підставі, що його частина вже перебуває у підпорядкуванні Новоросійської губернської канцелярії. Для цього потрібно було до Азовської губернії включити селища Нові та Старі Водолаги, Омельник й місто Тор з повітом, що у 1773 р. були виключені з Новоросійської і ввійшли до Слобідсько-Української губернії [6, 184]. Як правило, важливість і цінність тієї чи іншої території визначалися наявністю на ній цінних природних ресурсів. Так, зокрема, біля селища Водолаги був лісовий масив. Певня річ, ліси у степовій зоні були рідкісним багатством, тому й суперечки за них набували гострого характеру. У спільному володінні Азовської та Новоросійської губерній мали залишатися рибні ловлі по Дніпру у районі Великого Лугу та Базавлука. Таким чином, вже до кінця осені 1775 р. на основі пропозицій цивільних губернаторів В. О. Черткова та М. В. Муромцева, було розмежовано кордони між Азовською і Новоросійською губернією.

Важливим заходом з укріплення кордонів було запровадження митниць. Підготовка до становлення митної системи розпочалася у 1775 р., а перші митниці з’явилися у 1776 р. Помічник митного обердиректора Іван Федуркін отримав 12 вересня 1775 р. наказ від генерал-губернатора оглянути кордони Російської імперії з Польщею, Кримом та Оттоманською Портою, скласти їхні описи і надати пропозиції щодо місць розташування митниць. У той же час Г. О. Потьомкін радить губернаторам прикордонних губерній не чинити опору у виконанні цього доручення і забезпечувати чиновників “прогонними” грошима. Однак сам І. Федуркін у рапорті до Потьомкіна пише, що від Муромцева грошей не отримав через його відсутність у Новоросійській губернії, і в Азовській губернії утримання не просив [2, арк. 120–120 зв.]. А тому, подаючи відомість про свої дорожні видатки, просить відшкодувати їх з державної казни [2, арк. 121]. Вже в січні 1776 р. І. Федуркін рапортував генерал-губернатору про результати огляду прикордонних територій. Спираючись на отриману інформацію, Г. О. Потьомкін подав на розгляд Катерини II проєкт запровадження митниць в Азовській і Новоросійській губерніях, який було затверджено указом від 5 лютого 1776 р.

Давньою проблемою, що з новою силою постала у 1775 р., були північно-західні кордони Новоросійської губернії з Річчю Посполитою по річках Синюсі і Тясмину. У рапорті від 13 березня 1775 р. генерал-майора В. О. Черткова до генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна вказувалося, що “на той землі поляки, невзирая ни на какие увещания не только завели и навсегда умножают свои селения, но и называя оную своею почти всю хлебопашеством обняли” [1, арк. 418]. Незадоволення ускладнюється ще й тим, що ці поселення стають прихистком для селян-утікачів з російської сторони. В умовах посилення контролю за пересуванням населення Південного краю, російський уряд був змушений визнати, що ці слободи заселяються “большею частию прежними выходцами из Малороссии и нынешней Елисаветградской провинции” [1, арк. 426]. До рапорту Черткова додавалися історія проблеми з польськими поселеннями на прикордонних територіях, виписка з Колегії іноземних справ і детальний опис 24-х польських слобід. За російсько-польським мирним договором 1682 р. спірні землі по р. Синюсі і Тясмину залишилися нерозмежованими і не були позначені межовими знаками. Природно, що кожна зі сторін хотіла вважати їх своїми. Заведення польських поселень під егідою впливових шляхтичів князя Ксаверія Любомирського та київського воєводи графа Потоцького розпочалося ще з початку 60-х років XVIII ст. Проект Потоцького про зведення по обох берегах Синюхи млинів, побудову мостів спільним коштом з російської стороною, зведення укріплень з польського боку та заселення цих земель, був рішуче відхилений: “ибо если поляков к тому допуститъ, то они по известному своевольству и отважным поступкам той рекою вскоре и совсем завладеют” [1, арк. 427–427 зв.]. На постійні конфлікти між польськими поселенцями та оселеними з російського боку новосербськими полками уряд реагував досить стримано. Зокрема, місцевим російським командувачам наказувалося не допускати польського заселення “всякими благопристойными способами”, “как можно соблюдать пограничное спокойствие” [1, арк. 428], “удержать дружескими увещаниями” [1, арк. 429] тощо. В разі зведення польською стороною військових укріплень дозволялося руйнувати їх, не чинячи вбивств та шкоди населенню, при цьому заборонялося переносити будь-яке майно на російський бік [1, арк. 427]. Вдавався російський уряд і до відвертих хитрощів. Так, пропонувалося винищити ліси між річками Синюхою і Бугом, що своїм існуванням сприяють укоріненню і розширенню польських поселень. У випадку дипломатичних невдач,

пропонувалося поступитися Любомирському і Потоцькому землями під заселення, проте “из тех дач довольствоватца лесом, которой хотя бы и совсем истребить нехудо было, дабы то место превратить в степь и удержать всякое вблизи селение” [1, арк. 429]. Однак польські поселення і далі зростали й ширились, що дедалі більше непокоїло сусідів. У березні 1775 р. В. О. Чертков подає Потьомкіну детальний опис 24-х польських слобід, що підлягають зведенню нанівець. Про це в обов’язковому порядку повідомлялося власникам поселень або тим, хто ними володіє “по праву данному” чи “по закладной”. У листопаді 1775 р. фіксуються зухвали випадки дезертирства гусарів на польський бік [2, арк. 151–152 зв.], а також бійки між гусарами молдавського полку та польськими військовими [2, арк. 130]. І хоча остаточне вирішення конфлікту відкладалося на перспективу, очевидним стало прагнення Г. О. Потьомкіна та загалом російської сторони владнати ситуацію.

Отже, російсько-польський конфлікт по північно-західному кордону Новоросійської губернії жеврів щонайменше 15 років, однак застосовувати рішучі заходи російська сторона наважилася лише з 1775 р. Активізація дій щодо польських прикордонних слобід в останню чверть XVIII ст. пояснюється очевидним послабленням Речі Посполитої, утвердженням Росії на півдні та її прагненням якомога швидше завершити розмежування земель.

Таким чином, діяльність цивільних губернаторів з упорядкування кордонів Азовської і Новоросійської губерній була досить динамічною та успішною. Фактично за декілька місяців після створення Азовської губернії генерал-губернатору Г. О. Потьомкіну був представлений спільний проект В. О. Черткова та М. В. Муромцева щодо розмежування обох губерній. Проект був апробований і представлений на затвердження Сенату. З новою силою взялися за вирішення проблеми польських прикордонних поселень по кордону Новоросійської губернії, було прийнято рішення про їхнє знищення, на що раніше російський уряд не наважувався.

Важливим завданням для губернаторів стало створення місцевих адміністративних установ та формування бюрократичного апарату. З метою з’ясування загальної ситуації у південноукраїнському регіоні надсилаються накази з вимогами скласти статистичні відомості щодо кількості населення, продовольчого забезпечення тощо. Так, ордером генерал-губернатора від 19 червня 1775 р. канцелярії Новоросійської губернії та іншим “присутственным местам” наказувалося скласти і

надіслати якомога скоріше продовольчі відомості, а для кращого результату Муромцеву рекомендувалося “канцелярських служителів держати безвыпускну в канцеляриях”. Заохочення канцеляристів до сумлінного виконання своїх обов’язків відбувалося перевіреною методом “кнута и пряника”. В тому ж ордері Г. О. Потьомкін повідомляв, що всі прорахунки будуть каратися не тільки штрафами, а й можливими звільненнями, і радив, щоб службовці “старались обратити на себя мою признательность” [6, 168]. Однак справа полягала не в недоліках місцевого чиновництва, а в нерегулярній виплаті жалування. Щоб вирішити проблеми управління, необхідно було скласти штатні списки.

Повідомляючи ордером від 1 серпня 1775 р. В. О. Черткова про призначення його азовським губернатором, Потьомкін наказував йому і новоросійському губернатору М. В. Муромцеву скласти хоча б приблизні штати губернських, провінційних канцелярій та митниць [6, 173].

Очевидно, що штати були складені і представлені на розгляд генерал-губернатора. У березні 1776 р. до Черткова надійшов рапорт Потьомкіна про апробацію штатів Азовської губернії [6, 272]. Цивільним губернаторам дозволялося вирішувати на власний розсуд питання щодо призначення чиновників до канцелярій і в межах губернії переводити кадри з одного місця на інше [6, 103]. Однак навіть за рік питання жалування службовцям не було остаточно вирішене. Так, у червні 1776 р. Потьомкін пише, що на затвердження штатів височайшої конфірмації не надійшло, а тому платню чиновникам виплачувати “с крайним рассмотрением одним неминуемо нужным людям, без коих в управлении дел обойтись не можно” [6, 313].

З 1776 р. на території Азовської та Новоросійської губерній починають відкриватися провінційні та повітові канцелярії. Цьому передувала велика підготовча робота протягом усього попереднього року. Наприкінці серпня 1775 р. у листі генерал-губернатор рекомендував Черткову Катерининську провінційну канцелярію відкрити у Білевській фортеці, допоки не буде збудовано губернське місто [6, 178]. Призначення ж до неї чиновників покладалося на цивільного губернатора. До складу канцелярії входили два губернські товариші, правитель митних справ, секретарі, бухгалтери, перекладачі, прокурор, архітектор, поштмейстер, валдмейстер, фортсмейстер, обер-провіантмейстер, штаб-лікар. Губернатор разом з губернськими товаришами склали губернське присутствіє. Подібний штат губернської канцелярії було введено і в Новоросійській губернії [10, 246]. Можна припустити, що в губер-

ських канцеляріях існувала ще й посада художника або “рисовального мастера”. Так, зустрічаємо донесення з додатком атестату випускника Санкт-Петербурзької імператорської академії “трех знатных художеств” Івана Мерцалова до В. О. Черткова з проханням зарахувати його на посаду художника до Новоросійської губернської канцелярії [1, арк. 481–482]. З цього приводу В. О. Чертков особисто подає клопотання до генерал-губернатора [1, арк. 480]. Окрім того, при губернських канцеляріях діяли окремі губернські установи: межові експедиції та в Азовській губернії – експедиція Дніпровської лінії, яка підпорядковувалася генерал-губернаторові. В обох губерніях діяла митна експедиція, метою якої було обстеження кордонів і відкриття митних установ у найзручніших для цього місцях [6, 313]. Канцелярія Новоросійської губернії розміщувалася у Кременчуці.

З огляду на катастрофічну нестачу службовців, наголошувалось на можливості брати на чиновницьку службу здібних військових людей з гусарських та пікінерських полків. Крім військових, пропонувалось брати на службу до губернських і повітових канцелярій школярів [6, 180]. Залучалися до служби і представники запорозької старшини, які отримували військові чини, а також незаможні вихідці з козацького стану, що йшли, як правило, в канцелярські службовці. Служба у повітових і губернських установах ставала засобом до прожиття, давала шанси вислужитись і отримати чин [7, 220]. В ордері Потьомкіна від 31 серпня того ж року ці положення були продубльовані. Також додавався список призначених генерал-губернатором губернських товаришів (надвірний радник Шахов, секунд-майор Гарсаванов) та деяких інших чиновників (дніпровського пікінерського полку поручик Павло Клешиников та писар Петро Осипов). Інші штати мали призначити Муромцев і Чертков [6, 179]. Через величезний обсяг роботи деякі службовці не могли впоратись зі своїми повноваженнями. Так, у канцелярії Новоросійської губернії за штатним розписом мав бути один прапорщик на посаді бухгалтера. Однак у зв'язку з оселенням гусарських і пікінерських полків значно збільшилась кількість бухгалтерської документації щодо обмундирування, фуражу тощо. Канцелярія Новоросійської губернії надсилає рапорт до генерал-губернатора з проханням ввести до штатного розпису додаткового бухгалтера [1, арк. 565–565 зв.].

Азовський губернатор особисто керував кадровою політикою губернії. Так, прагнучи мати під своїм керівництвом досвідченого чиновника Ларіона Алексеєва, губернатор надсилає рапорт на ім'я Потьомкіна

з проханням звільнити Алексеєва від зайнятих ним посад. У клопотанні зазначалося: “Новоросійской губернии земской комиссар коллежской асессор Алексеев, его высокопревосходительским сиятельством господином генерал аншефом и кавалером Петром Ивановичем Паниным определен к правлению по второй армии при Кременчуге по части комиссариатской, но как ныне в земских комиссарах обстоит надобность, то не изволите ль ваше высокопревосходительство об отпуске его Алексеева от той и настоящей должности” [1, арк. 458]. Клопотання Черткова було задоволене. Подальша діяльність Ларіона Алексеєва була пов’язана із розбудовою місцевого бюрократичного апарату.

З огляду на те, що військові і цивільні повноваження губернатора особливо не розмежовувалися, а чиновництво нерідко призначалося з відставних військових, звернемо увагу на ще одну особливість кадрової політики. Так, після смерті військовослужбовців без офіційних засобів до існування залишалися його дружина і діти. Можна припустити, що механізм виплати пенсійного забезпечення в таких випадках, принаймні на Півдні, ще не був вироблений. В документації В. О. Черткова зустрічаємо чимало його особистих клопотань на ім’я генерал-губернатора щодо виплати дружинам та дітям померлих “вдовствующего и сиротского”. Так, маємо піклування за дружину підполковника Андрія Паніна [1, арк. 135–136], генерал-поручика Штофена [1, арк. 473], майора Станковича [2, арк. 133–133 зв.] та ін.

Після ліквідації Запорозької Січі постала проблема управління колишніми Вольностями Війська Запорозького. Було впроваджено посаду головного командира запорозьких земель. Новоросійський губернатор М. Муромцев у січні 1775 р. надсилає Г. О. Потьомкіну рапорт про призначення підполковника П. Норова комендантом Новосіченського ретраншементу та головним командиром запорозьких земель [3, 19–20]. А ордером від 22 червня 1776 р. новоросійського губернатора М. В. Муромцева підполковнику Норову повідомлялося про відкриття адміністративних установ у землях колишніх Запорозьких Вольностей [3, с. 21–22]. Відкриття цих установ покладалося на надвірного радника Алексеєва. Норову приписувалось, що до прибуття людиничиновника на посаду провінційного воеводи він має виконувати обов’язки, передбачені цією посадою.

Формування місцевого адміністративного апарату тривало. Так, у червні 1776 р. губернський товариш Алексеєв повідомляв М. В. Муромцеву про відкриття в Покровську Слов’янської провінційної канцелярії

[6, 194]. Згодом у Нових Кодаках було відкрито Саксаганську воєводську провінційну канцелярію [6, 199]. Канцелярію очолював воєвода, якому допомагав товариш. До складу канцелярії входили також скарбник, секретар, земський комісар. В Азовській губернії існували також посади форстмейстера та межовика. У малонаселених повітах повітові канцелярії не вводилися. Там управління здійснювалося лише земськими комісарами, при яких для виконання канцелярської роботи діяли секретарі.

Як правило, відкриття “присутственных мест” супроводжувалось комплексом публічних офіційних заходів: правився молебень, стріляли з гармат, для посадовців влаштовували святковий обід. У своїх донесеннях Алексєєв вважав за потрібне повідомляти, що “состоящая в компаненте где штаб и обер офицеры приглашены и трактованы были обеденным столом на сороку кувертах, играла инструментальная музыка и при том пили за высочайшии здравии ея императорского величества” [6, 199]. Обов’язковим компонентом урочистого відкриття було театралізоване прийняття подяки від “усіх” місцевих жителів “за доставление сего нового им правления” [6, 199]. Звичайно, що стосунки з місцевим населенням райдужними не були.

З огляду на специфіку управління запорозькими землями, губернським товаришем Л. С. Алексєєвим було вироблено спеціальні інструкції [6, 194]. Особливе місце в інструкціях займали рекомендації щодо ліквідації козацької спадщини краю: “Здесьняя земля не именуется более Запорожьем, но Славянскою и Херсонскою провинциею”, козаки мають йменувати себе за повітами, а не вказувати, що вони “бывшаго Запорожья, или бывшия Запорожцы, для чего и здешнее место (Сечь) именовать отныне на письме Покровским” [6, 194]. Та перейменування, хоч і не викликало захвату у місцевого населення, було не найважливішою проблемою. Значно гіршим було зазіхання на економічну самостійність краю. Так, курені ставали казенними казармами, а всі прибутки з крамних лавок, шинків, погребів мали надходити до казни. Встановлювався контроль за переміщенням населення: вводились Т. зв. “білети”, які давали право виїжджати за межі провінції чи повіту.

Таким чином, діяльність цивільних губернаторів загалом була спрямована на поширення російської державності на новоприєднані території. Зазначимо, що діяльність місцевих органів влади під контролем цивільних губернаторів була досить успішною. Так, за період 1775–1776 рр. було закладено фундамент для вирішення ключових

завдань російського уряду, налагоджено фінансову політику та впорядковано місцеві бюджети за минулі роки, розмежовано кордони Азовської та Новоросійської губерній, розпочато створення місцевих адміністрацій.

Джерела та література:

1. РДАДА. – Ф.16. Внутрішнє управління. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. IV.
2. РДАДА. – Ф.16. Внутрішнє управління. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. V.
3. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений / В. Беднов. – Екатеринослав: Типогр. губернского земства, 1914. – 32 с.
4. Богумил А. К. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года / А. К. Богумил. – Вып. 2. – Екатеринослав: Типогр. губернского земства, 1905. – 126 с.
5. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел / А. В. Бойко – К., 2000. – 308 с.
6. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В. К. Козирев. – Запоріжжя, 1999. – 528 с.
7. Панкєєв О. С. Козацький фактор у діяльності губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття / О. С. Панкєєв // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького національного ун-ту. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 219–221.
8. Посунько О. М. Родина Хорватів і Південна Україна / О. М. Посунько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. I. – С. 201–205.
9. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730–1823). – Ч. I (1730–1796) / А. Скальковский. – Одесса, 1836. – 300 с.
10. Савченко І. В. Місцеві органи управління Новоросійської та Азовської губерній / І. В. Савченко // Південна Україна XVIII–XIX століть: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 244–249.
11. Савченко І. В. Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою Південної України (остання чверть XVIII – перша чверть XIX ст. / І. В. Савченко // Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття) // Джерела з історії Південної України. – Т. 1. – Запоріжжя, 2005. – С. 1–41.

Ірина Давибаран (*Запоріжжя, Україна*). **Основні напрямки діяльності цивільних губернаторів Південної України 1775–1776 рр.**

У статті досліджуються перші роки діяльності цивільних губернаторів Півдня України. Розглядаються такі першочергові завдання, як впорядкування місцевих бюджетів та фінансова політика, розмежування кордонів Азовської та Новоросійської губерній, створення місцевого адміністративного апарату і кадрова політика.

Ключові слова: Південна Україна, остання чверть XVIII ст., місцеві бюджети, впорядкування кордонів, адміністративні установи, В. О. Чертков, М. В. Муromцев.

Ірина Давибаран (*Запорожье, Украина*). **Основные направления деятельности гражданских губернаторов Южной Украины 1775–1776 гг.**

В статье исследуются первые годы деятельности гражданских губернаторов Южной Украины. Рассматриваются такие первоочередные задачи, как упорядочивание местных бюджетов и финансовая политика, установление границ Азовской и Новороссийской губерний, создание местного административного аппарата и кадровая политика.

Ключевые слова: Южная Украина, последняя четверть XVIII в., местные бюджеты, установление границ губерний, административные учреждения, В. А. Чертков, М. В. Муromцев.

Iryna Davybaran (*Zaporizhzhja, Ukraine*). **Main activitys areas of the civil governors of the South Ukraine during 1775–1776**

This article studies the early years of the civilgovernors' activities. We consider such prioritiesas organizinglocal budgetsand financial policies, demarcation of the borders of the Azov and Novorossiysk provinces, establishment of local administrative bodies and staffing policies.

Key words: South Ukraine, last quarter of the XVIII century, local budgets, accomplishment of borders, administrative establishments, V. O. Chertkov, M. V. Muromzov.

Антон ГАНУЛ
(Київ, Україна)

УДК: 94 (477): 2-73/-75 “17”

Церковна та освітня політика Івана Хорвата в Новій Сербії

Персона Івана Хорвата привертає до себе увагу в контексті переселення сербів до Російської імперії та внутрішньополітичного життя військово-землеробського поселення Нової Сербії, заснованого на території України в середині XVIII ст., а також питання його ліквідації. Сербський полковник Іван Самійлович Хорват переселився сюди з Австрійської імперії на початку 1750-х років, очолив тут Новосербський корпус і, будучи його командиром, досяг звання генерал-поручика. Особа Хорвата є дуже суперечливою: отримавши привілеї від російського уряду, він сконцентрував у своїх руках практично всю владу в Новій Сербії, ставши на її території повновладним диктатором. Дуже швидко Хорват викликав незадоволення як сербського офіцерства, рядових та цивільного населення, так і сусідів, зокрема запорожців і поляків. Його свавілля лише посилювалось, і значну роль у цьому відігравали особисті якості генерала. Безкарність Хорвата тривалий час була можливою завдяки щедрим підношенням високопосадовцям при дворі, які стали його покровителями. Шляхом фінансових махінацій та привласнення чужих доходів він нажив собі чималі статки.

Завданням статті є з'ясування ключових аспектів церковної та освітньої діяльності Івана Хорвата на посаді командувача Новосербського корпусу, яким у історіографії приділялась недостатня увага. Саме у відсутності комплексної роботи, присвяченої цим сторонам його діяльності, в першу чергу полягає актуальність досліджуваної теми. Аналізуючи наявний науковий доробок з даної проблематики, варто відзначити ґрунтовну статтю архимандрита Арсенія “Софроний Добрашевич, архимандрит Новой Сербии”, опубліковану в 1884 р. [7], в якій дуже детально розглядається питання заснування Новосербського

монастиря та відносин Хорвата з духовенством. Зверталися до проблеми також сербські й російські історики, зокрема М. Костіч [19], Л. Церович [1; 2], А. Кирпичонок [11], Ю. Костяшов [8]. Серед українських дослідників цього питання торкалися О. Посунько [18], К. Шляховий [9], І. Чернописський [12] та ін.

Ще під час свого життя в Австрійській імперії Іван Хорват проявив себе на національній ниві, будучи депутатом на народно-церковних соборах за списком граничарських офіцерів [1, с. 51]. Зокрема, він був присутнім на Карловецькому соборі 1748 р., де митрополитом було обрано Павла Ненадовича. В середовищі сербського офіцерства, що вирушало до Російської імперії, Іван користувався авторитетом не стільки військовика, скільки поборника православ'я, продовжувача справи свого батька Самуїла Хорвата [2, с. 183–184].

Одразу після прибуття на територію України Хорват запропонував за власний кошт збудувати на землях, відведених для поселення, кам'яну церкву, що може слугувати додатковим доказом його заможності [3, с. 120]. Вже влітку 1752 р. генерал розпочинає контакти з сербським духовенством, запросивши з австрійських земель до Нової Сербії сербського священика Михайла Вані. Задля уможливлення зустрічі Київська губернська канцелярія надала священикові тимчасове житло у Києві та “прогонні кошти” на дорогу до новосербських земель і назад. Вирушив Вані до Івана Хорвата, як зазначалось у його пашпорті, “*для некоторого интересного дела*” [4, с. 7].

У 1753 р. Хорват збудував у Новомиргороді невелику дерев'яну церкву Різдва С. Богородиці, настоятелем якої було призначено Петра Булича. Ця церква проіснувала до 1825 р. [1, с. 72]. Значно грандіознішим було будівництво Миколаївського собору, початок спорудження якого на території Новомиргородського шанця Іван Хорват поклав ще 6 грудня 1752 р. [5, с. 53]. Назву собор одержав за аналогією до церкви у воеводинській Печці, звідки Хорват прибув зі своїми офіцерами [2, с. 190–191]. Варто зауважити, що собор Св. Миколая будувався за благословенням Київського митрополита Тимофія Щербацького за рахунок загальної суми, асигнованої Хорвату на облаштування краю від уряду, а не за його власний кошт [5, с. 54].

Очевидно, що саме для будівництва Миколаївського собору до Новомиргорода було запрошено київського архітектора Степана Гнатовича Стобанського, з яким Іван Хорват уклав договір про зведення кам'яної церкви на території Новомиргородської фортеці. Однак архі-

тектор, котрий прибув до Нової Сербії ще в жовтні 1752 р., порушив контракт і, привласнивши собі понад тисячу рублів та не розпочавши навіть підготовчих робіт для будівництва церкви, виїхав до Глухова. Це викликало обурення Івана Хорвата, який зажадав повернення йому коштів і конфіскації майна архітектора, про що київський генерал-губернатор Костюрін 16 серпня 1754 р. доповідав членам Генеральної військової канцелярії:

“Сего июля 22 числа обретающийся в Новой Сербии господин генерал майор Хорват ко мне писал, что Киевской житель архитектор Степан Стабонской по заключенному с ним господин генералом майором Хорватом контракту на строение в той Новой Сербии каменной церкви денег более тысячи рублей забрал а приготовления еще никакога не учинил и требовал он генерал майор дабы оные его денги пропасть немогли из имеющегося в Киеве [...] архитектора имущества взыскание учинить. А нынче оной архитектор находится в Глухове. А понеже без него архитектора того взымании чинить невозможно для того вашей высокородей прошу приказать означенного архитектора Стабонского выслать [...] и о том уведомлением меня не оставить” [6, с. 13–14].

Сербський історик Л. Церович натомість повідомляє, що роботи під керівництвом Степана Стобанського у 1754 р. все ж таки почалися. Архітектор керував будівництвом аж до своєї смерті, після чого зведення собору призупинилось [1, с. 72–73]. Точна дата завершення його спорудження невідома, але станом на 28 лютого 1760 р. офіцери Новосербського корпусу засвідчували, що *“господином генерал-лейтенантом к строению в шанце новомиргородскому из собственного кошта каменной соборной церкви все принадлежащие материалы заготовлены и мастеровые люди подряжены, и в наступающее лето конечно строением начнется”* [7, с. 295–297].

23 березня 1753 р. Сенат повідомляв Синоду про те, що Хорват доповів їм про намір *“при поселенні першої роти, де і він своє житло з родиною взяв”*, за власний кошт збудувати кам’яний монастир, також на честь Миколая Чудотворця. Урядовці визнали цю ініціативу Хорвата цілком корисною та бажаною і просили Синод забезпечити майбутній монастир церковними книгами та коштами до 3 тисяч рублів на рік з загальної новосербської суми [7, с. 277–279]. Згодом Хорват домогся від Сенату також щорічної субсидії в 1 тис. руб. на церковні потреби [8, с. 36].

Ще восени 1752 р. генерал направив до місця запланованого спорудження монастиря архітектора (можливо, йдеться саме про вже згаданого вище Степана Стобанського) і забезпечив його матеріалами, аби той вже навесні наступного року розпочав роботу [7, с. 279]. Хорват зобов'язувався здійснити будівництво своїм коштом; управителем монастиря він пропонував призначити архімандрита-грека Іоакима Ралова з Афону, а тимчасовим місцєблностителем – ігумена Афанасія Мілютиновича, який переселився з Сербії до Російської імперії. Сенат позитивно відреагував на пропозиції Хорвата й послав йому 23 березня 1753 р. відповідні укази. 5 квітня подання Хорвата були схвалені й Синодом [9, с. 289].

Тієї ж весни Мілютинович був направлений до Нової Сербії, але вже невдовзі, не пізніше 1755 р., Хорват вислав його звітти “за непостоянное житие и подозрительное обращение с гайдамаками”. 6 травня 1756 р. генерал доповідав у Сенат, що поки йому не надходило дозволу стосовно монастиря, він розпочав будівництво соборної церкви у Новомиргороді, а як тільки відповідний дозвіл надійде, почне будувати і обитель, настоятелем якої він хоче бачити архімандрита Софронія Добрашевича із сербського міста Валево, де також розташовувався Свято-Миколаївський монастир. 1 липня 1756 р. Синод розпорядився привести до присяги Софронія і відправити його до Нової Сербії на службу в приходських церквах. По його прибутті туди Хорват одразу виплатив Софронію всю суму, що належала йому згідно з рішенням Синоду – частину жалування за чотири місяці 1756 р. та всі 350 руб. за 1757 р. наперед, що дало змогу Добрашевичу придбати в Новомиргороді житло. Місце під майбутній монастир спершу було відведене за три версти на схід від Новомиргородського шанця; йому мали належати 370 десятин орних земель та сіножатей, а також 200 десятин лісових угідь для пасіки у Чутянському лісі [7, с. 281–291].

5 липня 1756 р. [7, с. 282] Нову Сербію було переведено з Київської єпархії в управління переяславського єпископа, що викликало незадоволення Хорвата [10, с. 45]. Він прагнув заснувати тут окрему єпископську кафедру і дати переселенцям можливість обирати зі свого середовища єпископа, кандидатура якого мала затверджуватись Синодом [11, с. 156–157]. Через Сенат генерал домагався дозволу Синоду на запровадження в Новій Сербії архімандрії [9, с. 289] – переведення сербських церков в Україні під управління сербського митрополита, а також клопався про відкриття шкіл із сербською мовою навчання [12, с. 355].

Монастир в околицях адміністративного центру Нової Сербії в результаті збудовано так і не було [8, с. 36]. У 1757 р. ієромонах Ісакій та ще троє ченців заклали поряд з Дмитрівським шанцем у Чорному лісі скит і Спасо-Преображенську церкву [13, с. 372], обґрунтовуючи це тим, що монахам неприпустимо жити в Новомиргороді серед світських персон. Що характерно, Іван Хорват особисто дав на це згоду 20 січня 1757 р., видавши першу салвогардію про виділення для будівництва монастиря земель 17-ої роти Гусарського полку; 8 березня того ж року він підтвердив свій намір виданням другого розпорядження і дозволив ченцям користуватись угіддями та будуватись у Чутянському лісі. На закладення тут церкви Хорват особисто виділив 50 руб. з казначейства і надав у користування млин поблизу монастирського подвір'я [7, с. 285–289].

Однак невдовзі ситуація різко змінилась. Хорват несподівано почав чинити монахам перешкоди, посилаючись на те, що монастир будується на землях, відведених для однієї з новосербських рот [9, с. 291]. Певною мірою, штучному інспіруванню конфлікту посприяла сварка генерала з Добрашевичем через звинувачення останнього у зловживанні Хорватом владними повноваженнями [13, с. 372]. Вже у липні 1759 р. архимандрит Софроній доповідав переялавському єпископу Гервасію про заборону подальшого будівництва та руйнування споруд на монастирському подвір'ї, ініційоване Хорватом. Спочатку генерал намагався заперечити це і запевняв єпископа, що з приводу будівництва немає підстав хвилюватись, адже він особисто дістав на це дозвіл та кошти, виділив землі, що належали його сину-капітану тощо. Водночас, Хорват звинуватив ченців у переховуванні гайдамаків та зброї, а самого Софронія – у ненадійності та “неспокойному ево жительству”, побажавши вислати його кудись вглиб імперії, задавши риторичним питанням, сповненим самовпевненості та еґоїзму: *“Ссылаюсь на совесть самого архимандрита Софрония, не чрез меня ли он высочайшею милостию пользуется, и мог ли он по своему в прежних местах одержанию здесь то получить?...”*. Сенат традиційно став на бік генерала [7, с. 286–288].

За свідченнями Софронія, Хорват одразу після свого повернення у 1759 р. з Петербурга, через капітана Христофора Гернича “заложение оное разорил”, вигнав з монастирського подвір'я майстрів, ченців та мешканців понад шести хат, що стояли там, відібрав луку і навіть знищив свої салвогардії та інші документи, що підтверджували його про-

ханья заснувати монастир. 1 грудня того ж року біля власного будинку Софронія за наказом Хорвата архімандрита підстерegli троє озброєних гренадерів новомиргородського гарнізону і не впустили Добрашевича у своє помешкання. Дев'ять днів Софроній був змушений поневірятись на квартирі чужого гусара, аж поки генерал не повідомив йому про остаточне вислання з Нової Сербії і заборону будівництва монастиря. До честі Івана Хорвата варто зауважити, що за його наказом ризницю та церковну літературу з будинку архімандрита було не продано, а перенесено до церкви Різдва Богородиці на території Новомиргородського шанця [7, с. 289–292].

В остаточній ліквідації монастирського будівництва та вигнанні Добрашевича Синод 7 квітня 1760 р. справедливо побачив особисті амбіції генерала, повернув Софронія назад, а Хорвата закликав не втручатися в духовне життя Нової Сербії [9, с. 291–292]. Сам архімандрит та деякі інші духовні особи наклали на Хорвата епітимію [14, с. 62]; єпископ Гервасій натякав генералу, що за такі дії мирян взагалі належить відлучати від церкви [7, с. 287–288]. Софроній, у свою чергу, продовжував скаржитись, що Хорват за 1757–1758 рр. не повністю виплатив йому кошти на утримання монастиря, а за 1759–1760 рр. взагалі нічого не заплатив [11, с. 178].

У той час Хорват продовжував втілювати в життя свій задум щодо створення окремої єпархії і клопотався у Петербурзі про призначення до Нової Сербії колишнього далматинського єпископа Симеона Концаревича [9, с. 291]. Саме це було метою його візиту до столиці у 1758 р., коли відносини між генералом та архімандритом, очевидно, вже були напруженими. Концаревича Хорват спеціально для цього викликав з Далмації [7, с. 294]. Намагаючись привести Симеона та його людей до Нової Сербії, генерал прагнув тим самим ще й посилитись як очільник цього краю [15, с. 60]. Вже у жовтні того ж року близько 500 далматинських сербів, очолюваних Концаревичем, прибули до Києва. Більшість з них вступила на службу до Далматинського полку. Іван Хорват запропонував Симеону місце єпископа у Новій Сербії, однак проти цього категорично виступила російська православна церква. Сербські офіцери організували в Новомиргороді з цього приводу віча протесту, які не мали очікуваних результатів [12, с. 354]. У проханні до Синоду від 22 березня 1759 р. про перехід у російське підданство та надання місця служби, Концаревич зазначав, що хоча Хорват і запрошує його до Нової Сербії і він бажає пристати на таку пропозицію, *“известно есть,*

что еще тамо никакова монастыря не устроено и не строица, пребывания мне иметь негде и быть не пре чем” [16, с. 241–242]. А вже 13 березня 1760 р. він писав Синоду про конфлікт, який виник у нього з Хорватом торік: Концаревич був ошуканий Хорватом, який скористався незнанням ним місцевих порядків та мови, змусив підписати не вигідну угоду і погрожував єпископу вигнанням за кордон [17, с. 248–249]. В результаті той зі своїм сином був змушений виїхати до Слов’яносербії [18, с. 20]. Синод запропонував єпископу залишитись на проживання в Києво-Печерській лаврі, проте той перебрався до Петропавлівського монастиря, де й помер 26 серпня 1769 р. [7, с. 295].

Хоч Сенат загалом схвально поставився до пропозиції Хорвата сформувати єпархію, Синод постановив, що без указу імператриці цього здійснити неможливо. Окрім того, через відносну близькість земель Нової Сербії до Переяслава, чиему єпископу вони підпорядковувались, існування ще однієї єпархії не видавалось доцільним [7, с. 294–295]. У 1759 р. новосербський командир, відправляючи до Синоду чергове прохання заснувати в Новій Сербії єпископство, відзначав тяжке матеріальне становище сербських священників [11, с. 137] і спробував просунути на єпископа Нової Сербії кандидатуру екзарха Геннадія Василієвича, однак той у російському церковному середовищі мав сумнівну репутацію [11, с. 179–182]. Формальним приводом для відмови у створенні єпархії стало існування малої кількості приходів на території поселення [15, с. 60]. На теренах всього Новосербського корпусу станом на 8 листопада 1760 р. налічувалось 26 церков разом з тими, що ще будувалися; ще три було закладено, на закладення двох дано благословення, а одна церква у Федварі існувала з 1757 р. “без належного архієрейського благословення”. Софронію Добрашевичу таки доручили добудувати церкву в Чорному лісі, Хорвату дали знати про неприпустимість подальшого втручання в духовні справи і самовільне відсторонення духовенства, а екзарха–креатуру генерала було наказано вислати з Російської імперії [7, с. 301]. Ідеї Хорвата щодо заснування окремої єпархії так і залишились не втіленими в життя.

Заради справедливості варто зазначити, що навіть після відсторонення Івана Хорвата з посади в 1763 р. у архімандрита Софронія Добрашевича були чвари з військовим керівництвом через те, що кошти на будівництво монастиря від коменданта фортеці Св. Єлизавети не видавались вчасно або й зовсім не видавались, внаслідок чого Софроній будував і монастир, і келії вже власним коштом. Завершено будівництво

було 1766 р., і, ймовірно, того ж року монастирську церкву було освячено [7, с. 302].

Іван Хорват, попри всі його зловживання, сприяв забезпеченню сербської народної освіти. Одразу по прибутті до Новомиргорода він заснував сербську народну школу, яку очолив диякон Павло [2, с. 191], втікач зі славонського містечка Далі. У липні 1756 р. архимандрит Софроній свідчив про те, що в Новій Сербії з-поміж інших духовних осіб “для навчання дітей в школах магістрами”, окрім Павла, перебував також ієромонах Прохір з Крушедольського монастиря [7, с. 282].

В інших населених пунктах Нової Сербії також було організовано початкове шкільництво. За наполяганням Хорвата, з Київської духовної академії було запрошено Ісаю Новаковича, Павла Вуїчича та Йосипа Чернеця, яких було розподілено по школах Нової Сербії. Окрім них, про прибуття інших вчителів у подальшому невідомо. Очевидно, російський уряд не був зацікавлений у розвитку сербської освіти на території поселення, аналогічно до самостійного церковного життя [2, с. 191]. Крім того, деякі студенти по завершенні навчання вже не хотіли повертатись до Нової Сербії і їхали назад до Угорщини, значною мірою, через свавілля самого Івана Хорвата [19, с. 107]. Останній, натомість, запрошував до Нової Сербії живописців–випускників малярської школи при Києво-Печерській лаврі для створення портретів вищої знаті, офіцерства та багатих купців, що проживали в Новій Сербії. Так, у 1750-х роках сюди прибули Йосиф Сербин, Захаріє Алексієв та Йован Попович [2, с. 191].

Прагнення Хорвата до певної духовної самостійності на національному ґрунті пришвидшило ліквідацію Нової Сербії, яка на той час вже була небезпечною своїми суверенними тенденціями [9, с. 294]. Попри це, він все ж таки більше піклувався про особисте збагачення та військову кар’єру, аніж про подальше збереження національної ідентичності сербів, приведених до чужої країни [20, с. 382].

Як бачимо, дії Івана Хорвата в освітній та церковній сферах загалом були позитивними для поселенців; зокрема, це стосується відкриття народних шкіл, клопотань про заснування окремої єпархії та будівництва собору в Новомиргороді. Намагання Хорвата облаштувати церковне та освітнє життя краю можна розглядати як певний прояв національної свідомості генерала. Однак при цьому варто пам’ятати про особисті мотиви, які спонукали його до такого роду діяльності. Навіть тут Хорват чинив виключно з власних інтересів і не підтримував неви-

гідні для себе проекти, про що свідчать конфлікти з духовенством. Попри ту увагу, яку генерал приділяв питанням церковного устрою та освітнього життя в Новій Сербії, він залишався свавільним тираном, на якого постійно скаржились священники та вчителі. Зрештою, через незацікавленість вищих урядових та церковних кіл Хорвату так і не вдалося створити сербський національний осередок на території Російської імперії, а власними зловживаннями на посаді він лише прискорив процес скасування новосербської автономії.

Джерела та література:

1. Церовић Љ. Срби у України. – Нови Сад: Српско-українсько друштво, 2002. – 416 с.
2. Церовић Љ. Јован Хорват – вођ прве сеобе срба у Руско царство // Сеоба срба у Руско Царство половином 18 века. – С. 183–195.
3. Бажова А. П. Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в. / А. П. Бажова. – М.: Наука, 1982. – 288 с.
4. Центральний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2192. – Арк. 7.
5. Мокрицький О. В. Історія Новомиргородського району / О. В. Мокрицький. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2004.
6. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12070. – Арк. 13–14.
7. Арсеній, архимандрит. Софроній Добрашевич, архимандрит Новой Сербии // Киевская старина. – Т. X. – К.: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. – С. 276–304.
8. Костяшов Ю. В. Генерал Иван Хорват – сербский авантюрист на русской службе (вторая половина XVIII века) / Ю. В. Костяшов // Славяноведение. – № 2. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2012. – С. 34–41.
9. Шляховий К. Архимандрит Софроній Добрашевич та Новосербський монастир / К. Шляховий // Сеоба срба у Руско Царство половином 18 века. – С. 288–296.
10. Загоровский Е. Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке / Е. Загоровский – К., 1913. – С. 7–48.
11. Кирпичёнок А. И. Сербские поселения на Украине в середине XVIII века / А. И. Кирпичёнок. – СПб: Нестор, 2007. – 222 с.
12. Чернописький І. Причини асиміляції сербів в релігійно та мовно спорідненому середовищі / І. Чернописький // Сеоба срба у Руско Царство половином 18 века. – С. 346–358.
13. Канцелярія Новосербського корпусу / Упор. В. Мільчев, О. Посунько // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – С. 372.

14. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823 / А. Скальковский. – Одесса: Городская типогр., 1836. – Ч. 1. – 289 с.

15. Рачуница А. Разлози сеобе срба из Далмације у Руско Царство током 18. вијека // Сеоба срба у Руско Царство половином 18 века. – С. 60.

16. Прошение далматинского епископа С. Кончаревича Синоду о принятии российского подданства и предоставлении места службы // Бажова А. П. и др. Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.: Документы. – М.: Наука, 1984. – С. 241–242.

17. Прошение С. Кончаревича Синоду о принятии мер к ограничению распространения униатства в Далмации // Бажова А. П., и др. Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.: Документы. – С. 248–249.

18. Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. М. Посунько. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. – 80 с.

19. Костић М. Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија // Насеља и порекло становништва по архивским документика / Уред. Јован Цвијић. – Књ. 14. – Српски етнографски зборник. – Књ. 26. – Београд: Српска краљевска академија: Штампарија “Родолуб”, 1923. – 139 с.

20. Рамач Ј. Иселовање срба у Јужну Русију/Украјину средином 18. века и доселовање русина из Североисточне Угарске у Бачку – додирне тачке и разлике // Сеоба срба у Руско Царство половином 18 века. – Нови Сад, 2005. – С. 377–384.

Антон Ганул (Київ, Україна). Церковна та освітня політика Івана Хорвата в Новій Сербії

У статті здійснено спробу проаналізувати внесок Івана Хорвата у духовне життя Нової Сербії. Розглянуто питання будівництва церков та монастиря, відкриття народних шкіл, а також намагання заснувати окрему єпископську кафедру. Висвітлено відносини Хорвата з духовенством з цього приводу.

Ключові слова: Іван Хорват, Нова Сербія, церковна політика, освітня політика, архімандрит, єпархія.

Антон Ганул (Киев, Украина). Церковная и образовательная политика Ивана Хорвата в Новой Сербии

В статье сделана попытка проанализировать вклад Ивана Хорвата в духовную жизнь Новой Сербии. Рассмотрен вопрос строительства церквей и монастыря, открытия народных школ, а также стремления основать

епископскую кафедру. Освещены отношения Хорвата с духовенством по этому поводу.

Ключевые слова: Иван Хорват, Новая Сербия, церковная политика, образовательная политика, архимандрит, епархия.

Anton Hanul (*Kyiv, Ukraine*). **The Church and Educational Policy of Ivan Horvat in New Serbia**

The article attempts to analyze the contribution of Ivan Horvat in the clerical and educational life of New Serbia. The questions of church and monastery construction, the founding of public schools and attempts to establish the bishop's chair are considered in this article. Deals with the relations of Horvat and clergy in this regard.

Key words: Ivan Horvat, New Serbia, church policy, educational policy, archimandrite, eparchy.

Геннадій ШПИТАЛЬОВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477+470+571) : 355 “1711/1791”

**Місце ландміліції на українському
прикордонні XVIII ст.**

Історія Української ландміліції є важливим складником воєнної історії як українського, так і російського народів. Разом із цим у XVIII ст. для південного прикордоння України і Росії ландміліція як історичне явище має й більш широкий контекст. Багато у чому її вкоріненню на вітчизняному ґрунті передували прямі запозичення із військових практик інших держав і народів. Так, у країнах Західної Європи міліцією називали народне ополчення, яке збиралось у випадку воєнної небезпеки. Ландміліція (від нім. *land* – країна, край, земля і латин. *militia* – ополчення) являла собою прикордонне військо, сформоване із населення, що проживало на окраїнах держави. Ідея створення Української ландміліції належить царю Петру I.

Так, після повернення з Молдови Петро I відтягував виконання умов Прутського договору і розпочав підготовку до відновлення бойових дій проти османів. Ситуація для Росії була складною: татари вкупі із запорожцями постійно проводили диверсії на кордоні; заклики П. Орлика розхитували Гетьманщину; султан погрожував походом і цим відтягував сили росіян зі шведського фронту. Це змусило царя спішно формувати допоміжні напіврегулярні військові формування. На початку 1712 р. головнокомандувач в Україні генерал-фельдмаршал граф Б. П. Шереметьєв зосередив під Києвом регулярні полки, що повернулися з Пруту. Це угруповання військ дістало назву Головного обсерваційного (спостережного) корпусу. Південний кордон обороняли два окремі регулярні корпуси під командуванням генерал-майора графа П. Апраксіна і генерал-майора І.-Б. Вейсбаха. Козаки гетьманського регіменту тримали пости по лівому березі Дніпра від Києва до Переволочни. Пости слобідської козацької бригади стояли у верхів'ях р. Са-

мари і Кальміусу. Крім того, для захисту великоросійської України цар викликав із центральних губерній колишніх рейтарів і дворян “*соменной службы*”, які під проводом боярина князя М. Г.Ромодановського зосередилось під Путивлем. У Київській провінції, а також на Гетьманщині і Слобожанщині було розквартировано 10 піхотних гарнізонних полків Української дивізії, сформованої із “*людей старых служб*” південних провінцій Росії. У Бахмутській провінції службу ніс окремий гарнізонний батальйон. Крім того, для підкріплення Української дивізії, за наказом царя, на території Гетьманщини і Слобожанщини “*для сохранения внутреннего спокойствия*” було розквартировано Український корпус, котрий налічував 11 драгунських польових полків. На кордоні драгунські команди корпусу розташувались позаду козацької лінії форпостів [36, с. 79–81].

Наприкінці 1712 р. турецький султан Ахмед III вдруге оголосив війну Петру I. Оттоманська Порта задумала примусити царя віддати Україну (Правобережжя, Лівобережжя і Запорозжя) і створити там союзну Туреччині і Криму козацьку державу під булавою П. Орлика. У російській верхівки не було впевненості в тому, що Гетьманщину вдасться утримати під своїм контролем: очікували на удар усієї турецької армії по Києву, потужні диверсії татар на Слобожанщину і перехід гетьманських козаків під протекцію султана. Тож у грудні 1712 р. цар повелів Сенату за прикладом ландміліції С.-Петербурзької губернії (сформованої із синів людей старих служб Новгородського розряду) зібрати “*на Украине*” (в Белгородському і Севському розрядах) 6-10 тис. ополчення для гарнізонної служби. Місцем служби цього ополчення мали стати фортеці Київської губернії. Жалування “*ландмилицам*” (ландміліціонерам) Київської губернії визначили таке ж, як і гарнізонним піхотинцям. 2 лютого 1713 р. Сенат поклав виконання царського указу на київського генерал-губернатора князя Д. М. Голіцина [2, с. 70–71, 260–262, 302–303].

Ландміліція Київської губернії комплектувалась із п’яти старих піхотних полків, двох гарнізонних і двох стрілецьких полків, “*скасованных за излишеством*”. До цих полків Сенат наказав додати рекрутів із числа синів колишніх військових різночинців Белгородського і Севського розрядів. Київська і Азовська губернії мали виставити 7000 молодиків віком від 15-ти до 30-ти років (по 3500 осіб кожна). На середину травня зібрали 5905 новобранців, з яких сформували три полки: І. Хрипунова, Г. Сухотіна і полк царевича Олексія Петровича (цим полком

командував майор І. Отяєв). Навчання новобранців покладалось на обер- і унтер-офіцерів скасованих полків. У Ніжинському армійському магазині новобранці отримали зброю, амуніцію і рекрутські однострої. Всього ж до кінця літа було сформовано 8 ландміліцьких полків різного складу (більшість з них перебувала у стані комплектування). Загальна чисельність ландміліціонерів сягала близько 11 тис. чол. [30, с. 14–16].

Формуючи ландміліцію, Петро I розраховував влити 4 гарнізонні полки Київської провінції до складу корпусу Б. П. Шереметьєва, а на зміну їм прислати гарнізонні полки із Белгородської, Севської і Воронезької провінцій. Натомість гарнізонну службу у цих трьох провінціях мала нести новостворена ландміліція. Втім, восени 1713 р., після замирення царя із султаном, потреба у ландміліції відпала. Д. М. Голіцин відібрав із ландміліції кращих солдатів скасованих піхотних полків, звів їх у два окремі полки і відрядив у віддалені українські фортеці (до Білої Церкви і Бахмута). Решта солдатів і стрільців пішли на докомплектування гарнізону Печерської фортеці. Новобранців було використано на роботах з ремонту укріплень Старокиївської фортеці, а у наступні роки час від часу їх збирали для лагодження фортифікаційних споруд Київської провінції [31, № 340–353].

Новий кордон Росії з Османською імперією було розмежовано у 1714 р. Оскільки запорозькі землі відійшли Кримському ханству, прикордонною територією стали лівобережний Полтавський, слобідські Ізюмський і Харківський полки, а також Бахмутська провінція і Область Війська Донського. Упродовж двох наступних десятиліть (до 1735 р.) прикордонні українські землі періодично зазнавали грабінницьких нападів з боку ногайців – всупереч застереженням хана набіги чинили загони окремих беїв. Крім того, в Україну продовжували проникати агенти П. Орлика (діяли до 1740 р.).

Переможне завершення Північної війни розв'язало руки молодій Російській імперії на півдні. Проголошений наприкінці 1721 р. імператором і “*Отцом Отечества*”, Петро I Великий планував розширити межі своєї держави за рахунок прикаспійських територій, закріпити свої позиції у Персії і взяти під свою руку православні народи Закавказзя. Крім того, російський самодержець не полишав ідею стати у найближчому майбутньому протектором придунайських і балканських православних народів. (При цьому долю Кримського ханства можна було легко передбачити). У 1722 р. імператор особисто повів свої війська до Персії. У свою чергу, Оттоманська Порта, захищаючи власні

інтереси на Кавказі та у Персії, вирішила завдати росіянам превентивного удару силами кримського хана. Перед російським урядом постало питання надійного прикриття кордону з боку південних степів.

Для створення додаткового прикордонного війська Петро I вирішив залучити не охоплених реформами однодворців південних провінцій, а саме: Орловської, Белгородської і Севської провінцій Київської губернії, а також Воронежської, Єлецької і Тамбовської провінцій – Азовської губернії. На початку грудня 1722 р. Сенат розробив положення про ландміліцію. Новосформованим полкам Військова колегія збиралась видати списані польовими військами мундири, озброєння та амуніцію. Платню ландміліція мала отримувати таку саму, як і гарнізонні війська (полки 2-го розряду). Навчання ландміліціонерів покладалось на відставних офіцерів. У 1723 р. на *“Великоросійской Україні”* однодворців і низових служилих людей старої служби налічувалось 333 795 душ чоловічої статі. 4 квітня 1723 р. Петро I видав указ про покладення на ці категорії населення подушної податі, за яким вони, окрім щорічного восьмигривенного (80 коп.) подушного збору, покладеного раніше на утримання драгунських полків Українського польового корпусу, мали сплачувати додатковий щорічний чотиригривенний (40 коп.) ландміліцький збір. В імператорському указі говорилося, що за рахунок чотиригривенного збору мали створити *“ландмилицию конную, и сделать их столько, сколько денег сих будет; а жалованья рядовым по 6 рублей в год безпеременно, ... и быть им нерегулярными”* [4, № 3994, 4131]. Слідом Сенат видав указ, за яким дві третини ландміліції мали бути озброєні фузеями і палашами, а решта – парюю пістолетів і списом (на зразок колишніх рейтарів і копійщиків). У квітні 1723 р. було оголошено про формування в Україні армії і визначено порядок її фінансування за рахунок населення Київської і Азовської губерній. Імператорським указом від 29 квітня 1723 р. головним командиром над регулярними і нерегулярними військами *“Украины”* (Белгородського і Севського розрядів), Слобожанщини, Гетьманщини і Донської області призначався генерал-аншеф князь М. М. Голіцин. Ландміліція мала перебувати у безпосередньому віданні головного командира. Відтак чотиригривенний ландміліцький збір мав надходити безпосередньо до канцелярії М. М. Голіцина. У 1725 р. восьмигривенний оклад для однодворців було знижено на гривну (відтоді вони мали сплачувати по 11 грн. з кожної душі чоловічої статі [18, с. 312–314, 319–320]).

У травні 1723 р. М. М. Голіцин почав формувати п'ять кінних ландміліцьких полків. Із п'яти полків два були регулярними (А. Геніна

і С. Карамзіна), а три – нерегулярними (майора А. Кігіча, майора А. Дунаї, майора П. Аксакова). Обер-офіцерами в регулярні полки призначили драгунських унтер-офіцерів, а в нерегулярні полки – колишніх гусарських офіцерів (із числа волохів і сербів). Офіцерські посади у полках були такі: у регулярному полку із штаб-офіцерів полковник, підполковник і майор, а в ротах – капітан, поручик і прапорщик; у нерегулярному полку – полковник, в ротах капітан і хорунжий, а замість унтер-офіцерів – урядники. Обер-офіцери регулярних полків отримували гарнізонне жалування, а нерегулярних – “*против их* (регулярних) *вполь*” [5, № 4138, 4191, 4195, 4205, 4223].

На 1725 р. ландміліція складала розряд поселенських військ. Чисельність ландміліції становила 6282 особи. Солдатська служба в ландміліції мала тривати 15 років. Ландміліціонери відбували службу в літню пору (з початку травня до кінця жовтня, коли у полі була трава коням). В зимовий час, у випадку загрози татарського набігу, ці полки мали виходити на вказані місця для прикриття небезпечних ділянок. Нерегулярні полки прикривали кордони Слобожанщини, а регулярні – по черзі несли службу під Києвом. Командування ландміліцією було доручено генерал-лейтенанту графу О.-Г. Дугласу. Полкові ландміліцькі управи знаходились у шести містах: в Орлі – полку князя І. Львова, в Севську – полку С. Карамзіна, в Курську – полку А. Кігіча, в Путивлі – полку А. Дунаї, в Рильську – недокомплектованого полку капітана Буніна, у Брянську – недокомплектованого полку капітана Іваненкова [5, № 4539, 5196; 31, № 363–367].

6 листопада 1727 р. указом Петра II, оголошеним Сенату через Верховну таємну раду, ландміліцькі полки, разом із польовими і гарнізонними полками, отримали назви від міст, де комплектувались. Так у складі російської армії з’явилися полки – Орловський (Львова), Севський (Карамзіна), Курський (Кігіча, прописано Кішчева), Путивльський (Дунаї, прописано Дуніна), Рильський (Буніна), Брянський (Іваненкова). За указом Верховної таємної ради від 19 травня 1729 р. з однодворницького населення почали набирати людей до нових полків, число яких вирішено було довести до десяти [3, с. 684, 688, 690].

Кардинальна розбудова ландміліції розпочалась у 1730 р. Навесні 1730 р. племінниця покійного імператора Петра I Великого герцогиня курляндська Анна (дочка царя Іоанна V), посівши російський престол, відразу ж узяла курс на підкорення Кримського ханства і здобуття Росією виходу до Чорного моря. У зв’язку із цим Сенат вирішив про-

довжити справу збільшення південної (української) групи військ за рахунок однодворців. Наприкінці 1730 р. Сенат постановив сформувати Закамську ландміліцію у складі трьох кінних і одного піхотного полку, а також збільшити удвічі число українських ландміліцьких полків, з яких 16 мали бути кінними, а 4 піхотними. Закамська ландміліція мала формуватися із однодворців Казанської і Астраханської губерній. Полки, сформовані із однодворців Белгородської і Воронежської губерній, почали офіційно іменувати Українською ландміліцією [33, с. 121–125].

15 січня 1731 р. Сенат затвердив штати ландміліцьких полків і видатки на їхнє утримання. Усі нові полки мали бути регулярними. Відповідальним за формування і забезпечення ландміліцьких полків (як українських, так і закамських) було призначено сенатора генерал-майора О. Тараканова. На службу брали одного рекрута із 23-х душ чоловічої статі. Однодворці відбирались на ландміліцьку службу *“с жеребья или уставя между собой очередь”*. Однодворці чоловічої статі, котрих оминала ландміліцька служба, мали сплачувати подушний оклад у розмірі 11 гривень, розділений, як і раніше, на семигривенний і чотиригривенний збори. Семигривенний збір, котрий до того знімався на утримання Українського драгунського корпусу, пішов на Українську ландміліцію. Суми із семигривенного збору пішли на закупівлю ландміліцьким полкам провіанту, фуражу, військового реманенту і спорядження, а чотиригривенний збір – на закупівлю коней і виплату жалування служилим чинам. Грошове жалування штаб- і обер-офіцерам було визначене гарнізонне, а урядникам і рядовим – по 6 крб. на рік. Озброєння ландміліціонерам мали видавати, як і раніше, списане в цейхгаузи з регулярних полків. Коней мали купувати по ціні підйомних (обозних) по 8 руб. за голову. Власники, із числа однодворців, продавали в полки селянських коней *“местных пород”*. У 1734 р. було вирішено купувати у однодворців найкращих коней за рахунок державної казни і налагодити їх розведення при полках. З 1736 р. стройових коней почали купувати по 10 руб., з тим, щоб перемяти через кожні 10 років [6, № 5673, 5826, 5945, 5946, 5950, 5997, 6129; 15, с. 215, 219].

Нові полки Української ландміліції формувались під керівництвом генерал-майорів Гейна та Генденрейха. До осені 1732 р. формування 14-ти нових полків завершилось. Нові українські ландміліцькі полки отримали назви від міст, де формувались: Белгородський, Бельовський, Борисоглібський, Валуйський, Воронежський, Єлецкий, Єфремівський, Козловський, Лівенський, Новооскольський, Рязький, Слобідський,

Старооскольський, Тамбовський. За старими полками залишили попередні назви. У грудні 1732 р. Сенат постановив, що піхотними мають бути Бельовський, Борисоглібський, Рязький і Слобідський полки [6, № 5903, 6227, 6250, 6279; 27, с. 105, 115].

Створення Закамської ландміліції і збільшення Української відбувалось одночасно із будівництвом прикордонних укріплених ліній: Ново-Закамської і Української. Особлива увага уряду приділялась Українській лінії. Наприкінці квітня 1730 р. президент Військової колегії генерал-фельдмаршал князь В. В. Долгоруков відрядив на російсько-турецький кордон свого колезького радника генерал-майора А. Дебриньї, котрий мав провести топографічну розвідку місцевості між Дніпром і Сіверським Донцем. Наприкінці року А. Дебриньї подав на розгляд Сенату план будівництва укріпленої лінії, котра мала пролягати від гирла Орелі до гирла Лугані по прикордонній смузі Полтавського, Харківського та Ізюмського козацьких полків і Бахмутської провінції. Упродовж березня–травня 1731 р. було видано низку іменних імператорських і сенатських указів про будівництво лінії, названої “Українською”.

У вітчизняній історичній науці досі вважалося, що спорудженням Української лінії “*Матерь Отечества*” імператриця Анна Іоаннівна стала на захист Гетьманщини і Слобожанщини. Сама назва “Українська лінія” навіювала на дослідників думку, що начебто російський уряд витратив стільки коштів і задіяв таку силу-силенну трудових ресурсів, аби прикрити прикордонні козацькі полки від наскоків ногайських грабіжників. Тоді виникають наступні питання. А для чого існують ті самі козацькі полки? І що то за полки, якщо не можуть дати ради окремим кочівницьким бандам, котрі вчиняють грабунок всупереч застереженням хана? Ну а Український драгунський корпус (розквартирований на Гетьманщині) навіщо? Насправді ж будівництво такої лінії було потрібне для надійного прикриття верфей Брянського і Тавровського адміралтейств, де з 1723 р. будувалися судна для Дніпровської і Донської військових флотилій. (Тодішній генералітет ще пам’ятав, як у 1712–1713 рр. татари проривалися під Воронеж, Лівни і Курськ). Ну а те, що лінію назвали Українською, означає лише те, що на ній мали нести службу однодворці белгородської і севської “україн”. Саме однодворців “*низовых украинских городов*” вищі імперські кола вважали українцями.

Керівником будівництва Української і Закамської ліній було призначено сенатора О. Тараканова. Обидві лінії являли собою ланцюг

польових фортець, зв'язаних суцільним валом і ровом. Інженерне забезпечення робіт на Українській лінії покладалось на генерал-майора А. Дебрінї, а на Закамській – на генерал-майора І.-Л. Любераса фон дер Потта. 15 січня 1731 р. Сенат видав О. Тараканову інструкцію про поселення на Українській лінії записаних в ландміліцію однодворців Белгородської і Воронежської губерній. Решта однодворців обох губерній мала ту лінію будувати. Проте швидко стало зрозуміло, що силами самих лише однодворців такої лінії не спорудити. Поселення на лінії ландміліцьких полків відклали до завершення її будівництва. Інструмент, підводи, людей і матеріали для будівництва мали забезпечити польові і гарнізонні полки, розквартировані в Київській, Белгородській і Воронежській губерніях. На будівництві, крім однодворців, задіяли також козаків і посполитих Гетьманщини та Слобожанщини. Справи з мобілізації матеріальних і трудових ресурсів Гетьманщини і Слобожанщини було доручено командирю Українського драгунського корпусу генералу від кавалерії І.-Б. Вейсбаху, головна квартира якого була у Полтаві. Імператриця наділила І.-Б. Вейсбаха необмеженими повноваженнями – він міг висувати гетьманові Данилу Апостолу і слобідським полковникам будь-які вимоги стосовно робочої сили і матеріалів. О. Тараканов отримав такі самі повноваження стосовно белгородського і воронезького губернаторів. У грудні 1731 р. імператриця призначила І.-Б. Вейсбаха на посаду київського генерал-губернатора. На нього ж було покладено командування Українською ландміліцією і головне управління будівництвом Української лінії. Основні будівельні роботи на Українській лінії тривали впродовж 1731–1732 рр. За цей час вздовж правого берега Орелі (притока Дніпра) і Берестової (притока Орелі), а також лівого берега Береки (до місця її впадіння в Сіверський Донець), вдалось звести укріплену лінію, котра прикрила з півдня Полтавський і Харківський козацькі полки. Укріплена лінія являла собою вал реданного типу із сухим ровом, що простягався на 268 верст від Дніпра до Сіверського Дінця. За рахунок “*излома*” лінії реальна довжина валу склала понад 400 верст. До кінця 1732 р. від Сіверського Дінця до Дніпра на лінії було побудовано 16 фортець: Донецьку, Бузову, Кисільську, Лузову, Берецьку, Троїцьку, Св. Параскеви, Дев'яту, Св. Іоанна, Десяту, Крутояцьку, Дріїцьку, Нехворощську, Маячківську, П'яту і Шосту. Фортеці Св. Іоанна і Св. Параскеви були названі на честь батька і матері імператриці Анни [37, с. 66–68].

Усі лінійні фортеці являли собою фельдшанці (прямокутні чотирихобастіонні ретраншементи). Дистанції між фортецями становили

20–30 верст. На цих дистанціях позаду валу побудували 49 редутив. У лісистих ділянках будівництва не велось. Обмежились влаштуванням засік. Річки, струмки і яри, котрі перетинали лінію, перегородили спеціальними загородами із паль (з тим, щоб ті не перешкождали протоку води). Поверх загород влаштували мостові переходи, які з обох боків прикривались люнетами закритого типу. У люнетах і редутах знаходились двоповерхові дерев'яні блокгаузи. Ці блокгаузи призначались для проживання форпостних команд і кругової оборони; другий поверх мав бійниці для ведення рушничного вогню. Розміри того чи іншого блокгаузу залежали від чисельності команди форпосту. На озброєння лінії артилерією Військова колегія виділила 180 полкових (3-фунтових) гармат і 30 польових (6- і 8-фунтових): всього 210 одиниць. Фортеці мали по 4 гармати, а редути і люнети – по одній. (Польові гармати знаходились у цейгаузі на випадок участі ландміліцьких полків у походах). В межах лінії залишилися укріплені городки Полтавського полку – Орлик, Царичанка, Китайгород, Маячка і Нехвороща, де прикордонну службу несли місцеві козаки [28, с. 68–73, 715–716, 343].

Вступивши у війну за “польську спадщину” (1733–1735), російський уряд тимчасово відклав будівництво другої ділянки лінії, яка мала пролягати від гирла Береки до гирла Лугані. На тій ділянці знаходились Ізюм, Тор, Бахмут, Цареборисів, Ямпіль, Райгородок, Маяки і Святогірський монастир. Таким чином, шлях на Воронеж, біля якого розташувалось Тавровське адміралтейство, залишився без прикриття. Виходить, що прикрили лише Полтавщину і Харківщину, а зовсім не ту ділянку, яка мала першочергове стратегічне значення. (Маємо зауважити, що незабудована ділянка і справді могла почекати. Місцевість на кордоні Ізюмського полку була ліистою і до того ж прикривалась старою Ізюмською лінією, на якій несли прикордонну службу слобідські козаки, а соляні варниці в пустельній Бахмутській провінції були обнесні шанцями і охоронялись окремим Бахмутським батальйоном).

Упродовж 1732–1734 рр. на Українській лінії було поселено 9 полків: 5 кінних – Єфремівський, Козловський, Лівенський, Орловський і Тамбовський, а також 4 піхотних – Більовський, Борисоглібський, Рязький і Слобідський. Щоправда, спочатку на побудованій ділянці лінії планувалося поселити 2 піхотні і 7 кінних полків, а на новій ділянці, яку мали завершити до кінця 1737 р. – 2 піхотні і 9 кінних. Утім, О. Тараканов поспішив якомога скоріше спровадити на кордон бідняків-піхотинців, для яких у дистриктах не могли знайти жодного застосу-

вання. Сталося це невдовзі після того, як генерал-фельдмаршал Х. А. Мініх (він же Б.-К. фон Мюніх) змінив на посаді президента Військової колегії князя В. В. Долгорукова. Таким чином, у межах дистриктів залишалось 11 кінних полків. Влітку вони відбували табірні збори і використовувались лише у разі воєнної необхідності. Через війну з Туреччиною, яка розпочалась у 1736 р., будівництво нової ділянки Української лінії відклали на невизначений час [37, с. 69–70].

У 1732 р. на пропозицію Х. А. Мініха усі справи з будівництва Української і Закамської ліній, а також справи із комплектування і забезпечення ладміліцьких полків, Сенат передав у відання Військової колегії. Для провадження цих справ при Канцелярії Військової колегії було створено “*Ландмилицкое повѣтьє*”. У 1733 р. фінансові справи ландміліції були передані Сенатом до Генерального крігс-комісаріату Військової колегії. За собою Сенат залишив лише справи по відведенню полкам лінійних земель і поселенню на них однодворців. Навесні 1735 р. для ведення земельних і господарчих справ Української лінії було створено Ландміліцьку комісію, котра розмістилась у містечку Водолаги (у 18-ти верстах на північ від фортеці Св. Параскеви) [1, с. 337; 23, с. 129–131].

Восени 1735 р., після смерті І.-Б. Вейсбаха, головним командиром в Україні було призначено генерал-лейтенанта М. Леонтєва. Київським генерал-губернатором став заступник І.-Б. Вейсбаха (колишній віце-губернатор) генерал-лейтенант граф В. Шереметьєв. Командиром Української ландміліції і Української лінії офіційно було призначено сенатора генерал-майора О. Тараканова. Наприкінці 1735 р. фортеці Української лінії отримали нові назви: Донецьку фортецю перейменували на фортецю Св. Петра, Бузову – на Тамбовську, Кисільську – на Св. Михайла, Лузову – на Слобідську, Березьку – на Св. Олексія, Троїцьку – на Сфремівську, Дев’яту – на Орловську, Десяту – на Бельовську, Крутояцьку – на Св. Федора, Дріїцьку – на Козловську, Нехворощську – на Рязьку, Маячківську – на Василівську, Шосту – на Лівенську, П’яту – на Борисоглібську. При цьому назви фортець Св. Михайла, Св. Олексія, Св. Федора і Св. Петра були дані в пам’ять царів династії Романових. Попередні назви збереглись лише за фортецями Св. Іоанна і Св. Параскеви. Решту фортець було названо іменами поселених в них полків, крім Василівської, котру перенесли від м. Маячки до с. Василівки (на ділянці, котра належала Маячківській сотні Полтавського полку). Починаючи з 1736 р. в усіх документах і на всіх мапах фігурують нові

назви фортець. У кінцевому вигляді (на 1737 р.) на Українській лінії налічувалось 16 ландміліцьких фортець, 1 капонір, 56 редутів і 107 люнетів. Недоліком переважної більшості лінійних фортець було те, що в них не можна було влаштувати провіантських складів; у погребах стояла вода, а навесні піднімалася “до *двох аршин*”. Припаси доводилося підвозити із армійських магазинів, влаштованих на Гетьманщині і Слобожанщині [24, с. 14–23; 28, с. 74–77].

Для забезпечення приписаних до лінії ландміліцьких полків землею та угіддями у Полтавського і Харківського козацьких полків відрізали суміжні з лінійним будівництвом ділянки. Позаду лінії для ландміліціонерів було відведено суцільну смугу шириною в 30–40 верст. При цьому усі козацькі поселення перед лінією були знесені, а мешканці переселені вглиб кордону. Гетьманський уряд став на захист інтересів Полтавського полку і так, задарма, земель не віддавав. Борисоглібський, Лівенський і Рязький полки залишилися без наділів та угідь. Їх поселення відбулось лише на папері. Відтак, ці полки на лінії лише несли службу, а господарство вели у своїх губерніях. (Справи з відмежування земель цим полкам тяглися аж до 1746 р. і завершилися не на користь ландміліції). На землях інших поселених полків до 1736 р. було засновано 22 лінійні слободи, де проживали ландміліціонери разом зі своїми сім'ями. Крім того, із Белгородської і Воронежської губерній на Лінію переселили розкольницькі сім'ї. (З місцевими козацькими родинами однодворці і розкольники не родичалися, кожна громада жила своїм укладом) [15, с. 241, 244].

Справа із переселенням на Українську лінію родин ландміліціонерів йшла дуже кволо. Причин цьому було декілька. По-перше, лінійні слободи постійно були під загрозою нападу з боку ногайського степу. По-друге, помешкань для проживання родин не було, оскільки однодворці не вмiли будувати мазанок; доводилось заготовляти будівельний матеріал у брянських і воронезьких лісах, а потім доправляти його на лінію. По-третє, відряджені на будівельні роботи робітники-однодворці масово ухилялись від посилок або тікали відразу ж після прибуття на лінію. У 1732 р. Кабінет міністрів імператриці вирішив прикріпити до ландміліціонерів підпомічників. Однак примусити однодворців масово записуватися у підпомічники не вдалося. Сенат погодився з тим, що роль підпомічників мають виконувати лише дорослі члени родин або найближчі родичі ландміліціонерів. Натомість дистрикти поселених полків мали щовесни відряджати на лінію сезонних робітників для

польових робіт на ділянках ландміліціонерів. З 1733 по 1742 р. до поселених полків було відряджено згідно з чергою 120 760 однодворців із власним реманентом і кіньми. Робітники працювали від початку квітня до кінця вересня, за що отримували по 3 руб. платні (50 коп. на місяць) і казенний провіант на час робіт. За впадих на цих роботах або забраних у полки коней надавалась компенсація у розмірі 4 руб. [7, № 8787; 34, с. 49].

У жовтні 1735 р. Росія розпочала воєнні дії проти Криму. Командувач військ в Україні генерал-лейтенант М. Леонт'єв залучив для походу на півострів Український драгунський корпус, непоселені ландміліцькі полки, частину малоросійських і слобідських козаків, а також запорожців, які у жовтні 1734 р. повернулись в російське підданство. (Оголошення Росією війни Туреччині відбудеться лише 12 квітня 1736 р.). З листопада 1735 по травень 1736 р. поселені ландміліцькі полки, очолювані О. Таракановим, стояли на лінії. Бахмутську провінцію і прикордонні городки Ізюмського полку взимку захищали розквартировані у тій місцевості 3 польові піхотні полки, а в травні на ту ділянку виставили бекети художі слобідських і малоросійських козаків (не здатних до походу) і влаштували сигнальні маяки [16, с. 69–70].

На початок 1736 р. уряд остаточно визначився, що Українська ландміліція складатиме *“особливий”* (окремий) корпус. 19 березня 1736 р. імператриця підписала указ *“О учреждении Украинского Ландмилицкого корпуса, и о правилах, для устройства оного предложенных”*. На той час Генденрейх помер, а Гейна і Тараканова відрядили до діючої армії. Командиром Українського ландміліцького корпусу (з постійним перебуванням при лінії) імператриця призначила сенатора генерал-лейтенанта князя Г. Урусова. В розпорядження командира корпусу Військова колегія відрядила щойно прийнятих на російську службу генерал-майорів Мейделя і Радінга, котрі були знавцями *“шведских и финляндских пограничных регул”*. Також у корпусі були два бригадири *“из числа полковничья”*, котрі мали перебувати на визначених їм дистанціях, кожен при своєму полку. У Бельовській фортеці було розміщено Канцелярію корпусу, котра налічувала 30 служителів в обер- і унтер-офіцерських чинах, а також Генеральний ландміліцький військовий суд. Українська укріплена лінія набула статусу окремої адміністративно-територіальної одиниці з підпорядкуванням київському генерал-губернатору. При цьому Г. Урусов мав узгоджувати свої дії із головною особою у краї – князем О. Шаховським (сенатор, генерал-аншеф;

після смерті гетьмана Данила Апостола правитель Малоросії з губернаторським рангом, командир гетьманських і слобідських полків). Господарські питання поселених на лінії полків залишились у віданні белгородського і воронезького губернаторів [15, с. 214–242; 33, с. 126–127].

До 1736 р. мундирне забезпечення корпусу залишалось незадовільним. Жодних термінів використання мундиру ландміліцькими полками не надавалось. А щоб ландміліція мала належний вигляд, Головний комісаріат Військової колегії дозволив полкам шити мундири власним коштом. Втім, пошити мундири були спроможні лише кінні полки. Піхотні ж полки являли собою жалюгідне видовище. На початку 1736 р. Військова комісія постановила, що ландміліція має забезпечити себе мундиром за власний рахунок. На зібранні генералітету і полковників Українського ландміліцького корпусу було ухвалено, що колір кафтанів ландміліціонерів має бути не синім і не зеленим, як в армійських полках, а білим з червоними обшлагами. Корпус отримав нове озброєння з належною амуніцією. Стараннями графа Х. А. Мініха мундирне забезпечення і озброєння ландміліції було приведено у відповідність до армійських польових полків. Кількісний склад Українського ландміліцького корпусу на 1736 р. становив 21 312 чол. [26, с. 90–91, 127, 132–133].

На початку 1736 р. російські війська, котрі призначались для дій проти Туреччини і Кримського ханства, були поділені на дві армії – Дніпровську і Донську. Дніпровська армія, очолювана генерал-фельдмаршалом Х. А. Мініхом, призначалась для походу на Кримський півострів. Донська армія під проводом генерал-фельдмаршала графа П. П. Лассі мала оволодіти Азовом. Напередодні літньої кампанії Х. А. Мініх включив Український ландміліцький корпус до складу Дніпровської армії. Число людей, задіяних у поході від поселених і непоселених полків, було нерівномірним. У Кримському поході було задіяно 10 709 ландміліціонерів: із них 8336 кінних і 2373 піших. Решта людей залишилась на лінії. У наступні літні кампанії Х. А. Мініх залучав до складу Дніпровської армії дев'ять правофлангових кінних полків (котрі на час війни були розписані по лінії від фортеці Св. Параскеви до Дніпра). Шість лівофлангових кінних полків (котрі під час війни несли службу від фортеці Св. Параскеви до Сіверського Дінця) з кінця 1736 р. підпорядковувались головнокомандувачу Донської армії генерал-фельдмаршалу П. П. Лассі. Впродовж літніх кампаній 1737–1739 рр. ці полки у складі Донської армії тричі ходили на Кримський півострів.

Щоліта на лінії залишався один кінний полк і третина від усього складу піхотних полків. При цьому більша частина ландміліцької піхоти, включаючи безкінних солдатів від кавалерійських полків, несла службу в ретраншементах Придніпровської лінії (котра являла собою ланцюг прибережних ретраншементів і форпостів по обох берегах Дніпра від Переволочни до Очакова для прикриття стоянок суден гребної флотилії), а окрема команда входила до складу гарнізону Очакова (листопад 1737 – серпень 1738). Місця поселених ландміліціонерів, котрі вирушали із армією у похід, заступали підпомічники. Так, весною 1737 р., “для закриття Украинской линии”, з Белгородської і Воронежської губерній було відряджено 17 тис. підпомічників [19, с. 358, 472, 486, в Прим. с. 106–107; 20, с. 43, 130–135].

Уже у ході бойових дій 1735–1736 рр. стало очевидним те, що кінні полки Українського ландміліцького корпусу не можна використовувати як регулярну кавалерію. Взимку ландміліцькі кінні підрозділи підкріплювались легкокінними командами малоросійських і слобідських козаків. Для ліквідації проривів кордону супротивником із польових драгунських і кірасирських полків, котрі перебували на зимових квартирах на незначному віддаленні від кордону, формувалися мобільні з’єднання (по кілька полків кожне). Прикордонна і армійська розвідка спочатку покладалась на запорожців, але російське командування не надто їм довіряло. Через це Військова колегія суттєво розширила Гусарський корпус, котрий дислокувався у Торі. Так, на 1737 р. було утворено Сербський полк під командуванням підполковника І. Стоянова і Угорський полк під командуванням полковника Д. Кумінга. Упродовж 1738 р. із родовитих грузинських емігрантів сформували Грузинську гусарську роту князя М. Даудова. На кінець війни Гусарський корпус російської армії становив понад 1000 осіб. На зразок Гусарського корпусу у 1738 р. зусиллями полковника князя К. Кантемира було створено легкокінний Волоський корпус чисельністю 300 осіб [22, с. 58; 25, с. 47, 59].

В умовах, які склалися на момент закінчення Кримського походу 1736 р., під захист Української лінії і кор-де-резервів змушені були перейти запорозькі козаки. До кінця листопада їх укріплені поселення розкинулись на правому березі р. Самари. На наполягання Х. А. Мініха Запорозький Кіш зобов’язався утримувати в Нижньому Подніпров’ї Нову “Підпільненську” Січ (на р. Підпільній – правій притоці Дніпра). Запорозька громада власними силами звела довкола не укріпленої доти Січі вал з ровом. Для підкріплення Січі силами польових армійських

команд було зведено Новосіченський ретраншемент, розрахований на один батальйон гарнізону. Нова Січ і Новосіченський ретраншемент примикали одне до одного і являли собою єдиний оборонний комплекс. (При цьому запорожці відмовились від робіт зі зведення ретраншементу, що викликало недовіру до них з боку російського генералітету) [16, с. 41–43].

Низка дослідників зазначає, що із поверненням Війська Запорозького низового під протекцію російської корони функціонування Української укріпленої лінії багато в чому втрачало сенс, бо, мовляв, запорожці знову прикривали Україну, як чинили те до 1709 р. Але річ у тім, що до жовтня 1739 р., коли у Белграді між Росією і Туреччиною було укладено мирний договір, запорозькі землі *de jure* належали кримському хану. Упродовж усієї війни запорожці змушені були тулитися поближче до Української лінії, а ті, хто мав родичів на Гетьманщині і Слобожанщині, ходили на зимові квартири за лінію. На Самарі осіли лише можливі запорожці та старшини, котрі мали худобу і були спроможні вести господарство. На Січі разом із кошовою старшиною залишалось у крайньому разі 2 тис. козаків, переважно безпритульних дідів-сіромах і хлопців-сиріт, яким нікуди було подітися. Та, як засвідчили події, верховні правителі Криму не були зацікавлені у розоренні запорозьких поселень, а намагались прихилити Кіш на свій бік [35, с. 5, 10–11, 23].

Загроза татарських нападів на Гетьманщину і Слобожанщину була лише у двох випадках, а саме: 1) за відсутності головних сил армії під час походів; 2) у зимовий період, коли річки були скуті льодом і для татар не було жодних перепон. Захист прикордонних поселень Ізюмського полку і Бахмутської провінції покладався на Донську армію. В поселеннях по правому березі Сіверського Дінця (від гирла Береки до гирла Лугані) фельдмаршал П. П. Лассі залишив 6 польових піхотних полків, а в Ізюмі, Торі і Бахмуті розташував по одному гарнізонному піхотному полку Воронежської губернії. У степу на чатах стояли козаки Ізюмського полку та Чугуївська кінна команда. Впродовж осені за проектом інженер-майора Єропкина на недобудованій ділянці Української лінії силами польових піхотних полків та ізюмських обивателів було влаштовано засіки, а на відкритій місцевості – зведено редути, блокгаузи і форпости із сигнальними маяками. Організація будівельних робіт була покладена на генерал-квартирмейстера Донської армії генерал-майора П. де Брінї і воронезького віце-губернатора бригадира О. Д. Лукіна. У листуванні генералітету ця укріплена ділянка кордону іменува-

лась Заукраїнською лінією. Від гирла Лугані і до Азова на форпостах стояли козаки верхнього Дону. Козаки нижнього Дону проводили дальні роз'їзди від Азова до Молочних Вод [16, с. 189–211].

Упродовж війни війська кримського хана кілька разів проривалися в Україну. Так, 11–12 серпня 1736 р. численний загін буджацьких татар у придніпровському районі Полтавського полку перейшов обмілілий Дніпро по бродах, косах та островах і пошарпав прибережні козацькі селища. 28–29 жовтня 1736 р. Українську лінію в районі фортець Св. Михайла і Слобідської перейшло кілька тисяч татар, які були відігнані у степ силами сусідніх ландміліцьких команд. 12–14 лютого 1737 р. 40-тисячна орда на чолі з ханом Фетіхом-Гіреєм II вдерлась на Гетьманщину, перейшовши на лівий берег Дніпра по льоду в районі Переволочни, і завдала чимало шкоди Полтавському полку. 15–16 лютого 1738 р. кримський хан Менглі-Гірей II із 40-тисячною ордою підійшов до Української лінії між фортецями Св. Михайла і Св. Петра. Лінійні пости підняли тривогу і відкрили гарматну стрілянину. Орда повернула на Ізюм, звідки була відбита регулярною кіннотою Донської армії. 15 лютого 1739 р. великий загін буджацького сераскер-султана Керім-Мехмета перейшов Дніпро по льоду і вдарив на Миргородський полк. Прикордонні регулярні війська, очолювані правителем Малоросії генерал-аншефом князем І. Барятинським, і миргородські козаки, очолювані своїм полковником Василем Капністом, відбили напад і знищили близько 4 тис. татар. 18 лютого 1739 р. *“великая крымских татар партия”* під начальством калги-султана Іслам-Гірея підійшла до самарських фортець (Усть-Самарської і Богородицької) з наміром спалити стоянки російських суден Дніпровської флотилії. Однак влаштувати значну диверсію кримцям не вдалося. Тоді вони кинулись на запорозькі зимівники, які знаходились між річками Самарою і Ореллю неподалік Царичанки і Китайгородка (у 25 верстах від Української лінії). У результаті наступу з боку Придніпровської лінії численного загону генерал-аншефа графа О. Рум'янцева калга-султан повернув до Перекопу [37, с. 92–100].

По завершенні бойових дій ситуація на південному кордоні імперії змінилася. Росія повернула собі запорозькі землі, й Українська укріплена лінія опинилась на значному віддаленні від державного кордону. Згідно з мирним договором 1739 р. російський кордон на лівому березі Дніпра перемістився південніше і мав простягатися вздовж Кінських Вод і далі, через верхів'я Берди до гирла Міусу і Таганрозької

затоки (як це було до 1714 р.). Починаючи з 1740 р. Українська ландміліція виконуватиме пропускну і митну служби на запорозькому кордоні як спостережний корпус київського генерал-губернатора. 28 вересня 1743 р. Сенат визнав недоцільним і витратним функціонування усіх 20-ти полків Українського ландміліцького корпусу. Під час Турецької війни однодворці Белгородської і Воронежської губерній украї розорились і вже не могли утримувати таку кількість полків. Тож на постійній службі було залишено лише 9 лінійних полків. Непоселені полки розпустили по домівках у безстрокову відпустку разом зі зброєю, амуніцією та кіньми. Щоправда, кращих коней відпускників генералітет передав лінійним полкам, включаючи піхотні. Використання однодворців на сільськогосподарських роботах у ролі підпомічників припинилось. Відтепер ландміліціонери усіх 20-ти полків корпусу мали самотужки поратися по господарству, залучаючи до робіт лише своїх дворових: дітей, племінників, свояків, підсусідків, а також залежних селян (якщо такі були). Відтоді однодворці, окрім записаних у ландміліцію, звільнялись від трудових і будівельних повинностей і мали сплачувати лише 11-гривенний збір. При цьому грошове жалування, порціони і раціони отримували лише лінійні полки. У розпущених полках жалування отримували лише офіцери-квартиранти, котрі не мали власних помістьмаєтків і залежних селян; обер-офіцери мали проживати при своїх ротах, а штаб-офіцери – у полкових містах. При цьому офіцерам і урядникам заборонялось експлуатувати ландміліціонерів-відпускників і втручатися в їхнє домашнє життя. Щомісячно люди розпущених полків мали збиратися на огляд, а два рази на рік (у літній і зимовий періоди) – відбувати тижневі збори. Під час чергових загострень російсько-турецьких відносин корпус мав збиратися у повному складі [37, с. 101–105].

26 січня 1744 р. командир Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенант А. Дебрінї подав на розгляд Військової колегії “*Мнение*” ладміліцьких штаб-офіцерів, в якому говорилося, що насправді 9 полків у своєму повному складі ніколи поселені на лінії не були, і пропонувалося щороку відпускати на “*отчину*” по три полки, щоб ландміліціонери схиляли своїх близьких родичів переселятись на лінію, продавши фамільні будинки і землі. Починаючи з 1745 р. третину людей лінійних полків по черзі відпускали на один рік у свої губернії. Фактично із ландміліції на Українській лінії залишилось лише 6 поселених полків (Тамбовський, Слобідський, Єфремівський, Орловський,

Бельовський, Козловський), котрі мали там свої слободи. Ландміліціонери Борисоглібського, Лівенського і Рязького полків, котрі не мали поселень на лінії, проживали у своїх губерніях і по черзі несли караульну службу у лінійних фортецях та редутах [8, № 8858; 29, в Прим., с. 218–221].

На початку 50-х років XVIII століття російський уряд відмовився від залучення однодворців до справи колонізації південних земель і почав створювати прикордонні військові поселення із балканських і придунайських переселенців. Вже у 1752 р. з'явилися нові прикордонні територіально-адміністративні одиниці – Нова Сербія і Слов'яносербія. Зокрема, в “*Заднепровских местах*” було засновано Нову Сербію, яка являла собою буферну зону між Запорожжям і Польщею. Слов'яносербія розкинулася біля східного кордону Запорожжя, на південь від р. Сіверський Донець. Адміністративним центром Слов'яносербії став Бахмут. По суті, Слов'яносербія замінила собою недобудовану ділянку Української лінії. У 1754 р. із числа українців, котрі населяли “*Заднепровские места*”, було створено Новослобідський козацький полк і поселено його на межі Нової Сербії і Запорожжя [37, с. 107–108].

Напередодні Семилітньої війни (1756–1763) на обліку Військової колегії у 20-ти українських ландміліцьких полках перебувало 23 300 чол. (800 штаб- і обер-офіцерів, 19 360 нижніх стройових чинів і 3140 нестройових). У розпалі бойових дій із Пруссією уряд вирішив включити 11 розпущених ландміліцьких полків до складу діючої армії. Однак непоселені ландміліціонери збирались на війну з великою неохотою і затримками. У 1758 р. ці полки, загальним числом 10 500 чол., відрядили до Білорусі й Польщі для патрульної служби на армійських комунікаціях, а також виставили у пікети по лінії Київ–Смоленськ. У наступні кампанії до самого кінця війни кращими людьми і кіньми “*украинских полков*” поповнювались втрати серед драгунів діючої армії. Після замирення Росії із Пруссією спадкоємець російського престолу великий князь Петро Федорович (некоронований імператор Петро III) вирішив ліквідувати ландміліцькі війська. За “*высочайшим*” указом від 28 травня 1762 р. Український ландміліцький корпус мав іменуватися Українським корпусом, а полки із розряду поселенських переводились у польові драгунські 1-го розряду. Усі “*порожжия вакансии*” у полках мали бути спішно докомплектовані за рахунок однодворців. Втім, до реалізації цього задуму справа не дійшла. На перейменуванні Українського ландміліцького корпусу в Український корпус драгунського

складу справа і завершилась. Вже через місяць після указу про ліквідацію Української ландміліції правлінню Петра Федоровича настав кінець [9, № 11 552; 21, с. 15–16].

Зміни у справі оборони південного кордону відбулися лише після того, як наслідок дворцевого перевороту на російський трон зійшла Катерина II (вдова Петра III і мати малолітнього спадкоємця престолу великого князя Павла Петровича). Так, указом Катерини II від 25 квітня 1763 р. однодворців прирівняли до державних селян, на котрих, крім драгунського і ландміліцького зборів, поширювалась рекрутська повинність. Набрані із белгородських і воронезьких однодворців рекрути мали відбувати службу виключно в Українському корпусі і Українській (гарнізонній) “старой” дивізії. Служба нижніх чинів мала тривати 15 років. 15 грудня 1763 р. рішенням Воїнської комісії Сенату із наявних людей усіх 20-ти драгунських полків Українського корпусу було створено “особливую [окрему] Украинскую дивизию” у складі 11-ти полків. Кращих людей і коней звели в один п’ятиескадронний драгунський полк, а решту – в 10 піхотних полків двобатальйонного складу. У складі дивізії залишились Борисоглібський драгунський, а також Бельовський, Брянський, Єлецький, Козловський, Курський, Орловський, Рязький, Севський, Старооскольський і Тамбовський піхотні полки. Дивізію підпорядкували президенту II-ї Малоросійської колегії (правителю Малоросії з рангом губернатора), начальникові малоросійських полків і запорозьких козаків генерал-аншефу графу П. Рум’янцеву. Ландміліцька корпусна канцелярія, котра знаходилась у Бельовській фортеці, згорнула свою діяльність наприкінці 1764 р. Квартири окремих Українській дивізії були визначені “в Украинских городах”: Старооскольський полк було розквартировано в Охтирці, Бельовський – у Гадячі, Єлецький – у Кременчуці, Тамбовський – у Белгороді, Орловський – в Сумах, Брянський – у Валуйках, Курський – в Ізюмі, Козловський – в Обояні, Рязький – у Лубнах, Севський – в Переволочні, а Борисоглібський драгунський полк – у Харкові. Відтепер щорічно, у січні місяці, дивізія мала виставляти три піхотні полки і два кінні ескадрони на Українську лінію, а також один піхотний полк до Києва. Полкам залишили білі ландміліцькі мундири. Штаб-офіцери були прикомандировані із польових полків і відрізнялись зеленими армійськими мундирами. Кращих людей, із тих, що не увійшли до складу окремої Української дивізії, розписали по гарнізонних командах “старой Украинской дивизии”, а решту розпустили [10, № 12 214; 14, с. № 17 771; 25, с. 108–110].

Замість скасованих ландміліцьких кінних полків було сформовано три легкокінні пікінерські полки (Дніпровський, Донецький, Луганський). Ці полки комплектувались із козаків Полтавського і Миргородського полків, а також із військових поселенців новосербських і слов'яносербських гусарських слобід. У 1764 р. Військова колегія затвердила проект полковника ландміліції фон Циклера (укладений ще 1746 р.) щодо будівництва нової лінії від гирла Самари до гирла Лугані. На ту лінію почали переселяти безземельних однодворців. Однак запорозжці, котрим належали ті землі, не допустили до цього. Справа дійшла до збройних сутичок із переселенцями. Запорозька верхівка відстоювала земельні володіння низової козацької громади в С.-Петербурзі. Уряду довелося відмовитись від реалізації проекту. Натомість було утворено Новоросійську губернію, яка являла собою військовий округ, що складався виключно із кінних поселенських полків. Новоросійські військові формування склали три сербські гусарські полки (Чорний, Жовтий, Бахмутський) і чотири пікінерські (Слисаветградський, Дніпровський, Донецький, Луганський). Губернія включала в себе такі території: Нова Сербія, Слов'яносербія, землі чотирьох вищезгаданих пікінерських полків, а також слободи Української лінії. Адміністративним центром губернії стало м. Кременчук. Губернію було поділено на три провінції: Слисаветградську, Катерининську і Бахмутську. Землі Української лінії увійшли до складу Катерининської провінції. Адміністративним центром провінції стала фортеця Бельовська. У 1765 р. було створено Слобідсько-Українську губернію із центром у місті Харкові, а слобідські козацькі полки переформовано на гусарські [25, с. 60–61, 88–90].

На початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. оборону Гетьманщини і Слобожанщини було покладено на головнокомандувача 2-ї (Української) армії графа П. Рум'янцева. За його наказом “*особливая Украинская дивизия*” мала нести службу на ключових позиціях Української лінії. Українську дивізію очолив генерал-майор граф Ф. Остерман. Підступи до лінії прикривали легкі війська Новоросійської губернії, які підпорядковувались київському і новоросійському губернатору генерал-аншефу Ф. Воєйкову (фактично ними керував новоросійський віце-губернатор генерал-майор О. Ісаков), а також Військо Запорозьке Низове. Прориви супротивника повз лінію мали ліквідувати три кор-дерезерви, сформовані із малоросійських козаків і слобідських гусарів. При цьому віддалені від лінії провінції Новоросійської губернії і паланки Запорозжя залишались незахищеними; тамтешні пікінери, гусари і

запорозькі козаки (разом із місцевим посполитим населенням) мали боронитися в укріплених поселеннях-шанцях [32, Ведомость № 2].

Зваживши на те, що полки Української окремої дивізії несли службу нарівні з польовими, а утримувались як ландміліцькі, П. Рум'янцев у грудні 1768 р. звернувся до Військової колегії із пропозицією зробити подання на ім'я імператриці іменувати їх польовими. 16 січня 1769 р. Катерина II підписала указ “*О именовании Украинских и Закавказских Ландмилицких полков, конных, драгунскими, а прочих пехотными*”. 19 січня 1769 р. Військова колегія зарахувала 10 піхотних полків до складу польових військ 1-го розряду, а Борисоглібський драгунський – до складу поселенських військ 2-го розряду. Піхотні полки отримали мундири польових військ, а Борисоглібський драгунський – гарнізонні. (Офіційне урівняння піхотних полків Української дивізії із полками 1-го розряду відбулось лише 8 листопада 1770 р., коли вони отримали прапори польових військ) [11, № 13 175, 13 203, 13 230; 12, № 13 532; 15, с. 570/178].

Українська укріплена лінія остаточно втратила значення зі спорудженням у 1770 р. Нової Дніпровської лінії (сім польових фортець по лінії від гирла Московки до нижньої течії Берди). Ліквідація Української ландміліції не призвела до впливу населення зі слобід Української лінії; тут однодворці були у набагато вигідніших умовах, ніж у російських провінціях. В останній чверті XVIII ст. у слободах і селах Української лінії проживало понад 160 тис. однодворців обох статей. Із створенням у 1775 р. нової Азовської губернії Бельовська фортеця тимчасово виконувала роль її адміністративного центру, який у 1778 р. був перенесений до новозбудованого Катеринослава. У 1784 р. Бельовську фортецю Катерина II наказала перейменувати на м. Костянтинград (на честь свого молодшого онука великого князя Костянтина Павловича). На самому початку російсько-турецької війни 1787–1791 рр. на пропозицію “*устроителя Новороссии*” і головнокомандувача Катеринославської армії світлішого князя Г. О. Потьомкіна кращих однодворців Української лінії було переведено до козацького стану і включено до складу Новодонського козацького війська. Це козацьке військо іменували також Катеринославським кінним корпусом. У свою чергу, за наказом головнокомандувача Української армії генерал-фельдмаршала графа П. О. Рум'янцева-Задунайського, в Белгородській і Воронежській губерніях із однодворців віком від 17 до 50 років (із ландміліцьких ветеранів та їхніх синів) було сформовано п'ять резервних

полків (один піхотний і чотири кінних). По закінченні війни усі волонтери були розпушені [13, № 16 552; 17, с. 167].

Підводячи підсумки всього вищесказаного, можемо стверджувати, що стан і форма діяльності Української ландміліції упродовж усього її існування визначалися завданнями, які у той чи інший історичний момент поставали перед Російською державою. У зв'язку з існуванням постійної загрози грабіжницьких нападів з боку Криму відчувалась необхідність у допоміжному війську поселенського типу. Таке військо уряд вирішив сформувати із військовозобов'язаного населення степових окраїн Росії однодворців. Становлення Української ландміліції відбувалось упродовж 1724–1729 рр. (Перша спроба у 1713 р., можна сказати, не мала наслідків; рекрути навіть не встигли приступити до військової служби). Але неправильно було б стверджувати, що із появою кінної ландміліції ситуація на південному кордоні помітно поліпшилась. У перші роки свого існування ландміліцькі полки являли собою озброєні кінні юрби, якими можна було прикрити ту чи іншу проблемну ділянку оперативної лінії. На користь від цих полків можна було б сподіватися, якби вони несли службу разом з малоросійськими і слобідськими козаками у зимовий період. Влітку ж (на час польових робіт) на кордон слід було виставляти драгунів Українського польового корпусу разом із гусарами, гетьманськими компанійцями і Чугуївською командою. Причиною того, що охорона південного кордону не була організована саме так, було намагання російської сторони унеможливити зв'язки малоросійського козацтва із запорожцями, які перебували у підданстві кримського хана.

Суттєве розширення Української ландміліції і будівництво Української укріпленої лінії на початку 30-х років XVIII ст. було досить актуальним для російської влади. Українська лінія і ландміліція мали стати бар'єром між Гетьманщиною і Запорозькою Січчю. (Напередодні чергової війни з Туреччиною російська влада усіма способами намагалась унеможливити повторення сценарію 1708–1709 рр.). Після повернення запорожців у російське підданство (жовтень 1734 р.) значення Української ландміліції і зведеної на кордоні лінії не зменшилося. Росіянам треба було у якийсь спосіб здійснювати контроль над пересуваннями козацьких мас; довіри до запорожців уряд не плекав. Зрозуміло, що перейменування Української ландміліції в Український ландміліцький корпус лише виокремлювало це військо посеред інших подібних формувань (20 полків – це вже ціла армія). При всьому цьому Україн-

ський ландміліцький корпус ніколи не виступав у повному складі як окреме військове з'єднання. Під діяльності Українського ландміліцького корпусу припав на період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Упродовж літніх кампаній ландміліцькі полки перебували у складі діючої армії, беручи участь у дальніх походах, а службу на лінії несли лише у зимовий час. Під час війни Українська укріплена лінія була необхідна російському командуванню не стільки для захисту південних лівобережних і слобідських козацьких полків, скільки для прикриття армійських тилових баз, суднобудівних верфей та утворення плацдарму для розгортання бойових дій діючої армії проти Кримського ханства.

Фактором, який обумовив неувагу верховної влади і уряду до Української ландміліції після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. було значне віддалення Української лінії від нового кордону. Тимчасовий розпуск більшої частини корпусу призвів до його занепаду. Замість добудування нової і ремонту старої ділянки Української лінії, на південному кордоні крок за кроком запроваджувались військові поселення легкокінних формувань, а під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. – Дніпровська лінія. Скорочення і переформування українських ландміліцьких полків в окрему польову дивізію на початку турецької війни 1768–1774 рр. було цілком закономірним, оскільки час вимагав від Росії не оборони своїх південних кордонів, а наступу на Османську імперію і остаточного підкорення Кримського ханства. Тож уряд відмовився від кордонної стратегії і ландміліції взагалі.

У справі залюднення лінійних земель російський уряд фактично зазнав фіаско. Про широку колонізацію однодворцями прикордонних земель (що, з одного боку, належали лівобережним і слобідським козакам, а з другого – запорожцям) не могло бути й мови. Лінійні поселенці змогли освоїти лише ті наділи, які їм відрізали ще на самому початку поселення. Вільних земель на нових місцях було обмаль. Що ж до лінійних фортець, то у багатьох випадках вони розташовувались на відкритих місцях, непридатних до заснування великих поселень, перш за все, через брак води. Після втрати Українською лінією статусу військового об'єкта (1784) однодворницьке населення залишилось лише у слободах, приписаних раніше до Новоросійської губернії. Таким чином, фортеці Української лінії не відіграли у колонізації південного краю помітної ролі. За винятком Бельовської фортеці (нині м. Красноград Харківської області), від лінійних фортець збереглися на згадку нащадкам самі лише вали. Та попри усі негаразди епохи однодворці зробили

вагомий внесок у справу захисту південних окраїн імперії від татарських набігів, а Українська укріплена лінія і Український ландміліцький корпус були найграндіознішими із реалізованих урядових проєктів щодо російської колонізації степової України.

Джерела та література:

1. Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. 1731–1740 гг. / Под ред. А. Филиппова. – Ч. I. 1731–1732 гг. // Сборник Императорского Русского исторического общества (*далі* СИРИО). – Т. 104. – Юрьев, 1898.
2. Доклады и приговоры Правительствующего Сената, состоявшиеся в царствование Петра Великого / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – Т. 3. Год 1713-й. – Кн. I. (Январь–июль) – СПб, 1887.
3. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726–1730 гг. / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – Ч. VII. (Январь – июнь 1729 г.) // СИРИО. – Т. 94. – СПб., 1894.
4. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (*далі* ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. VI.
5. ПСЗРИ. – Т. VII.
6. ПСЗРИ. – Т. VIII.
7. ПСЗРИ. – Т. XI.
8. ПСЗРИ. – Т. XII.
9. ПСЗРИ. – Т. XV.
10. ПСЗРИ. – Т. XVII.
11. ПСЗРИ. – Т. XVIII.
12. ПСЗРИ. – Т. XIX.
13. ПСЗРИ. – Т. XXII.
14. ПСЗРИ. – Т. XXIV.
15. ПСЗРИ. – Т. XLIII. – Ч. I.
16. Собрание документов и материалов, извлечённых из военных архивов Главного штаба / Приложение к первому тому исторической монографии А. Байова // Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736–1739 годов. Первые три года войны. – СПб., 1906.
17. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII століття / О. М. Апанович – К., 1969.
18. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалея // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1886 г. – Кн. 2. – М., 1887.

19. Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736–1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны / А. Байов. – СПб., 1906.
20. Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736–1739 годов: – Т. 2. Кампания 1739 года / А. Байов. – СПб., 1906.
21. Байов А. Эпоха императрицы Екатерины II / А. Байов // Курс русского военного искусства. – Вып. 5. – СПб., 1909. – С. 15–16.
22. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Л. Г. Бескровный. – М., 1958.
23. Гісцова Л. Державні установи по управлінню захисною Українською лінією (XVIII ст.) / Л. Гісцова // Вісник Київського держ. ун-ту. Серія “Історія та право”. – К., 1967. – № 8. – С. 129–131.
24. Заїка Г. П. Українська лінія / Г. П. Заїка. – Київ–Полтава, 2001.
25. Иванов П. Обзор состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней / П. Иванов. – СПб., 1864.
26. Историческое описание одежды и вооружения российских войск / Под ред. А. Висковатова. – Ч. 2. – СПб., 1899.
27. Историческое описание одежды и вооружения российских войск / Под ред. А. Висковатова. – Ч. 4. – СПб., 1899.
28. Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до Екатерины II / Ф. Ласковский // Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865.
29. Масловский Д. Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Ч. I. Поход Апраксина в Восточную Пруссию (1756–1757 гг.) / Д. Ф. Масловский – М., 1886.
30. Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году / А. З. Мышлаевский. – СПб., 1897.
31. Рабинович М. Д. Полки Петровской армии 1698–1725. Краткий справочник / М. Д. Рабинович / Под ред. Л. Г. Бескровного // Труды Государственного исторического музея. – Вып. 48. – М., 1977.
32. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: В 5 т. – Т. 1. Кампания 1769 года / А. Петров. – СПб., 1866. – Ведомость № 2.
33. Петрухинцев Н. Н. Царствование Анны Иоанновны: формирование внутривполитического курса и судьбы армии и флота 1730–1735 гг / Н. Н. Петрухинцев. – СПб., 2001.
34. Пірко В. О. Українська ландміліція / В. О. Пірко // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996.

35. Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 років / Г. Шпитальов // Запорозька спадщина. – Вип. 13. – Запоріжжя, 2002.

36. Шпитальов Г. Бойові дії на території України в період “Східної кризи” (російсько-турецької війни 1710–1713 рр.) / Г. Шпитальов // Наукові записки Ін-ту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 13. – К., 2006. – С. 78–105.

37. Шпитальов Г. Українська ланд міліція / Г. Шпитальов – К., 2013.

Геннадій Шпитальов (*Запоріжжя, Україна*). Місце ландміліції на українському прикордонні XVIII ст.

У статті розглянуто процес формування Українського ландміліцького корпусу. З’ясовано організаційно-функціональну структуру, а також особливості комплектації, управління, забезпечення і бойової підготовки корпусу. Визначено місце ландміліцьких полків у системі збройних формувань, задіяних в обороні Південної України. Показано спосіб поселення ландміліцьких полків на Українській укріпленій лінії.

Ключові слова: ландміліціонер, одноворець, корпус, укріплена лінія.

Геннадий Шпиталёв (*Запорожье, Украина*). Место ландмилиции на украинском пограничье XVIII в.

В статье рассмотрен процесс формирования Украинского ландмилицкого корпуса. Выяснена организационно-функциональная структура, а также особенности комплектаации, управления, обеспечения и боевой подготовки корпуса. Определено место ландмилицейских полков в системе вооружённых формирований, задействованных в обороне Южной Украины. Показан способ поселения ландмилицких полков на Украинской укреплённой линии.

Ключевые слова: ландмилиционер, одноворец, корпус, укреплённая линия.

Gennady Shpitalyov (*Zaporizhzhia, Ukraine*). The place landmilitian troop on the Ukrainian borderlands of 18th cent.

In the given article considers the process formation of the Ukrainian landmilitian Corps. Shows the organizational and functional structure, and also features integration, governance, and combat training of the Corps. Defined place of landmilitian regiments among the armed forces, involved in the defense of Southern Ukraine. Shows how the settlement landmilitian regiments on the Ukrainian fortified Line.

Key words: landmilitiaman, odnovorets, corps, fortified line.

Єгор СИДОРОВИЧ
(Херсон, Україна)

УДК: 04 (477.7) "18/19". 3036.7

**Французьке купецтво
в чорноморських операціях
кінця XVIII –
першої половини XIX ст.**

У другій половині XVIII ст. в економічному розвитку Російської імперії відбулися значні зміни, які були пов'язані, у значній мірі, з приєднанням нових земель на південному заході після закінчення російсько-турецьких війн 1768–1774 та 1787–1791 рр. і входженням до складу російської держави Кримського півострова в 1783 р. Це дало змогу налагодити прямі торгові відносини Росії з країнами Західної Європи через засновані в цей період південні чорноморські порти (Херсон, Одеса, Севастополь, Феодосія та ін.) [31].

Науковці всіх історіографічних періодів звертали свою увагу на комерційну діяльність французів на півдні України. Саме в *дореволюційний період* починається формування виділеної проблематики у працях відомих істориків. А. Скальковський [32–34], Д. Багалій [13–14], П. Безобразов [15], аналізуючи доступні їм джерела, намагалися відстежити комерційне співробітництво Росії і Франції в чорноморських портах.

Історики *радянського періоду* продовжують розвивати зазначену тематику. Вони залучають нові джерела, які розширяли історіографію дослідження. Наукові праці Є. Дружиніної [19–20], С. Борового [17], В. Золотова [23] представлені в цьому історіографічному періоді. Значне місце в дослідженні цієї проблематики займають праці вчених *пострадянського періоду*. Спеціалісти особливо приділяли увагу ролі французів у налагодженні торгових відносин через новоросійські порти в цей період. Цю проблему розглядали провідні українські й російські історики: О. Машкін [24], П. Черкасов [37–39], З. Орлова [27]. Хоча комплексного дослідження комерційної діяльності французів на півдні України не представлено в українській та російській історіографії.

Джерельна база дослідження представлена юридичними (Повне зібрання законів Російської імперії та архівними документами (матеріали Державних архівів Одеської та Херсонської області (далі – ДАОО та ДАХО). Аналіз ПСЗРИ дає можливості конкретизувати юридичну складову діяльності негоціантів у регіоні.

Основний пласт документів півдня України, в яких присутні відомості про діяльність французьких негоціантів, знаходиться у сховищах ДАОО і ДАХО. У дослідженні проводиться аналіз архівних матеріалів, які детально характеризують присутність цих комерційних агентів на території Новоросійського краю в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. Для цього були залучені різні документи: офіційна кореспонденція, юридичні акти, межові книги, ревізські реєстри та ін. У представленому дослідженні проаналізовано основні фонди вищезгаданих архівних установ: Управління новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, канцелярії одеського градоначальника міністра внутрішніх справ, Контори опікунства новоросійських іноземних переселенців, Одеської міської думи, Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні, Канцелярії херсонського губернатора, Херсонського губернського правління, Херсонської казенної палати та ін. [12].

Таким чином, джерельна та історіографічна бази дають змогу в повній мірі розкрити тематику комерційної діяльності французьких переселенців на півдні України в зазначений період.

Комерція була найбільш широко освоєною сферою економічної діяльності французьких переселенців в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. Вони почали брати в ній участь в регіоні ще до участі у сільському господарстві та промисловості. Це було зумовлено тим, що першочерговою метою зовнішньої політики Франції в той момент було налагодження двосторонніх торгових відносин з Росією через чорноморські порти. Політичні зміни у другій половині XVIII ст. на мапі Європи зближували інтереси обох урядів в цьому питанні [37]. У досліджуваний період французький уряд потребував збуту своїх товарів і придбання російської продукції, яка була важливою для економіки Франції. В результаті, в цей період починають прогресувати відносини між Францією та Росією.

Друга половина XVIII ст. Одним з найвідоміших негоціантів, торгових агентів і комерсантів другої половини XVIII – початку XIX ст. був барон Сент-Жозеф Антуан, який активно освоював морський шлях Херсон–Марсель [40]. Негоціант уклав історичну працю про торгові відносини на Чорному і Середземному морях [13].

У 80-х роках XVIII ст. російський уряд продовжував надавати містам Північного Причорномор'я статусу “вільних портів”. В них негоціанти мали право безмитно вести комерційні операції: “Для поощрения и распространения Российской торговли чрез Черное и Средиземное моря, в 1784 году предоставлена всем народам свобода торговать в городах: Севастополь и Феодосия на собственных или наемных судах с платежем пошлин по тарифу, и дозволено иностранцам поселяться в тех или других городах России и вступать в подданство при свободе вероисповедания...” [30].

У 1784 р. барон Антуан відправив з Херсона до Марселя перший корабель з конопляним прядивом, пшеницею, чаєм та іншими товарами. В наступному році завдяки його діяльності між портами Чорного та Середземного моря курсувало вже більше 20 торгових кораблів [28]. В той же час негоціант вів транзитну торгівлю між Францією та Польщею через південний регіон. Він експортував до Речі Посполитої вино, тонкі сукна, шовк, каву, цукор, парфумерні вироби.

Кардинальні зміни в економічних відносинах між державами надалі були пов'язані з початком Французької революції в 1789 р. Катерина II негативно сприймала нову політичну ситуацію в цій європейській державі [15]. Канцлер Російської імперії О. Безбородько відзначав, що до 1790 р. відносини між Францією та Росією були повністю зіпсовані [21]. Хоча у 1792 р. С-Ж. Антуан ще намагався вести торгові операції в Чорному морі, але вже наступного року він був змушений виїхати з Російської імперії. Причиною тому був наказ Конвенту Франції про завершення комерційних відносин зі східною імперією [22]. В результаті 1793–1798 рр. стали періодом відсутності будь-яких офіційних торгових відносин між двома вищезгаданими державами в чорноморському регіоні.

У цей період відбуваються певні зміни в політичній географії Російської імперії. Після завершення російсько-турецької війни 1787–1791 рр. імперський уряд приєднав нові території на південному сході. Це дало можливість 1794 року в Хаджибейській бухті заснувати Одесу. Цей населений пункт мав вигідніше географічне положення, ніж інші чорноморські порти, що дозволило йому стати комерційним центром всієї південно-західної частини Російської імперії в першій половині XIX ст. [35].

Початок XIX ст. Комерційні відносини між Росією та Францією відновлюються під час правління Павла I, починаючи з 1798 р. [16]. Цей факт підтверджують юридичні документи російської держави. Так,

наприклад, наказ імператора від 1798 р. надавав право всім французьким торговим кораблям безмитно проходити в порти Феодосії та Євпаторії, з подальшим веденням вільної торгівлі в регіоні [11].

Прихід до влади у Франції консула Наполеона спричинився до тимчасового поліпшення комерційних відносин між двома країнами. Так, 8 лютого 1801 р. Сенат Російської імперії дозволив усім французьким кораблям проходити до чорноморських портів [29]. У 1803 р. в Одесі відкрили свої комерційні фірми французи Безнер, Рено, Фурньє та ін. На початку століття з'являться на території півдня України ще один відомий негоціант – Карл Сікард (1773–1830) – засновник торгової фірми Сікард и К^о в Одесі [17]. Він не тільки налагоджував комерційні відносини, а й протягом усієї першої половини ХІХ ст. був посередником у фінансуванні німецьких новоросійських колоній (наприклад, штангендорфської колонії). Крім цього, компанія цього француза переводила грошові кошти з-за кордону для іноземних переселенців на південний захід Російської імперії [7–10].

Перша половина ХІХ ст. Реставрація Бурбонів у Франції дала поштовх новому етапу комерційних відносин, які будуть перервані тільки з початком Східної (Кримської) війни в 1853 р. Документи ДАОО містять такі прізвища негоціантів, які офіційно проводили торгові операції в 1814–1840 рр. на півдні України: Ф. Веларі, К. Декаррі, П. Лоде, І. Рено, К. Сікард, І. Рубо, А. Рудьє [6]. Відомо також, що у 1831 р. в новоросійських портах займалися комерцією І. Даньєне, Серон і Тассієн [5]. А у другій чверті ХІХ ст. в офіційній документації з'явилися такі прізвища французьких негоціантів, як К. Кортъє (з 1844 р.) [1], Ж. Бюфере (з 1845 р.) [2], К. Шармагъє, М. Мюре, О. Улісі (з 1846 р.) [3], Е. Деазарт (з 1848 р.) [26], Ж. Лефебр та І. Фoa [4].

Таким чином, французькі негоціанти в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. налагоджували прямий торговий шлях між Середземноморськими і чорноморськими портами. В цей період розвиток комерційних відносин на півдні України значною мірою визначався діяльністю цих західноєвропейських купців, що виражалось, насамперед, у створенні комерційних груп, закупівлі товарів, розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Російської імперії.

Джерела та література:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 154. – Спр. 1. – А. 53.

2. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 166. – Спр. 44. – А. 1.
3. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 167. – Спр. 1. – А. 17, 125, 387.
4. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 171. – Спр. 2. – А. 1, 390.
5. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 8. – А. 1.
6. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 11. – Спр. 1. – А. 38, 51.
7. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 5. – Спр. 4478. – А. 1.
8. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 6. – Спр. 5288. – А. 1.
9. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 6. – Спр. 5799. – А. 1.
10. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 6. – Спр. 5940. – А. 1.
11. Державний архів Херсонської області. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 2. – А. 1.
12. Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду: спеціальний довідник / [автор-упоряд. В. Ю. Алексєєва; наук. ред. Л. Г. Білоусова; Л. П. Дузь; редкол. І. І. Ніточко (голова) та ін.]. – Одеса, 2008. – 296 с.
13. Багалій Д. І. Заселення південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків, 1920. – 111 с.
14. Багалій Д. І. Колонізація новоросійського краю і перші кроки його по доріжці культури. Исторический этюд / Д. І. Багалій. – К., 1889. – 120 с.
15. Безобразов П. В. О сношениях России с Францией / П. В. Безобразов. – М., 1892. – 470 с.
16. Блюх І. С. Финансы России XIX столетия / И. С. Блюх. – СПб., 1882. – 300 с.
17. Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX века (Источниковедческие заметки) / С. Я. Боровой // Французский ежегодник. – М., 1962. – С. 496–506.
18. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / О. Вінтоняк. – Л.; Мюнхен, 1995. – 141 с.
19. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959. – 272 с.
20. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – 385 с.
21. Записка графа А. А. Безбородки о необходимости заключения мира с Швецией и Турцией, чрез посредство Берлинского двора, и о невозможности союза с Францией, 1790 года // СИРИО. – 1881. – Т. 29. – С. 525–526.
22. Захаров В. Н. Внешнеторговая деятельность иностранных купцов в портах Азовского и Черного морей в середине и второй половине XVIII в. / В. Н. Захаров // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 2004. – № 4. – С. 85–102.
23. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону, 1963. – 102 с.

24. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / НАН України. Ін-т історії України / О. М. Машкін. – К., 2008. – 450 с.
25. Миллер Д. П. Заселение Новороссийского края и Потемкин / Д. П. Миллер. – Харьков, 1901. – 46 с.
26. Новороссийский календарь на 1849, издаваемый при Ришельевском лицее. – Одесса, 1848. – 420 с.
27. Орлова З. С. Колекція документів з історії Херсонщини: Огляд фонду № 324 / З. С. Орлова. – Херсон, 2007. – 72 с.
28. Письма барона Антуаня графу Сегюру, о пользе учреждения морской торговли Марселя с Херсоном // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 156–164.
29. Полное собрание законов Российской империи (Собрание 1). – Т. 26. – С. 524–525.
30. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII ст. по 1858 год / А. Семенов. – СПб., 1859. – 376 с.
31. Сидорович Е. С. Французы в помещичьей колонизации Херсонской губернии (по документам Казенной палаты) / Е. С. Сидорович // Материалы Научной конференции “Ломоносовские чтения” 2010 года и Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых “Ломоносов–2010” / Под ред. В. А. Трифонова, В. А. Иванова, В. И. Кузищина и др. – Севастополь, 2010. – С. 386–387.
32. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793–1823) / А. Скальковский. – Одесса, 1837. – 297 с.
33. Скальковский А. Торговая промышленность в Новороссийском крае / А. Скальковский. – Одесса, 1851. – 38 с.
34. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823 гг. / А. Скальковский. – Одесса, 1838. – 349 с.
35. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеенко. – К., 1984. – 219 с.
36. Уляницкий В. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке / В. Уляницкий. – М., 1883. – 721 с.
37. Черкасов П. П. Двоглавый орел и королевские лилии: становление русско-французских отношений в XVIII веке. 1700–1775 / РАН, Ин-т всеобщей истории. Центр французских исторических исследований / П. П. Черкасов. – М., 1995. – 439 с.
38. Черкасов П. П. России и Франция в XVIII в. Итоги и перспективы исследования / П. П. Черкасов // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 58–74.

39. Черкасов П. П. Русско-французский торговый договор 1787 года / П. П. Черкасов // Россия и Франция: XVIII–XX века. – 2001. – Вып. 4. – 327 с.

40. Dioque G. Le baron Antoine (1749–1826). Du grand negocié a la maire / G. Dioque. – Paris, 1991. – 233 p.

Егор Сидорович (*Херсон, Україна*). **Французьке купецтво в чорноморських операціях кінця XVIII – першій половині XIX ст.**

У статті розглядається комерційна діяльність французьких купців та неогоціантів на півдні України. Автор аналізує двосторонні торгові відносини між Францією та Росією в чорноморських портах. Виділяються відомі прізвища французьких неогоціантів, які перебували на території південних губерній України, та аналізується їхня комерційна діяльність у регіоні.

Ключові слова: француз, неогоціант, торгівля, порти.

Егор Сидорович (*Херсон, Украина*). **Французское купечество в черноморских операциях конца XVIII – первой половины XIX ст.**

В статье рассматривается коммерческая деятельность французских купцов и неогоціантов на юге Украины. Автор анализирует двухсторонние торговые отношения между Францией и Россией в черноморских портах. Выделяются известные фамилии французских неогоціантов, которые пребывали на территории южных губерний Украины, и анализируется их коммерческая деятельность в регионе.

Ключевые слова: француз, неогоціант, торговля, порты.

Egor Sidorovich (*Kherson, Ukraine*)/ **The French merchant in the Black Sea's operation in the end of XVIII – the first half of XIX century**

The article considers the commercial activities of French merchants and merchants in southern Ukraine. The author analyzes the bilateral trade relations between France and Russia in the Black Sea ports. Allocated famous names French merchants who remained on the territory of Ukraine and southern provinces analyzes their commercial activities in the region.

Key words: The Frenchman, merchant, trade, ports.

Оксана КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

УДК: 930.2 (477)7.035

Дослідження історії української еліти періоду козаччини у першій чверті XIX ст.

Історіографія означеного питання є досить великою і розгалуженою. Надбання українських істориків першої половини XIX ст. у царині дослідження української еліти розглядалося як структурний елемент в межах цілої системи досліджень, зроблених за понад два століття. В той же час менше уваги приділялося джерелознавчим та археографічним аспектам дослідження цього питання в межах доби романтизму. Основні джерелознавчі й археографічні аспекти проаналізовано у збірниках: “Документи про визвольну війну 1648–1654 рр.”, “Документи Богдана Хмельницького”, “Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.”, “Волинь у роки Визвольної війни українського народу XVII століття”. Роботи М. Ковальського, Г. Папакіна, О. Журби презентують нові дослідження в цій царині. Окрім того окремі питання дослідження козацької еліти XVII–XVIII ст. проаналізовані в історичних роботах О. Лазаревського, М. Грушевського, Л. Окіншевича, І. Крип’якевича, Ю. Мицика, В. Брехуненка, В. Кривошея. Попри затребуваність у вітчизняній науці означеної тематики, є напрямки ще не досить досліджені. Зокрема, епохальні зміни розуміння поняття “еліта” в середовищі українських істориків (просвітництво, романтизм, позитивізм); основні концепти, що в ту чи іншу епоху входили до дослідження історії української еліти, та їх зміна; відповідно до цього – зміна джерельної бази та методів джерелознавства. На ці та інші питання покликано дати відповідь запропоноване дослідження.

В добу романтизму вивченню еліт надавали великого значення. Під впливом ідей романтизму виникає підхід елітаризму в історичній науці, “методологічний напрям в історіографії, згідно з яким рушійним чинником історичного процесу є дії провідної верстви суспільства –

еліти” [Див. Елітаризму підхід в історичній науці 5, с. 28]. Для першої половини ХІХ ст. термін “еліта” є значущим, тому варто з’ясувати, який зміст в нього вкладався.

Серед українських істориків було поширено принаймні два значення терміна “еліта”. З одного боку формується модерне розуміння – це група інтелектуалів, що виконує суспільно важливі функції з управління і розвитку соціуму. Так, П. Куліш головним завданням еліти вважав здійснення культуртрегерства і тому домінуючу роль у історії України ХVІІ ст. відводив духовенству. У другому томі “Історії возз’єднання Русі” П. Куліш відстоює думку, що саме в монастирях акумулювався і зберігався інтелектуальний спадок, що допоміг відродитися Україні. Цей історик став популяризатором літературного спадку І. Вишенського. На сторінках “Історії возз’єднання Русі” наведено розлогі цитати з листів-послань І. Вишенського [8]. М. Максимович до еліти ХVІІ–ХVІІІ ст. теж зараховує видатних діячів освіти і культури. Одним з його улюблених історичних діячів, дослідженню біографії і діянь якого він присвятив декілька розвідок, був П. Могила. Талант Г. Сковороди поживав і наповнив новим змістом українську барокову філософію ХVІІІ ст., зацікавивши своїми світоглядними принципами майбутніх дослідників, серед яких був й І. Срезневський.

Поряд з модерним поглядом на еліту в першій половині ХІХ ст. існував і традиційний, що розглядав її як спадкову, привілейовану верству населення – аристократію. Така точка зору була притаманна Д. Бантишу-Каменському, М. Маркевичу й була добре опрацьована їх попередниками: авторами козацьких літописів, О. Рігельманом.

Процес пошуку та публікації джерел активізувався після маніфесту 1785 р., що надавав особливі права російському дворянству. Козацька старшина почала діяти у двох напрямках: доводити, що вона є привілейованим станом по “правах малоросійських”, і шукати документи, що засвідчували її приналежність до вищих козацьких чинів; писати теоретичні роботи, обґрунтовуючи свої історичні права. До таких робіт можна віднести “Записки про початок, походження і достоїнство малоросійського дворянства” В. Полетики; окремі статті з “Великого історичного, міфологічного, статистичного, географічного і літературного словника Російської держави”, в яких згадуються договірні статті з описом прав і звичаїв малоросійських. Основні претензії української еліти були підкріплені й археографічними публікаціями. Це перш за все видання в першій половині ХІХ ст. великого масиву козацьких

літописів, а також публікація знакових документів з відповідними коментарями. Так, на початку XIX ст. вийшов “Статут Великого Князівства Литовського” (СПб., 1811, Ч. 1–2) з главою “О бывших прежде в Малороссии присутственных местах и чинах”. Актуалізація фамільних архівів, в яких розшукували документи, що засвідчили б приналежність до козацької еліти, стала однією з причин поповнення археографічного репертуару тодішніх видань такими документами, як “Духовний заповіт генерального обозного Івана Ломиковського...” [4]. Протягом першої половини XIX ст. вийшло декілька знакових документів для історії козацької еліти XVII–XVIII століть [12].

Сьогодні питання, як і коли сформувалася козацька еліта, фактично вирішене: “Цей процес розпочався ще до повстання під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 років. Проте до рівня національної еліти старшина піднялася під час Хмельниччини. Протягом існування Гетьманщини... вона стала панівним прошарком українського суспільства. Сюди потрапили передусім представники старовинних шляхетських родин. Наприклад, Виговські, Бобірі, Нечаї, Борозни були нащадками збіднілого боярства часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Було багато тих, що піднялися на найвищі щаблі суспільства завдяки заворушенням та соціальній мобільності того періоду” [16, с. 54]. У першій половині XIX ст. питання часу й шляху формування козацької еліти було досить дискусійним і все ще тісно пов’язувалося з дослідженням етнічних процесів.

Питання етногенезу в першій половині XIX ст. не лише розглядалося в межах дослідження історії, але й вважалося одним із ключових історичних питань. Так, М. Костомаров у роботі “Думки щодо історії Малоросії”, торкаючись значущих і найбільш дискусійних питань з історії козацтва, одним з найважливіших вважає його походження. Для російської і польської історіографії першої половини XIX ст. характерним було продовження традиції попередньої історіографії – ототожнення початків козацтва з початком етногенезу українців, а також пошук коріння козацтва поза межами слов’янського етносу. Джерелами для таких висновків були, як правило, ототожнення, зроблені на основі поверхових ознак подібності: відшукувалися схожість в одязі, традиціях; слова, що збігалися за звучанням, хоча й означали різні речі тощо. М. Карамзін виділяв два етапи: перший – доукраїнський, коли основу складали торки і берендеї. Другий – український, коли торки і берендеї були асимільовані місцевим населенням Київської Русі, розчинилися

в ньому, залишивши по собі лише назву “козак”, “черкес”. М. Погодін вважав, що українське козацтво – це особливе плем’я, що сформувалося після нашествия Батия з суміші волинян, які прийшли на південь Київщини, з тюрками, які здавна тут мешкали О. Сеньковський теж вбачав іноземну природу походження козацтва і розглядав козаків як нащадків норманів [2]. У більшості випадків польська історіографія у питаннях походження козацтва, як і всього українського народу, приходить до висновку про його азійське походження. О. Грушевський підкреслює домінуючу роль саме цієї концепції, вихід її за вузько наукові межі й набування в той час ідеологічного забарвлення [3].

Українські історики-романтики по-різному ставилися до вирішення питання походження козацтва: І. Срезневський взагалі його не розглядає щодо запорожців, але більшість істориків, вважаючи його актуальним, намагаються підійти до його вирішення. Але навіть серед останніх не було однотайності. Так, у ранній своїй роботі “Причини і характер унії” М. Костомаров подає змішаний погляд на цю проблему. З одного боку, в нього присутні модерні погляди про те, що першооснову козацтва склали українці, і про те, що початки утворення козацтва слід віднести до XV ст., з другого – ще сильна традиція ототожнення козацтва з іноплеїнними етносами. М. Костомаров зазначає, що в результаті великого припливу азійської крові першооснова українського козацтва змінилася до невпізнання, так, що фактично утворився новий народ. Джерела, що дали підстави для перегляду означеної точки зору, мали перш за все культурологічну природу. Це джерела, що давали уявлення про характер народу, наявність духовних традицій, особливостей світогляду. Одним з перших, хто вказав на ці джерела, був російський історик М. Полевой. Розглядаючи автохтонний характер українського козацтва, він вказує на давнє існування традицій волелюбності в південній Русі, що сприяло утворенню таких об’єднань. Загалом же М. Максимович і О. Бодяньський, спираючись на нові джерела, підвели ґрунтовну базу під теорію автохтонного походження козацтва [2]. Отже, в другій чверті XIX ст. на основі комплексу джерел склалася обґрунтована теорія про автохтонне походження українців, їхню приналежність до слов’янської сім’ї і про козацтво як частину цього народу. В той же час окремі історики розмежовували питання етногенезу народу та початків козацтва, відносячи появу останнього до більш пізнього періоду. Більше того, зокрема М. Максимович доводив становий характер козацтва: “Скажу виразніше: в Україні обох боків Дніпра козацтво

розвинулося з XVI ст. як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства” [10, с. 261–262]. Тобто на середину XIX ст. в межах української історичної науки визріла цілком модерна ідея характеру козацтва, а отже, і його еліти. Досить сучасно звучать і тодішні ідеї щодо походження козацької старшини, а також щодо джерел правового імунітету. Стосовно останнього історики XXI століття вважають, що хоча масове поповнення козацького стану відбувалося за рахунок міщанства і селянства, ці стани не могли передати належного правового імунітету козацькому стану. С. Леп’явко вбачає його походження в тому, що лави козацтва активно поповнювалися колишніми дрібними боярами і військовими слугами, які, маючи такий імунітет, цілком могли стати основою формування станових привілеїв козацтва [9]. Отже, права і вольності козаків тісно пов’язуються зі складом козацько-старшинської верхівки. Історія виникнення останньої, на думку сучасного дослідника козацтва В. Брехуненка, така: “У часи Гетьманщини Україна вперше склала найтяжчий з усіх можливих іспитів – зміну еліт. Традиційні еліти не вигасли ніде, вони лише поповнювалися новими силами, натомість в Україні через вороже налаштування князівсько-шляхетської еліти до відновлення козаками Української держави мусила сформуватися цілком нова провідна верства, прийнявши в себе якусь частину вихідців з нижчих поєрів старої (переважно шляхетську дрібноту)...” [1, с. 44].

Для історичної науки другої чверті XIX ст. питання походження правового імунітету козацтва і складу його еліти розглядалися дещо по-іншому. Джерелом станових привілеїв козацтва продовжують вважати заходи польських королів, серед яких провідна роль належить Стефану Баторію. В той же час поширюється думка про козацтво як про явище, що мало свої аналогії в давній історії. Отже, і свої права воно могло набути так само, як це зробив у свій час його історичний прототип. Мова йде про військову еліту Київської Русі. Зокрема, М. Костомаров у “Думках про історію Малоросії” вважав козацтво відновленням і продовженням засадничих принципів південноруського життя. М. Максимович прямо вказував на подібність адміністративно-військового облаштування Київської Русі й Гетьманщини. Декілька припущень існувало і щодо козацької старшини. Одні уподібнювали її до польської шляхти, а серед перших гетьманів знаходили представників польських шляхетських родів. Ця думка найбільш оригінальних форм набула у викладі А. Скальковського. Він ототожнив запорозьке козацтво з лицарським орденом.

Посуті, відбувалася адаптація сучасних європейських ідей, зокрема щодо лицарських орденів [15]. Безумовно, виникало питання, як серед козацтва з'явилися ці об'єднання? На це А. Скальковський зазначає: “Відповісти на це дуже легко: від поляків, перших утворювачів, якщо не засновників Запоріжжя в XVI столітті...” [14, с. 106]. Під свої аргументи на користь лицарської природи козацтва А. Скальковський намагається підвести джерельну базу, посилаючись, зокрема, на актовий матеріал. Останній стає підґрунтям і для дослідження структури козацької еліти. Так, вказуючи на великі майнові надбання представників верхівки запорожців Нової Січі, А. Скальковський наводить витяги із судових документів. Їх привілейований стан намагається довести різноманітними речами: стандартними формулами, які розпочинають і закінчують офіційні звернення до представників царату; місцем і роллю в середовищі запорозького товариства тощо. Історик виокремлює осердя Нової Запорозької Січі, називаючи його Громадою або Кошем. До нього входить кошовий і курінні отамани, старшини, осавули та козаки, що несуть військову службу. Л. Новикова зазначає, що “А. Скальковський наголошує на шляхетській природі козаків – членів козацької громади, називає їх “дворянством України” і стверджує, що сам орден наповнювався за рахунок тільки вільних людей і ні в якому разі не поселянами” [11, с. 153]. Також “Історик... вказав в якості мотиву для публікації документа з переліком запорозької козацької старшини на необхідність простежити дворянське або “історичне” походження...” [11, с. 149].

Ще одна думка стосовно походження козацької еліти, що набула поширення в добу романтизму – це віднаходження її коріння в давньоруських родах. Так М. Максимович у “Перших козацьких гетьманах” спростовує концепцію про шляхетське походження деяких гетьманів і натомість виводить їхнє походження з давньоруських родів, що входили до привілейованих станів. Тому досить символічно звучить думка М. Максимовича, висловлена ним у статті “Про участь і значення Києва в житті Росії” про певну спадковість між князем Святославом і його військом та першими запорозькими формуваннями.

Також деякі історики 30-х – 40-х років XIX ст. вважали козацьку старшину привілейованим станом, але не уподібнювали його до польської шляхти чи еліт інших держав. Козацька еліта – це витвір середовища і обставин, що винесли людей простого походження на найвищі щаблі влади. Власне оригінальність самого явища козацтва породила й зумовила особливі шляхи становлення його еліти.

Оскільки питання еліти поставало в романтичній історіографії, то неминуче воно торкалося й джерел вивчення цього питання. Надзвичайно важливо було встановити родовід того чи іншого історичного діяча. За браком актових джерел історики змушені були шукати інші види джерел. Було залучено декілька нових їх видів, що неминуче ставило питання методологічного плану. У цей час історики-романтики відкрили джерельний потенціал цілої низки залишків старовини. У 40-х роках ХІХ ст. М. Максимович захопився вивченням поменників, на основі яких встановив деталі родоводу “знаменитих людей старої України” [6, 7]. У цьому зв’язку цікавою є сама методика читання цього загадкового виду джерел, адже поменники склалися із суцільного переліку імен. Як їх тлумачити? Яким був порядок запису? Документи особливого плану при прочитанні викликають цілу низку джерелознавчих запитань: “... не можна не відзначити ряд специфічних джерелознавчих проблем, з якими неминуче стикається кожен дослідник при роботі з Поменником. Адже записи в поминальних книгах нерідко позбавлені будь-якої додаткової інформації. СENS поменника для вкладника полягав не в інформаційній повноті, а в емоційному акценті поминальної молитви за конкретну особу чи рід. Відповідно, біографічні та генеалогічні дані в Поменнику засадничо не вважалися важливими і в більшості випадків опускалися. Для невідготовленого читача поминальний текст може здатися хаотичним потоком імен без видимого зв’язку між собою” [13, с. 19]. М. Максимович при прочитанні документів подібного типу відштовхувався від того, що це були внутрішньосімейні документи (в них згадувались, на його думку, перш за все родичі). Причому розташування імен теж має певні закономірності, що відображають принципи родоводу: першими згадуються найстарші родичі (батьки), останніми – діти; в першу чергу згадувалися найближчі родичі, а потім – в міру віддалення.

Отже, у другій чверті ХІХ ст. продовжилося дослідження історії української еліти, але вже на новій, модерній основі. Корпоративні інтереси, що спонукали представників козацької еліти для забезпечення своїх станових прав досліджувати архіви, публікувати документи та писати теоретичні роботи у вигляді “Записок” і “Екстрактів”, поступилися новим тенденціям, які принесла доба романтизму. Народницька ідеологія оновила саме поняття “еліта”. До неї почали відносити не так представників родової аристократії, як провідників народу, титанів духу, подвижників просвітницької роботи. Зі зміною розуміння об’єкта дослідження змінилася й джерельна база. Для доведення приналежності

до еліти дедалі частіше використовували не генеалогічні таблиці, родові герби, підтвердження права власності на маєтки, а духовний спадок того чи іншого діяча. Попри модерні тенденції й надалі існували також традиційні погляди на походження української еліти, що тісно пов'язували її дослідження з етнічними процесами. У той же час питання про походження козацтва як явища змушувало істориків відшукувати родовідне коріння козацької старшини або серед польської шляхти, або серед нащадків давньоруських князів. Це знову актуалізувало генеалогічні студії, для яких історики-романтики, почасти зустрівшись із браком традиційних джерел, змушені були залучати нові, такі як, наприклад, поменники, що породжувало в свою чергу проблему методики прочитання таких джерел. Загальний інтерес до історії української еліти спонукав змінювати археографічний репертуар видань за рахунок збільшення джерел, взятих з фамільних архівів.

Джерела та література:

1. Брехуненко В. Українська держава XVII–XVIII століть і виблики ХХІ / В. Брехуненко // Український тиждень. – 2014. – № 24 (344) – 13–19 червня. – С. 42–45.
2. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко; АН УССР. – К.: Наукова думка, 1988. – 214 с.
3. Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. / О. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1907. – Т. 29. – С. 161–164.
4. Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, писанное в Яссах марта 25 дня 1711 года / Публикация В. Каразина // Молодик. – Вып. 3. – С. 113–130.
5. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – 2005. – 672 с.: іл.
6. ІР ЦНБ НАНУ. – Ф. II: Історичні матеріали. – Од. зб. 2380. Замітки Максимовича про козацьких гетьманів та його ж “Поменник козацьких гетьманів”. – 44 арк.
7. ІР ЦНБ НАНУ. – Ф. II: Історичні матеріали. – Од. зб. 2462. Поменник давніх єпископів переяславських. – 10 арк.
8. Кулиш П. История воссоединения Руси / П. Кулиш. – СПб.: Типогр. Товарищества “Общественная польза”, 1877. – Т. II – VII + III, 456 с.
9. Леп’явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп’явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 284 с.

10. Максимович М. Собрание сочинений: В 3-х т. / М. Максимович. – К.: Типогр. Е. Т. Керера, 1880. – Т. 3. – 745 с.

11. Новикова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808–1898) у дослідження історії Південної України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Людмила Володимирівна Новикова; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2003. – 229 арк.

12. Папакін Г. В. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII – XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – 420 с.

13. Прокоп'юк О. Поменник як історичне джерело: особливості складання пам'ятника та поминальна практика / О. Прокоп'юк // Поменник Софії Київської / Упоряд. та вст. ст. О. Прокоп'юк. – К., 2004. – С. 5–19.

14. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, составленная из подлинных документов Запорожского Сечевого Архива. – Изд. второе, испр. и значительно умноженное А. Скальковский. – Ч. I. – О., 1846. – 367 с.

15. Скальковский А. Очерк Запорожья / А. Скальковский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1840. – Ч. XXV. – Кн. 3. – Отд. II. – С. 191–226.

16. Томазов Валерій. Марковичі та Скоропадські зреклися Мазепи / Валерій Томазов // Країна. – 2014. – № 3 (234). – 14 червня. – С. 54–57.

Оксана Ковальчук (Київ, Україна). Дослідження історії української еліти козацької доби у другій чверті XIX ст.

У другій чверті XIX ст. продовжилося дослідження історії української еліти, розпочате у XVIII – на початку XIX ст. Хоча саме поняття “еліта” набуло більш модерного змісту, проте поряд із новими підходами зберігаються й традиційні шляхи дослідження появи козацької еліти. У статті розглянуто три версії походження останньої, що домінували в другій половині XIX ст. Проаналізовано нові тогочасні підходи у пошуку джерельної інформації для реставрації генеалогії козацьких родів; підсумовано надбання вітчизняної археографії в галузі публікації джерел з історії української еліти.

Ключові слова: *еліта, козацька старшина, методика, археографія, генеалогія, фамільні архіви.*

Оксана Ковальчук (Київ, Україна). Изучение истории украинской элиты казацкого периода во второй четверти XIX в.

Во второй четверти XIX в. продолжилось изучение истории украинской элиты, начатое в XVIII – начале XIX в. Хотя само понятие “элита”

приобрело более современное звучание, но всё же наравне с новыми подходами сохранились и традиционные пути исследования появления казацкой элиты. В статье рассмотрены три версии появления последней, которые доминировали во второй половине XIX в. Проанализированы новые подходы в поиске источниковой информации для реставрации генеалогии казацких родов; подведён итог публикации источников по истории украинской элиты.

Ключевые слова: *элита, казацкая старшина, методика, археография, генеалогия, фамильные архивы.*

Oksana Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*). **Studies in the history of Ukrainian elite during the Cossack period in the second quarter of the 19th century**

Studies of the Ukrainian elite's history, begun in the 17th - early 19th century in the second quarter of the 19th century were extended. Although the concept of "elite" has become more modern in sound, but nevertheless along with new approaches it was remained traditional way in the study of the emergence of Cossack elite. The article discusses three versions of the appearance of the latter, which dominated in the second half of the 19th century. New approaches to searching the source information for Cossack families' genealogy restoration is analysed; a result of the publication of sources on the history of Ukrainian elite is summed.

Key words: *elite, Cossack officers, methods, archeography, genealogy, family archives.*

Інна ЧОРНОІВАНЕНКО

(Херсон, Україна)

УДК: 94(477)“18/19”

Жити в місті: доля будинку родини Скадовських

У 1899 р. Георгій Львович Скадовський (1847–1919) – один з найбільш відомих представників херсонської гілки роду Скадовських, маршалок дворянства Херсонського повіту (1895–1910 рр.) придбав для родини садибу у Херсоні. Нерухомість розташовувалася в центрі, на розі Гімназичної вулиці та безіменного провулку [1, арк. 5 зв., 11 зв.]. Нині один із будинків знаходиться за адресою вул. Червоностудентська, 12.

Родина Скадовських раніше вже мала будинок в Херсоні. Необхідність тривалого перебування в губернському місті була пов'язана з державною службою та активізацією громадської активності родини. 1866 р. син засновника херсонської гілки роду – Лев Балтазарович (1814–1861) придбав двоповерховий дім на розі Старообрядної вулиці та Успенського провулку. Сусідами родини були спадковий почесний громадянин Густав Фальц-Фейн та купці Бомзе [2, арк. 45]. Наявність елітного нерухомого майна (зручне розташування, власний архітектурний проект) свідчила про приналежність до привілейованої верстви. Власниками будинків у Херсоні в різний період стали більшість великих землевласників Херсонської і Таврійської губерній (Фальц-Фейни, Вассали, Овсянніко-Куликовські).

На період навчання в гімназіях в будинку проживали діти Л.Б. Скадовського – Микола Львович, Іван Львович, Георгій Львович, Ольга Львівна, Марія Львівна, Анна Львівна. Про переїзд до міста в мемуарах згадувала Анна Львівна (1853–1929). “С этого времени мы могли наслаждаться пребыванием в нашем загородном доме только в период летних каникул, продолжавшихся три месяца. Зато переезд в город дал нам возможность увидеть жизнь и познакомиться поближе с законами общества” [16, с. 36–37].

Згодом родина продала будинок. Під час укладення угоди про поділ майна між спадкоємцями Лева Балтазаровича (1876 р.) Скадовські тимчасово орендували житло на вулиці Суворовській (1 арк. 44 зв.). Будинок належав караїмському купцю Моїсею Майкапару, батькові відомого композитора і піаніста Самуїла Моїсейовича Майкапара [17, с. 238]. В реєстрах нотаріусів як місце проживання представників роду також вказувалася Білозерка [3, арк. 57 зв.; 4, арк. 68 зв., 99 зв.; 5, арк. 66]. У 1798–1920-х рр. маєток слугував основним місцем проживання та центром реалізації наукових ідей родини: в Білозерці було впроваджено низку агрокультурних проєктів (насадження лісу з допомогою насіння, організація розсадника рослин, випробування сільськогосподарських машин), застосування вакцини проти сибірської виразки (1885 р.).

До середини 1890-х років необхідність постійного перебування в місті залишалася мінімальною. Основним заняттям родини було ведення поміщицького господарства. Вигідність розташування маєтку (знаходився на відстані 14 км від Херсона) давала змогу часто відвідувати місто. Поряд із заняттям сільським господарством, Георгій Львович брав участь у роботі станових органів. Окрім власне службових справ, існували й інші приводи для регулярних візитів до міста. Сини Г. Л. Скадовського здобували середню освіту в Херсоні. Протягом 1892–1898 рр. Іван Георгійович навчався в Херсонському земському сільськогосподарському училищі. Під час навчання він проживав в родинному маєтку. 1895 р. Георгій Львович звертався до керівництва навчального закладу з проханнями дозволити пропустити сину навчальні заняття у зв'язку зі складними погодними умовами [6, арк. 7]. Таким чином, протягом тривалого періоду зв'язок родини з містом обмежувався тимчасовими візитами.

Будинок Г. Л. Скадовського відповідав “смакам” родини і нагадував дім у Білозерці. На великому подвір'ї, розташовувалися півтороповерховий будинок та господарські приміщення. На верхньому поверсі були 10 кімнат, парадне, передпокій, 2 коридори, ванна і туалет. На цокольному розміщувалися 4 кімнати, 2 кухні, 2 передпокої, 2 коридори, підвал, комори і двірницька [1, арк. 5 зв., 11 зв.]. Ймовірно, що з верхніх вікон відкривався вид на Дніпро. Вихід з будинку на середину двору був оформлений у вигляді округлого балкону, з якого можна було спостерігати за фонтаном. Окреме приміщення було відведено для кінного екіпажу родини. Сторожем служив Василій (прізвище невідоме) – колишній кучер Л. Б. Скадовського. З огляду на похилий вік, його перевели на цю роботу з Білозерки [16, с. 38].

Попереднім власником будинку була купецька родина Фальців – брати Андрій, Карл, Оскар і Фрідріх Генріховичі. Сусідами Скадовських були Марія Фельдман та Марія Розенверт [7, арк. 56]. Будинок був застрахований в Херсонському міському товаристві взаємного страхування від вогню [18, с. 87].

У 1907 р. Георгій Львович подарував частину особняка (будинки під номерами 132 і 155) дружині [38, арк. 56]. Марія Петрівна Скадовська заповіла свою власність дітям – Антоніні та Георгію [7, арк. 1]. Антоніна Георгіївна Томпсон (дівоче прізвище – Скадовська) виплачувала відсотки по кредиту під будинок до 1918 р. На 1920 р. за адресою “Гімназична 319/335а” як власник будинку записаний онук Георгія Львовича – Георгій Георгійович Скадовський [8, арк. 43].

Після одруження діти Георгія Львовича проживали окремо від батьків. Деякий час в будинку жила його сестра, Ольга Львівна Пікар (Скадовська). На початку 1900-х років вона замовляла каталог книжкових видань в Павла Петровича Шибанова – власника відомої московської книгарні. Замовлення мало надійти на адресу Г. Л. Скадовського [9, л. 1]. Проживав в будинку і Микола Матвійович Панкєєв (1856–1922) – надвірний радник [10, арк. 56 зв.], член Дніпровської повітової земської управи, депутат міської думи, міський голова Олешок.

У міському будинку Скадовські приймали відомих гостей. 1903 р. тут організували святковий обід з нагоди призначення новомиргородського єпископа Мемнона Єлизаветградським єпископом. Присутніми на заході було духовенство Херсонського Успенського собору [21]. Собор був розташований на Гімназичній, за три квартали від будинку родини. Після оселення в місті представники родини стали парафіянами собору.

Придбання будинку в місті збіглося з активізацією громадської діяльності Георгія Львовича. Як член та голова різних товариств він виступав ініціатором різноманітних заходів для привілейованих верств міського населення. Наведемо декілька прикладів. У 1899 р. для учасників театру при Херсонському комітеті народної тверезості Георгій Львович влаштував свято [22]. Танці по завершенні концерту тривали до 2-ї години ночі. У 1902 р., напередодні Різдва, у приміщенні дворянських зборів відбувся бал. Присутніми на святі стали родини представників державних та самоврядних органів. Завершення заходу припало на 4-ту годину ранку [23]. У березні того ж року в місті відбувся великий духовний концерт, учасниками якого стали церковні хори Успенського собору, Свято-Духівської церкви та любительський струнний

оркестр. Прибутки від заходу передбачалося передати на користь комітету опіки. Влаштуванням акції також керував Георгій Львович [24].

Однак, як і раніше, значну частину часу родина проводила в рідному маєтку. Традиційно в Білозерці родина відзначала релігійні та родинні свята. 13 квітня 1902 р. херсонська газета “Юг” інформувала про відміну офіційного привітання представниками влади зі святом Пасхи Христової. “Предводитель дворянства... выехал в имение, где и намерен провести праздники” [25]. В 1900–1901 рр. в маєтку відбувалося опрацювання археологічних матеріалів, знайдених під час розкопок на о. Березані [20, 89].

В історії родини з будинком на Гімназичній пов’язані трагічні події: у 1918 р. поблизу будинку було скоєно напад на Георгія Георгійовича, пограбовано квартиру службовця Херсонської губернської земської управи М. Ерделі, який мешкав у Скадовських [26]. 9 січня 1919 р. до будинку ввійшли невідомі з вимогою надати значну суму грошей. Георгій Львович попросив зачекати на отримання готівки з банку, грабіжники відмовилися. Після цього вони вбили Г. Л. Скадовського та його сина, Георгія Георгійовича [27]. Згодом аналогічні погрози почали надходити і на адресу інших заможних жителів міста. У квітні того ж року отримала листа з попередженням про можливий напад і дружина генерал-лейтенанта Софія Миколаївна фон Таль (дівоче прізвище Синельникова). У разі невиконання вимог, писали невідомі, “з вами буде вчинено так само, як і зі Скадовськими” [28].

У 1920-х роках будинок Скадовських націоналізували. З середини 1930-х років у ньому проживали викладачі Херсонського державного педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської. У різний час у будинку жили: Анатолій Васильович Богданович – завідувач кафедри російської мови, Федір Павлович Дроздов – старший викладач кафедри методики фізики, завідувач педагогічної практики (квартира № 8) [11, арк. 29 зв.], Леонтій Тимофійович Кошко – кандидат філософських наук, доцент (1957), завідувач кафедри філософії та політекономії (1950–1957) (квартира № 7) [12, арк. 53 зв.], Костянтин Олександрович Лаврунов – кандидат філологічних наук, доцент (9-та квартира), Сергій Миколайович Львов – кандидат фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри фізики (1950–1952, 1954–1973), декан фізико-математичного факультету (1952–1957) [13, арк. 35 зв. – 36 зв., 65 зв., 102 зв.], Петро Григорович Слущкий – декан фізико-математичного факультету [14]. У 1970-х роках на місці другого будинку спорудили п’ятиповерховий

будинок. Нині квартири знаходяться в приватній власності, в тому числі у нащадків викладачів інституту. Неодноразово, з метою збільшення площі кімнат, в будинку здійснювалося перепланування. Так, було переобладнано найбільшу кімнату – вітальню, з якої раніше відкривалася широка панорама вулиці. У приміщенні могло проживати 6 родин [19, с. 111]. Частково збереглася залізна огорожа довкола подвір'я та вхідні двері з боку вулиці. Фонтан засипали і на його місці влаштували під'їзд до гаража.

Простежується певна спадковість у соціальних ролях, що належали головному будинку родини [15, с. 258]. До 20-х років ХХ ст. помешкання служило місцем проживання родини Г. Л. Скадовського – випускника фізико-математичного факультету, організатора наукових досліджень в галузі сільського господарства, попечителя та ініціатора заснування освітніх закладів. У радянський час будинок задовольняв житлові потреби осіб, які здійснювали навчально-виховний процес у вищій школі.

На сьогодні історія будинку Скадовських відома лише місцевим краєзнавцям. Мешканці про попередніх власників знають небагато. У 1998 р. з пропозицією про встановлення пам'ятної дошки на честь одного з найвідоміших представників роду виступив голова Херсонського обласного наукового історико-медичного товариства Микола Денисович Ревенок. Дослідник цікавився природничою діяльністю Г. Л. Скадовського. Однак втілити ідею вдалося лише нещодавно – у 2013 р. на будинку встановили дошку з біографічною довідкою про Г. Л. Скадовського. У липні Херсон відвідали нащадки роду – праправнучка Г. Л. Скадовського Тетяна Олександрівна Виноградова з родиною, які на сьогодні проживають у Нижньому Тагілі (Росія) [32]. Інформацію про дворянське коріння роду вони дізналися завдяки інформаційним технологіям. Нащадки відвідали меморіальне кладовище Херсона, де поховані Георгій Львович, Марія Петрівна та Георгій Георгійович Скадовські, побували в будинку родини. Таким чином, будинок продовжує відігравати роль сполучної ланки поколінь роду.

Отже, вигідне розташування родового маєтку, особисте ведення господарських справ та схильність до маєткового способу життя зумовили порівняно тривале постійне проживання родини Скадовських поза Херсоном. Потреба мати будинок у місті була викликана службовою та громадською діяльністю, необхідністю самореалізації у науковій та культурній сферах.

Джерела та література:

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 2054. – 94 арк.
2. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 11. – 49 арк.
3. ДАХО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 21. – 124 арк.
4. ДАХО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 25. – 249 арк.
5. ДАХО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 30. – 200 арк.
6. ДАХО. – Ф. 189. – Оп. 1. – Спр. 717. – 22 арк.
7. ДАХО. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 2017. – 1 арк.
8. ДАХО. – Ф.-Р. 434. – Оп. 1. – Спр. 216. – 73 арк.
9. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 32. – Оп. 1. – Д. 84. – 1 л.
10. ДАХО. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 95. – 124 арк.
11. ДАХО. – Ф.-Р. 469. – Оп. 5. – Спр. 172. – 70 арк.
12. ДАХО. – Ф.-Р. 469. – Оп. 5. – Спр. 1404 а. – 54 арк.
13. ДАХО. – Ф.-Р. 469. – Оп. 7. – Спр. 159. – 103 арк.
14. Інтерв'ю з Тетяною Федорівною Юрченко (Дроздовою), 11.11.2013 р. // Особистий архів І. Черноіваненко.
15. Андросова-Байда Д. Доля будинку: історичний феномен / Д. Андросова-Байда, Н. Барабаш // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2011/2012. – Вип. 6. – С. 249–259.
16. Бродская (Скадовская) А. Л. Воспоминания о русском доме: Адольф Бродский, Петр Чайковский, Эдвард Григ в мемуарах, дневниках, письмах / А. Л. Бродская (Скадовская) / Сост., предисл., подгот. текстов и примеч. Е. В. Битеряковой, М. Н. Строгановой. – Феодосия–Москва: Изд. дом “Коктебель”, 2006. – 264 с., илл.
17. Непомнящий Б. З. Херсон еврейский. Трагедии и судьбы / Б. З. Непомнящий – Херсон, Олди-плюс, 2004. – 340 с.
18. Отчет правления Херсонского городского общества взаимного страхования от огня за 1901 г. – Херсон: Типогр. О. Д. Ходушиной, 1902. – 95 с.
19. Херсонський державний університет: Історичний нарис (1917–2007 рр.) / Ю. І. Беляєв, О. В. Мішуков, В. Л. Федяєва, І. В. Самсакова. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 352 с.
20. Штерн Э. р. О новейших раскопках в г. Аккермане и на острове Березани / Э. р. Штерн // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1901. – Т. 23. – С. 88–91.
21. Юг. – 1903. – 20 мая.
22. Юг. – 1899. – 24 ноября.

23. Юг. – 1902. – 5 января.
24. Юг. – 1902. – 15 марта.
25. Юг. – 1902. – 13 апреля.
26. Юг. – 1918. – 3 апреля.
27. Родной край – 1919. – 24 (11) января.
28. Юг. – 1919. – 2 (15) февраля.
29. Конференция с потомками рода Скадовских // <http://www.kherson-gid.com/ru/o-hersonen/novosti/885-konferentsija-s-potomkami-roda-skadovskih.html>

Инна Черноіваненко (Україна, Херсон). Жити в місті: доля будинку родини Скадовських

У статті розглянуто місце будинку Скадовських у Херсоні в історії дворянської родини. Визначено фактори, що сприяли формуванню тривалих зв'язків з містом, причини оселення сім'ї в місті. Показано функціональне призначення будинку в радянський період та його сучасний стан.

Ключові слова: історія будинку, рід Скадовських, громадська діяльність, дворянська родина

Инна Черноиваненко (Украина, Херсон). Жить в городе: судьба дома семьи Скадовских

В статье рассмотрено место дома Скадовских в Херсоне в истории дворянской семьи. Определены факторы, влиявшие на формирование длительных связей с городом, причины переезда семьи в город. Показано функциональное предназначение дома в советский период и его современное состояние.

Ключевые слова: история дома, род Скадовских, общественная деятельность, дворянская семья.

Inna Chornoivanenko (Ukraine, Kherson). To live in the city: fate of Skadovskyi family house

The article shows place of Skadovskyi house in Kherson in the history of the noble family. Causes that contributed to formation of long term ties with the city, the reasons for city residence were determined. Functional intended use of the house in Soviet period and its current condition were shown.

Key words: house history, Skadovskyi family, public activity, nobility family.

Оксана БУБЛИК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2: 364.122.5 (477.63) “18/19”

Оголошення як джерело з урбанізації Катеринослава наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

З другої половини ХІХ ст. у періодичних виданнях Катеринослава починають розмішувати оголошення. Головна властивість оголошення – це висвітлення споживчого пошуку та ринку послуг. Споживчий попит вказує на цивілізаційний рівень мешканців, навіть за відсутності у місті відповідного, що в подальшому могло сприяти його появі. Ринок послуг констатує вже наявні послуги, а відтак, можливості самого міста та його рівень урбанізації. Тобто споживчий попит вказує на перспективу розвитку міста, а ринок послуг – на ступінь досягнутого. На відміну від діловодної документації та статистичних джерел, оголошення можуть вказувати на нелегальну комерцію (починаючи від прибуткових будинків, закінчуючи приватними послугами). А відтак, дане джерело значно поглиблює урбаністичні розвідки з дослідження Катеринославщини.

Оголошення є невід’ємною складовою періодичних джерел. Періодичні джерела є вельми популярним об’єктом дослідження за останнє двадцятиріччя [64; 65; 68]. Однак з-поміж заактуалізованих видів джерел періодики оголошення займають чи не останню позицію в розгляді¹. Оголошення як джерела є непопулярними й за

¹ Мосолкина Т., Николаева Н-И. Курс лекций по источниковедению новой і новейшей истории: Учеб. пособие для студ. ист. фак. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2004.-96 с.; Котиченко А. Періодична преса Англії в Сполучених Штатах // <http://intkonf.org/index.php?s=%F2&paged=76>. – Режим доступу 21.04.14.; Савчинський В. Е. Періодична преса: цензурна політика російського уряду (друга половина ХІХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст.; Губа П. Періодична преса про погроми в період української революції (1917–1920 рр.) // <dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle...02-Huba.pdf>.... – Режим доступу 21.04.14.; Фрондзей Я. р.

кордоном². У даному випадку ми не претендуємо на відокремлення оголошення від періодичного видання. В той же час, оголошення використовувалися при друці пам'ятних книг, адрес-календарів, “Новоросійського вісника” і навіть у мемуарній літературі (наприклад, в Афанасія Чужбинського). Якщо оголошення брати із різних типів джерел, тоді їх, на нашу думку, можна дійсно вважати за як джерело.

Мета даної роботи полягає у визначенні інформативних можливостей оголошення як джерела, та на його основі дослідженні просторової конфігурації об'єктів різних сфер діяльності й рівня урбанізованості Катеринослава напр. XIX – на поч. XX ст.

Перше періодичне видання Катеринослава – “Катеринославські губернські відомості” починає виходити з 1838 р. Однак до 1888 р. джерело містить суто розпорядчі документи. З 1888 р. змінюється формат періодики. Це найраніший період вживання у друці оголошення, який ми виявили. Проте найбільша концентрація повідомлень була нами виявлена у періодиці початку XX ст. За статистичним джерелами (“Города России...”) на 1904 р. в Катеринославі виходило 5 газет, а через 5 років вже шість [52, с. 299; 53, с. 627]. Для написання роботи було розглянуто такі газети: “Вестник Юга”, “Вестник Южнорусской выставки в Екатеринославе”, “Русская правда”, “Южная заря”, “Приднепровский край” та “Екатеринославские губернские ведомости”. Загалом опрацьовано близько 500 оголошень.

За змістом оголошення умовно поділяються на групи, характерні для 2-х етапів. Перший етап – кін. XIX ст. – поч. XX ст., другий – 1910–1917 рр. На першому етапі бачимо оголошення з медико-ліку-

Періодична преса як джерело вивчення жіночого руху в роки незалежності // Наукові праці. – Т. 74. – С. 140–142.; Форостян А. Періодична преса Півдня України II половини XIX століття як джерело культурного розвитку учнівської молоді // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / Гол. ред. Н. С. Побірченко. – Вип. 16. – К: Міленіум, 2006. – С. 172–176. та ін.

² Dobson M., Ziemann B. Reading Primary Sources. The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history. – 2009; *Mitchell C. Newspaper Press Directory: Containing Full Particulars Relative to Each Journal Published in The United Kingdom and the British Isles.* – London, 1846; Jones A. Powers of the Press: Newspapers, Power and the Public in Nineteenth-Century England. – Brookfield: Ashgate Publishing Company, 1996 etc.

вальної допомоги, щодо нерухомості, місць відпочинку, речей побутового вжитку. На другому етапі ці напрямки реклами доповнюються розміщенням оголошень про прийом до навчально-виховних закладів та пропозицій послуг – від репетиторів до механіків. На базі аналізу оголошень за їх спрямуванням можна виокремити такі групи: 1) лікування, медицина; 2) навчально-виховні заклади; 3) розваги; 4) продовольство та система обслуговування харчування; 5) крамниці побутових речей; 6) пошук роботи та 7) нерухомість.

Найчисельнішою групою оголошень є лікувально-медична група, яка поділяється за галуззю медицини на підгрупи. За лікувальними закладами можна виокремити оголошення про лікарні, хіміко-бактеріологічні кабінети, фабричні лікарні та пологові будинки (всього 21 оголошення). Найчисленнішими є оголошення про лікарні.

В оголошеннях представлено *лікарні* таких видів: 1) жіночі; 2) хірургічні; 3) електро- та 4) світлолікарні.

Найбільш ранні відомості стосовно них віднайдено нами в оголошеннях 1888 р. [62, с. 4] – про приватну жіночу лікарню. Там працювало два постійних лікарі – Г. С. Пудер та Г. І. Брейтман і тимчасові за співучасті М. С. Плішавського. Лікарня надавала поради (за 30 коп.), консультації (за 2 руб.) та лікування на стаціонарній основі. Спектр надання лікування був досить широким – 1) гінекологія (акушерство, жіночі захворювання, хвороби сечової системи); 2) стоматологія (хвороби зубів та ротової порожнини); 3) загальна терапія (внутрішні хвороби); 4) масаж та лікувальна гімнастика; 5) світлолікування; 6) віспоцелення; 7) огляд годувальниць та прислуги. Тобто штат працівників мав нараховувати щонайменше гінеколога, стоматолога, терапевта та хірурга. В оголошенні вказано, що будівля знаходиться по вул. Поліцейській у будинку (далі б.) Коломейця.

З 1906 р. в оголошеннях фігурує жіноча лікарня та пологовий притулок³ М. П. Колпакова, заклад якого розміщувався по вул. Новодворянській у б. Васкевича (колишнього Никифорова) [1, с. 1].

Через чотири роки зустрічаємо оголошення про лікарню та пологовий притулок Л. Г. Гербільського та Кернера, розташовані по вул. Соборній у б. Бродського. Лікарня пропонувала окремі кімнати для породіль (скоріше заможних) та безкоштовну для бідних [13, с. 1].

³ Притулок в даному випадку означає місце приймання пологів, а не благодійний заклад.

Однак через рік ми зустрічаємо ще один такий самий заклад Гербільського, але по вул. Каретній в б. Бабицького. Там же мешкав сам лікар [15, с. 2].

Роком раніше було віднайдено оголошення Д. С. Кернера, який пропонував послуги педіатрії. Тож можна припустити, що Гербільський мав бути пов'язаний з гінекологією. Цьому підтвердження, що у 1912 р. Лев Григорович прохав дозволити МВС відкрити акушерську школу для навчання повитух по вул. Харківській, в колишньому б. Джигіта.

Чи було у Гербільського 2 заклади, чи він переїхав – нам невідомо. Гіпотетично можемо припустити, що лікар дійсно переїхав, бо, по-перше, вул. Соборна є досить віддаленою від центру, а, по-друге, заклад по Каретній розміщувався в будинку, де Гербільський проживав, що було досить зручно.

Наступні за хронологією були хірургічні лікарні. Таких оголошень віднайдено п'ять. Перше потрапило в пресу у 1903 р. – приватна лікарня хірургічної та гінекологічної спеціалізації, оснащена рентгеном, належала Я. М. Должанському. Заклад розміщувався в одному з будинків Липавського, на розі вул. Казанської та Козачої.

В тому ж році зустрічаємо оголошення хірургічної лікарні Е. Езау та Вебера, що розміщувалася на розі вул. Петербурзької та Фабричної [1, с. 2].

У 1909 р. працювала хірургічна лікарня А. (О?)Б. Богорада, що спеціалізувалася з отоларингічних захворювань. Заклад розміщувався по вул. Троїцькій у б. Кузьмицького, навпроти жіночої Маріїнської гімназії.

У 1916 р. послуги своєї хірургічної лікарні пропонував Г. І. Брейтман. Його заклад розміщувався по вул. Олександрівській, 16 у б. Тавровського. Отже, Брейтман, який працював ще у 1888 р. у приватній жіночій лікарні, мав вже близько 30 років медичної практики і на цей час був досить поважного віку.

На початку ХХ ст. в Катеринославі популярності набули світло-та електро-лікарні. У них лікували за допомогою електрофорезу, дія якого була відкрита в Російській імперії на поч. ХХ ст. Електрофорез застосовувався для лікування нервових, шкірних, венеричних, отоларингологічних захворювань.

Перше оголошення про діяльність водо-, світлолікарні трапилося нам у 1904 р. – послуги пропонувала лікарня С. Л. Айзенштата по вул. Садовій, 9 [2, с. 1]. У 1910-х роках діяли такі електролікарні: 1) О. Г. Гери-

бальського по вул. Садовій, 8; 2) Л. О. Соболева по вул. Садовій, 12; 3) А. (О?) О. Брауна по Проспекту⁴ в б. Розенберга, поруч з окружним судом, навпроти жіночої Маріїнської гімназії; 4) П. В. Кудіша на розі вул. Харківської та Гостинної; 5) Я. Л. Стронгіна по Проспекту, 129, у колиш. б. Міллера, навпроти контори Зігеля та А. (О?) Б. Богорада по вул. Троїцькій, 16 [20, с. 2]. Вище йшлося про хірургічну лікарню отоларинголога А. Богорада. Як бачимо, в 1913 р. в тій самій лікарні вже діяв електрофорез.

Роком пізніше свою водолікарню відкрив лікар Н.(М?) С. Ерліх по вул. Козачій, 25. Ерліх утримував також хірургічну лікарню з ліжками по Козачій, 29 у своєму будинку.

У 1909 р. в Катеринославі відкрив лікарню В. В. Крумбмільлер – по вул. Первозванівській, у б. Тайцліна [12, с.]. У 1910 р. діяли лікарні Г. С. Бершина по вул. Козачій, в б. Кофмана [14, с. 1] та А.(О?) І. Альтшулера по вул. Военній, навпроти 2-го реального училища [13, с. 1].

На початку 1910-х в оголошеннях повідомляється про хіміко-бактеріологічні кабінети. В закладах такого ґатунку проводили обробку аналізів (крові, сечі, води тощо). Таких кабінетів було виявлено 4: 1) С. Гаухмана по Проспекту в б. Рохліна, навпроти пошти [13, с. 1]; 2) А.(О?). Аптешана по вул. Первозванівській, 8 у б. Добрускіна; 3) Г. М. Боярського на розі вул. Олександрівської та Козачої, у б. Андрієвського [14, с. 1]; 4) І. М. Бруштейна в колишньому б. Міллера.

Мапа 1. Приватні медичні заклади Катеринослава.

⁴ Слід зазначити, що мешканці Катеринослави іменували у побуті Проспектом – Катеринославський проспект. Про це свідчать не тільки оголошення, а й статті у газетах.

Переважна більшість приватних медичних закладів була спрямована на лікування венеричних та жіночих захворювань. Обидва напрямки захворювань були вельми актуальними у місті, однак не поступалися епідемічним захворюванням. Тож можемо припустити, що приватні лікарні були спрямовані на комерцію, бо епідемічними хворобами досить успішно займалися державні медзаклади. Ефективній праці лікарень сприяли хіміко-бактеріологічні кабінети, які розташовувались поблизу перших. Конфігурація розміщення приватних медичних закладів така: вони були зосереджені переважно у центральному районі міста, поблизу навчальних закладів (особливо жіночих), на відміну від “державних” медзакладів, які базувалися на окраїнах.

За спеціалізацією представлено такі оголошення медиків: 1) кардіолог-пульмонолог; 2) отоларинголог; 3) офтальмолог; 4) невропатолог; 5) стоматолог; 6) гінеколог; 7) педіатр; 8) терапевт.

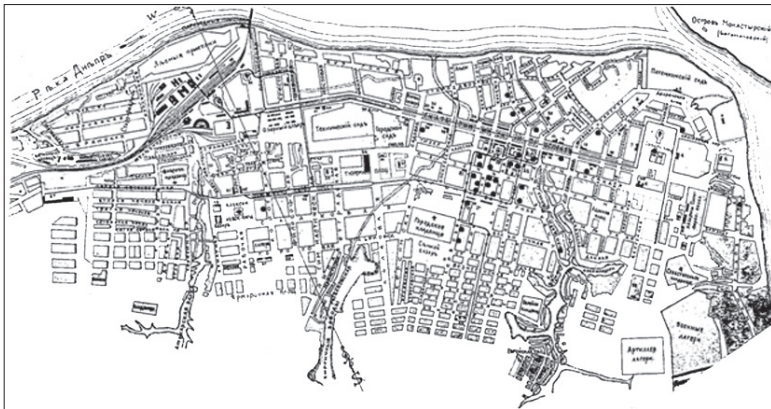
Групу *кардіологів-пульмонологів* представлено всього 4-ма оголошеннями. Лікарі рекламували себе як фахівці з хвороб серця та легень, а в деяких випадках – внутрішніх хвороб. Нам стає відомо, що 1909 р. послуги лікаря кардіолога / пульмолога пропонував П. Н. (М?). Фукс, який приймав пацієнтів на розі вул. Козачої та Троїцької у б. Кофмана [12, с. 2]. Після свого повернення у 1916 р. до Катеринослава він передислокувався на вул. Садову, 4 [50, с. 3]. Ще чотири оголошення виявлені у 1916 р.: 1) М. М. Мікунавич розміщувався на розі вул. Харківської та Гостинної у б. Каменського; 2) Г. С. Пудер – по вул. Петровській, 3 (вул. Базарна) [28, с. 3]; 3) А. (О?). З. Чорний – по вул. Новодворянській, 7 та 4) Л. І. Вертман по вул. Управській, 1, поруч з пожежною командою.

У наступній групі – *отоларингологів* – усього 9 оголошень. У 1888 р. працював отоларинголог С. В. Вітмін (б. Штейна, поруч з Англійським клубом). У періодиці 1903 р. було розміщено оголошення П. П. Зуйченка, який приймав в кутовому б. Тарнопольського по Проспекту, на розі вул. Кудашевської, на верхньому поверсі [1, с. 3]. Через рік віднаходимо оголошення І. І. Глускіна, що мешкав у б. А. (О?). Добрускіна по вул. Первозванівській [2, с. 3]. У 1911 р. займався практикою лікар М. І. Волоховський разом із С. М. Компанейцем у б. Джигіта по вул. Харківській, 4 [12, с. 2], а через два роки у б. Шифріна по тій же вулиці [15, с. 3]. У тому ж 1911 р. маємо оголошення А. (О?). М. Хмельницького, який приймав по вул. Поліцейській, між Олександрівською та Управською вулицями.

Група *офтальмологів* невелика. В газетах 1905 р. віднайдено оголошення І. М. Сивицького, який приймав у будинку княгині Чичеван

по вул. Олександрівській [4, с. 3]. Наступні повідомлення стосуються 1916 р.: 1) С. Г. Конторова, що розміщувався в б. Губергриця на розі вул. Олександрівської та Козачої; 2) С. М. Боярського, що приймав у будинку аптеки Стефановича; 3) Я. Я. Езау, що приймав по вул. Фабричній [28, с. 1]; 4) Б. Н. Гласка по 2-й Короткій, 8 (пл. Олександроневська), навпроти 2-ї класичної гімназії [29, с. 3].

Трохи більшу групу складають лікарі з лікування внутрішніх хвороб. В газеті за 1909 р. вміщено оголошення терапевта М. Шершевера, який приймав у б. Тайцліна на розі вул. Козачої та Первозванівської [12, с. 1]. У виданнях 1911 р. бачимо оголошення Б. Є. Кутнера, який приймав у своєму помешканні на розі вул. Козачої та Первозванівської, С. Є. Енгенсона – по вул. Поліцейській у б. Мізко та оголошення А. (О?). Шехтера по Проспекту в б. Карпаса, поруч з готелем “Франція” [15, с. 3]. Однак через 2 роки Шехтер зазначає свою адресу – ріг вул. Харківської та Гостинної у б. Шифріна. У тому ж році маємо оголошення р. С. Фрейделя, який приймав у будинку на розі Первозванівської та Троїцької; 2) знову Енгенсона, однак, за адресою – вул. Поліцейська, б. Мізко, недалеко від аптеки Стефановича, 2-й поверх [16, с. 1] та 3) Погоровського по Проспекту, 24, поруч з аптекою, навпроти станції швидкої допомоги [20, с. 1]. Протягом 1916 р. вміщувались оголошення: 1) лікаря Н. С. Платонової за адресою – пл. Соборна, 7; 2) Б. Моворгоза на розі вул. Козачої та Троїцької в б. Топоровського; 3) Ф. С. Срочинського на пл. Соборній, 1.

Мапа 2. Розміщення приймальних пунктів приватних лікарів кардіологів-пульмонологів, отоларингологів, офтальмологів, терапевтів

Тож приватні лікарі цієї групи переважно базувалися в кварталі Проспект–Управська–Базарна–Первозванівська.

Наступну групу становлять оголошення з лікування *дитячих хвороб*, поряд з якою будемо розглядати оголошення з акушерства та гінекології. В першій групі було віднайдено 15 оголошень. Перше оголошення стосується 1904 р. А.(О?). Л. Караєв пропонував свої послуги педіатра по Проспекту, в колишньому б. Соковіна, поруч із реальним училищем. Свої послуги по вул. Харківській у б. Тавровського пропонував І. М. Розенгарт [3, с. 1]. Наступного року спостерігаємо ще три оголошення. Це повідомлення: 1) Н.(М?). М. Брюханова, що приймав по вул. Потьомкінській, 13; 2) Л. І. Вертмана – по вул. Поліцейській та 3) І. А.(О?). Зубкова по вул. Упорній у б. Паבודя. Через півдесятиліття маємо оголошення раніше зазначеного Д. С. Кернера, який, зокрема, кваліфікувався як ортопед. Він приймав по Проспекту у б. Ільєва, навпроти саду [12, с. 3]. Є також замітка про педіатра Міллера, який розміщувався по вул. Олександрівській, 25 у б. Кутнера. Нам уже траплявся Міллер – лікар терапевт. Оскільки вказано різні адреси, можемо припустити, що ці дві особи з одним прізвищем, які, можливо, мають родинні зв'язки.

За 1913 р. є оголошення лікаря Я. Бурсука, якого розташовувався у б. Топоровського на розі вул. Козачої та Троїцької [17, с. 2].

Протягом 1916 р. маємо такі оголошення: 1) лікаря А.(О?). С. Берігаського, який приймав у будинку на розі вул. Олександрівської та Козачої; 2) Б. С. Урбаха – прийом по вул. Козачій, 22, навпроти лікарні Ерліха; 3) С. М. Рабіновича, який приймав по вул. Сквозній, 17 на Чечелівці; 4) М. Б. Вайнберга – по вул. Олександрівській, де лікував Брейтман; 5) С. Вількоміра по вул. Олександрівській, 26 [51, с. 1]; 6) С. Є. Хасильова у б. Айзенберга по пр. Пушкінському [29, с. 3].

Невід'ємно пов'язаною з педіатрією є група фахівців з лікування жіночих хвороб та акушерства (всього 21 оголошення). Перші оголошення стосуються 1903 р. Це оголошення жінки-лікаря Ф. С. Вольфензон, яка лікувала у б. Кекабінського по вул. Козачій; оголошення 1904 р. О. Арнштама, який приймав у б. Андрієвського по вул. Олександрівській [2, с. 1]. Маємо оголошення 1910 р. Н. І. Вольнянської, яка практикувала у будинку лікаря Гіммельфарба по вул. Козачій, 18 [13, с. 2]. Однак вже у 1916 р. Вольнянська зазначала іншу адресу – б. Стронгіна, річ вул. Троїцької та Козачої [28, с. 1].

Роком пізніше зазначено три оголошення: 1) Є. М. Кранцфельда, у б. Тимченка по вул. Філософській, 54); 2) жінки-лікаря Є. І. Коган

в б. Ерліха по вул. Козачій, 25 та 3) жінки-лікаря Є. А. Бердичевської у б. Сатрера по вул. Козачій, 24 [15, с. 2]. Зазначимо, що вище нам вже зустрічався Л.Я. Бердичевський. За ініціалами можемо досить умовно припустити, що це подружжя лікарів.

Ще рік потому є повідомлення про акушерку К. І. Агафонову, яка приймала в особистому помешканні по вул. Степовій, 39 [7, с. 10].

За 1913 р. маємо такі оголошення: 1) акушерки Є. Г. Панкратєвої, яка приймала у б. Глазунова по вул. Тихій, 3 [8, с. 1]; 2) лікаря Пуніса по вул. Олександрівській, 7 [19, с. 3]; 3) Скульського у б. Моїсеєва по вул. Тихій, 11; 4) Н. Г. Щербакова по вул. Олександрівській, 1 [20, с. 1]; 5) Я. Г. Нейштаба по вул. Первозванівській; 6) М. А. (О?). Штейна у б. Запоруєва по вул. Козачій, 13, недалеко від хірургічної та гінекологічної лікарні Должанського; 7) Бердичевської, яка переїхала на вул. Кудашевську, 6 [16, с. 3].

З оголошень 1916 р. ідентифіковано: 1) Б. Мовореза, який приймав у б. Топоровського, що на розі вул. Козачої та Троїцької [50, с. 3]. 2) Д. Ф. Бржано по вул. Козачій, 2, біля Троїцької церкви, навпроти б. Мізко [51, с. 3]; 3) жінку-лікаря Є. Д. Дегліну по вул. Олександрівській, 7, в будинку інженера Шмарова; 4) акушерку М. Березовська по вул. Тихій, 15 [50, с. 1]; 5) акушерку А. М. Ройзман за тією ж адресою, що і Є. Д. Дегліна [34, с. 1]; 6) жінку-лікаря Пржевалінську – в б. Розенберга на розі Проспекту та вул. Кудашевської, поруч з окружним судом; 7) жінку-консультанта П. Б. Богдановську у б. Бика по вул. Кудашевській, 7, поруч із жіночою консультацією Бердичевської.

За самими оголошеннями можемо констатувати, що з гінекологів половину складали жінки. Однак достеменно нам невідомо, якої статі були інші лікарі (наприклад, Пуніс, Бржано, Моворез та ін.). Зокрема, сім з десяти жінок-медиків визначили себе як лікаря. А відтак, вони мали освіту, вищу за гімназію.

Тісно корелює із лікуванням жіночих захворювань група з лікування *венеричних хвороб*. Група складає 15 оголошень.

На шпальтах періодики 1903 р. маємо оголошення В. Г. Лейзеровича, який практикував у б. Добрускіна по вул. Первозванівській [1, с. 3]. Через два роки – Н. (М?). М. Долгополова в б. Мошкевича по вул. Олександрівській, 12 та А. (О.). Д. Левензона у б. Шафермана, по вул. Кудашевській, поблизу Проспекту [4, с. 1].

Через 6 років подано оголошення: 1) І. М. Хмельницького, який приймав у б. Рагінського, що на розі вул. Залізної та Упорної, поблизу

“Гранд-готелю”. (У групі отоларингологів вище згадувався А. (О?). Хмельницький. Зробимо припущення, що ці лікарі могли бути братами); 2) Бердичевського, що приймав в б. Ільєва по Проспекту, навпроти Міського саду. (Нам відомо вже про двох Бердичевських – Є. А. та Л. Я. Певна спорідненість в галузі медицини між подружжям та цим Бердичевським є. Гіпотетично, останній мав родинні зв’язки із подружжям [12, с. 1]).

Рік потому маємо повідомлення Д. Л. Подольського, який приймав в електролікувальному кабінеті лікаря Співаковського по вул. Олександрівській, 4 [14, с. 1], а також, повідомлення С. С. Когана, який приймав в б. Дуеля.

В 1911 р. є оголошення венеролога О. Л. Гіммельфарба, який приймав у своєму будинку по вул. Козачій, 18. Повертаючись до попереднього, зазначимо, що між 1910–1916 рр., гіпотетично, будинок цього лікаря також орендувала гінеколог Вольнянська. Досить успішний тандем для плідної медичної діяльності [15, с. 1].

За 1913 р. маємо оголошення Шухмана, чий кабінет розміщувався по вул. Олександрівській, 7⁵. Протягом 1916 р. – оголошення: 1) Д. А. (О?). Шершевера, який прийшов у б. Копилова по Проспекту, поруч з “Європейським” готелем та 2) Н. Є. Воєцького – у б. Германта по вул. Козачій та в будинку на розі вул. Первозванівської та Козачої, навпроти казенної палати й водолікарні Ерліха [28, с. 1]. В той же час у місті діяв сифілітичний відділ “Лабораторії практичної медицини у Парижі” по вул. Садовій, 2 [31, с. 2].

Найчисельнішою із груп є група *стоматологів* (всього 40 оголошень). Ми перерахуємо декілька, щоб змалювати стан стоматологічної справи в Катеринославі. За ступенем генералізації стоматологічних осередків, в Катеринославі працювали: кабінет – відділ – лікарня чи майстерня з протезування. Найбільше було лікарів, які працювали в найманих приміщеннях, тобто утримували кабінет. Станом на 1903 р. працював стоматолог Ю. Г. Гербільський у б. Брамінського, навпроти

⁵ Олександрівська, 7 – б. інженера Шмарова. За цією адресою працювала жінка-лікарка Дегліна та акушерка Ройзман. Гіпотетично, вони працювали разом, що дозволяло приймати пологи стаціонарно, а не амбулаторно. Трьома роками раніше за цією ж адресою працював Пуніс. Чи працював він там у 1916 р. нам не відомо, бо за цей період його оголошень не зустріли. Тож, можливо, його місце зайняла Дегліна. В тому ж 1913 р. в б. Шмарова працював венеролог Шухман. Може, за збігом обставин Шмаров, по суті, утворив центр жіночої медицини або, навпаки, прагнув до цього.

Мапа 3. Розміщення кабінетів та лікувальних закладів
приватних гінекологів, венерологів і педіатрів

будинку губернатора, по Проспекту [1, с. 1]. Раніше ми зазначали двох Гербільських – Олександра (венеролога) та Лева (гінеколога) Григоровичів. Можемо припустити, що Ю. Г. був їхній брат.

Рік потому надруковано є оголошення Г. Ф. Львова, який практикував у б. Штромберга, по вул. Олександрівській, 3 [2, с. 1]. Ут 1910 р. Львов приймав вже в особистому приміщенні по вул. Олександрівській, 4 [14, с. 1]. У 1905 р. маємо оголошення лікаря Амура, що приймав по вул. Михайлівській, 2 [4, с. 1]. За 1910 р. маємо такі оголошення: 1) 2 зубних кабінети Г. Д. та А. Г. Енгель по вул. Олександрівській, поруч із аптекою; 2) І. Л. Брунштейна, розташований в колишньому будинку Міллера по Проспекту, 139, поруч з обласною виставкою; 3) І. Г. Шаргороданого у б. Парофентьєва по Проспекту, навпроти готелю “Франція”; 4) кабінет Вебера, знову Львова та Шрейдера у б. Мізка по вул. Поліцейській, поблизу Троїцької церкви [13, с. 1]. З наступного року маємо оголошення Є. Б. Макарової, яка приймала в б. Стефановича по вул. Олександрівській та З. Д. Файнцимера – у б. Міщенка по вул. Первозванівській [15, с. 1]. Протягом 1913 р. у періодиці віднайдено адреси зуболікарських кабінетів: 1) М. Г. Райчина по вул. Садовій, 2 [20, с. 2] та 2) А. П. Ханькової у б. Тайцліна по вул. Первозванівській, поруч з аптекою [9, с. 2].

За 1916 р. було виявлено такі оголошення: 1) стоматолога Розенталь-Нейберга, що приймав за адресою Проспект, 23 [28, с. 1]; 2) ліка-

Мапа 4. Розміщення кабінетів та лікувальних закладів приватних стоматологів

ря р. А. Шварца – в б. Андрієвських по вул. Олександрівській [29, с. 2]; 3) М. І. Анжельсона – вул. Троїцька, навпроти Маріїнської гімназії № 6 [51, с. 1]; 4) М. М. Каца – вул. Олександрівська, 6; 5) лікарки Яновської (б. Кузьмицького по Проспекту, 16, поруч з 1-м реальним училищем); 6) Вельтман-Щербинського – б. Губергрица на розі вул. Олександрівської та Козачої [21, с. 2].

Стоматологічних відділів було виявлено усього 2. Позначка “відділ” означала, що стоматологічний осередок є складовою медичного закладу. У 1910 р. зазначено 2 таких відділи: при лікарні Должанського на розі вул. Казанської та Козачої (лікарня спеціалізувалася на хірургічній та гінекологічній допомозі) та при лікарні Н. С. Ерліха по вул. Козачій, 25 (хірургія та офтальмологія) [14, с. 1].

Відділи функціонували у лікарні А. (О?) р. Гінзбурга (б. Рохліна по Проспекту, навпроти пошти) [13, с. 1] та Х. Б. Богорада на розі вул. Олександрівської та Проспекту [29, с. 1].

Окрему спільноту складають техніки, які займалися протезуванням зубів (дантист). Це: 1) Ш. Г. Фукс по вул. Олександрівській, 9 [35, с. 1]; 2) А. (О?). Г. Копилов (б. Ароновича по Проспекту, навпроти виставки) [8, с. 2]; 3) протезуванням золотих коронок займався Б. І. Фрейзендор (б. Марцинкевича, по Проспекту, поряд з “Художнім театром”) [20, с. 2]; 4) дантист С. Сотник (б. Донцової, на пл. Соборній, 5) [9, с. 1].

Під час вивчення джерельного матеріалу, нам постійно зустрічалися особи з одним і тим самим прізвищем. Потенційно вважаємо цих осіб за таких, що перебували у родинних зв'язках. А відтак, в галузі медицини в Катеринославі діяли цілі родини лікарів, тісно пов'язаних між собою. Таких родин нами виділено 8: Хмельницькі, Міллери, Гер-

більські, Бердичевські, Боярські Ангелі, Шершевери та Богоради. Більшість з них були, очевидно, братами, і лише у 2-х випадках (Боярські та Ангелі) виявлено зв'язки “батько–син”.

Розглянемо групу оголошень *навчально-виховних закладів*. Як і пролікувально-медичні, оголошення про навчальні заклади містилися переважно на перших шпальтах. Їхня наявність спостерігається протягом весняно-літнього періоду, коли розпочиналася вступна компанія.

До виховних закладів відносимо приватні дитячі садки. Було знайдено такі оголошення: 1) С. Г. Кранцфельд (б. Немировського по Проспекту, навпроти міського саду) [3, с. 1], а через рік зустрічаємо дитсадок вже за адресою – б. Кравцова, по вул. Козачій [4, с. 1]; 2) єврейський дитсадок Х. Є. Ліхтенштейн по вул. Казанській, 12 [51, с. 1]; 3) єврейський дитсадок та училище Л. Кохановського по Проспекту, 81 [22, с. 1].

Навчальні заклади умовно поділені на: 1) міські; 2) приватні; 3) спеціалізовані навчальні заклади.

З міських зустрічаємо: 1) 2-е жіноче міське училище по вул. Первозванівській, 87; 2) 4-е жіноче міське училище (б. Краснокутського, пл. Олександро-Невська); 3) 5-е жіноче міське училище по вул. Польовій; 4) 7-е чоловіче училище ім. М. О. Некрасова по вул. Керосинній, 13; 5) 8-е жіноче міське училище по вул. Полтавській [45, с. 1]; 6) 12-е жіноче училище на розі вул. Первозванівської та Базарної, у приміщенні школи “Союзу руського народу”; 7) 13-е чоловіче училище на Фабричній слобідці [47, с. 1].

З приватних оголошень маємо станом на 1904 р.: 1) училище Л. А. (О?). Рираховського (колишній б. Рохліна по вул. Харківській, 7); 2) училище М. А. (О?). Бреш (б. Синайського по Проспекту, навпроти пошти) [2, с. 1]; 3) 5-тикласне училище Д. А. (О?). Каплана (б. Кузьмицького, колишній Подуровського, по вул. Упорній, навпроти б. Шабада) [3, с. 1]. Через рік надруковано, ще оголошення В. Д. Корсунова – пл. Олександро-Невська, 6 [4, с. 1].

За 1913 р. віднайдено оголошення про: 1) єврейське чоловіче училище 3-го розряду Є. Б. Злобінського (б. Фруліна по вул. Воскресенській, 15) [16, с. 1]; 2) А. (О?). Г. Петрової (б. Бухмана, по вул. Стародворянській, 13) [17, с. 1].

Протягом 1916 р. маємо повідомлення про: 1) єврейську чоловічу гімназію П. І. Кагана по вул. Базарній, 11 [29, с. 1]; 2) середній жіночий навчальний заклад А. (О?). С. Гарьнохцевої (б. Липавського, на розі вул. Козачої та Казанської) [31, с. 1]; 3) 8-микласний єврейський серед-

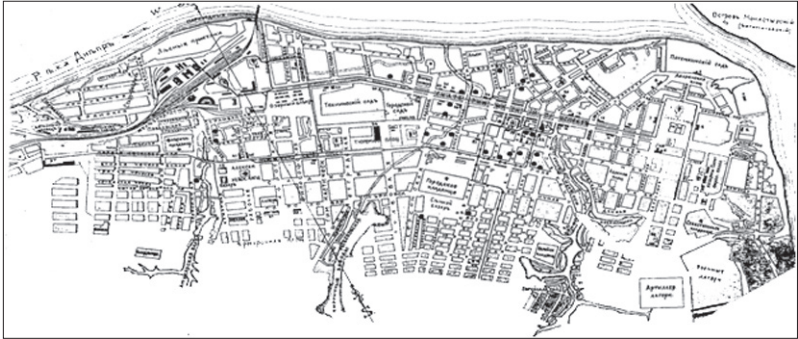
ній чоловічий заклад І. Г. Генескіна по вул. Тихій, 3 [52, с. 1]; 4) єврейське чоловіче училище І. М. Векслера (б. Миклашевського по вул. Казанській, 8); 5) єврейську жіночу гімназію С. М. Юрковича (по вул. Тихій, 8); 6) жіночу гімназію р. Ф. Вашук (вул. Троїцька, 8); 7) єврейську жіночу гімназію П. Л. Іоффе (вул. Базарна, 11); 8) жіночий середній заклад Н. Г. Бутович (Проспект, 15); 9) єврейські курси Я. Б. Загорського [48, с. 1]; 10) чоловічу гімназію А. (О?). Л. Фовицького; 11) приватне єврейське середнє технічне училище П. І. Когана [29, с. 1].

Слід підкреслити, що серед перерахованих навчальних закладів 10 закладів призначалися для навчання осіб жіночої статі, 8 – чоловічої та решта 5 – змішаного профілю. Навіть, за цими оголошеннями бачимо, що з 13-ти міських училищ 5 були жіночими. Порівняно з іншими містами імперії переважно працювали змішані училища. А відтак, навчанню осіб жіночої статі в Катеринославі надавали вагомого значення.

Спеціалізованими вважаємо ті навчальні заклади, які були спрямовані на здобуття певного фаху. Так, у 1904 р. в Катеринославі діяли музичне училище Імперського Російського музикального товариства (б. Стефановича на розі вул. Олександрівської та Поліцейської) [4, с. 1] та музично-драматичні курси М. З. Гольберга (б. Вебера по Проспекту, поблизу аптеки Сартінсона). На 1916 р. в місті діяли 2 музичні школи – Брилланта-Літвен та Хоквич-Бик у б. Стефановича по вул. Олександрівській [22, с. 1]. У 1916 р. діяли архітектурно-художні курси по вул. Харківській, 11, які формували власні технічні кадри Катеринославщини, а також функціонували комерційні училища – 2-е міське училище по вул. Базарній та училище Свіда по вул. Козачій, 78 [34, с. 1].

У Катеринославі на поч. ХХ ст. діяла низка навчальних закладів, які готували фахівців з пошиття одягу: 1) школа шиття за англійською системою Я. Гарстки (вул. Казанська, 4, навпроти Держбанку) [7, с. 1]; 2) професора Леванського (вул. Первозванівська, 8) [20, с. 1], а через три роки за тією ж адресою школа за вдосконаленою методикою “члена Паризької академії” Я. П. Валюненаса [29, с. 1]. В 1911 р. діяли курси шиття А. І. Семенової (б. Волоцької, вул. Торгова) [15, с. 3].

Паралельно у місті працювали приватні книгарні В. Є. Алексеєва (по Проспекту, поблизу “Центрального” готелю та у б. Іванова на розі Проспекту й Провіантської); І. В. Шафармана (по Проспекту); А. (О?). М. П’ятигорського (по вул. Олександрівській, поблизу Проспекту) [13, с. 3]; книгарня іноземної літератури Г. Крегара (по Проспекту,

Мапа 5. Розміщення початкових та середніх навчальних закладів

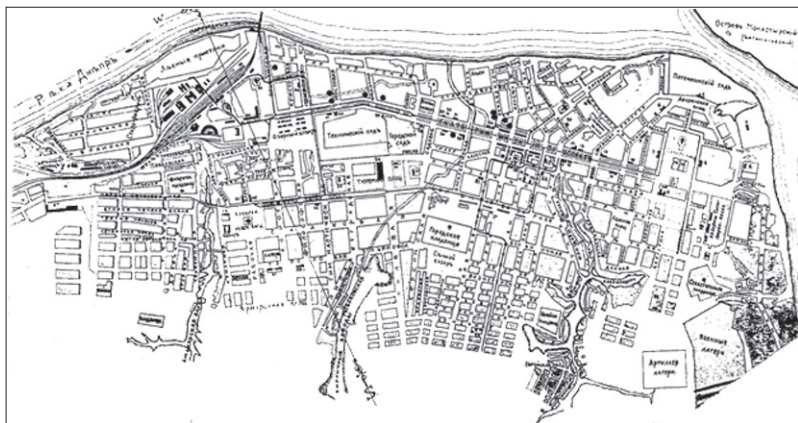
поруч з готелем “Брістоль” [5, с. 3]. Наявність приватних книгарень вказує на розвинутість Катеринослава як освітнього центру.

До групи *розваги* було включено повідомлення власників театрів, кінотеатрів, цирків тощо. Театри в Катеринославі розпочинають свою діяльність з другої половини XIX ст. На 1903 р. в місті працював театр “Вар’єте”, колишній “Ермітаж” (б. Солодухи та Іоффе по вул. Провіантській) [1, с. 1]. У 1909 р. діяв новий зимовий театр “Таїс” по вул. Кудашевській, в якому ставили балет [12, с. 1]. Рік потому маємо таке оголошення: 1) Літній театр Міського саду, де грав оркестр та працював буфет [14, с. 1]. У 1913 р. на шпальтах місцевої преси є такі оголошення: 1) зимовий театр мініатюр “Ghat”; 2) літній театр Катеринославського Англійського клубу; 3) “Бліц” А. (О?) Л. Шварца (на розі вул. Мостової та Проспекту) [9, с. 1].

Протягом 1916 р. діяли такі театри: 1) “Новий театр” (б. Синайського, Проспект, 115); 2) театр “Аполло” в літньому саду (ріг Проспекту та Мостової); 3) театр “Модерн” (Проспект, 82) та 4) “Інтимний театр” (б. Хреникова по Проспекту) [28, с. 1]; 5) “Колізей” І. Спектра (Проспект, 115, навпроти пошти); 6) “Гігант” (б. Геце на розі Проспекту та Фабричної); 7) “Палас”; 8) “Солей” та клуб “Огніско” поляків-біженців [10, с. 1].

До переліку не включено деякі театри, адреси яких нам не вдалося встановити; часто-густо адреса театру не зазначалася. В даному випадку наведено дані про стаціонарні театри. В той же час в Катеринославі на гуляннях, наприклад, діяли тимчасові театри [55].

З кінотеатрів у 1910-х роках в Катеринославі маємо: 1) “Художній театр” (колишнє приміщення комерційних зборів, ріг Проспекту та Мостової); 2) “Біоскоп Зайлера” (на розі Проспекту та Фабричної) [9, с. 1].

Мапа 6. Розміщення розважальних закладів

З оголошень нам відомо, що в Катеринославі був цирк, в усіх трьох випадках вказують одну й ту саму адресу – Озерну площу. У 1909 р. там розміщувався приїжджий цирк-звіринець Є. Чепуровської [12, с. 1]. Роком пізніше – цирк А. та М. Рейнських, у 1916 р. – Ж. О. Груцці [28, с. 1]. Скоріш за все, у місті не було постійного цирку, однак циркові вистави принагідно відбувалося на Озерній площі.

У колишньому Німецькому саду на розі Пушкінської та Єлизаветградської діяла ковзанка “Скейтинг-рінг” [13, с. 1]. У Катеринославі були також інші ковзанки, які не популяризувалися у пресі, наприклад, ковзанка у Потьомкінському саду [56, с. 102]. На нашу думку, це може вказувати на те, що ковзанка у Німецькому саду була стаціонарною та комерційною.

Протягом 1910-х років працювали фотомайстерні р. Я. Бика (ріг Проспекту та Московської) [19, с. 3] та І. Я. Повзнера (б. Джигіта по Проспекту) [6, с. 3].

Таким чином, розважальні заклади Катеринослава розміщувалися переважно на магістральній вулиці – Проспекті. Іншими центрами рекреації були сади – Потьомкінський та Міський.

Група *продовольства та системи обслуговування харчування* включає оголошення продуктових та винно-гітюнових крамниць й закладів обслуговування.

Оголошення продуктових крамниць зустрічаємо у газетах 1910 р. – оптова бакалійна торгівля А. (О?). Б. Скомаровського (ріг вул. Широкої

та Вокзальної) [13, с. 1]; 2) купця Маргомена (б. Іоффе, вул. Провіантська); 3) Белінського (вул. Виїзна) [12, с. 3]; 4) Р. Я. Бика; 5) Н. С. Заславського (б. Тевса); 6) Д. А. (О?). Когана; 7) А. (О?). Д. Вишневського. В той Рекламували себе кондитерські крамниці: 1) І. А. (О?). Лаваненка; 2) І. З. Бебенка; 3) Г. Бернікера та Г. Синая (вул. Пушкінська та Єлизаветградська); кондитерська “Стрекоза”. З винно-тютюнових назвемо такі: 1) крамниця Д. Л. Шиманенка (Проспект, новий ряд № 10, Озерний базар) [7, с. 3]; 2) С. І. Запорожцева; 3) Д. Ю. Екменчі (ріг Проспекту та Хрестової) [12, с. 3]; 4) А. (О?). Ф. Славіна; 5) Н. Н. Бекетова (б. Хренникова); 6) Н. Я. Княжевича (ріг Проспекту та Олександрівської) [57, с. 3]; 7) кримських вин – крамниця А. (О?). Ф. Славіна (ріг вул. Хрестової та Вокзальної) [12, с. 3]; 8) фабрика “Дукат” представника С. І. Чуюна (Проспект, навпроти б. губернатора); 9) крамниця тютюнової та продукції та письмового приладдя А. (О?). Фідельман (б. Тевса по Проспекту) [12, с. 3].

Продовольчі крамниці переважно розміщувалися поблизу гостиних рядів. На противагу їм, винно-тютюнові вироби можна було купити у крамницях, розташованих по Проспекту.

У Катеринославі у 1910-х роках діяла ковбасна фабрика К. К. Калки (2-й Мандриківський провулок, 3) [7, с. 3] та вершково-відбірна маслобійня “Альфа-Леваль” (адреса технічної контори М. Б. Губіна – вул. Каретна, 6) [2, с. 3]. З “Пам’ятної книжки...” ми можемо дізнатися, що загалом в губернії діяло 52 фабрики з обробки тваринних продуктів [76, с. 225].

Про заклади харчування вміщено низку оголошень, рекламують себе: 1) вегетеріанський будинок (вул. Садова, 10) [4, с. 3]; 2) чайна та їдальня (ріг Казанської та Слов’янської) [35, с. 3]; 3) ресторан при готелі “Лондон” шеф-кухаря С. Петрова (вул. Клубна) [22, с. 3]; 4) ресторан при готелі “Пасаж” (ріг Проспекту та Провіантської) [9, с. 3]; 5) кафе-ресторан “Медвідь” (б. Юр’єва, по Проспекту, поруч із “Театром ХХ века” [7, с. 3]; 6) кондитерська, булочна, кав’ярня І. З. Бебенка (б. Тевса, пл. Озерна) [10, с. 3]. Однак під час Першої світової війни заклади харчування почали закриватися. Водночас збільшилася кількість оголошень, в яких пропонувалися послуги кухаря. Частково цей штат поповнювався біженцями. Наприклад, протягом 1916 р. послуги кухаря пропонували: 1) Т.Тарасова (мешкала біля міського кладовища) [46, с. 3]; 2) приїжджа куховарка Артелі (б. Сухотинського, вул. Козача, 28); 3) куховарка М.Ф. Милещикова (вул. Новодворянська, 14) [45, с. 3]; 4) куховарка з сином Литвиненкова (б. Несокова, Жандармська

Мапа 7. Розміщення продовольчих крамниць та закладів харчування

балка, вул. Грецька, 6) [44, с. 3]. З іншого боку, в тому ж році на роботу запрошували досвідчену куховарку в їдальню “Ренесанс” (вул. Олександрівська, 63) [23, с. 3]. Із закладів харчування переважають ресторани, які діяли виключно при готелях, їх відвідувала заможна публіка. Працювали також їдальні й ресторани з поміркованими цінами – наприклад їдальня “Аракс”, ресторани “Орел” і “Париж” [58, 56]. Однак оголошень з приводу роботи цих закладів ми не зустріли.

До групи з продажу побутових товарів ми включили оголошення власників крамниць з продажу взуття, одягу та товарів для дому. З 1904 по 1916 р. маємо такі оголошення власників крамниць з продажу взуття: 1) В. О. Гусева (Новогостиний ряд № 37, поруч з крамницею А. (О?)). І. Єфанова [2, с. 3]; 2) власника крамниці “Вигода” (б. Боте 9-12, Старогостиний ряд, на розі Проспекту та Мостової, поруч з банкірською контоурою Кофмана [14, с. 3]); 3) братів Г. та Л. Уріних (б. Іванова, навпроти Озерного базару); 4) В. Г. Заморюєва (на розі Проспекту й Олександрівської та Гостиний ряд №12 на пл. Озерній); 5) Г. Б. Рогінського (ріг вул. Троїцької та Поліцейської) [20, с. 3]; 6) І. Фрідманда та К° (ріг Проспекту і Троїцької) [28, с. 3]; 7) невідомого господаря (по вул. Хрестовій, 11) [50, с. 3].

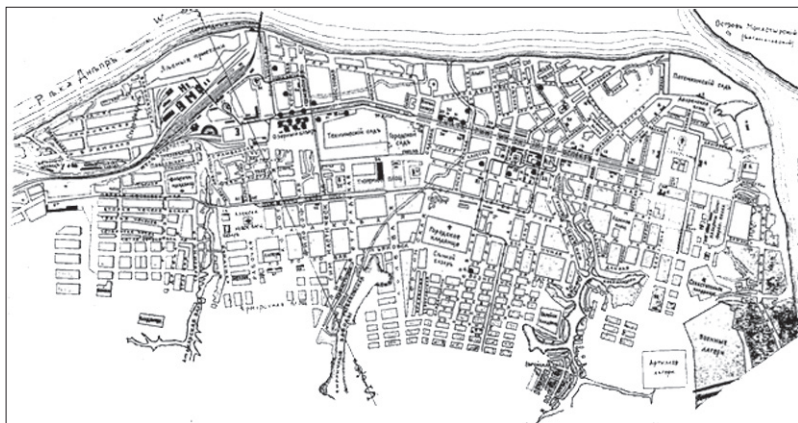
В оголошеннях з продажу одягу виокремлено повідомлення зі збуту суконно-мануфактурної продукції. Це оголошення: 1) Горлінченка “Оборот” (вул. Миколаївська, поруч із земського книгарнею) [10, с. 3]; 2) Шнейвайса (Озерний базар, ряд № 6); 3) Котельмена та Борщевського

(Озерний базар, ряд № 27); 4) товариства “Оборот” (ріг Проспекту та Олександрівської); 5) М. Г. Вінмера (Проспект, 8, поруч з американською крамницею) [15, с. 3]; 6) М. І. Єльцина (Проспект) [3, с. 3]; 7) Л. М. Гольдштейна (Проспект, пл. Озерна); 8) М. П. Квасникової (колишній б. Погребинщикова, Проспект, Новогостиний ряд № 3); 9) Б. М. Деніса (б. Липавського, ріг Проспекту та Олександрівської) [36, с. 3]. Як бачимо, в оголошеннях зазначено крамниці товариства “Оборот”. А відтак, у Катеринославі діяли мережі крамниць, що вказує не тільки на захоплення ринкового простору, а й на потужність капіталу господарів мережі.

Зживання терміна “суконно-мануфактурна” продукція вказує на те, що власники цих крамниць утворювали осередки з виготовлення одягу, на протипагу іншим власникам котрі, лише збували готову продукцію.

Маємо чимало повідомлень власників крамниць з продажу одягу, але без хоч якоїсь характеристики: 1) С. У. Хінкуса (пл. Озерна, 5); 2) Мілявської, крамниця жіночого одягу (б. Петрова, Проспект, поруч з Миською управою) [12, с. 3]; 3) Н. С. Заславського, який розширив свою крамницю одягу (б. Тевса, на розі вул. Широкої та Проспекту) [15, с. 3]; 4) А. (О?). Л. Пальцева (б. Рагінського, Проспект, навпроти готелю “Франція”) [13, с. 3]; 5) І. Біневича та Г. Гутта, чоловічий одяг (б. Заславського по Проспекту, поруч з готелем “Франція”) [19, с. 3]; 6) І. Ф. Шульмана (пл. Озерна, ряд №14, 15, а згодом зустрічаємо ряд № 2); 7) Б. Ш. Гершеновича, “сибірські та американські хутрові товари” (вул. Торгова, під готелем “Метрополь”) [20, с. 3]; 8) М. С. Джигіта [16, с. 3]; 9) А. (О?). Г. Зільбермана та синів (ріг Проспекту та Казанської, а також Проспекту й Широкої); 10) А. Гроєра, фабрика одягу (б. Кравцової, Проспект, навпроти Азовського банку).

Галантерею та аксесуари до одягу (комірці, ремені, парасольки, дзеркала тощо) пропонували придбати в Катеринославі чимало крамниць: 1) крамниці “Товариства бон. виробів” (б. Брагінських по Проспекту, поруч з квітковою крамницею Шене); 2) крамниці “Колумб” (Проспект, поруч з кондитерською “Стрекоза”, поблизу вул. Первозванівської); 3) Р. Я. Рачевського (Новогостиний ряд № 7) [14, с. 3]; 4) крамниці “Композиція” Сорочинського (ріг Торгової та Харківської) [7, 3]; 5) С. Я. Гульчинського, С. О. Померанця (вул. Первозванівська, 52) [15, с. 3] та Н. Левенберга (вул. Садова, 5) [16, с. 3]; 6) крамниця шведських комірців (ріг Торгової та Харківської) [15, с. 3].

Мапа 8. Розміщення крамниць з продажу побутових товарів

Тісно корелюють з цією підгрупою оголошення з продажу головних уборів. Маємо повідомлення: 1) А. (О?). С. Сінані (Проспект, навпроти готелю “Франція”) [14, с. 3]; 2) Р. Левінсона (Проспект, б. Азово-Донського комерційного банку) [3, с. 3]; 3) Дворіна (по вул. Торговій та Проспекту, навпроти Озерного базару) [12, с. 3].

Оголошення щодо предметів побуту такі: 1) постільна білизна, подушки, ковдри товариства Б. Л. Ефора (ріг Проспекту та Козачої); 2) крамниця меблів Г. Г. Лур’є (Проспект, 84) [19, с. 3]; 3) “загальнокорисні та кустарні вироби” (б. Когана, Проспект, 99, поблизу лютеранської церкви) [3, с. 3]; 4) шведські кухні “Примус” М. Левіна.

Отже, крамниці з продажу побутових товарів зосереджувалися в межах гостиних рядів – старих (Проспект–Управська–Поліцейська–Первозванівська) і нових (Озерка).

Великий блок складають оголошення про пошук роботи, особливо під час Першої світової. Нам відомо, що протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. в галузі найму робочої сили у Катеринославі існувало три шляхи. Найбільш традиційний та добре перевірений шлях пролягав через рекомендації. Розміщення платного оголошення про пошук роботи у пресі було проміжним шляхом. Найбільш сучасний, який тільки-но з’являвся – пошук роботи через контори або агентства.

82 оголошення повідомляють про послуги репетитора; у 37-му йдеться про пошук роботи за певним напрямком. Групу *репетиторів* склали особи, які готували до вступу в середні навчальні заклади.

Під час Першої світової коло осіб, які займалися репетиторством, значно урізноманітнилися особами різного рівня знань, а саме від звичайних слухачів курсів до досвідчених викладачів.

Серед оголошень, в яких репетитор не позначив свою освіту, маємо повідомлення: 1) Гімельфара (вул. Казанська, 23, кв. 7); 2) Городна (вул. Первозванівська, 17, кв. акушерки) [26, с. 3]; 3) полька-біженка навчає за обід (вул. Сінна, 6, кв. Мирського) [27, с. 3]; 4) репетитор для найбезнадійніших, тупих та ледачих (вул. Приказна, 9, кв. Гревнова); 5) підготовка в молодші класи (вул. Козача, 23, б. Кутнера) [44, с. 3]; 6) репетитор з багаторічним досвідом (на розі вул. Хрестової та Первозванівської, кв. 3) [46, с. 3].

Наступна група за ступенем генералізації – учні гімназій. Зустрічаємо такі оголошення: 1) учня 7-класної Віленської гімназії (вул. Поліцейська); 2) учня гімназії Когана Дадюшевського (вул. Козача, 13); 3) учня 7-класної гімназії Мойсея (вул. Казанська, 73, кв. Наперського) [60, с. 3] та 3-х випускників – випускника Катеринославського реально-го училища М. Кальнишевського (вул. Гімнастична, 4 б. Василенка) [27, с. 3]; випускницю Маріїнської гімназії (вул. Успенська, 7) [46, с. 3] та випускника з вул. Троїцької, 19, кв. 7 [25, с. 3].

Проміжну ланку займали слухачі курсів. Маємо оголошення слухача старших курсів Катеринославського вчительського інституту (вул. Дачна, 4, кв. Шраменка) [25, с. 3] та слухачки московських жіночих курсів (вул. Гоголівська, 15, кв. 10) [25, с. 3].

Послуги з підготовки до вступу до середніх навчальних закладів пропонували студенти вищів: 1) студент Імператорського Харківського університету (вул. Єлизаветградська, 15); 2) студент Є. М. Гомберг (вул. Троїцька, 20, кв. 5); 3) студент Київського інституту Пастернак (вул. Управська, 57); 4) 2 студенти інститутів Варшави Є. Коган (б. Мізка, ріг вул. Поліцейської та Олександрівської, кв. Ревіна) [60, с. 3] та студент з вул. Козачої, 9, кв. 7; 5) студент Женевського університету Н. Я. Шифрін (вул. Тиха, 15, кв. 12); 6) курсистка (вул. Пушкінська, 42, кв. інженера Полонського) [46, с. 3]; 7) студентка-єврейка (вул. Храківська, 8, кв. 8) [25, с. 3]; 6 студентів Катеринославського гірничого інституту – студент 2-го курсу Б. Федоров (вул. Гоголівська, 47); студент Брусиловський (вул. Новодворянська, 10); студент Зайчик (вул. Столипінська, 13, кв. 2); студент Дворкін (ріг вул. Поліцейської та Управської, б. Любіна, кв. 3) [44, с. 3]; 2 студенти (вул. Управська, 29, кв. Росіна); та випускник університету (вул. Казанська, 23, кв. 7) [27, с. 3].

З педагогів та вчителів підготовку до середніх навчальних закладів проводили: *досвідчених вчителів* – 7 оголошень: 1) Д. А. (О?). Бердичевський; 2) Футерман (вул. Троїцька, 14, кв.18); 3) вчитель (б. Гвоздева, вул. Базарна, 11); 4) вчитель (вул. Управська, 16, кв.7); 5) вчитель (вул. Олександрівська, 27, кв. фельдшера) [26, с. 3]; 6) вчитель (вул. Базарна та Степова, б. Лякіна, кв.19) [46, с. 3]; 7) вчителька (вул. Козача, 7, кв. 11); *викладачів* – 3: 1) викладач школи (вул. Скакова, 25) [25, с. 3]; 2) викладач М. Вмакин (вул. Упорна, 17); 3) викладач інституту (б. Авілової, вул. Семінарська, 6); *педагогів з багаторічним досвідом* – 2 оголошення: 1) педагог з 22-річним досвідом Г. Клейн (вул. Залізна, поруч з готелем “Гранд-готелем” та 2) педагог з 16-річним досвідом (вул. Надвожинська та Озерна, кв. стоматолога).

Значну частину оголошень складають пропозиції викладачів т. зв. “нових” іноземних мов – англійської, французької та німецької. “Нові мови” (на протигагу “старим” – латині, давньогрецькій) почали впроваджуватися у навчальні програми в 60-ті роки XIX ст. з проведенням навчальної реформи. Засвоєння цих мов забезпечувало, по-перше, сприйняття іноземної культури та технологічних досягнень, по-друге, полегшувало здобуття вищої освіти, по-третє, давало змогу застосовувати іноземні мови у промисловості та веденні торгівлі. Серед заможного люду знання іноземної мови вважалося обов’язковим.

Серед проаналізованих оголошень чимало належить репетиторам – “мовникам” – ось їхні адреси: 1) вул. Управська, 11, кв. Піскунова; 2) вул. Олександрівська, 10; 3) Херсонська, 52, кв. 2; 4) М. А. (О?). (вул. Козача, 17, кв.9); 4) репетитора давньоєврейської та “нових мов” – Проспект, 139, біля дитсадка Кохановського, б. Робольського, Тиха, 19); 5) по вул. Казанській, 8, б. Міклашевської Т. п. – викладання французької, англійської, німецької по системі Берліна за 5 руб на міс.

Невелику групу складають особи, які надавали уроки з гри на музичних інструментах. Пропонувалися: 1) уроки гри на гармошці (б. Конторера, ріг вул. Казанської та Козачої) [25, с. 3]; 2) гри на скрипці та мандолині (вул. Базарна, 60, кв. 12); 3) гри на фортепіано (вул. Казанська, 18, кв.4); вул. Садова, 12, кв. 1 [26, с. 3]; а також співу: 1) вул. Управська, 47, кв. Бикова) [25, с. 3]; 2) вул. Семінарська, 25 і т.д.

Великий блок оголошень репетиторів свідчить про безробіття в Катеринославі протягом 1910-х років. Особи, які перебували на стадії здобуття середньої освіти, вже претендували на звання репетитора.

Мапа 9. Розміщення шукачів роботи

Оскільки більшість учнів середніх навчальних закладів бажали жити або жили окремо від батьків, вони потребували фінансової допомоги [74]. Переважна більшість репетиторів проживала в центральних районах, але в найманих квартирах. Фінансова скрута, значно розширювала ринок послуг репетиторів.

Серед оголошень *за професійною приналежністю* можна виділити повідомлення про найбільш вживані професії: 1) кравець(чиня)/модистка”; 2) куховарка; 3) бухгалтер; 4) кресляр та 5) ремонтник. Домінує тут кравецька справа. За ступенем генералізації кравецька справа була представлена такою системою: кравець(чиня)/модистка – кравецька майстерня – крамниця з продажу готового одягу. Доцільно розглядати оголошення кравців(чинь)/модисток кравецьких майстерень. Кравці(чині)/модистки та майстерні перебували в одному конкурентному полі, перехоплюючи замовлення на пошиття одягу одне в одного. На початку ХХ ст. кравецьких майстерень в Катеринославі діяло небагато. З оголошень знаємо про такі: 1) майстерня жіночого плаття та костюмів Х. Л. Левіної (б. Кагановича, вул. Велика Садова, 44); 2) кравецька майстерня євреїв-біженців (вул. Садова, 66) [21, с. 3]; 3) руська майстерня жіночого плаття (б. Петровецького, ріг вул. Жуковського та Міткої) [8, с. 3]; 4) вишивальна майстерня М. Ламбуцького (вул. Садова, 2, навпроти готелю “Пальміра” [17, с. 3]; 5) чоловічого одягу М. З. Бермана (б. Стефановича, вул. Олександрівська) [13, с. 3]. Зате оголошень кравців(чинь) / модисток – безліч; обмежений обсяг статті не дає можливості навести їх численні приклади.

Мапа 10. Розміщення кравецьких майстерень та кравців

Переважання в кравецькій справі модисток, свідчило про перехід від індивідуального пошиття одягу до пошиття за журнальними викройками. Це зменшувало функціональні зобов'язання майстра/майстрині та пришвидшувало виготовлення виробу. З другого боку, це свідчило, на нашу думку про зниження професійності кравецької справи в Катеринославі.

Проаналізувавши місце розташування кравецьких майстерень, ми прийшли до висновку, що вони розміщувалися поблизу торговельних центрів (старо- та новогостиних рядів). На відміну від майстерень, кравчині приймали замовлення за місцем свого проживання. Однак ці місця здебільшого збігаються із локалізацією центрального району міста. Можливо, центральне розміщення давало більше можливостей отримати роботу.

Як зазначалося, окремі групи складали креслярі, ремонтники та бухгалтери. Серед оголошень креслярів зазначимо такі: 1) Шапіро (вул. Польова, 5) [34, с. 3]; 2) кресляр – біженець-єврей (вул. Залізна, 3, кв. Брагова) [35, с. 3]; 3) кресляр (вул. Харківська, 9, кв. 3) [27, с. 3]; бухгалтерів пропонуються за такими адресами: 1) Пушкінська, 10, кв. Гухмана); 2) вул. Козача, 22; 3) вул. Базарна, 4) (бухгалтерія П. Г. Мандена). Стосовно ремонтників вміщено такі оголошення: 1) ремонтник швейних машин А. (О?). Лейбан (вул. Кудашевська, 4, кв. 9); 2) ремонтник друкарських машинок (вул. Воскресенська, 14, кв. 15) [44, с. 3].

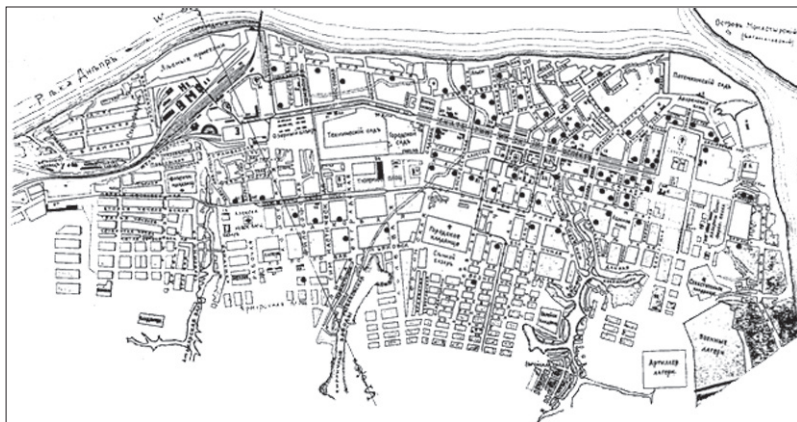
Чимало друкувалося оголошень щодо *нерухомості* – загалом 76 оголошень. В оренду здавалися й цілі будинки / особняки, й однокімнатні квартири. Аналіз оголошень цієї групи допомагає зрозуміти, який

ринок нерухомості формувався на початку ХХ ст. в Катеринославі, та виявити механізм його роботи. Оголошень про здачу в оренду однокімнатної квартири маємо 39, що складає левову частку всіх оголошень цієї групи. Наприклад, здавалися кімнати в б. Файнцимера по вул. Харківській, на 2-му поверсі [13, с. 3]; кімната по Проспекту 96, кв.1., поруч з готелем “Асторія”; кімната по Проспекту 15, кв. 10 [28, с. 3]; в “російській інтелігентній сім’ї” по вул. Московській, 25, кв.14; кімната по вул. Олександрівській, 29, кв. 2 [31, с. 3] тощо. Маючи навіть ці приклади, можемо констатувати, що, по-перше, усі вищенаведені будинки були прибутковими і мали багатоквартирну систему (на що вказує нумерація 10, 14). По-друге, самі орендодавці здавали в оренду частину своєї винайманої нерухомості.

Щодо здавання в оренду 2-х кімнат віднайдено 18 оголошень, 3-х кімнат – 1, 4-х кімнат – 1, 5-ти кімнат – 2, 6-ти кімнат – 3 та 7-ми кімнат – 3. В оголошеннях щодо винайму великогабаритного житла вказуються переважно будинки.

Щоб привернути увагу клієнтів, в оголошеннях подавався короткий опис нерухомості. Наприклад, про наявність електричного освітлення говорилося у 19-ти оголошеннях (з 39) про оренду однокімнатної квартири; у 14-ти (з 28) – 2-х кімнатної квартири. Так само зазначалося про наявність парового опалення тощо. Перелік вигод є майже в усіх оголошеннях (вбиральня, телефон, кухня тощо). Цікаво, що в деяких оголошеннях йшлося навіть про наявність або відсутність в орендованому приміщенні столу. Орендодавці нерідко пропонували пансіон – тобто харчування та прибирання помешкання. Маємо 6 таких оголошень для однокімнатної та 1 оголошення для 2-кімнатної квартири. Про можливість користування телефоном зазначено у 4-х оголошеннях та користування піаніно – у 2-х. У деяких оголошеннях умовою для ви наймачів квартири була відсутність дітей.

За оголошеннями у пресі нам вдалося виокремити декілька важливих для катеринославців адрес та будинків. Так, часто важливі заклади розміщувалися на розі вулиць: Козачої та Казанської, Козачої та Олександрівської, Козачої та Троїцької. На перехресті магістральної Козачої та Казанської привертають до себе увагу 3 будинки – б. Липавського, б. Конторера та б. Немировського. З оголошень стає відомо, що в б. Липавського у 1903 р. розміщувала приватна лікарня Должанського, а у 1916 р. – навчальний заклад А. (О?). Гарьнохцевої. У б. Немировського до 1915 на розі Проспекту та Первозванівської стояв

Мапа 11. Розташування орендної нерухомості

б. Хренникова за оголошеннями з'ясується, що тут у різні часи розташовувалися продовольча крамниця Н. Н. Беккетова, “Інтимний театр” та готель “Асторія”.

Таким чином, оголошення у періодиці як джерела є досить інформативними. На прикладі преси Катеринослава ми виділили групи оголошень за змістом, перелічені на початку статті; встановили, що оголошення дають змогу простежити локалізацію закладу або приватної особи, а також зміну їх розташування. На їх підставі є можливість встановити родинні зв'язки серед катеринославців. Дані джерела дозволяють також встановити приналежність нерухомості певній особі, її точну адресу та характер цієї нерухомості. Діапазон інформативності оголошень може коліватися, але в будь-якому разі оголошення потребують широкого застосування в наукових дослідженнях.

Джерела та література:

1. Вестник Юга. – 1903. – 10 ноября.
2. Там само. – 1904. – 19 августа.
3. Там само. – 1904. – 27 августа.
4. Там само. – 1905. – 16 сентября.
5. Вестник Южнорусской выставки в Екатеринославе. – 1910. – 2 сентября.
6. Там само. – 1910. – 4 сентября.

7. Русская правда. – 1912. – 20 июня.
8. Там само. – 1913. – 23 апреля.
9. Там само. – 1913. – 26 ноября.
10. Там само. – 1915. – 11 февраля.
11. Южная заря. – 1909. – 29 марта.
12. Там само. – 1910. – 13 марта.
13. Там само. – 1910. – 10 мая.
14. Там само. – 1911. – 26 февраля.
15. Там само. – 1913. – 24 апреля.
16. Там само. – 1913. – 5 июня.
17. Там само. – 1913. – 27 ноября.
18. Там само. – 1913. – 24 ноября.
19. Приднепровский край. – 1916. – 1 января.
20. Там само. – 1916. – 3 января.
21. Там само. – 1916. – 6 января.
22. Там само. – 1916. – 9 января.
23. Там само. – 1916. – 16 января.
24. Там само. – 1916. – 4 февраля.
25. Там само. – 1916. – 30 апреля.
26. Там само. – 1916. – 1 мая.
27. Там само. – 1916. – 2 мая.
28. Там само. – 1916. – 3 мая.
29. Там само. – 1916. – 6 мая.
30. Там само. – 1916. – 8 мая.
31. Там само. – 1916. – 10 мая.
32. Там само. – 1916. – 12 мая.
33. Там само. – 1916. – 15 июля.
34. Там само. – 1916. – 17 июля.
35. Там само. – 1916. – 19 июля.
36. Там само. – 1916. – 2 августа.
37. Там само. – 1916. – 15 августа.
38. Там само. – 1916. – 2 октября.
39. Там само. – 1916. – 4 октября.
40. Там само. – 1916. – 5 октября.
41. Там само. – 1916. – 18 октября.
42. Там само. – 1916. – 23 октября.
43. Там само. – 1916. – 31 октября.
44. Там само. – 1916. – 2 ноября.
45. Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – Часть официальная.
46. Там само. – 1889. – Часть неофициальная.

47. Аванесян Д. З. “Катеринославські губернські відомості” як джерело з історії культурного життя Катеринославщини ХІХ ст. / Д. З. Аванесян // Історія і культура Придніпров’я. – 2009. – № 6. – С. 99–111.
48. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство. Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
49. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 438 с.
50. Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история и метод / О. М. Медушевская. – М.: РГГУ, 1996. – 360 с.
51. Ходин С. Н. История и теория источниковедения: Учеб. пособ. – 2-е изд. / С. Н. Ходин, В. П. Грицкевич, С. Б. Каун. – М.: Изд. центр “Академия”, 2008. – 272 с.
52. Города России в 1904 г. – Спб., 1906. – 2462 с.
53. Города России в 1910 г. – Спб., 1914.
54. Николаева В. М. Теория и практика иноязычного образования в отечественной педагогике второй половины ХІХ – начала ХХ: автореферат... д.п.н. – Курск, 2009. – 466 с.
55. Жданова Э. В. Обучение классическим и “новым” языкам в духовных учебных заведениях России в конце ХІХ – начале ХХ века / Э. В. Жданова // Традиции и новации в гуманитарных исследованиях: Сб. науч. тр., посвящ. 50-летию ф-та иностр. яз. Мордов. гос. ун-та им. Н. П. Огарева / Редкол.: Ю. М. Трофимова (отв. ред.) и др. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2002. – С. 60–62.
54. Alexander. G. The economic structure of the City of London at the end of the seventeenth century / Alexander G. // Urban history yearbook. – 1989. – P. 46–59.
55. Чабан М. У старому Катеринославі (1905–1920 рр.): хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів / М. Чабан. – Дніпропетровськ: ІМА-прес. – 2001. – 360 с.
56. Утешева Г. В. Катеринославські народні гуляння на межі ХІХ–ХХ ст. / Г. В. Утешева // Придніпров’я. – 2008. – № 6. – С. 100–110.
57. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. – Екатеринослав: Типогр. Губернского правления. – 1912. – 419 с.
58. Гриженко Л. В. Особливості побуту жителів Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / Л. В. Гриженко // Придніпров’я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2012/2013. – Вип. 11. – С. 55–61.

Оксана Бублик (Запоріжжя, Україна). **Оголошення як джерело з урбанізації Катеринослава кінець XIX – початок XX ст.**

Стаття є аналізом оголошень катеринославської преси як джерела з урбанізації Катеринослава. В роботі досліджено найбільш рухливі, важкофіксовані сфери життєдіяльності – приватні послуги (від медицини до індивідуальних запитів), професійний склад, сферу відпочинку; проаналізовано залежність розташування закладів від місцевості; досліджено рівень урбанізації Катеринослава у даний період.

Ключові слова: Катеринослав, урбанізація, оголошення.

Оксана Бублик (Запорожье, Украина). **Объявление как источник по урбанизации Екатеринослава в кон. XIX – нач. XX в.**

Статья является анализом объявлений екатеринославской прессы как источника по урбанизации Екатеринослава. В работе исследованы наиболее подвижные, труднофиксируемые сферы жизнедеятельности – частные услуги (от медицины до индивидуальных запросов), профессиональный состав, сфера отдыха; проанализировано зависимость расположения заведений от местности; исследован уровень урбанизации Екатеринослава в данный период.

Ключевые слова: Екатеринослав, урбанизация, объявление.

Oxana Bublick (Zaporizhya, Ukraine). **Advertising as a source of Ekaterinoslav's urbanization at the end XIX – beginning XX century**

This article is an analysis of Ekaterinoslav's media as a source for urbanization Ekaterinoslav. We have examined the most mobile, fix difficulty spheres of life actions – the private services (from medicine to individual requests), the professional staff, the scope of the rest; analyzed the dependence of location places the terrain; investigated the level of urbanization of Ekaterinoslav in this period.

Key words: Ekaterinoslav, urbanization, advertising.

Юрій ЗЕМСЬКИЙ
(Біла Церква, Україна)

УДК 930.1 (470) “19-20”

**Технологія формування лояльності
засобів масової інформації
щодо владної політики
в Російській імперії**

Вітчизняна війна 2014 р. відкрила українцям справжню цінність існування власної сильної держави, а водночас навчила відрізнити поняття національних інтересів від ефемерних понять національно-культурної спорідненості або культурної близькості з “певними сусідами”, дружніх або братніх міжнародних відносин тощо. Разом з тим ми вочевидь пізнали сенс трактування сучасної епохи як інформаційної, і в тому числі, такої її складової як інформаційна зброя. Але нам довелося зробити ще й жахливе відкриття – таким стало розуміння сили, інтенсивності дії й потенційної підступності інформаційної зброї. Власне, як з’ясувалося, інформаційний потік, керований з лихими намірами здатен зомбувати мільйони людей, робити їх байдужими, або екзальтованими, слабкодушними, або навіженими, позбавляти людей рис гуманності, моральності, гідності тощо.

Помилково думати, що лише інформаційна епоха так рішуче надала сили та впливовості інформаційним потокам. Пям’ятаємо, як у радянському минулому правляча партія успішно скеровувала усю діяльність різних засобів продукування інформації. Власне, і преса, і радіо, й згодом телебачення (нагадаймо висловлювання Ульянова-Леніна: “Найважливішим із мистецтв для нас є кіно”), і сфера усіх ступенів освіти та наукових досліджень в галузі гуманітарних знань тощо – усе було підпорядковане ідеологічним цілям й працювало на виховання суспільства вірних захисників “найпрогресивнішого суспільного устрою в світі”. Така політика сформувала жорстку систему абсолютної централізації влади в руках партійної еліти, а також назагал мовчазне, політично пасивне, з патерналістськими переконаннями та очікуваннями, а відтак слухняне й віддане радянській державі населення.

Усі названі риси суспільної характеристики приваблюють й нинішній політичний бомонд Російської Федерації (зовсім не лише економічно-майнові чинники спонукали РФ назватися правонаступницею СРСР), а отже інформаційна політика цієї держави відверто й послідовно продовжує виконувати ідеологічно-пропагандистські та маніпулятивні суспільно-виховні завдання. Узагальнюючи зміст останніх, можна з переконанням стверджувати, що наразі Москва намагається мобілізувати усі верстви населення на підтримку певної ідеології (російсько-імперського змісту), що синтезовано репрезентується під назвою “русскій мір”.

Під прикриттям відстоювання національно-культурних інтересів та потреб російсько-мовного населення, де б тільки в світі воно не проживало, російська державна ідеологічно-пропагандистська машина усіма засобами поширює настрої готовності до безкомпромісної боротьби за так званий “русскій мір”, власне за інтереси російської держави – репрезентантки “русского міра”, з усім іншим “не русским” світом. Задля реалізації такого завдання, до усіх “русскоговорящих” світу інтенсивно й безперервно доносяться інформаційні посили про нібито унікальну велич та винятковість російської культури, про особливе, аж місіанське покликання “русских”, які своєю “безсрібністю”, природною альтуїстичністю, а водночас “високою духовністю” демонструють альтернативний, прогресивний, перспективний шлях розвитку світової цивілізації, всупереч “прогнилому” наскізним прагматизмом й зіпсованому тотальністю товарно-грошових відносин, розбещеному зручностями побуту Західному способу життя.

Вкрай важливою складовою цього інформаційно-пропагандистського процесу є роль держави, вона в уяві носіїв ідеї “русского міра” надзвичайно наголошена й гіперболізована. Саме держава репрезентує й захищає “винятковість русскої культури”. Держава є найпершою та невід’ємною ознакою самого поняття “Росія”. Тож хоч остання є багатонаціональною федерацією, тобто переплетінням багатьох народів та різних національних культур, але всі вони “губляться” за впливом тотально-об’єднуючої, а відтак нівелюючої місії “держави великої русскої культури”, що тотожно “русского міра”. За таких обставин, суспільство, громада, люди – власне, самі творці та носії “русскої культури” (не кажути вже про “дріб’язковість” культур різних – за російським виразом – “нацменів” та “чухонців”) ніби “розчиняються” в неохопному просторі й у невпинній течії часу буття Росії-держави. Водночас поняття “держава”, традиційно для Росії, ототожнюється із її керманічем чи во-

лодарем – президентом, нині, генсекретарем партії, донедавна та самодержцем-царем, в минулому. Тож інформаційна політика Російської держави повсякчас опікувалася гуртуванням громадян або підданих навколо особи лідера, вождя чи владодержця, а образ останнього змальовувався у фанфарних тонах та вітєватих виразах – “царь-батюшка”, “благодетель”, “отец родной”, “хозяин” тощо.

За усім цим, російська політика, як у минулому, так і нині, “одержавлює” усіх людей, тобто згуртовує й підпорядковує їх інтересам держави. Тож російське суспільство повсякчас спрямовується на реалізацію чергових планів державного розвитку, або точніше кажучи на реалізацію амбіцій та “бачень” історичного поступу Росії черговим її керманичем. Відтак РФ ніколи не мала й донині нездатна сформувати громадянського суспільства, організуватися у модерну політичну націю, котра могла б виступити справжнім гарантом забезпечення прав, свобод та інтересів людини-особистості, захистивши її водночас від тиску, а почасти й насилля з-боку держави. Навпаки, завжди сильна держава усе й усіх ставить собі на службу, успішно “перемелює” незгодних й опікується продовженням незаперечності власної першозначимості, виховуючи відповідні переконання в суспільстві. Тож контроль за змістом наповнення інформаційних потоків на теренах Росії завжди було й залишається священною та надважливою справою.

Відомо, що тривалий час в Російській імперії головним засобом контролю за змістом інформаційних потоків була цензура. Проте, вже з середини XIX ст. самодержавство набуває досвіду підпорядкування своїм інтересам навіть тих засобів інформації, що працювали напівлегально або нелегально та мали критичний погляд щодо державної політики.

Нагадаймо, що до 60-х рр. XIX ст. Росія зберігала зміст класичної “аристократичної” імперії. В ній панував та її експлуатував клас, а не суспільство, і, тим більше, не російська нація. Члени аристократичної еліти Російської імперії значно більше ототожнювали себе та вступали в союзи зі своїми співбратами-аристократами інших країн (особливо в межах європейської цивілізації), аніж із плебеями власного етносу. Як зазначає Домінік Лівен: “Еліта цього суспільства зазвичай значно краще володіла французькою, ніж російською, і усвідомлювала себе не тільки членами правлячого класу Росії, але також і частиною європейської космополітичної аристократії”[9, с. 91]. Тож “російські” аристократи, приміром, етнічні німці чи татари, грузини чи поляки тощо,

отримували від імперії неспівмірно величезні блага в порівнянні із оберненою в кріпацтво масою власне російського населення, що багато та детально у спеціальному дослідженні аналізує Андреас Каппелер [8].

Але в середині XIX ст. частина “російської” поліетнічної еліти заговорила “мовою невдоволення” щодо порядків в імперії. Це сталося за результатами Кримської війни, коли поразка Росії “кинула” її зі статусу лідера європейських політичних процесів (таке лідерство було завойоване разом із переможними антинаполеонівськими походами) у статус ізгоя. Саме тоді в Російській імперії з’явилася громадська думка, яка заговорила про невідповідність російських порядків “духу часу”, власне європейським порядкам, із їхніми політичними свободами. Саме тоді ж, наприкінці 50-х –початку 60-х рр. XIX ст. активізуються польський та український національні рухи, із численними вимогами свобод та поступок. Усе це стало викликом для самодержавства та змусило його шукати засобів “порозуміння” із невдоволеними. Водночас, не менш важливою була тоді й проблема повернення авторитету імперії, причому, як в очах “підданих”, так і в зовнішньополітичних стосунках.

Неабияку роль у “конструюванні нової якості” взаємин між владою та громадськістю Росії зіграла наприкінці 50-х рр. XIX ст. ініціатива Федора Тютчева (котрий був не лише відомим поетом-ліриком, але й високопоставленим сановником-царедворцем). У 1873 р. часопис “Русский архив” опублікував лист Ф. Тютчева, датований листопадом 1857 р., до одного із членів Державної ради. Редакція зауважила, що не може оголосити, кому було адресовано лист, однак подала його повний текст в оригіналі французькою та російський переклад [6, с. 607-631].

У листі Ф. Тютчев толерантно та стриманно, але водночас аргументовано хвалив владу Олександра II за дарування громадськості політичних свобод (нагадаймо, що це був період надзвичайно ліберальної політики – готувалося положення щодо звільнення селян з кріпацтва, поверталися із заслання політично неблагонадійні – петрашевці, кирило-мефодіївці, послаблювалася цензура тощо). Ф. Тютчев звертав увагу на те, що в російському суспільстві панівними є два почуття, а саме: роздратування та відроза при зіткненні зі зловживаннями владних чиновників, а водночас – “священна довіра щодо чистих і благодіяльних намірів монарха. Всі впевнені, що ніхто більше нього не страждає від цих виразок Росії і ніхто живіше нього не бажає зцілення”[6, с. 621-623].

Не вдаючись до аналізу того, наскільки Ф. Тютчев був об'єктивним та щирим у проголошенні останньої думки, можна стверджувати, що він, у названому листі намагався переконати найближче оточення царя (яке й формувало зміст державної політики) у важливості культивування саме такого “іміджу” самодержця в суспільстві. Тобто він писав про доцільність поширювати в російському суспільстві розголос про царя, як про турботливого опікуна своїми підданими, а також як прогресивного реформатора. Далі Ф. Тютчев проаналізував зміст цензурних заборон, які роздратовано застосовує уряд, практично, як єдиний засіб боротьби із небажаними виданнями та макіавеллістськи справедливо застеріг, що цензурування є лише заборонаю, але зовсім не керівництвом до дії, і розумно було б не стільки придушувати та обмежувати, як спрямовувати суспільну думку у бажаному для уряду напрямі [6, с. 624].

У тій непокірності та непослуху, що характеризує сучасне суспільство і на що так багато скаржаться, треба бачити позитивне і вміти використати його. В жодну іншу епоху, писав Ф. Тютчев, не було стільки активних, енергійних, діяльних розумових сил, які тепер залишаються “поза справами” через свою неприлаштованість. Саме серед них з'являються противники влади, які дуже часто були б готові їй допомогти, аби вона виявила бажання залучати їх до своїх справ і рішуче рушила б попереду, на чолі них [6, с. 624].

Вказуючи на особливе занепокоєння уряду закордонними нелегальними виданнями, а щонайперше виданнями О. Герцена, Ф. Тютчев також закликав поглянути на цю проблему спокійно та розважливо. Так, нелегальні видання мають шалену популярність, вони з величезною швидкістю мігрують із рук в руки в суспільстві, вони проникли вже всюди і їх читають практично всі (окрім лише народних мас, які просто не вміють читати). Але чому так запопадливо читають О. Герцена? – ставить запитання Ф. Тютчев, – бо він є виразником свободи суджень, тож якщо ми знаємо зміст сили його зброї, чому б нам не протиставити йому належну антизброю?

Резюме Ф. Тютчева: уряд має дати свободу друку. Допоки уряд не змінить свого ставлення до друку, нічого змістовного не може бути застосовано з очікуванням на успіх [6, с. 631-632]. А далі Ф. Тютчев висловив ідею, яка й стала ключовою у вибудовуванні пропагандистської машини в Російській державі й поясненні природи безперервності роботи державної пропаганди дотепер. Ф. Тютчев писав, що ця “вільна преса” мала б бути віддана у “вірні руки”. Без сумніву, видавці не мали

б браку ні в талантах, ні в наполегливості, ні в щирих переконаннях, але вони мали б бути впевнені, що не викличуть на себе поліційної розправи і вимагатимуть лише свободи. “За відому долю свободи їм необхідної, і з вдячності за надану підтримку, і з особливого почуття поваги до свого привілейованого становища таке видання, – писав Ф. Тютчев, – було б зобов’язане мати стриманість та помірність більшу, ніж усі інші в країні”[6, с. 631-632].

Що ж до самого уряду, то аби набути над умами суспільства (яке досягло зрілості) морального впливу, треба йому спочатку вселити впевненість, що з усіх визначальних питань, які турбують і хвилюють країну, на вищих щаблях уряду існує, якщо і не зовсім готове рішення, то, принаймні, чітко усвідомлене переконання і перелік дій, в усіх своїх частинах погоджений та остаточний. Було б добре, повчав Ф. Тютчев, якби уряд, був настільки переконаний в своїх діях, щоб відчував потребу виявляти свій вплив, давав би своїм діям можливість проникнути, як елементу відродження, вглиб народної свідомості: “Тобто, потрібно всім, як суспільству, так і уряду, постійно говорити і повторювати собі, що доля Росії уподібнилася кораблю, який сів на міліну і він жодними зусиллями екіпажу не може бути зрушений з місця, і лишень самі хвилі народного життя в змозі підняти його і пустити в плавання”[6, с. 626-627].

Як бачимо, рекомендації Ф. Тютчева є ніщо інше як перелік найближчих заходів, спрямованих на мобілізацію суспільної думки задля підтримки політики імперії. Або інакше кажучи, він розробив перелік дій до яких мала вдатися влада, аби завоювати довіру до себе, а також утвердити впевненість у суспільстві, що уряд має чіткий план виходу із політичної кризи (власне, подолання недовіри між самодержавством та підданими). Ф. Тютчев писав, що владі доцільно відмовитися від репресивних заходів – дати суспільству свободу говорити все і про все, що його не задовольняє, але ця “свобода слова” має реалізуватися через “свої”, “обласкані”, “приручені” високою довірою влади засоби інформації. Таким чином, влада та громадськість віртуально об’єдналися б у спільних діях задля “кращого облаштування” життя в імперії. Водночас, уряд “не був би просто проповідником, він зумів би викликати бажання слухати себе і ця пропаганда задля власного успіху не лише б не притісняла свободу дискусій, а навпаки – “була б на стільки серйозною і щирою, на скільки стан країни може це дозволити”[6, с. 627-628].

На підставі інформації з “Історичного огляду діяльності Комітету міністрів”, який було підготовлено до друку істориком Сергієм Середо-

ніним вже на зламі XIX-XX ст., можна припустити, що втаємниченим адресатом Федора Тютчева був граф Віктор Панін (або, принаймні, він був знайомий із міркуваннями Ф. Тютчева). Таке припущення обумовлюється тим, що вже на січневому 1858 р. засіданні Комітету міністрів, де розглядалося питання цензури, графом В. Паніним виголошена була одна із головних ідей Ф. Тютчева, що уряд, усвідомлюючи силу друкованих органів, бажає надати їм більшої свободи, а, водночас, волів би через друк впливати на суспільну думку [7, с. 197].

Восени того ж 1858 р. В. Панін прочитав у Раді міністрів спеціальну “Записку” щодо ідейного “спрямування літератури”, із змісту якої цілком вочевидь постають рекомендації Ф. Тютчева, приміром: “цензура упереджує та стримує літературу в певних межах, але цензура безсила впливати на сам напрям літератури” і т. п. [7, с. 197]. За результатами розгляду проблеми, Комітет міністрів (також за Ф. Тютчевим) запропонував створити певний орган, метою діяльності якого було б: “1) слугувати уряду засобом для підготовки умів через журнальні публікації щодо сприйняття урядових дій; 2) спрямувати, по-можливості, нові періодичні літературні видання до загальнодержавної мети, підтримуючи обговорення загальних питань в інтересах уряду” [7, с. 197]. Рада міністрів визнала також, що керівництво таким органом можна довірити лише особам, які не викликають підозр у вірності государю імператору.

У тому ж документі зазначається, що самодержець Олександр II погодився із запропонованою думкою (щодо визначення певних осіб кураторами “вільних” засобів інформації в Російській імперії) і визначив, що: 1) такі особи мають перебувати поза залежністю від міністрів; 2) для успіху їхніх дій, вони повинні знати про напрями, за якими міністри мають слідувати у своїх справах; 3) ці особи мають постійно обмінюватися інформацією із міністрами (задля швидкого узгодження можливих непорозумінь), а водночас контактувати із редакторами найбільш відомих часописів та найбільш знаними авторами, впливаючи на них не силою офіційної суворості, а методами переконань та заохочень, а отже, набуваючи, таким чином, морального впливу на них; 4) їм надається право доручати різним особам написання статей в інтересах уряду і, в такому випадку, робити запити (якщо вважатимуть за потрібне) на винагороду відповідному автору за його літературну працю; 5) поза розпорядженнями цензури, ці особи, якщо вважатимуть за потрібне, передають свої зауваження щодо загального поступу літе-

ратури безпосередньо міністру народної освіти (на той час, саме останньому підпорядкована була цензура). Можливі зіткнення з цензурою вирішуються тим самим міністром [7, с. 198].

Сутнісний зміст цих непублічних рішень 1858 р. значно ясніше дозволяє розуміти ті свободи, що “впали на голову” “захмеліло” від “успіхів” реформувань російської громадськості. Імперська влада усвідомила, що задля поширення настроїв довіри до самої себе варто лібералізувати політику в сфері свободи слова, але одночасно, доцільно всіх “відпущених на свободу” “приручити”, тримаючи їх під наглядом на “короткому поводку”. Тож, аби популяризувати доброту імператора реформатора-визволителя з кріпацтва, а водночас, для приборкання успіху закордонних нелегальних видань, активно почали з’являтися нові часописи та авторські видання в центральних містах імперії. Однак ця свобода мала підконтрольні межі.

“На хвилі” ліберальних настроїв у травні 1860 р. студенти Київського університету Каленик Шейковський та Пилип Левицький подали до київського цензурного комітету прохання щодо дозволу їм видавати в м. Києві щоденну літературно-політично-економічну газету “Голос”. Цензурний комітет звернувся із відповідним запитом до місцевого генерал-губернатора Іларіона Васильчикова, але останній в листі до міністра народної освіти Євграфа Ковалевського (якому і підпорядковувася цензурний комітет) аргументував, що такий дозвіл давати недоцільно, бо студенти не зможуть “достатньо адекватно” аналізувати політичні та економічні події, тим більше, що місцеве багатонаціональне середовище неодноразово вже мало нагоди до зіткнень, а тепер конфлікти можуть “перетікати” із життя в газети, а із газет в життя. Тож дозволяти газету, яку скоро доведеться забороняти, не має сенсу. Підставою ж для офіційної відмови, на його думку, міг бути аргумент, що студенти мають навчатися, а вказана справа їх відволікатиме [1, арк. 1-6 зв.]

Проблема політичної благонадійності видавця стала також головною підставою відмови на видання у 1861 р. газети “Нива” у Полтаві. Полтавський губернатор писав, що пані Злигостева, яка виступає з ініціативою видання газети, нікому не відома і не має належного досвіду, тому, ймовірно, нею хтось приховано буде керувати, хто не бажав би оголошувати власне ім’я. Для зняття проблеми він запропонував перевести на інше місце служби стряпчого Злигостєва, за яким змушена буде поїхати і його вище названа дружина і, таким чином, вона полишить свій задум [5, арк. 8-9].

Про справжні межі “свободи друку” свідчить також практика органів імперської влади, яка усталилася щодо україномовних видань. Просто забороняти їх друк стало в цьому часі незручно, тож з’явилася чимала низка українських видань, однак до читачів вони практично не доходили. Справи канцелярії київського генерал-губернатора засвідчують скрупульозне переслідування та систематичне вилучення цієї літератури [2; 3; 4].

Таким чином, уряд досить вміло реагував, як бачимо, на виклики часу, але для самого російського суспільства такі пристосування самодержавства мали вкрай негативні наслідки, оскільки перебравши від громадськості “у свої руки” ініціативу організації змін у країні, царат почав вміло імітувати прогресивне самореформування і, тим самим, руйнувати силу громадянських ініціатив – підірвати громадянську активність та вимогливість кардинальних реформ. Зрештою, громадськість, яка не мала жодного впливу на владу та не брала участі у формуванні її політики до часу ліберальних реформ середини XIX ст., залишилася так само ні до чого в державній політиці не причетною і після “великих звершень” Олександра II.

Ідеал: “інтересів держави понад усе”, а водночас піднесення “мудрості, справедливості та турботливості” лідера держави культивуються на теренах Росії й донині. Надрозміри та колосальні природні багатства країни спокушають до прояву імперських амбіцій, які, звісно, можна реалізовувати маючи лише “вірних підданих” – рвучких (безтямно засліплених готовністю) до постійного самоствердження в світі, тобто виконання “своєї історичної місії із порятунку цілого світу”, що живе за “хибними законами”. А отже, пропаганда та агітація через підконтрольні, “вільні” ЗМІ закономірно стала невід’ємною складовою системи державного управління. А історична спадщина, як бачимо, не потребує навіть вигадувати технологію організації цієї справи. Апробація успішно була проведена іще понад 150 років тому.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 187 Переписка с Киевским цензурным комитетом и попечителем Киевского учебного округа о разрешении студентам Киевского университета Шейковскому К. и Левицкому Ф. издавать еженедельную газету “Голос”, 6 арк.

2. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 186 Переписка с киевским губернатором и киевским полицмейстером об установлении наблюдения за протоиереем г. Радомышля Волынской губернии Гороновским А., получившим посылку с книгами на украинском языке, 17 арк.

3. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 48 Переписка с волынским губернатором о студенте Киевского университета Средзинском Г., обучавшим крестьянских детей с. Холоневичи Луцкого уезда Волынской губернии по книгам на украинском языке, 8 арк.

4. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 56 Переписка с волынским губернатором о бывшем студенте Киевского университета Михальчукове К., обвиняемом в распространении среди крестьян с. Степковцы Житомирского уезда Волынской губернии книг на украинском языке, 12 арк.

5. ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 261, 1861 г. – Спр. 11 По разным предметам, 12 арк.

6. О цензуре в России. Письмо Ф.И. Тютчева к одному из членов Государственного Совета // Русский архив. – 1873. – №4. – С. 607-631.

7. Середонин С.М. Исторический обзор деятельности комитета Министров. – Том третий. – Часть вторая: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855, февраля 19 – 1881, марта 1). – Спб., 1902. – 315 с.

8. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Капелер; [перекл. з нім. Х. Назаревич, наук. ред. М. Крикун]. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII, 360 с.

9. Ливен Д. Империя, история и современный мировой порядок / Доминик Ливен // *Ab imperio*. – 2005. – № 1. – С. 75-116.

Юрій Земський (Біла Церква, Україна) Технологія формування лояльності засобів масової інформації щодо владної політики в Російській імперії

В статті розглядаються урядові заходи Російської імперії наприкінці 50-х рр. XIX ст. (в сфері діяльності періодичних видань), котрі забезпечили можливість маніпулювання громадською думкою задля здобуття підтримки власної політики.

Ключові слова: імперська політика, громадськість, суспільна думка, періодичні видання.

Юрий Земский (Белая Церковь, Украина) Технология формирования лояльности средств массовой информации к властной политике в Российской империи

В статье рассматриваются правительственные меры Российской империи в конце 50-х гг. XIX в (в сфере деятельности периодических изда-

ний), которые обеспечили возможность манипулирования общественным мнением, ради получения поддержки собственной политики.

Ключевые слова: имперская политика, общественность, общественное мнение, периодические издания

Yuriy Zemsky (*Bila Tserkva, Ukraine*) **Technology loyalty media on government policy in the Russian Empire**

The article deals with government measures Empire in the late 50's. XIX century. (in the area of periodicals), which provided the opportunity to manipulate public opinion in order to obtain support for its policy.

Key words: Imperial politics, society, public opinion, periodicals.

Валерій СТАРКОВ
(Біла Церква, Україна)

УДК: 398.32:394.3“18–19”

**Опубліковані джерела
традиційної ігрової культури
населення України
(XIX – перша третина XX ст.)**

Після розгляду процесу формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України та публікації наших пошуків [6–18] ми можемо навести перелік опублікованих джерел. У ньому вказані основні дані про окреме джерело: автор або упорядник “ігрової” публікації, її назва, короткі бібліографічні дані та характеристика “ігрового” матеріалу, мова публікації. У характеристиці про ігри наводяться лише загальні якісні та кількісні характеристики.

Насамперед, до переліку включені публікації стосовно ігор різних статево-вікових груп людності України. Це, передусім, описи ігор. Публікації містя як багато описів (О. Терещенко (1848) – близько 30-ти, П. Чубинський (1872, 1878) – понад 90, О. Кольберг (1881) – 62, С. Ісаєвич (1887) – 67, П. Іванов (1890) – 98, В. Ястребов (1894) – 56, та ін.), так і навіть один (М. Гоголь про гру *у скраклі* (1835), р. про гру *горобецько* (1846), р. Кайндль про гру *у жмурки* (1898), П. Яроцький про гру *брила* (1898) та ін). З останнього видно, що ми використовуємо і описи літературних джерел, де є подібні свідчення. Переважна більшість ігрових збірок мьстить кілька описів, їхня чисельність досягає іноді десятків (К. Сементовський (1843) – 17, М. Арандаренко (1849) – 7, М. Маркевич (1860) – 13, А. Свидницький (1861) – 19, О. Богданович (1877) – 21, В. Милорадович (1897) – 36, Хв. Коломийченко (1918) – 28 та ін.). Вищенаведені цифри включають не тільки докладні описи, але й ігри, які тільки згадуються, оскільки ця інформація доповнює картину ігрової культури українців і є важливою, наприклад, при визначенні ареалу поширення конкретної гри.

Щодо ігрових елементів родинної та громадської обрядовості, то загальноприйнятий поділ обрядовості на родинну (родильна, весільна, поховальна) та громадську (обряди, пов'язані з сільською громадою і звичаєвим правом, колективною взаємодопомогою, громадським дозвіллям та етикетом, а також з календарними святами тощо) [2; 4, с. 150–170, 191; 5, с. 268–269] обумовлює структурний поділ ігрового елементу української традиційної обрядовості. Якщо розглянути зафіксовані родинні обряди, то ігрові дії супроводжують людину від народження. І якщо про ігровий елемент родильної обрядовості мало відомо, то традиційна весільна обрядовість відтворює широку палітру ігрових елементів, які існували в межах українського весільного ритуалу: різноманітні драматичні гуртові змагання на багатьох етапах весілля (наприклад, змагання коровайниць), в т.ч. силові (вправи з діжею та ін.) тощо. На завершенні життєвого шляху в традиційній українській культурі людину супроводжували ігри та забави, що стосувалися поховального обряду (за влучними виразами Володимира Гнатюка – “*забави при мерці*” [1, с. 112], або Зенона Кузелі – “*забави й ігри при мерці*” [3, т. 121, с. 201]).

Не менш яскраве ігрове розмаїття чекає на нас, якщо розглядати громадську обрядовість. І якщо народження, весілля, смерть становлять основні віхи життя людини, і ігрові дії, пов'язані з ними, хронологічно становлять певні “ігрові острівці”, то ігрові елементи громадського побуту заповнюють часовий простір між цими острівцями, утворюючи безперервний ігровий континуум людського життя, який ще більш ущільнюється безпосередніми іграми, що в них бере участь людина починаючи з дитинства і, часом, до похилого віку.

В дійсності, ігри різних статеві-вікових груп тісно пов'язані з ігровими елементами обрядовості. Звичайні ігри різних груп побутували під час річної календарної обрядовості, особливо весняної, коли після зимової сплячки пробуджується природа й ігрова діяльність отримує новий імпульс. З іншого боку, громадське дозвілля породжує ігрові явища, які є, по суті, повноправними іграми, такими як *калита* (*калета*) на молодіжних вечорницях або *Великодні ігри з крашанками*. Регламентовані *кулачки* теж є грою, іноді жорстокою. Ті ж різноманітні ігрові хороводні веснянки давно сприймаються етнологами як самодостатні ігри з драматичним елементом. Тому в нашому переліку присутні багато праць с описами згаданих та інших ігор у контексті традиційної обрядовості. Тут слід відзначити багатство ігор-веснянок.

В той же час не всі описи обрядових розваг, відомих нам, потрапили до нашого переліку (окремі ігрові весільні розваги, розваги купальської обрядовості, ворожильні сюжети тощо); вони не ввійшли туди, бо ритуальний елемент, в них, на нашу думку, значно переважає ігровий.

У традиційній поховальній обрядовості певне місце обіймали згадані нами вище, розваги при покійнику, “*ігри та розваги при мерці*”, що знайшло відображення в нашому переліку. Наприклад, у праці З. Кузелі “Посіжине і забави при мерці” класифіковано 104 подібних гри [3, т. 122, с. 116–127]. Взагалі праць історіографічного характеру, присвячених ігровій культурі української людності, не так вже й багато. Переважно – це вступні статті збирачів або публікаторів значних збірок описів ігор та розваг (К. Сементовський, 1843; О. Терещенко, 1848; Є. Покровський, 1886; С. Ісаєвич, 1887; М. Сумцов, 1890 (до праці П. Іванова); В. Всеволодський-Гернгросс, 1933 та деякі інші). Є праці або їхні частини, присвячені загалом традиційній ігровій культурі, але які згадують окремі ігри та розваги (низка праць М. Сумцова, 1891; Програма для збору дитячих ігор, 1901; С. Русова, 1911). Значна частина праць нашого переліку є етнографічними описами певних місцевостей, які містять “ігрові” сюжети з відомостями про ігри та розваги української людності.

Переважаюча мова записів – російська, що цілком зрозуміло, враховуючи мовну політику в Російській імперії у XIX ст. Багато джерел польською мовою, що відображає зацікавленість польських дослідників українською культурою протягом XIX ст. Є окремі джерела німецькою, чеською, французькою та латинською мовами. Поодинокі протягом XIX ст. джерела українською мовою з кінця століття стають значно частішими, і їхня кількість у перші десятиріччя XX ст. значно зростає.

З початку 30-х і до середини 80-х років XX ст. нам практично не відомі опубліковані джерела стосовно українських народних ігор і розваг у вітчизняній історіографії. Відзначимо лише праці діаспорних науковців Олекси Воропая та Степана Килимника щодо ігрових дій протягом календарного року, які ми зазначили у таблиці.

У своїх основних творах “Звичаї нашого народу” (Мюнхен, 1958–1966) та “Український рік в історичному освітленні у народних звичаях” (Т. 1–5. – Вінніпег; Торонто, 1955–1963), відповідно, вони крізь призму календарної обрядовості висвітлили багато ігрових елементів, вперше опублікували як описи деяких ігор, так і згадки про

них. Окрім цих фундаментальних етнографічних праць, можна згадати своєрідну книжку Теодосія Самотулки “Історія України в іграх” (Т. І. – К.; Нью-Йорк, 1995), де розглядаються різні аспекти ігрової діяльності, зокрема, і джерелознавчий. Окрім опису багатьох сучасних ігор є посилання на записи традиційних ігрових дій, зокрема на повідомлення професора Леоніда Білецького про “воєнну весняну гру” з кінними перегонами (Історія української літератури. – Т. І. – Авґсбург, 1947.).

Проте, у зазначений нами період 30-х – 80-х років ХХ ст. є поодинокі публікації в Україні про народні українські ігри, на кшталт згадки і опису в часопису “Народна творчість та етнографія” у 1958 р. дитячої гри “хобра-хобра”, яка побутувала наприкінці ХІХ ст. на Станіславщині. Це невелике повідомлення Ю. Шкрумеляка, в якому автор намагається встановити історичні корені цієї гри, яка є різновидом розповсюдженої “хованки”.

У другій половині 1980-х років почали з’являтися “ігрові” публікації на основі архівних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України (Г. Довженок). В часи незалежності до джерельної бази традиційної ігрової культури української людності додалися публікації збірок народних ігор і розваг ХІХ – початку ХХ ст. на основі архівних даних (В. Борисенко, Н. Аксьонова, В. Старков). До нашого переліку ми не включили ще незакінчене видання “Усна історія Степової України” (видано 10 томів), де є свідчення про традиційні елементи ігрової культури українців 20-х – 30-х років ХХ ст. [19].

Таким чином, ми маємо достатню опубліковану джерельну базу для дослідження такої цікавої гілки української культури, як традиційна ігрова. Вона включає понад 3000 варіантів різноманітних ігор і розваг у записах і спогадах ХІХ – першої третини ХХ століть, що дає можливість розглядати їх в широкому культурологічному контексті і досліджувати різноманітні аспекти цього явища, як історичні, так і звернені до сучасності, в т.ч. педагогічні. В даному повідомленні ми не будемо деталізувати вірогідні можливості досліджень цих аспектів.

Звичайно, архівні ресурси дають можливість сподіватися на поповнення джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України, але для цього треба проводити подальші пошуки в цій царині.

Таблиця. Перелік джерел дослідження традиційної ігрової культури населення України

Автор і назва	Джерело	Відомості про ігри	Мова видання
<p>1. Kłopotwicz S. Ziemie Czerwonej Rusi (Rocholania) poemat Sebestyana Kłopotwicza. Przekładał z łacińskiego Władysław Sygorkomla. (Поєма 1584 р.)</p>	<p>Wilno, 1851. – 106 s.</p>	<p>Українські дитячі ігри (рядки 1446–1804)</p>	<p>Латинська</p>
<p>2. Czerwiński Ignacy. Urodziny i zabawę u ludu na Rusi Czerwonej</p>	<p>Nowy pamiętnik warszawski. Dziennik hist. i polit. Tutzież nauk i umiętń. – Warszawa, 1805. – Т. 19. – S. 242 і далі.</p>	<p>Українські забави</p>	<p>Польська</p>
<p>3. Г. Ст. Журнал путешествия по земле донских казаков к Кавказу и в Астрахань</p>	<p>Северный архив. – 1824. – Ч. 12. – С. 164–166.</p>	<p>Гра на зразок <i>каруселі</i></p>	<p>Російська</p>
<p>4. Лукашевич Пл. О примечательных обычаях и увеселениях малороссиян на праздник Рождества Христова в Новый год</p>	<p>Северный архив. – 1826. – Ч. 20. – № VIII. – С. 386–388.</p>	<p><i>Кулачний бій</i></p>	<p>Російська</p>
<p>5. Дмитрюков А. Нравы, обычаи и образ жизни в Сулжанском уезде, Курской губернии.</p>	<p>Московский телеграф. – 1831. – Ч. 39. – № X. – С. 255–271.</p>	<p>Ігри українців</p>	<p>Російська</p>
<p>6. Golebiowski L. Gry i zabawy różnych stanów...</p>	<p>W Warszawie, 1831. – 332 s.</p>	<p>Українські ігри і забави</p>	<p>Польська</p>
<p>7. Zaleski W. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego...</p>	<p>We Lwowie, 1833. – LIX+516 s.</p>	<p>Ігрові пісні серед танцювальних</p>	<p>Польська</p>
<p>8. Гоголь Н. В. Вий. Сборник “Миргород” (1835 р.)</p>	<p>СПб., 1835; Сборник повестей. – X: Книжный клуб, 2006. – С. 166.</p>	<p>Гра у <i>скраклі</i></p>	<p>Російська</p>

9. <i>Снегурев И.</i> Русские простонародные праздники и суеверные обряды	М., – Вып. 1. – 1837. – С. 164–176; Вып. 3. – 1838. – С. 32–34.	Ігрові веснянки. Хороводна гра <i>Сеяние проса</i>	Російська
10. <i>Żęgota Pauli Ign.</i> Pieśni ludu guskiego w Galicyi, zebrał <i>Pauli Ign. Żęgota</i>	Т. 1. – Lwów, 1839. – 4+177+3 s.	Ігрові веснянки (5 обрядових веснянок та 16 гагілок)	Польська
11. <i>Сахаров И. П.</i> Сказания русского народа, собранные И. Сахаровым	Т. 1. – Кн. III. – Спб., 1841. – Изд. 3-е. – С. 268–276.	Ігрові веснянки	Російська
12. <i>Пассек В.</i> Очерки России.	Кн. 5. – СПб., 1842. – С. 172–187.	Ігрові веснянки	Російська
13. <i>Семетовский К.</i> Замечания о праздниках у малороссиян	Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 1–45.	Описані 7 та згадані 10 ігор	Російська
14. <i>Срезневский И. И.</i> Дополнения и замечания (к статье Семеновского Конст. “Замечания о праздниках у малороссиян”)	Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 45–57.	Описана гра <i>в короля</i> , згадують: узгальнена хороводна гра та <i>вежа</i>	Російська
15. <i>Костомаров Н.</i> О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии	Маяк. – 1843. – Т. 11. – Гл. III. – С. 58–71.	Ігрові пісні	Російська
16. <i>Дмитрюков А.</i> Еще замечания о праздниках и поверьях у малороссиян	Маяк. – 1844. – Т. 13. – Кн. XXV. – С. 49–55.	Українські ігри і забави	Російська
17. Сельский быт жителей села Дедковиц (Вольнской губернии, Житомирского уезда)	Маяк. – 1844. – Т. 14. – Гл. V. – С. 73–77.	Ігри <i>хрещик</i> та <i>кривий танець</i>	Російська
18. <i>р. Горобецко</i> (гимнаст. игра в малороссийских селениях Саратовской губернии)	Саратовские губ. ведомости. – 1846. – № 18. – С. 125–126.	Гра <i>горобецко</i>	Російська
19. <i>Тереженко А.</i> Быт русского народа	В 7-ми ч. – Спб., 1848.	Описи 30-ти різних (з 223-х) українських ігор	Російська
20. <i>Арапдаренко Н.</i> Записки о Полтавской губернии	В 3-х ч. – Полтава, 1848–1852. – Ч. 2. – 1849. – IV+384 с.	Весняні ігри. Описано 7 ігор. (Т. 2. – С. 232–239)	Російська

21. Несколько слов о играх общественных	Весна (Львів). – 1852. – С. 43–74.	Игри: <i>Зельман, Сусід, Пташок, Ватажок</i> та ін.	Російська
22. <i>Шишацкий-Ильич Ал.</i> Местечко Олишевка	Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 21–31.	Ігрові веснянки	Російська
23. <i>Шишацкий-Ильич А.</i> Лубок	Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 48.	Згадка про <i>дубок</i>	Російська
24. <i>Дмитрюков А.</i> Материалы для описания Курской губ. Народные игры, загадки, анекдоты и присловья жителей Суджанского уезда	Курские губернские ведомости. – 1853. – № № 6–8, 11–13.	Українські народні ігри	Російська
25. <i>Максимович М.</i> Дни и месяцы украинского селянина	Русская беседа. – 1856. – Кн. I. – С. 61–83; Кн. III. – С. 73–208.	Описано і згадано 13 ігор	Російська
26. <i>Ковальский Василий.</i> О русско-народных звывчях	Отечественный сборник. – Вена, 1857. – Ч. 7–9, 11–13	Згадка про ігри при мерці	Російська
27. <i>Лозинський И.</i> Галагивка	Зоря галицька. – 1860. – С. 506–515.	16 весняних великодніх ігор	Українська
28. <i>Шейковский К.</i> Быт подолан	Т. 1. – Вып. 1. – К., 1860 (1859). – VI+71 с.	Описано і згадано 17 весняних ігор (С. 1–46)	Російська
29. <i>Шейковский К.</i> Быт подолан	Т. 1. – Вып. 2. – К., 1860. – III+74 с.	Описано гру при мерці <i>битіє дубки</i> та згадано <i>пан-філя в маланку</i> (С. 28–29.)	Російська
30. <i>Маркевич Н.</i> Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян	К., 1860. – 8+174 с.	Описано та згадано 13 ігор. (С. 70–77)	Російська
31. <i>Свионицкий А.</i> Великдень у подолан	Основа. – 1861. – Октябрь. – С. 43–64; Ноябрь–декабрь. – С. 26–71.	Описи 19-ти дитячих та парубоцьких ігор	Російська, українська

32. <i>Номис М.</i> Риздвяни святки. Письмо 3-е. Святий вечир	Основа. – 1861. – № VI. – С. 21–38. Ч. I. – Львов, 1861. – 144 с.	Описано і згадано 9 ігор.	Російська, українська
33. <i>Галько И.</i> Народные звичаи и обряды з над Збруча	Таврические губернные ведомости. – 1863. – №№ 14, 15 і окремо: Симферополь. – 21 с. Lwów, 1863. – 134 s.	Великодні забави та ігри. (С. 93–144)	Російська, українська
34. О поверьях, предрасудках и разных обычаях жителей некоторых селений Бердянского уезда	Ч. I–III // Чтения в императорском Московском Обществе истории и древностей российских... – 1864–1872	Описано дитячі і “дорослі” ігри. (С. 15–16)	Російська
35. <i>Witwicki S.</i> Rys historyczny o Huculach	Чтения в императорском Московском Обществе истории и древностей российских... – 1864–1872	Згадка про гру при мерці “грушка” (С. 110)	Польська
36. <i>Головицкий Я. Ф.</i> Народные песни Галицкой и Угорской Руси	Чтения в императорском Московском Обществе истории и древностей российских... – 1865. – Кн. 2. – С. 1–84; Кн. 3. С. 97–99.	Ігрові веснянки: <i>Vorotar</i> , <i>Зельман та ін.</i>	Російська
37. <i>Потебня А. А.</i> О мифическом значении некоторых обрядов и поверий	Науковий Сбор. Галицько-руської Матиці. – 1865. – С. 103–114.	Гра у <i>ворону-сороку</i>	Російська
38. <i>Крालицький Ан.</i> Русины лаборскле в Угорщине	Кубанские войсковые ведомости. – 1866. – №№ 4, 5.	Згадки про ігри при мерці <i>лопатки і деда</i> (С. 107–108)	Російська
39. <i>Короленко П. П.</i> Весенние хороводы в Черномории	Руководство для сельских пастырей. – К., 1866. – Т. II. – С. 309; К., 1867. – Т. I. – С. 332.	7 весняних і хороводних ігор	Російська
40. Кошунственные детские игры; К статье “Кошунственные детские игры”		Дитячі ігри	Російська

<p>41. Дмитриев М. А. Обряды и обычаи западнорусских крестьян</p>	<p>Гродненские губернские ведомости. – 1867. – №№ 30–42; та Памятная книжка Гродненской губернии на 1869 г. – Гродно, 1869. – С. 55–128.</p>	<p>Ігри та розваги</p>	<p>Російська</p>
<p>42. У. Сельские игры</p>	<p>Киевский телеграф. – 1868. – № 100.</p>	<p>Описано 7 ігор</p>	<p>Російська</p>
<p>43. Данильченко Н. Народные верования, суеверия и предрассудки... <i>а також</i> Этнографические сведения о Подольской губернии</p>	<p>Подольские губернские ведомости. – 1869. – №№ 7–14, 17 а також: Каменец-Подольск, 1869. – 56 с.</p>	<p>Описи декількох ігор і хороводів</p>	<p>Російська</p>
<p>44. Петров Н. О народных праздниках в юго-западной России</p>	<p>Труды Клевской духовной Академии. – 1871. – Сентябрь. – С. 551–600; Октябрь. – С. 2–39; Декабрь. – С. 327–367.</p>	<p>Обрядова гра <i>калета</i></p>	<p>Російська</p>
<p>45. ФонКремер А. Обычаи, поверья и предрассудки крестьян Верхотшанки</p>	<p>Памятная книжка Воронежской губ. На 1870–1871 г. – Воронеж, 1871. – С. 274–305.</p>	<p>Різні ігри</p>	<p>Російська</p>
<p>46. Купчанко Г. Из народных звичаев и обрядов буковинско-русского народа: а) Воскресение Христова; б) Игры и спевачки девочек на Великдень</p>	<p>Временник Института Ставропигийского с Месяцесловом (Львов). – 1871. – С. 111–114.</p>	<p>Весняні дівочі ігри</p>	<p>Російська</p>
<p>47. О пасхальных народных обычаях</p>	<p>Руководство для сельских пастырей. – 1871. – Т. III. – С. 396.</p>	<p>Великодні ігри і розваги з крашанками</p>	<p>Російська</p>

48. <i>Чубинський П. П.</i> Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край...	Т. I–VII. – СПб., 1872–1878.	Том III. (1872) (бл. 60 різних ігор). Том IV. (1877) (бл. 30 ігор); ігри при мерці (С. 705–706)	Російська, українська
49. <i>Рубець А.</i> Сборник украинских народных песен, составил А. Рубець	Вип. 2 і 3. – СПб., 1872. – С. 35.	Весняна гра <i>Краї долини мак, край високий мак</i>	Російська
50. <i>Лисенко М.</i> Збірник танків та веснянок. (Три весняні: дитячі, дівочі, жончочі й мішані)	К., 1875. – 60 с.	25 ігор та 13 веснянок	Російська
51. <i>Левинський Ів.</i> Світгляд українсь-кого народу. Ексіз української міфології	Правда (Львів). – 1876. – №№ 1–9, 13–17, 20, 22, 23.	Згадано 17 ігор. (Розділ “Весняні ігри”)	Українська
52. <i>Богданович А. В.</i> Сборник сведений о Полтавской губернии	Полтава, 1877. – 283+2 с.	Розділ “Весенние игры”. Описано 10 та згадано 11 ігор. (С. 219–228)	Російська
53. <i>Вуковскі.</i> Pieśni ludu ruskiego z okolic Prńska	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. II. – 1878. – S. 260–285.	Гра <i>в куст</i>	Польська
54. <i>Мозуїнська Жозефа.</i> Zwyczajе, obrzędy i pieśni weselne ludu Ukraińskiego z okolic Białej Cerkwі	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. II. – 1878. – S. 183–208 і окремиї відбиток: Kraków, 1878. – 25 s.	Весільний іпровий цикл	Польська
55. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные <i>Я. Ф. Головацким</i>	М., 1878. – Ч. III. – С. 152–187. (гайвки).	Ігри-гайвки <i>Зельман, Воратар</i>	Російська
56. <i>Г. И. М.</i> “Рахманский великдень” и гавска о “Жельмане”	Слово. – 1881. – № 39.	Гра-гайвка <i>Жельман</i>	Російська

57. <i>Kolberg Oskar</i> . Pokucie. Obraz etnograficzny	Т. I. – Kraków, 1881(2). – X+358 s.	В розділі “Великодні забави” описано 38 (а з варіантами 62) двочих та парубоцьких ігор. Ігри при мерці (S. 190, 215–216)	Польська
58. <i>Moszyńska J.</i> Kupajto, tudzież zabawy dotoczne...	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 5. – 1881. – S. 24–101.	Весняні ігри (8) S. 48–61. Цілорічні ігри (20) S. 82–89	Польська
59. <i>Мандельштам И. Е.</i> Опыт объяснения бычаев (индоевропейских народов), созданных под влиянием мифа	Ч. 1. – СПб., 1882. – С. 228.	Гра <i>в кушт</i>	Російська
60. <i>Рубец А.</i> Сборник 100 украинских народных песен. 5 выпусков в одном томе	СПб., 1882. – 151 с.	Весняні ігри-пісні (3) та веснянки (8)	Російська
61. <i>Szablewska S.</i> Wesele i Krzywy taniec...	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 7. – 1883. – S. 120–134.	<i>Кривий танець</i> (S. 131–134)	Польська
62. <i>Потебня А.</i> Объяснение малорусских и сродных песен	Русский филологический вестник. – 1883. – Т. IX. – № 1. – С. 99–136.	Розглянуто 6 весняних ігор та пісень	Російська
63. <i>Kuba Ludvík</i> . Slovanstvo ve svých zpěvech. Sborník národních a znarodněných (významných) písní všechslovanských národů	Praha, 1885–1889. – Кніга VI. – 414 s.	Весняна музично-драматична гра <i>Перепілочка</i> (№ 108)	Чеська
64. <i>Покровський Е. А.</i> Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей. Описаны учителями станицных и городских...	Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – 1886. – Вып. V. – Отд. 2. – С. 119–208.	Розглянуто 11 українських ігор і розваг	Російська

65. <i>Сумцов Н. Ф.</i> Досветки и посиделки	Киевская старина. – 1886. – № 3. – С. 421–444.	Згадані кілька різних ігор	Російська
66. <i>Познанський Б.</i> Весна в украинском селе	Зоря. – 1886. – С. 108–109, 122–128.	Розділ V “Великодні забави”	Російська
67. <i>Исевич С.</i> Малорусские народные игры окрестностей Переяслава	Киевская старина. – 1887. – № 6–7. – С. 451–486.	Описано і згадано 67 різних ігор	Російська
68. <i>Коретніcki I.</i> Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez P. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim, opracował Prof. Dr. I. Korętnicki	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 11. – 1887. – S. 130–228.	Весняні ігри (4) (S. 165–168). Цілорічні ігри (6). Гра <i>калета</i> (S. 188–193)	Польська
69. <i>р. С.</i> Село Ивановка. (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии)	Киевская старина. – 1888. – № 11. – С. 51–68.	Гра <i>калета</i>	Російська
70. <i>Яциуринський Хр. П.</i> Гадання накануне Андрея Первозванного	Киевская старина. – 1888. – № 11. – С. 77–81 (Изв. и зам).	Гра <i>калета</i>	Російська
71. [Rys. <i>S. Mastowski</i>]. Zabawy ludowe w małej Rusi w pierwsze święto wielkiej nosy	Kłosy. – 1888. – № 1188.	Малюнок хоровадної гри	Польська
72. <i>Kolberg O.</i> Pieśni z Podola rossyjskiego w latach 1858 i 1862	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 12. – 1888. – S. 235–251.	Весняні ігри <i>Жучок і Зельман</i>	Польська
73. <i>Иванов П.</i> Игры крестьянских детей в Купянском уезде	Харьков, 1889 (1890). – 81+Пс.	Описано 95 різних ігор і 3 згадано	Російська
74. <i>Левіцкий П.</i> Прошлое переяславского духовного училища (бывшей переяславской семинарии)	Киевская старина. – 1889. – № 2. – С. 436–437.	Згадано близько десяти ігор та розваг	Російська

75. Суццов Н. Ф. Культурные переживания	Киевская старина. 1889–1890; К., 1890. – 408 с.	Розглянуто 7 ігор (№№ 58–64)	Російська
76. Іванке А. <i>Народні ігри Великопольського народу</i>	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 13. – 1889. – С. 38–53.	7 хлопчатих та 14 дівочих (весняних) ігор	Польська
77. Цісек М. <i>Матеріали етнографічних досліджень з повістю Прземіського повіту</i>	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 13. – 1889. – С. 54–83.	19 ігор, є українські. – С. 79–83.	Польська
78. Ікс. <i>Забави, гри і танці народні в околицях Подляського повіту</i>	Wisła. – Т. 3. – 1889. – С. 59–66.	5 різних українських ігор	Польська
79. Козаришук В. М. <i>Из буковинских карпатских гор</i>	Наука (Вена). – 1889. – С. 596–605.	Описано 22 гри <i>при мерці</i> (розділ “Игрушки”)	Російська
80. Яциуринський Хр. <i>Остатки языческих обрядов, сохранившиеся в малорусском погребении</i>	Киевская старина. – 1890. – № 1. – С. 130–132.	Згадка про ігри <i>при мерці</i> (С. 132)	Російська
81. Смолецьовна. <i>Слупські дитячі ігри</i>	Wisła. – 1890. – Т. IV. – Zesz. I.	Дитячі ігри у м. Хмельник	Польська
82. Суццов Н. Ф. <i>Ворон в народній словесності</i>	Этнографическое обозрение. – 1890. – Т. IV. – № 1. – С. 61–86.	Згадано 10 варіантів гри у <i>ворона</i>	Російська
83. Сорокин Г. И. <i>Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания</i>	Сборник Херсонского земства. – 1890. – № 2. – С. 1–33; № 7 – С. 22–55; Херсон, 1890. – II+65 с.	Відомості про ігри і розваги, в т.ч. і карткові (3 гри)	Російська
84. Партицький Ом. <i>Верховні божества нашого краю: Зельман, верховний бог Галичини і Поділля</i>	Дело (Львов). – 1890. – №№ 120, 121, 122.	Про гру <i>Зельман</i>	Російська
85. Партицький Ом. <i>Пісні про Зельмана</i>	Дело. – 1891. – №№ 90, 130.	Про гру <i>Зельман</i>	Російська

86. <i>Довнар-Запольський М.</i> Крестьянские игры в Минской губернии	Живая старина. – 1891. – Вып. IV. – С. 203–205.	Описано 7 ігор	Російська
87. <i>Сумцов Н. Ф.</i> Мышь в народной словесности	Этнографическое обозрение. – 1891. – Т. VIII. – № 1. – С. 55.	Гра в коту і мишу. Згадано 3 варіанти	Російська
88. <i>Сумцов Н. Ф.</i> Заяц в народной словесности	Этнографическое обозрение. – 1891. – Т. X. – № 3. – С. 77–80.	Гра (“Засць”, “Зайнько” тощо)	Російська
89. <i>Осадчий Т. И.</i> Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губ.	Сборник Херсонского Земства. – 1891. – № 2. – С. 1–32; Херсон, 1891.	Згадки про хороводні ігри двіч та ігри у м’яч хлопців. Ігри у карті.	Російська
90. <i>Крзуніська С.</i> Gry i zabawy ludowe w Rościszewie	Wisła. – 1891. – Т. 5. – S. 552.	Українська гра в Соломона	Польська
91. <i>Сумцов Н. Ф.</i> Писанки	Киевская старина. – 1891. – № 5. – С. 181–209; № 6. – С. 363–383.	Ігри з яйцями (С. 206–209, 383)	Російська
92. Ворон. Гагелка	Дзвоник (Львов). – 1891. – № 8.	Гра-гагілка ворон	Російська
93. <i>Мо...бю W.</i> Zabawki dziecięce. Wajka-zagadka o zabitym kohanku.	Wisła. – 1891. – Т. V. – S. 138–153.	Про українські ігри	Польська
94. Лопатки. Народные забавки в Беретском комитате в Стройне	Унгарский месяцеслов на 1892 год. – Унгар, 1891.	Ігри при мерці	Російська
95. [Збірка ігор і забав при мерці]	Листок. – Унгар, 1892. – С. 184–185, 209–211, 220–221, 234–235.	Описи 7 ігор при мерці	Російська
96. Игра со выюном	Живая старина. – 1892. – Вып. II. – С. 164–167.	Гра со выюном	Російська
97. <i>Кавовський Юр.</i> Игры молодежи в деревне Леоновке, Киевского уезда	Киевская старина. – 1892. – № 6. – С. 445–451.	Різні весняні, дитячі та парубочі ігри	Російська

98. Василенко В. Для характеристики “багатырей”	Киевская старина. – 1892. – № 12. – С. 462.	Карткова гра “преферанс”	Російська
99. Синиций Л. Малороссия по рассказам	Киевская старина. – 1892. – № 2. – С. 258–259.	Весняні розваги	Російська
100. Перетиц В. Беседные игры: тетера, в гуся, в кони. (Новгород. губ., Тихвин. у., д. Заборовье)	Живая старина. – 1893. – Вып. II. – С. 281–282.	Ігри (“тетера”, “в гуся”, “в кони”)	Російська
101. Цвиркун, играшка	Дзвонюк (Львов). – 1893. – № 3.	Гра “цвиркун”	Російська
102. Об утроруссах	Наука. – Вена, 1993. – С. 20–27.	Описано 8 ігор при мерці	Російська
103. Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрійском уездах Херсонской губернии <i>В. Н. Ястребовым</i>	Летописи Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете. – Вып. III. – Одесса, 1894. – 2+202 с.	Великодні ігри крашанками; <i>калита</i> на Андрия; хоровадні рухливі ігри (5); дитячі ігри; ігри дорослих дітей, парубків і дівчат (31), ігри в карти (6), ігри без опісів (14)	Російська
104. Kajndl R. Die Huzulen	Wien, 1894	Описано 6 ігор при мерці	Німецька
105. П. С. Рождественский вечер в деревне (Бытовой очерк)	Киевская старина. – 1895. – № 1. – С. 109–110.	Карткові ігри (3). Згадано описано 6 молодіжних ігор	Російська
106. Бенюковский Ив. Обычай и поверья, приуроченные к “вельюкодню”	Киевская старина. – 1895. – № 5. – С. 70–76.	Великодні ігри крашанками	Російська
107. Пытка Ю. “Калита” в день св. Андрея (в Радомысльском уезде)	Жизнь и искусство. – 1895. – № 341.	Гра <i>калита</i> на Андрия	Російська
108. Крамаренко М. [Дикарев М.] Різдяні святки в станиці Павлівській Сійського оділу, на Чорноморіі	Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–24.	Описано зимові ігри	Українська

109. Житкович Юр. Замітки етнографічні з угорської Руси	Етнографічний збірник. – Т. 2. – Львів, 1896. – С. 7.	Згадки про ігри Великодні, дівочі, парубочі та “при мерці” (2 гри)	Українська
110. Kaindl R. F. Der Festkalender der Russen und Huzulen	Mitteilungen der K. K. Geogr. Gesellschaft in Wien./ – 1896.	Великодні ігри	Німецька
111. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России	Киевская старина. – 1896. – № 10. – С. 121–122, 124, 126–127.	Різні ігри	Російська
112. Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г.	Сборник Харьковского исторического общества. – Т. 10. – 1897. – С. 49–58.	Описано 9 ігрядано 27, з короткими описами, ігор	Російська
113. Милорадович В. Снетинская старина	Киевская старина. – 1897. – № 10. – С. 12–14.	Описано кулачні бої	Російська
114. Mroczko Ks. F. Sniatynszczyzna.	Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1897. – № 5. – S. 391–394; № 7. – S. 590.	Народні ігри. Роздл “Свята”, № 5 (S. 391–393); 2 гри при мерці (S. 590)	Польська
115. Kaindl R. Lieder, Neckreime, Spiele aus der Kinderwelt	Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin, 1897.	Німецькі та польські матеріали з ігрової культури дітей порівнюються з українськими	Німецька
116. Вечер в День Івана Купала	Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 98–100.	Діти імітують ігри дорослих	Російська
117. Barwiński A. Das Volksleben der Ruthenen	Die Oesterreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild Galizien. – 1898. – Т. 18. – S. 376–440.	Опис святкових ігор та забав	Німецька
118. Дерлиця М. Селянські діти: етнографічний нарис	Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 134–136.	Опис кількох різних ігор та забав	Українська

119. Кайндль Р. Ф. Фолькльорні магеріяли із збірки професора <i>Раймунда Кайндля</i>	Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 153–154.	Гра <i>в жмурки</i> у русинів і приповідки	Українська
120. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Ред. В. В. Иванов	Харьков: Издание Харьковского губ. статист. комитета, 1898. – XXXII+1012 с.	Згадано й описано десятки ігор різних слобод Харківської губернії	Російська
121. Корреспонденция из Золотоноши	Полтавские губернские ведомости. – 1898, – № 16.	Про кулачні бої	Російська
122. Яроцкий П. По Вольскому Полесью	Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 30–31.	Описано дитячу гру <i>брила</i>	Російська
123. С-ч К. Дикая забава “лубок”	Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – № 19–20. – С. 492–496.	Гра при мерці “лубок”	Російська
124. Про “неприличныи, навіть опасныи, страшныи, а иногда марзеныи забавы молодежи и старших”	Русское слово. – 1898. – № 3.	Про ігри при мерці взагалі та про гру в <i>Смерть</i>	Російська
125. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях	Вып. 3. Песни. – Чернигов, 1899. – С. 97–115.	Весняні хоровадні ігри	Російська
126. Schneider Jozef. Z kraju Huculów	Луд. – 1899. – Т. 5. – С. 215–217.	Весняні ігри хлопців і дівчат	Польська
127. Mazur J. Kołowrot czyli Krutyjo, zabawa ludowa	Луд. – 1900. – Т. 6. – С. 96.	Зимова гра <i>Коловорот</i>	Польська
128. Милорадович В. Лесная Лубенщина	Киевская старина. – 1900. – № 10. – С. 80–82.	Опис кулачок	Російська

129. Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда. Этнографические очерки и материалы	Етнографическое обозрение. – 1901. – № 1. – С. 1–135; № 2. – С. 1–44; № 4. – С. 1–80; 1902. – № 3. – С. 1–63; № 4. – С. 1–91.	Паралелі між гагаузькою та українською ігровими культурами	Російська
130. Програма для збирання колекцій дитячих іграшок та матеріалів по дитячим іграм і забавам	Киевская старина. – 1901. – № 7–8. – С. 13–15 (Изв. и зам.)	Перелік весняних, літніх та зимових ігор	Російська
131. П. П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ.	Киевская старина. – 1902. – № 9. – С. 401–407.	Описано 16 та згадано понад 10 ігор	Російська
132. Stewiński A. Legenda o zamczku w Belzie	Lud. – 1902. – S. 171–172.	Дитяча гра у <i>бобра</i>	Польська
133. Гнатюк В. Угро-руські духовні вірші. Б. Забави при мерці	Записки НТШ. – Т. 47. – 1902. – С. 112–118.	Описано 13 ігор при мерці	Українська
134. Шухевич В. Похорон і смерть	Шухевич В. Гуцульщина. – Ч. 3. (Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 5.) – Львів, 1902. – С. 241–255. К., 1903. – 37 с.	Описано 24 гри при мерці (С. 243–247.)	Українська
135. Дитячі гри, пісні й казки. Зібрала <i>Косач Л.</i> , голос записав <i>Кеїтка К.</i>	СПб., 1903. – С. 117.	Описано 7 ігор	Українська
136. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. 7. Малороссия	Справоздане гімн. акад. у Львові за 1902/3. – Львів, 1903. – С. 3–32.	Перелік зимових та весняних ігор і забав	Російська
137. Пачовський Михайло. Похоронний обряд на Руси	Киевская старина. – 1904. – № 7–8. – С. 51–105.	Опис ігор при мерці	Українська
138. Гривневський М[арко]. Дитячі забавки та гри усаяки		Опис дитячих іграшок і розваг (77 №)	Російська

139. Каминский В. Этнографические материалы, записанные в с. Будках, Винницкого уезда	Киевская старина. – 1904. – № 9. – С. 77–81.	Хороводно-песенна гра коло “Гільця”	Російська
140. Kosiński Wl. Materiały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicyi zachodniej przez d-та Władysława Kosińskiego	Materiały antropologiczno-archeo-logiczne i etnograficzne. – Т. 7. – II. Dział etnograficzny. – Krakow, 1904. – S. 1–86. (Розділ III. Dzieci).	Дитячі ігри та розваги	Польська
141. Боберський І. Рухові забави та ігри	Львів: НТШ, 1904.	Описано 59 ігор та забав	Українська
142. Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края	Екатеринослав: Изд. Екагер. губернского земства к XIII Археологическому съезду, 1905.	Описано 5 та згадано кілька ігор	Російська
143. Абрамов И. Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда Черниговской губернии. (Этнографический очерк)	Живая старина. – 1905. – Вып. 3–4. – С. 513–553.	Описи весняних ігор	Російська
144. Несторовский П. Материалы по этнографии бессарабских русинов	Киевская старина. – 1905. – № 10. – С. 82–83.	Пісні до <i>кривого танцю</i> і <i>довгої лози</i>	Російська
145. Праздник пасхи у крестьян	Вольнь. – 1905. – № 23.	Великодні ігри	Російська
146. Зеленин Дм. У оренбургских казаков	Этнографическое обозрение. – 1905. – Т. 67. – № 4. – С. 54–78	Ігри оренбурзьких козаків	Російська
147. Каминский В. Праздник Пасхи в селе Косарева, Дубенского уезда, Вольнской губернии	Киевская старина. – 1906. – № 3–4. – С. 302–306.	Великодні ігри і розваги	Російська

148. Г. Мр. [Грушевський Марко] Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Мр. Г. Обробив Др. Зенон Кузеля	Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 8. – 1906. – VIII+VI+220 с.; Т. 9. – 1907. – XXIII+ 144 с.	Опис дитячих іграшок і розваг (77 №)	Українська
149. Schnajder J. Lud peesenizujnski. Szkic etnograficzny	Lud. – 1907. – Т. 13. – Zesz. 1. – S. 29–32.	Великодні ігри. Описано 2 гри при мерці.	Польська
150. Щероций В. Народные игры при похоронах (Этнографический этюд).	Православная Подолия. – 1908. – Ч. 36. – С. 757–761.	Ігри при мерці	Російська
151. Гнатюк В. Гаївки. Зібрав Володимир Гнатюк	Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 12. – 1909.	Одноророві гаївки з іграми. (Перша частина, розділ II)	Українська
152. Данилов В. В. Из народной жизни в Малороссии. 1. Игрища	Живая старина. – 1909. – Вып. 1. – С. 34–39.	Народні ігри	Російська
153. Резанов Е. И. Материалы по этнографии Курской губернии	Труды Курской архивной комиссии. – 1911. – Вып. 1. – С. 172–249.	Дитячі ігри	Російська
154. Русова С. Про дитячі цяцьки	Світло. – 1911. – Кн. 9. – С. 56–60.	Про іграшки та ігри українців	Українська
155. Похоронні звичай і обряди. Зібрав Володимир Гнатюк	Етнографічний збірник. – Т. 31–32. – Львів, 1912. – С. 203–424.	Описи ігор при мерці. Від 11 кореспондентів – 76 ігор	Українська
156. Падалка Л. В. Происхождение и значение имени “Русь”	Труды Пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде. – М., 1914. – Т. 1. – С. 357–382.	Про гру в <i>городок</i> в Україні	Російська
157. Кузеля Зенон. Посіжинне і забави при мерці	Записки НТШ. – Т. 122. – Львів, 1915. – С. 103–160.	Класифікація 104-х ігор при мерці (С. 116–127)	Українська

158. Валков (Вовк) Ф. К. Етнографические особенности украинского народа	Український народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – С. 621–629.	Український народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – С. 621–629.	Описано деякі ігрові обряди	Російська
159. Коломийченко Хв. Сільські забави в Чернігівщині	Матеріали до української етнології. – Т. 18. – Львів, 1918. – С. 123–141.	Матеріали до української етнології. – Т. 18. – Львів, 1918. – С. 123–141.	Описано 28 дитячих і парубочих ігор та розваг	Українська
160. Дикарєв М. Збірки сільської молодіжі на Україні	Матеріали до української етнології. – Т. 18. – Львів, 1918. – С. 170–275.	Матеріали до української етнології. – Т. 18. – Львів, 1918. – С. 170–275.	Згадано і описано понад 40 ігор і розваг	Українська
161. Суцков М. Ф. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка	Харків, 1918. – С. 90–91.	Харків, 1918. – С. 90–91.	Згадано 24 і описано 2 гри	Українська
162. Кравченко В. Звичай в селі Забрідді та деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом (зібрано на рубежі 1912/1913 рр.)	Житомир, 1920. – 120 с.	Житомир, 1920. – 120 с.	Описано 17 ігор	Українська
163. Верховинець В. Веснянка. Ігри з піснями для дітей дошкільного віку...	Харків, 1923. – 124 с.	Харків, 1923. – 124 с.	Згадано 18 ігрових танців	Українська
164. Заглада Н. Побут селянської дитини	К., 1929. – 220 с.	К., 1929. – 220 с.	Описано 34 дитячі ігри та розваги	Українська
165. Панькевич І. Великодні ігри та пісні Закарпаття	Матеріали до етнології антропології. – Т. 21–22. – Львів, 1929. – С. 255–276.	Матеріали до етнології антропології. – Т. 21–22. – Львів, 1929. – С. 255–276.	Описано 18 ігрових веснянок	Українська
166. Всеволодський-Гернгросс В. Н. и др. Игры народов СССР	М.; Л.: Асадетіа, 1933. – 564 с.	М.; Л.: Асадетіа, 1933. – 564 с.	Описано і згадано 336 українських ігор	Російська

167. Білецький Леонід. Історія української літератури	Т. 1. – Аугсбург, 1947. – С. 87–88.	Опис “восньої весняної гри” та кількох ігрових гайок	Українська
168. Воронай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис	Т. 1–2, 1958–1966. – Мюнхен: Українське видавництво. (К.: Обереги, 1993. – 590 с.)	Описано близько 30-ти ігор і декілька згадано, з яких 7 описаних подано вперше	Українська
169. Килимник Степан. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні	Т. 3 (Весняний цикл). – Вінніпег; Торонто, 1962. – С. 133–160; 206–208.	Описано близько 30-ти ігор і декілька згадано, з яких 7 описаних подано вперше	Українська
170. Довженко Г. В. и др. Украина.	Игры народов СССР. – М.: Фис, 1985. – С. 103–116.	Описано 28 ігор	Російська
171. Ігри // Дитячий фольклор Публікація Довженко Г. В.	К.: Дніпро, 1986. – 304 с. – С. 268–283.	Вперше описано 19 варіантів ігор з архіву ІМФЕ НАНУ	Українська
172. [Народні ігри] // Лігала сорока по зеленим гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри. Публікація Довженко Г. В. (<i>Записи XIX–XX ст.</i>)	К.: Молодь, 1990. – 160 с.	Вперше описано 108 варіантів ігор з архіву ІМФЕ НАНУ	Українська
173. Самотулка Теодосій. Історія України в іграх. Захисники рідного вогнища: Історичні ігри для новачаг	Т. 1. – К.; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Кош, 1995. – 348 с.	Описи багатьох сучасних українських ігор	Українська
174. Де ля Фліз Д. П. Етнографічні описи селян Київської губернії... (<i>Записи середини XIX ст. Рукопис 1854 р.</i>) Публікація Старкова В. А.	Де ля Фліз. Альбоми. – Т. 1. – К. 1996. – 254 с.	Згадано 4 гри (С. 163)	Російська, французька
175. Сенчик Я. П. Дитячі ігри. Великолні ігри. Публікація Борисенко В. К. (<i>Записи 1903–1908 рр.</i>)	Холмщина і Підляшшя. – К.: Родовід, 1997. – С. 356–359.	Описано 8 ігор з архіву ІМФЕ НАНУ	Українська

<p>176. Соломшина П. Н. Народні ігри та розваги Чернігівщини. Публікація Старкова В. А. (Заниси 1878 р.)</p>	<p>Література та культура Полісся. – Вип. 19. – Ніжин, 2002. – С. 158–173.</p>	<p>Описано 10 ігор з архіву ІМФЕ НАНУ</p>	<p>Російська, українська</p>
<p>177. Манжура І. З неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (народні ігри). Публікація Старкова В. А. (Заниси 1880-х рр.)</p>	<p>Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя, 2001. – С. 230–234.</p>	<p>Описано 7 дитячих ігор і забавок</p>	<p>Українська</p>
<p>178. Гаврилей Є. Н. Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини. Публікація Старкова В. А. (Заниси 1897 р.)</p>	<p>Український археографічний щорічник. – Вип. 5/6. – К., 2001. – С. 341–364.</p>	<p>Описано 30 дитячих ігор</p>	<p>Українська</p>
<p>179. Коновал Іван. Дитячі іграшки, забавки і приповідки. Публікація Старкова В. А. (Заниси 80-х рр. XX ст.)</p>	<p>Українські народні ігри Приднішшя кінця XIX ст. // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 104–106.</p>	<p>Описано ігри “Хрон” і “Ящур”</p>	<p>Українська</p>
<p>180. М. О. Русов. Игры детей на Полтавщине. Публікація Натаїї Аксьонової (Заниси 1901 р.)</p>	<p>Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження. – У 5-ти т. – Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К.: Дуліби, 2008. – С. 190–211.</p>	<p>Описано і згадано понад 100 ігор</p>	<p>Російська</p>
<p>181. Сенчик Я. П. Ігри Холмщини і Підляшшя: хто вперше опублікував збірку Якова Сенчика. Публікація Старкова В. А.</p>	<p>Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 18 (Український археографічний збірник. – Т. 21). – К.: Український письменник, 2013. – С. 804.</p>	<p>Опис гри “шпіньки”</p>	<p>Українська</p>

Джерела та література:

1. Гнатюк В. Угро-руські духовні вірші. Б. Забави при мерци / В. Гнатюк // Записки НТШ. – Т. 47. – 1902. – С. 112–118.
2. Кузеля З. Народні звичаї й обряди пов'язані з родинним життям / З. Кузеля // Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – С. 239–243.
3. Кузеля Зенон. Посіжине і забави при мерци / З. Кузеля // Записки НТШ. – Т. 121. – Львів, 1914. – С. 173–224; Т. 122. – Львів, 1915. – С. 103–160.
4. Культура і побут населення України / За ред. В. І. Наулка. – К., 1993. – 288 с.
5. Пономарьов А. П. Українська етнографія / А. П. Пономарьов. – К., 1994. – С. 268–269.
6. Старков Валерій. В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців) / Валерій Старков // Наукові записки / Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України (ІУАД). – Т. 19. – Кн. 2. – Ч. 2. – К.: ІУАД, 2009. – С. 291–310.
7. Його ж. Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст. / Валерій Старков // Там само. – Т. 22. – К.: ІУАД, 2011. – С. 135–142.
8. Його ж. Джерела вивчення традиційної ігрової культури українців: “публікаційний прорив” Костянтина Сементовського 1843 р. / Валерій Старков // Там само. – Т. 23. – К.: ІУАД, 2011. – С. 150–156.
9. Його ж. Періодизація формування джерельної бази у вивченні традиційної ігрової культури людної України: 40-ві – 50-ті рр. XIX ст. / Валерій Старков // Український археографічний щорічник (УАЩ). – Нова серія. – Вип. 16/17 (Український археографічний збірник (УАЗ. – Т. 19/20) – К., 2012. – С. 36–45.
10. Його ж. Публікація джерел вивчення ігрової складової календарної обрядовості українців у середині XIX ст.: 1860 та 1861 роки / Валерій Старков // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: Зб. наук. праць / Матеріали міжнар. наук. конф. “Одеські етнографічні читання”. – Одеса, 2011. – С. 297–305.
11. Його ж. Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: 60-ті рр. XIX ст. / Валерій Старков // Наукові записки / ІУАД. – Т. 24. – К.: ІУАД, 2012. – С. 338–355.
12. Його ж. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 70-ті рр. XIX ст. / Валерій Старков // Там само. – Т. 25. – К.: ІУАД, 2012. – С. 330–347.
13. Його ж. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 80-ті рр. XIX ст. / Валерій Старков // Університет. – 2012. – № 4. – С. 49–62.

14. Його ж. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша половина 90-х рр. XIX ст. / Валерій Старков // Там само. – 2012. – № 5–6. – С. 15–28.

15. Його ж. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: друга половина 90-х років XIX ст. / Валерій Старков // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Упоряд. Валентина Піскун. – К.: ІУАД, 2013. – С. 61–78.

16. Його ж. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: початок XX ст. / Валерій Старков // Наукові записки / ІУАД. – Т. 26. – К.: ІУАД, 2013.

17. Його ж. Формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури людності України: кінець 1910-х – початок 1930-х рр. / Валерій Старков // УАЩ. – Нова серія. – Вип. 18/19 (УАЗ. – Т. 21/22). – К., 2012.

18. Його ж. Сучасні публікації народних ігор та розваг XIX – початку XX століть / Валерій Старков // З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану чл.-кор. НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-ліття від дня народження. – К., 2013. – С. 221–232.

19. Усна історія Степової України. – Т. 1–10. – Запоріжжя: Тандем, 2008–2012.

Валерій Старков (Київ, Україна). Оpubліковані джерела традиційної ігрової культури населення України (XIX – перша третина XX ст.)

У статті представлено корпус опублікованих джерел XIX–XX ст. щодо традиційної ігрової культури населення України XIX – першої третини XX ст. та деякі їх характеристики.

Ключові слова: гра, традиційна ігрова культура, джерельна база.

Валерій Старков (Київ, Україна). Опубликованные источники традиционной игровой культуры населения Украины (XIX – первая треть XX в.)

В статье представлен корпус опубликованных источников XIX–XX вв. Для изучения традиционной игровой культуры населения Украины XIX – первой трети XX ст. и некоторые их характеристики.

Ключевые слова: игра, традиционная игровая культура, источниковедческая база.

Valerii Starkov (Kyiv, Ukraine). The published sources of Ukrainian population traditional play culture (the period 1800–1933)

The list of published sources of 19–20 century about Ukrainian population traditional play culture and some their characters (the period 1800–1933) are represented in this articles.

Key words: play (game), traditional play culture, source base.

Ярослав БЕРЕЗНЯК
(Ялта, Україна)

УДК: 352:351.823-051

**Показові заходи земського
агрономічного персоналу
Таврійської губернії
на початку ХХ ст.**

Важливе місце в діяльності земського агрономічного персоналу займали показові заходи з метою демонстрації поліпшених культурних прийомів та дослідження їх впливу на врожай, серед яких можна виділити показові господарства, показові поля та показові ділянки. У порівнянні з іншими губерніями показові заходи в Таврійській губернії здійснюються трохи пізніше, паралельно з заснуванням дільничної агрономічної організації.

Питання про організацію показових полів вперше було порушено на губернських зборах у січні 1898 р. Ініціатором влаштування показових заходів став уповноважений по сільськогосподарській частині Таврійської губернії М. В. Неручев, котрий у 1900 р. наголошував на величезному значенні агрономічної дослідної справи та покладав великі надії на земські органи в її підтримці [1]. Заснування показових установ відбувалося паралельно з запрошенням агрономічного персоналу. Так, сімферопольський повітовий агроном А. А. Левицький уже в перший рік своєї діяльності – 1904 р. – констатував, що селяни з ентузіазмом взялися вводити на своїх полях дослідження поліпшеного обробітку землі під озимі культури на загальній площі 180 дес., але до закінчення звітнього року з різних причин залишилося лише два показові поля [3, 203]. У подальші роки повітовий агроном пропагував серед населення травосіяння та обробіток землі з поліпшеними знаряддями.

Показові поля у Феодосійському повіті влаштовувалися на основі виробленої програми Д. І. Шушака в 1906 р. За цією програмою загальним методом збільшення врожаю визнавалося застосування раннього зеленог пару та удобрення томасшлаком. Крім того, на деяких ділянках демонструвалися інші способи обробки пару, що практикувались у

степовому регіоні, а також удобрення гноєм та золою. Всього на 1910 р. в повіті нараховувалося 16 показових полів та 35 показових ділянок [4, 96].

Неблагополучними сторонами ведення показових полів у Феодосійському повіті називали: 1) сильну засміченість полів; однорічного поліпшеного обробітку недостатньо для очищення від бур'янів; 2) незадовільний посівний матеріал, очищення якого через відсутність прокатних станцій та трієрів у населення вимагало великих капіталовкладень; 3) нестача поліпшених знарядь для обробітку пару [4, 97].

Найчастіше в Євпаторійському та Перекопському повітах влаштувалися показові ділянки з демонстрацією кормових трав – люцерни, еспарцету, віки та ін. У материкових повітах використовувалося 4 або 6 пільні сівозміни.

Різниця між показовими полями та ділянка полягала в тому, що показове поле влаштувалося в господарстві селянина на всій його землі або ж на окремій ділянці, де проектувалася сівозміна. Всі потрібні роботи проводилися за вказівками агронома тільки силами власника землі. Знаряддями, що були потрібні для роботи, селянин міг користуватися з прокатної станції. Посівне зерно видавалося безкоштовно або поверталось з першого врожаю.

З самого початку запровадження показових полів та ділянок у Таврійській губернії виникла проблема, що полягала у недостатній кількості охочих взяти участь у намічених заходах. Через новизну справи селяни погоджувалися взяти участь у показових заходах лише за умови отримання заздалегідь встановленої винагороди. Така ситуація змінилася лише після виникнення дільничної агрономії, і з часом кількість заяв від селян, котрі хотіли влаштувати показові ділянки, перевищувала заплановану кількість по губернії.

З хуторянином або відрубником, що влаштував на своїй землі під керівництвом агронома показове поле, укладався письмовий договір, згідно із затвердженою формою губернської агрономічної ради. Умови договору відрізнялися в різних повітах, що пояснюється різноманітними кліматичними та економічними умовами, внаслідок чого неможливо було вимагати дотримання однакових правил. Для досягнення гідних результатів показових заходів використовувалися нагороди, що видавалися найкращим землевласникам. Це були грошові премії від 50 до 100 руб., поліпшене знаряддя та насіння. У Дніпровському та Мелітопольському повітах, замість премій, селянам пропо-

нувалося під керівництвом агрономів відвідати Всеросійську сільсько-господарську виставку в Києві [2, 40].

Показові поля в губернії велися з обов'язковим обліком врожаю та дохідності. Показові ділянки поділялися на облікові та необлікові. Перші велися при обов'язковому обліку отриманих результатів. Облік дохідності кожної культури проводився наступним чином. Бралася до уваги повна вартість робіт по підготовці ґрунту та збору врожаю, а також вартість посівного насіння. Отримані дані складали суму витрат. Зібраний продукт розцінювався за місцевими ринковими цінами в даний час. З отриманої суми доходу віднімалася сума витрат, і остача приймалася за чистий дохід. Дохідність показового поля порівнювалася з дохідністю сусідніх селянських полів. Записи щодо проведенню показових заходів та облік їх результатів виконували агрономи або агрономічні старости.

Джерела та література:

1. Неручев М. В. Учреждения для накопления сельскохозяйственного опыта. Опытные и показательные поля / М. В. Неручев. – Симферополь: Типогр. Спиро, 1900. – 16 с.

2. Обзор агрономической помощи в районах землеустройства Таврической губернии за 1913 г. – Симферополь: Типогр. “Труд”, 1914. – 443 с.

3. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXIX-й очередной сессии 1904 г. / Симферополь: Тавр. губ. типогр., 1905. – 456 с.

4. Постановления Феодосийского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 8 августа 1910 г. и 45-й очередной сессии с 9-го по 13-ое октября 1910 г. / Феодосия: Типогр. Косенко, 1911. – 472 с.

Ярослав Березняк (Ялта, Україна). Показові заходи земського агрономічного персоналу Таврійської губернії на початку ХХ ст.

У роботі розглядається участь земського агрономічного персоналу Таврійської губернії у влаштуванні показових ділянок та полів. Висвітлено програму та методи показових заходів, основні напрями їх фінансування.

Ключові слова: земства, агрономи, показові поля, показові ділянки, Таврійська губернія.

Ярослав Березняк (*Ялта, Украина*). **Показательные мероприятия земского агрономического персонала Таврической губернии в начале XX ст.**

У работе рассматривается участие земского агрономического персонала Таврической губернии в устройстве показательных участков и полей. Отражены программа и методы показательных мероприятий, основные направления их финансирования.

Ключевые слова: земства, агрономы, показательные поля, показательные участки, Таврическая губерния.

Yaroslav Bereznyak (*Yalta, Ukraine*). **Demonstration activities of Zemsky Agronomy staff Tauride province in the early twentieth century**

In this work describes part of the Agronomy staff Zemsky Tauride province device demonstration sites and fields, covered the programs and methods of demonstration activities, the main directions of their funding.

Key words: zemstvo, agriculturists, model fields, model areas, Tavricheskaya province.

Олександр ОЛІЙНИК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 329.285:392:342.395.4/.6(477)“15”

Анархізм як відображення національної традиції врядування в Україні нової доби

Анархізм як політична течія був дуже популярним в Російській імперії на зламі епох, коли монархізм вичерпав себе і подальший суспільний розвиток потребував обґрунтування нового буржуазного укладу та побудови відповідних суспільних відносин. Але у своїй боротьбі за світове панування комуністична ідеологія дискредитувала анархізм як теоретичне вчення, звівши навіть сам цей термін у розряд майже лайливих слів. Тут варто нагадати, що головною ідеєю анархізму була віра у здатність суспільства до самоорганізації без будь-якого державного примусу і втручання. Саме цей головний постулат анархізму виявився тим слабким місцем, що не дозволив йому перемогти значно агресивнішу комуністичну доктрину, яка широко використовувала методи примусу і впокорення у найжорстокішому їх вигляді.

Особливо активна робота з дискредитації анархізму велася в Україні. І це не випадково, адже найглибші корені анархізму як політичне вчення пустив саме тут – у Степовій Україні, де ця теорія була практично реалізована у вигляді “Махновської республіки”, відомої ще як Револьюційна повстанська армія України (Махна) (РПАУ(м)). Територія цього “вільного району” охоплювала п’ять повітів з населенням у 2,5 млн чол., мала вихід до Азовського моря і розмірами перевищувала такі європейські країни, як Данія, Голландія чи Бельгія [12, с. 136].

Популярність цієї теорії саме на території Степової України, певна річ, пояснюється перш за все фактором традиції. Адже це були саме ті землі, які колись входили до Запорозьких Вольностей, населення яких фактично не знало держави з усіма її інституціями гноблення та примусу.

При цьому не слід забувати і про особистості теоретиків та практиків анархізму. Мається на увазі насамперед їхнє походження та умови

формування цих особистостей. Глибоко закорінена в українській свідомості традиція врядування переросла у ментальну рису і досить часто проявлялася в характері, визначаючи діяльність окремих її носіїв. Невипадково багато теоретиків та подвижників євразійського монархізму мали козацьке коріння і були пов'язані з козацьким середовищем. Так, найвідоміший російський теоретик анархізму князь П. Кропоткін по материнській лінії був прямим нащадком Івана Сулими – гетьмана запорожців XVII ст., рід якого вважається одним з найстаріших і веде свій початок напевно ще від часів Київської Русі. Герб Сулими був затверджений ще за часів Великого князівства Литовського у 1352 р., а коли виник – невідомо. Своєї матері князь П. Кропоткін майже не пам'ятав, бо вона померла, коли йому було 3 роки, але від неї він успадкував живий розум, доброту та любов до прекрасного. З козацькими генами матері передався і відповідний світогляд, що дозволив йому сформувати теорію анархізму, суть якої полягає в самоорганізації суспільного життя без будь-якого державного насильства з дотриманням споконвічних людських цінностей – свободи, рівності та справедливості.

Предки найвидатнішого практика анархістського руху Н. Махна також були із козаків Лукомльської сотні Лубенського полку Війська Запорозького, де були записані як Мохно. Він теж був носієм козацького світогляду, що і пояснювало легке сприйняття ним анархістського вчення. Його історична заслуга полягає саме в реалізації цієї теорії на практиці. Створена ним на досить великій території республіка проіснувала три роки у надзвичайно важких умовах тотальної війни; ці три роки небезпідставно вважаються найбільш вдалим з точки зору економічного розвитку [12, с. 139].

Отже, нав'язаний ще радянською пропагандою негативний імідж цієї теорії міцно вкоренився у свідомості більшості представників українського суспільства і по сьогодні викликає у них неоднозначне ставлення. Хоча насправді теорія анархізму фактично є нічим іншим як послідовно викладеною і науково обґрунтованою теорією врядування.

Нечисленні документи, що дійшли до нас від того бурхливого періоду нашої не такої вже й далекої історії, висвітлюють ставлення анархістів до проблеми суспільних відносин і устрою. На їхню думку, суспільні відносини та всілякі інститути мали ґрунтуватися на особистій зацікавленості, взаємодопомозі, добровільній згоді та відповідальності кожного суб'єкта, а усі види влади – тобто примус і експлуатація – мали б бути ліквідовані [1].

Проект Декларації Революційної повстанської армії України (махновців) (далі РПАУ(м)), прийнятий Військово-революційною радою армії на засіданні 20 жовтня 1919 р., зокрема говорить, що партія комуністів і влада, яку вона репрезентує, як і всі інші партії і влади, є абсолютно безсилими у вирішенні великих завдань соціальної революції і паралізують вільну творчу діяльність самих трудових мас, єдиних, що здатні самостійно вирішити це завдання. “Делается ясным, что прибирая к своим рукам (формально – к рукам государства) всю хозяйственную и общественную жизнь, неизбежно создавая новые политические и экономические привилегии, эта партия и эта власть убивают в корне социальную революцию” [6, с. 164]. Автори цього документа констатують, що цілі райони Катеринославщини і Таврії прагнуть до вільної суспільної і господарської організації на основі безпартійності та безвладності. Ці райони не допускають у себе діяльності політичних партій та політичної влади і трактують цей факт як початок третьої революції, покликаної назавжди встановити владу самого народу.

У розмові з більшовицьким військовим комісаром Петровим Махно вимагав розпустити всі їхні організації: “Залиште нас, не займайте селян, не опікуйте робітників! Приберіть своїх насильників, припиніть агітацію – не припините – розгонимо!” [12, с. 32]. У розмові з С. Дибцем Н. Махно заявляв, що народ буде сам собою керувати. Що будуть селянські комуни, які не підкорятимуться ніякій державі, ніякому організуючому центрові. “Буде народна комуна. Анархістська республіка” [12, с. 38]. “Вільною радою” махновці називали орган місцевого самоврядування, рішення якого не могла координувати ніяка вища інстанція і який мав абсолютну владу на місцях. Н. Махно підтримував організацію по селах “вільних рад” і утримувався від їх організації у Бердянську [12, с. 50].

На контрольованій махновцями території населення самостійно без будь-якого втручання ззовні встановлювало свої органи управління, наділяючи їх певними повноваженнями. І тут не дуже коректно видається теза з декларації РПАУ(м) про “безвластную общественно-хозяйственную организацию”, адже для реалізації спільно прийнятих рішень без відповідних повноважень і дії примусу у будь-якій формі обійтися ніяк не можна. Інша річ, коли ця влада та її дія є легітимізовані конкретною громадою і націлені на реалізацію її інтересів. Тут цілком слушним видається твердження, що “никакая политическая партия и никакая политическая государственная власть не в силах... осуществить

стремления и удовлетворить нужды трудовых масс”. Практика наочно демонстрировала, що “...значительные массы украинских крестьян и рабочих подошли уже ныне к тому же выводу и не потерпят, на сколько-нибудь продолжительное время, никакого политического гнета над собою” [6, с. 164].

Впевнені були автори Декларації у тому, що в майбутньому “...все трудящиеся классы придут к тому же выводу: что они должны будут и сумеют сами взяться за строительство своей трудовой, хозяйственной, общественной и культурной жизни на общественных началах, без опеки, без давления и диктаторства какой бы то ни было личности, партии или власти” [6, с. 164]. Початок реалізації самостійного облаштування життя на суспільних засадах ідеологи махновського руху вбачали у третій великій революції, початком якої був саме їхній повстанський рух, покликаний “окончательно освободить трудящихся от всякого гнета власти и капитала – как частного, так и государственного” [6, с. 164].

Анархісти були глибоко переконані тому, що надання народу повної можливості вільно обирати форми свого господарського і суспільного життя цілком природно приведе до встановлення “подавляющим трудовым большинством народа социалистических норм общежития. Мы находим, что эти формы могут быть на деле найдены и выкованы лишь самими трудящимися массами, при условии их совершенно свободного и самостоятельного общественно-хозяйственного творчества. Мы считаем, поэтому, не целесообразным и даже гибельным навязывать трудящимся массам наши убеждения силой политической или какой бы то ни было иной диктатуры, считаем гибельным вести массы с собой при помощи управления ими сверху. Мы ограничиваем нашу роль простой идейной и организационной помощью трудовому народу, в виде изложения наших мнений и взглядов, в виде простого предложения, совета, разъяснения или **указания** (виділення авт.). Мы полагаем, что народ должен иметь полную возможность выслушивать все мнения и советы, но применять их к жизни и строить жизнь должен сам, самостоятельно и свободно, без партий, диктаторов и властей” [6, с. 164].

У цій цитаті криється вся сутність ідеології махновського руху, який, відкидаючи будь-яке насильство над суспільством, все ж залишав за собою можливість надання “указаний”. Отже, практика реалізації викладених Декларацією основних концептуальних положень майбутнього суспільного устрою допускала різні форми насильства, які самі

махновці пояснювали тривалим станом війни і боротьбою за їх встановлення. Можливість вільного висловлення власних думок, як і вільний вибір найкращого варіанта, слід вважати основою колегіальності управління.

На думку очільників махновського руху сутність справжнього радянського устрою полягає у створенні вільними громадянами на місцях своїх суспільно-економічних організацій, сільських комітетів чи рад, всіляких спілок, кооперативів, комітетів та інших організацій, які створюють знизу доверху вертикаль, що об'єднує їхні органи у вигляді економічних рад, які б виконували суто технічні завдання регулювання суспільно-господарського життя. Різномірні Ради (волосні, обласні, міські, сільські та ін.) пропонувалося створювати виключно за потребою і на вільних засадах. При цьому вони ніяк не могли бути політичними установами під керівництвом тих або інших політичних діячів чи партій, що диктували свою волю та здійснювали під прикриттям “советской власти” свою політичну владу. Вони мали бути виключно дорадчо-виконавчими органами, що регулювали господарську діяльність на місцях і не більше.

Прагнення з часом налагодити “...общественно-хозяйственный аппарат на началах социального *равенства, справедливости* и *товарищества* (виділення авт.), и тем самым положить конец существованию классов, политических партий и властей” явно перегукується з ціннісним рядом ще козацької доби, де *воля, рівність та справедливість* становили основу поняття “вольності” і саму сутність існування козацтва. Ціннісний ряд, наповнений цими поняттями, завжди залишався незмінним в українській національній свідомості ще з додержавних часів родоплемінних відносин [8, с. 238].

Маючи явні симпатії до козацтва, махновські ідеологи були твердо переконані в тому, що “всякая “политическая деятельность”, по самому своему существу всегда неизбежно сводящаяся к созданию, укреплению, поддержанию системы привилегий, системы политического и экономического угнетения трудящихся классов, всякая “политическая” организация и деятельность, за ненужностью, отпадут и упразднят сами себя” [6, с. 164].

Цікавим в цьому документі видається і розуміння земельного питання. В цьому зв'язку зазначено, що привласнення землі державою призводить не до впровадження справедливих і вільних форм землеустрою, а до формування в особі держави нового ще більш могутнього

господаря-експлуататора з найманою працею і всілякими поборами. Селянам знову загрожує тяжкий гніт влади і капіталу, але вже державного. Над ними з'являється ще сильніший і жорстокіший начальник і господар – держава. “Вся земля по мере изъятия ее из рук частных собственников должна поступать не во владение государства и чиновников, а в ведение и распоряжение тех, кто на ней непосредственно трудится: крестьянских организаций, союзов, обществ и свободных добровольных коммун” [6, с. 164].

Земельне питання слід вважати основним у внутрішній політиці Вільної Республіки – Махновії. В основі його вирішення лежала самоврядна концепція, основний постулат якої, зі слів Н. Махна, залишився незмінним: “Самі створюйте все те, що необхідно для вашого вільного, щасливого життя” [3, с. 98]. На місцях вирішенням цього ключового питання керували сільські сходи, а також повітові й сільські земельні ради та комітети, які обиралися на загальних зборах сільської громади [3, с. 98].

Сферу і якість діяльності цих сходів видно з протоколів зборів селян с. Воздвиженки Гуляйпільської волості Олександрівського повіту у лютому – березні 1919 р. Обиралося керівництво зборів – голова, його заступник та секретар. Розглядалися питання: формування та затвердження членів виконавчого комітету Ради селянських депутатів та комісій при ньому; про майно, що було на обліку; про допомогу партизанам. Підсумком зборів ставав протокол, під яким підписувалися усі бажаючі з присутніх на зборах членів громади.

Голови земельних сільських рад або ж просто уповноважені від сходу селян виступали зі звітами на з'їздах рад селян, робітників і повстанців. Доповідалося про локальні труднощі та проблеми, які виникали у земельних справах по селах, про діяльність сільських рад і утворення загонів селянської самооборони, про збитки, завдані окупантами, про настрої селян, оголошувалися різні побажання і звернення.

Загальні орієнтири земельної політики вирішувалися на з'їздах рад селян, робітників і повстанців. Ці питання стояли на порядку денному окремим пунктом – “розгляд земельних справ”, по розгляді яких ухвалювалися резолюції.

Резолюція щодо вирішення земельного питання у Махновській республіці була розроблена членом Камарської ради селянських депутатів А. Афендіковим та його односельцями і прийнята на другому районному з'їзді фронтників, рад, підвідділів і воєнно-революційних

штабів 15 лютого в Гуляйполі. Вирішити земельне питання у всеукраїнському масштабі пропонувалося на Всеукраїнському з'їзді селян на таких підставах: “Вся земля на користь соціалізму і боротьби проти буржуазії повинна перейти у руки трудового селянства. Виходячи з принципу, що “земля – нічийна” і користуватися нею можуть лише ті, хто обробляє її, – земля повинна перейти в користування трудового селянства України безкоштовно, за зрівняльно-трудовою нормою” [7, с. 90].

На практиці на теренах Вільної Республіки – Махновії “застосовувалася широка палітра підходів щодо господарювання на землі. Великий земельний фонд давав можливість порівняно безболісно поєднувати різні інтереси, вести громадське землекористування або залишатися на відрубках” [13, с. 98].

Отже, бажання вирішувати увесь комплекс земельних питань видається цілком демократичним у рамках широкого обговорення і вирішення вільними селянськими організаціями на сходах і з'їздах без будь-якого тиску партій і влади.

Такі форми представницької демократії в управлінні суспільним розвитком викликали симпатію у місцевого населення, яке тривалий час підтримувало махновський повстанський рух як морально, так і матеріально. Лояльне ставлення місцевого населення до махновців відзначали навіть їхні ідейні супротивники та затяті вороги – більшовики і червоноармійці. Так в офіційному документі “Короткий огляд діяльності 30-ї Іркутської стрілецької імені ВЦВК дивізії по боротьбі з Махно з 14 лютого по 15 червня 1921 р.” відзначалося, що “...банда Махном скryлась в южном напрямлении, проходя, как выяснилось впоследствии, через села, имевшие определенное тяготение и связь с бандитами. Такими опорными и организационными пунктами (базами) для Махно в этом районе были села: Гайчур, Благовещенка, Белоцерковка, Берестовое, Захарьевка и Новоспасовская”. Не менш красномовно засвідчують певні симпатії до махновців та їхньої політики й інші документи, зокрема “Отношение Августиновского волостного правления Привольнянскому старосте по поводу проведения добровольной мобилизации” від 31 жовтня 1919 р., де йдеться про добровільну ухвалу громад сіл Федорівки та Августинівки провести мобілізацію вусіх здатних носити зброю до лав армії Н. Махна [2, арк. 84].
(Див. додаток)

Таке лояльне ставлення до махновських повстанців відбулося і в наративних джерелах. Рукописна історія села Кочережки поблизу Павло-

града засвідчує, що "...більшість селян було середняками або заможними і тому принципи більшовицької політики їх не влаштували. Вони більше схилилися до ідей Нестора Івановича Махна з його селянсько-робітничою державою без диктатури якогось класу. І наше село не було винятком, адже більша частина степових районів утворила пояс опору і більшовицькому режиму. Відбувалася запекла боротьба між загонами Червоної армії та загонами махновців, під командуванням Іванова, який у травні 1920 р. захопив владу в селі, але ненадовго" [5, с. 54].

Цікаво, що невдоволення державною владою в цьому і багатьох інших селах Степової України мали давні корені, які слід шукати в соціально-економічній політиці царату, направленої на захист крупних землеволодінь при нехтуванні інтересів дрібного земельного власника та ігноруванні стародавнього права громад. Виявляється, що боротьба селян Кочережок за землю загострилася ще у 1909 р., коли заможні селяни відмовили незаможним в оренді їхніх наділів та не брали ці наділи на річний викуп, вимагаючи продажу землі. Ця боротьба негативно позначилася на складі управління сільської громади, якою управляв сільський староста бідняк Гнат Ведмідь, а в 1911 р. його звільняють й обирають старостою заможного селянина Миколу Москаленка. Волосним суддею був бідняк Петро Рожко, якого теж замінили заможним селянином Антоном Федоренком. Тоді ж на загальних зборах села заможні селяни першої та другої сотні порушили питання про будівництво другої церкви в селі, але біднота села не дала на це згоди, і план заможних селян був зірваний, церкву не було збудовано. Це ще більше поглибило соціальний розкол громади і загостило протистояння. Виникають селянські ватаги, на чолі яких стояли сільські бідняки Устим Хватко, Петро Капуста і навіть син купця Кузьма Іляшенко. У 1912 р. заможні селяни їх упіймали і видали жандармам. К. Іляшенко був заарештований і висланий на два роки до Сибіру, а У. Хватко та П. Капуста втекли з села. Після цієї події с. Кочережки було на особливому обліку у жандармерії, де добре розуміли, що слідом за економічним протестом прийде і політичний протест проти самодержавної влади, політика якої викликала дедалі більше невдоволення у селян [5, с. 55].

Навіть більшовики змушені були визнати проваджувану махновцями політику досить вдалою, що давало їм можливість тривалий час поповнювати свої ресурси: "... по тем приемам бандитской тактики и политики, к которым прибежал Махно, выбросив лозунг "Против власти Советов и коммунистов" избегая столкновения с преследующими час-

тями, банда, уничтожая ответственных работников... постоянно возвращалась в излюбленные ею Гуляйпольский и Бердянский районы, где... были определенные пункты пополнения банды людьми, конским составом, оружием” [6].

Феномен “Махновії”, на думку сучасних дослідників, полягав у тому, що це було унікальне у новітній час і єдине у своєму роді утворення, яке “державою” не називалося, але фактом свого існування про це свідчило незаперечно” [12, с. 137]. В. Чоп небезпідставно вбачає в махновському русі альтернативний варіант української державності, особливу форму суспільного устрою, що впливав за сутністю своїх традицій з козацької епохи [11, с. 15].

За формальними ознаками це була республіка, де джерелом усіх видів влади є народ і де вищі органи державної влади, згідно із самоврядною традицією, обиралися громадянами на певний термін. І таких утворень республіканського штибу по Південній Україні було чимало. На сьогодні у вітчизняній історичній літературі описано всього кілька селянських республік: Висунська, Баштанська, Мліївська, Медвинська, Холодноярська та Врадіївська Хліборобська республіки. Але про точну кількість таких народоправних громадських утворень та про їх вивчення говорити зарано. На цій ниві дослідників чекає ще чимало евристичної роботи, результати якої можуть просто приголомшити, коли раптом з’ясується, що майже кожна сільська громада мала власний самоврядний устрій.

Численні селянські республіки, які виникали в роки національно-демократичної революції, загалом боролися проти різних влад, які намагалися накинати їм чужі і неприйнятні моделі суспільного розвитку, що значно різнилися від уявної народоправної традиції, успадкованої ще з козацьких часів.

Самоорганізація селян у тій добі зростала разом із посиленням національної та громадської свідомості. Проте ці селянські республіки не встигли набути своєї організаційної довершеності, часто віддаючи перевагу місцевим, а не загальноукраїнським інтересам [4, с. 50]. В цьому контексті слід говорити про значну кількість воєнізованих громадських утворень, які основною своєю метою ставили організацію та захист на території власних громад. Організаційно вони спиралися на самоврядну традицію і ні на яку “державність” особливо не претендували. Вони опікувалися виключно проблемою справедливого устрою і власною обороною від армій держав різного ґатунку, що силоміць прагнули накинати

їм свою модель суспільного устрою. Політичне кредо цих сільських громад чудово відбивали тодішні гасла, спрямовані проти всіх військово-політичних зайд та їхніх контрагентів на місцях. Їх мало цікавили ідеї класової боротьби та світової революції. Їхня відчайдушна, але нерівна боротьба з будь-якою військовою силою, що фактично репрезентувала ту чи іншу модель державного устрою, була спрямована саме проти такої держави, пропаганда якої, чи денікінська, чи петлюрівська, а особливо радянська, трактувала цей рух не інакше як бандитизм.

“Стихийний рух проти комун та продрозкладки радянська історіографія вважала “куркульським бандитизмом”. Селянські виступи називали “антирадянськими”, хоча більшість антибільшовицьких повстань були саме демократичними і радянськими. Про це свідчать і їхні гасла: “Геть комуністів і ЧК”, “Вся влада селянству!”, “Ради без комуністів і ЧК” [4, с. 50–51]. Радянські джерела подають, що в кін. 1920 й у 1921 рр. в Україні діяло 40 000 повстанців. Тільки у квітні 1921 р. Червона армія провела проти них 87 військових операцій, в яких загинуло 5 тис. і більше 4 тис. українських повстанців було взято в полон. Тоді ж було ліквідовано 28 повстанських організацій [9].

Тогочасні повідомлення ВЧК подають, що у червні 1920 р. тільки на Київщині було 11 селянських повстань, у липні – 51, у серпні – 106; відповідно на Полтавщині їх було 76, 99 і 98. Найактивнішими були повстанські організації на Таращанщині (отаман Кузьменко-Титаренко), на Полтавщині (отаман Левченко); передовою була повстанська організація в Холодному Яру під проводом отамана Чучупаки, який загинув у березні 1920 р. Отаман Звенигородщини Туз був розстріляний за вироком військового трибуналу XII радянської армії у Вінниці. На Єлисаветградщині діяла повстанська організація отамана Ф. Мелешка, на Черкащині – І. Сокола [9]. Повстанці розправлялися, головним чином, з Т. зв. радянськими активістами-комуністами, продагентами, членами комнезамів і волвиконкомів, командним складом Червоної армії та ін. [10].

Слід підкреслити, що національно-визвольний рух в Україні початку ХХ ст. часто очолювали прості селяни, що отримали владу через процедуру демократичних виборів, як це зображено у відомому вірші Павла Тичини:

На майдані коло церкви революція іде.

– Хай чабан! – усі гукнули, – за отамана буде...

Вихоплений автором з реального життя 1918 р. епізод відобразив факт дії традиції врядування, на засадах якого продовжували відбува-

тися вибори громадських очільників чи не по всій Україні у буремні роки початку минулого століття.

Виконуючи суспільно важливу функцію, сільський чабан мав неабиякий авторитет у своїй громаді. Адже він не просто доглядав худобу – еквівалент багатства і показник статків конкретної родини, що може дорівнювати сучасній функції міністра фінансів, він ще й виступав своєрідним гарантом примноження статків і багатства – як у гарному банку. Тому-то особа сільського чабана чи пастуха викликала повну довіру громади під час бурхливих історичних подій.

Ці ж люди були носіями відповідної моделі суспільного устрою і не визнавали накинutoї їм чужої державної влади, проти якої вони завзято боролися. Прикладів можна навести чимало, починаючи від сільських отаманів, що очолювали загони місцевої самооборони, які часто контролювали незначні території одного-двох сіл з навколишніми хуторами, на зразок згаданого Кочережанського загону [5, с. 54] чи Врадіївської Хліборобської республіки [4, с. 50–53], і закінчуючи Гуляйпільською республікою Н. Махна, під проводом якого постала і три роки успішно існувала ціла республіка з відповідним устроєм [12, с. 136–138].

Окремим ватажкам повстанців не раз вдавалося організувати військові операції широкого масштабу, з участю багатьох тисяч повстанців, здобуваючи своїми перемогами й успіхами широку популярність серед населення (М. Григоріїв, М. Шинкар, Д. Зелений (Терпило), Ю. Божко, Маруся Соколовська, Ю. Мордалевич, Ю. Тютюнник, А. Гулий-Гуленко, Я. Шепель, Ангел, Сагайдачний, Залізняк та ін.). Дехто з повстанських отаманів намагався відродити у військовому побуті, одязі, озброєнні й тактиці ведення бойових дій традиції українського козацтва [9].

Загалом, існує думка, що “на теренах колишньої Російської імперії за 1917–1921 рр. постало більше сотні скороминучих державних утворень. З цієї кількості значну частину складають ті національні утворення, які, спираючись на ідею національного визволення, виявляли більшу життєздатність і досягли значних політичних успіхів” [12, с. 137].

Отже, основною організаційною формою повстанського руху в Україні були місцеві – сільські, волосні чи повітові – повстанські загони, які обороняли здебільшого своє село чи найближчі околиці, спираючись на прихильне до них населення. У разі потреби координували або й об’єднували свої дії з сусідніми групами чи загонами для спільних бойових дій, проводячи мобілізацію у своїх районах для поповнення основних відділів.

Сучасні дослідники цілком справедливо оцінюють махновський і загалом повстанський рух як спробу українських анархістів здолати соціальний утопізм анархістського вчення, спираючись при цьому на усталену традицію суспільного устрою, яка панувала тут століттями ще за часів козаччини. Будучи вихідцями з простого селянства, повстанці дійсно “відчували реальний ґрунт під ногами, що робило можливим перетворення “Махновії” в окрему українську республіку” [12, с. 138].

Н. Махно розумів, що неможливо швидко побудувати безвладне суспільство. І тому він узяв курс на створення такої суспільної системи, яка б після перемоги давала анархістським тенденціям можливість розвитку на його ґрунті без застосування насильницьких методів на противагу тому стану справ який спостерігався в тодішній Росії. Політичним ідеалом руху, затвердженим у Декларації РПАУ(м) (жовтень 1919 р.), виступало суспільство, де на зміну примусовій державній владі приходила система влади суспільної, яка, на думку махновських ідеологів, мала зупинити побудову нової бюрократичної системи і притаманної їй ієрархії влади [12, с. 137].

Таким чином, махновська республіка фактично репрезентувала політичну систему відкритого типу. “Головний принцип спрямування її політичного курсу була навіть не анархічна доктрина, а загальні настрої селянства, які у формі рішень з’їздів визнавалися верховною прерогативою політики” [12, с. 138]. Цим загальним настроєм селянства імпонувала запропонована модель управління, що спиралася на колегіальність різного роду зборів, рад, з’їздів, які по суті мало чим відрізнялися від давніх козацьких рад і усталеної практики традиційних сільських сходів, де у цілком демократичний спосіб вирішувались усі важливі питання конкретної громади та її членів.

З огляду на це, цілком слушним видається твердження дослідників цього унікального явища, що махновський рух мав можливість стати конструктивним явищем у загальнонаціональному масштабі, за допомогою якого український народ міг здобути волю та державність демократичного зразка. “Махновська потуга могла бути складовою ланкою загального національно-визвольного процесу як регіональний осередок з власною політичною специфікою” [12, с. 138].

Крім того, при уважному розгляді, ця “політична специфіка” дуже нагадує модель сучасного громадянського суспільства, серед основних ознак якого можна навести такі: визнання як головної цінності суспільства людини, її інтересів, прав, свобод; рівноправність і захищеність

усіх форм власності; економічна свобода громадян та їхніх об'єднань, інших суб'єктів виробничих відносин у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності; свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм і видів трудової діяльності; надійна й ефективна система соціального захисту кожної людини; ідеологічна і політична свобода, наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість впливати на формування і здійснення державної політики.

Єдиною теоретичною відмінністю анархічної доктрини махновської республіки від наведених принципів громадянського суспільства було несприйняття приватної власності. Хоча на практиці її фактичне існування махновці ніяк не заперечували.

Таким чином, анархічну теорію суспільного розвитку та практику її втілення на теренах Південної України живила традиція врядування, глибоко закорінена у свідомості її ідеологів та переважної більшості сільських мешканців краю, що успадкували її від своїх славних пращурів – запорожців.

Це твердження побічно підкріплює також факт відродженого титулування очільників визвольного руху – “батько” та “отаман”. Така офіційно встановлена повстанцями форма звернення козацьких часів до своїх очільників вживалася не випадково. Вона покликана була показати спадковість традиції народовладдя, завжди популярної у Степовій Україні – колиці Запорозжя, підкреслити сімейно-громадську, а не станово-державну, природу влади й окреслити ціннісну складову бажаного суспільного устрою. У поєднанні з революційною риторикою, що підкреслювала виняткову роль того ж таки народовладдя, це явно демонструвало прагнення повернення широких верств населення Степової України до старого демократичного козацького устрою як анти тези державної парадигми.

***Додаток. Отношение Августиновского волостного правления
Привольнянскому старосте по поводу проведения
добровольной мобилизации***

31 октября 1919 г.

№ 1738

30 и 31 сего октября граждане д. Федоровки и с. Августиновки постановили: произвести между собою добровольную мобилизацию всех способных носить оружие от 19 до 30 лет включительно, назначив

первым днем этой мобилизации 15 ноября по новому стилю. Цель таковой мобилизации направлена всецело к тому, чтобы влить и свою долю помощи в ныне борющуюся за народное право Армию имени Батьки Махно.

Принимая во внимание то положение, что народу ничего больше не остается, как только встать всем дружно на защиту своих народных прав от всякого насилия и произвола, а потому волостное правление настоящим предлагает сельскому старосте немедленно созвать всеобщее собрание всего вашего села и предложить ему последовать примеру граждан д. Федоровки и с. Августиновки. Если собрание народа вынесет свое постановление о мобилизации, то пусть одновременно изберет из своей среды мобилизационную комиссию из не менее 4-х человек, на обязанности которой возложить правильное проведение мобилизации и все технические и канцелярские работы. Срок начала мобилизации собрание вольно назначить по своему усмотрению и с таким расчетом, чтобы мобилизационная комиссия могла бы успеть к данному сроку успешно закончить свои работы.

О последующем донести сему правлению представлением копии протокола о резолюции собрания.

Волостной старшина *Ф. Корогод*

Волостной писарь *Лыс[енко]*

ГАЗО. – Ф. 68. – Оп. 3. – Д. 1. – Л. 84–84 об. Подлинник. Машинопись.

Джерела та література:

1. Анархізм. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії / Електронний ресурс. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
2. ДАЗО. – Ф. 68. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 84 – 84 зв.
3. Жбанова К. Земельна політика Нестора Махна (1917–1921 рр.) / К. Жбанова // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. — 2013. № 4–6 (112–114). – С. 96–101.
4. Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка / Ю. В. Котляр // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 50–53.
5. Ляшенко Ю. В. Красназвичий нарис села Кочережки / Рукопис. – 126 с.
6. Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы, документы. – К.: Дзвін. 1991. – 192 с.

7. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / [ред. - сост. В. Данилов, Т. Шанин]. – М., 2006. – 1015 с.

8. Олійник О. Л. Врядування в Україні княжої та козацької доби: монографія / О. Л. Олійник – Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2012. – С. 238.

9. Повстанський рух на Україні / Енциклопедія українознавства. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Перевидання в Україні. – Львів, 1996 (Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.) – Т. 6. – С. 2117–2122.

10. Ревегук В. Я. Повстанський рух на Полтавщині. Початок повстансько-партизанської боротьби / Електронний ресурс. Код доступу: <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/pochatok.htm>

11. Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: Проблеми ідеології суспільного та військового устрою: Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. / В. М. Чоп. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.

12. Чоп В. М., Лиман І. І. “Вольный Бердянск”: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2007. – 478 с.

13. Шубин А. В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917–1939 гг. / А. В. Шубин. – М., 1998. – 231 с.

Олександр Олійник (*Запоріжжя, Україна*). Анархізм як відображення національної традиції врядування в Україні нової доби

У статті на основі аналізу ключових положень окремих документів та логічних міркувань зроблено спробу віднайти спільні риси в теорії і практичній реалізації ідеї анархізму та основних засадах національної самоврядної традиції управління суспільним розвитком. З'ясовано ступінь розуміння самим Н. І. Махном та його прибічниками суті теорії анархізму та основних принципів її реалізації в умовах громадянської війни. Показано результати практичного втілення ідеї анархізму на значній території Південної України в рамках селянського повстанського руху.

Ключові слова: анархізм, революція, селянство, республіка, народодовладдя, врядування, традиція, повстанці.

Александр Олейник (*Запорожье, Украина*). Анархизм как отражение национальной традиции демократического управления в Украине в новое время

В статье на основе анализа ключевых положений отдельных документов и логических рассуждений сделана попытка найти общие черты в теории и практической реализации идеи анархизма и основных принципах

национальной традиции самоуправления общественным развитием. Выяснена степень понимания самим Н. И. Махно и его сторонниками сути теории анархизма и особенностей ее реализации в условиях гражданской войны. Показаны результаты практического воплощения идеи анархизма на значительной территории Южной Украины в рамках крестьянского повстанческого движения.

Ключевые слова: анархизм, революция, крестьянство, республика, народная власть, демократическое управление, традиция, восставшие.

Olexandr Oliynyk (Zaporizhya, Ukraine). Anarchism as a reflection of the national traditions of governance in Ukraine of a new era

The article is based on an analysis of key provisions of certain documents and logical reasoning is an attempt to find commonalities in theory and practical implementation of the ideas of anarchism and basic principles of national self-management tradition of social development. It is shown by the degree of understanding of N. Makhno and his supporters essentially anarchist theory and fundamental principles of its implementation in the civil war. Showing results of practical implementation of the idea of anarchism in large parts of southern Ukraine in the framework of peasant insurgency.

Key words: anarchism, revolution, peasants, republic, democracy, good governance, tradition, rebels.

Дмитро Бурім
(Київ, Україна)

УДК: 930.2: 355.257.7 (450 = 161.2) “1919/1920”

**Джерела до історії діяльності
Української надзвичайної військової
місії у справах українських військово-
виполонених в Італії 1919–1920 рр.**

*(З архівно-документальної спадщини
Дмитра Дорошенка)*

За останні два десятиліття зявилося чимало досліджень, присвячених історії діяльності українських військово-санітарних місій та місій Червоного Хреста періоду Українських визвольних змагань [3–5; 9–10; 12; 14; 17; 20; 26; 28–40].

У вирі першої світової війни за кордоном опинилися десятки тисяч військовополонених-українців, колишніх вояків російської та австро-угорської армії: понад 40 тисяч в Німеччині, понад 53 тисячі в Австрії та 11 тисяч в Угорщині, щонайменше 70 тисяч в Італії, а ще й в Болгарії, Туреччині, Франції, Норвегії, Данії, Єгипті [42, ф. 1075, оп. 2, спр. 203]. Полонені, які мешкали у надзвичайно скрутних умовах таборів, страждали від хвороб, поганого харчування й незадовільних санітарних умов, свавілля табірної адміністрації. Тисячі полонених, в середовищі яких створювалися самодіяльні патріотичні організації та гуртки, бажали повернутися в Україну й брати участь у збройній боротьбі за її незалежність.

Для організації допомоги полоненим та їх репатріації при закордонному відділі Головного Управління Генштабу Армії УНР створювалася міжвідомча комісія, до компетенції якої входило з'ясування умов життя полонених, допомога їм та керівництво роботою військово-санітарних місій з репатріації, які запроваджувалися при дипмісіях УНР в Берліні, Відні та Римі [43, ф. 3696, оп. 2, спр. 305, арк. 131].

До завдань місій входило обстеження таборів, надання медичної, матеріальної та моральної допомоги полоненим, налагодження поштового зв'язку з їхніми родинами в Україні та організація повернення вояків-українців на Батьківщину [43, ф. 3696, оп. 2, спр. 305, арк. 16].

Поступово ширилася мережа філій військово-санітарних місій. Так, місія у Відні запровадила свої осередки в Інсбруці, Празі, Бухаресті й Будапешті [43, ф. 3696, оп. 2, спр. 305, арк. 125]. Розроблялися маршрути повернення полонених в Україну. З Італії, наприклад, вони переїжджали шляхами: Триєст – Загреб – Будапешт – Стрий – Волочиськ і морем через Стамбул і Одесу. З Балкан полонені переміщувалися за маршрутом Белград – по Дунаю до Чорного моря – в Одесу [43, ф. 3696, оп. 2, спр. 305, арк. 36–36 зв.]. Таким чином, саме балканські шляхи ставали провідними для організації репатріації.

Суттєву допомогу військово-санітарним місіям надавали осередки Українського Червоного Хреста. Згодом, після розформування військових місій саме до них перейшла частина їх працівників (з лютого 1920 р.) [44, ф. 3696, оп. 2, спр. 344, арк. 38].

За період перебування біля влади Директорії УНР (грудень 1918 р. – листопад 1920 р.) суттєво розширилась система закордонних представництв України. За кордон було направлено (або сформовано) до 25-ти дипломатичних місій (з урахуванням тих, що вже існували за часів гетьманату). Крім того, відряджались окремі дипломатичні делегації на важливі ділянки міжнародних зусиль республіки (до Версальського форуму, на переговори з Польщею до Варшави, з Францією – до Одеси тощо), а також спеціалізовані місії – торговельно-економічні, військово-дипломатичні, з питань репатріації військовополонених-українців.

Запровадження окремих місій з репатріації було викликано необхідністю організації повернення військовополонених в Україну (в тому числі – і з метою формування з них військових частин Армії УНР) та надання їм матеріальної, медичної і гуманітарної допомоги під час перебування у таборах. Чи не найбільший контингент полонених з України опинився в Італії. За даними анонімного автора статті “Севрюкіада”, їх налічувалося до 200 тис., лозанський тижневик “Україна” повідомляв про 150 тисяч полонених [22, с. 14]. Голова Міністерства закордонних справ УНР В. Темницький в листі від 16 червня 1919 року ставив голові дипмісії УНР в Італії Д. Антоновичу завдання опіки та транспортування з цієї країни 70–100 тисяч полонених із західноукраїнських земель та 30 тисяч уроженців Наддніпрянської України [22, с. 13]. Нарешті, службові звіти репатріаційної місії в Італії (*далі: РМ в Італії*) повідомляли про 35–40 тисяч галицьких і 5–6 тисяч наддніпрянських полонених [45, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 28–30]. Встановленню точної чисельності полонених заважали їх частковий перехід до росій-

ської (“білої”) та польської армій, недостатній розвиток контактів між офіційними закордонними установами УНР та полоненими, високий рівень смертності серед останніх через хвороби й важкі умови життя в таборах та інші обставини.

Враховуючи велику кількість українців-полонених в Італії, чимала частина яких виявляла бажання влитися до лав Діючої армії УНР, було ухвалено про вступ з урядом Італії у переговори щодо повернення полонених в Україну. 15 лютого 1919 року наказом Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри такі повноваження було надано Олександрові Севрюку [47, ф. 4186, оп. 2, спр. 13, арк. 3].

О. Севрюк отримав значні за обсягом повноваження, згідно з якими жодна державна чи громадська установа не мала права втручатися в діяльність очолюваної ним місії [22, с. 19].

Безсумнівно, що якби О. Севрюк скористався своїми, хай і надмірними, повноваженнями за прямим призначенням, це об’єктивно пішло б на користь гуманній справі повернення співвітчизників. Проте спостерігалася зовсім інша картина. О. Севрюк не вважав за доцільне координувати свою працю з центральною місією з репатріації (голова А. Окопенко), що, за словами Д. Дорошенка, “принесило велику шкоду роботі і збільшувало державні видатки на перевоз полонених через країни Осередньої Європи, виключаючи всяку можливість організованої роботи” [45, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 20].

Українським дипломатам, що працювали в Італії, одразу кинулася в очі неадекватна поведінка Севрюка як голови РМ УНР. Він “майже щомісяця роз’їжджає по Європі ..., одержує за це добру платню – 16.000 лір, лакеїв, нове мешкання і дивує італійців своїм багатством (звідки?), влаштує лукулловські обіди, купує для жінки хутра по 25.000 лір, але не дає полоненим обіцяних на різдвяні дарунки ..., словом, репрезентує на славу таку багату на терпіння ... Україну” [21, т. 2, с. 13]. “Весь спосіб життя Севрюка занадто мало пасував до того стану, в якому перебувала Україна і справа її визнання” [21, т. 2, с. 138]. Справа ж організації допомоги й повернення полонених залишалася напризволяще. Саме за таких умов Д. Дорошенкові довелося інспектувати місію О. Севрюка. Дмитра Дорошенка було призначено головою Ревізійної комісії з перевірки діяльності Української надзвичайної місії у справах українських військовополонених в Італії у 1919–1920 рр.

Варто зауважити, що призначення історика головою Ревізійної комісії сталося завдяки його вагомому авторитету державного й громадського

діяча, чесної і принципової людини, бо сам Дорошенко – “гетьманець” і лише колишній соціаліст, до того ж федераліст – розглядався в урядових колах Директорії як завідомо нелояльний. За плечима Дорошенка на той час вже були громадсько-політична робота за доби Центральної Ради, керівництво міжнародним відомством Української Держави (1918 р.), а головне – позитивний досвід роботи з репатріації полонених на чолі місії Українського Червоного Хреста на Балканах у 1919 р.

Згаданий епізод закордонної діяльності Д. Дорошенка навряд чи можна вважати достатньо висвітленим в історіографії. Вже в післявоєнний період в газеті “Український робітник” (Торонто) з’являється стаття під псевдо – “Т. К.” – під назвою “Севрюкіада” (Т. К. Севрюкіада // Український робітник (Торонто). – 1949. – 2 вересня.). Незабаром у тому ж виданні публікується розвідка Д. Дорошенка “Ще кілька слів про севрюкіаду” [12], де змальовано роботу автора під час інспектування місії О. Севрюка.

Матеріали вищезгаданої статті Д. Дорошенка було використано О. Войнаренком в роботі “До нової Полтави” [6], яка носить скоріше публіцистичний характер і спрямована на викриття відомих хиб, притаманних державному будівництву в УНР за доби Директорії. При цьому негативний приклад зловживань О. Севрюка використано автором, який, безсумнівно, стоїть на прогетьманських позиціях, для доведення тези про те, що більшість дипломатичних установ УНР “в гіршому разі були безкорисні для України, в гіршому – були шкідливими ..., компрометуючи саме ймення України” [6, с. 105]. Відомості про “севрюкіаду” із посиланням на вищезгадані розвідки Д. Дорошенка й О. Войнаренка містяться і в ряді узагальнюючих праць з історії України (Див. напр.: Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 530–531).

Аналізуючи діяльність ревізійної комісії, ми спираємося на офіційний звіт самого Д. Дорошенка про результати інспекторської перевірки, який зберігається в особистому фонді історика у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України [45; 47], службові документи з фонду міністерства закордонних справ УНР того ж архіву [43; 44]. Архівні документи доповнено відомостями з мемуарних джерел – спогадів Д. Дорошенка [9; 10] та Є. Онацького [21; 22], який був співробітником, а згодом і керівником дипломатичної місії УНР в Італії.

Чималий досвід державницької праці вдало поєднувався у Дмитра Івановича Дорошенка з яскравими особистими якостями. Він, як зазначав його учень – Борис Крупницький, “ставив національний обов’язок

понад усе” та віддавав “себе вповні на службу українській ідеї...” [16, с. V]. “У Дорошенка, – згадував український дипломат Є. Онацький, – підкупає його безсумнівний ідеалізм, шляхетність, освіченість, культурність, чого, на жаль, так мало у більшості наших “діячів”. Крім того, в ньому почувається глибоке переконання в правді своїх поглядів, сміливість в їх висловлюванні без усякого намагання їх приховати...” [21, т. 2, с. 188].

29 квітня 1920 р. Д. Дорошенко отримав від голови Центральної Управи Української Військово-Санітарної Місії у справах полонених А. Окопенка призначення керівником “комісії, котру на підставі наказу Головного Отамана Військ УНР з 9.02.1920 р. ... призначено й командировано до Італії для проведення ревізії над акцією допомоги полоненим українцям в Італії”, з правом ревізії місії О. Севрюка [47, ф. 4186, оп. 2, спр. 13, арк. 75]. Того ж дня відбулася нарада Д. Дорошенка з А.Окопенком за участю ряду дипломатів та зацікавлених урядовців УНР, де було обговорено і затверджено план роботи ревізійної комісії [21, т. 2, с. 154]. Крім Д. Дорошенка, в комісії працювали К. Чайка і співробітник дипмісії в Італії, брат колишнього прем'єра УНР А. Чехівський.

Вже 2 травня 1920 р., у м. Неврі, де в той час перебував О. Севрюк, відбулося перше засідання комісії, під час якого було з'ясовано позиції сторін. В цілому комісія Д. Дорошенка пропрацювала з початку травня до 17 червня 1920 р.

Говорячи про інспекційну роботу Д. Дорошенка, слід звернути увагу на певне неспівпадіння його особистих поглядів з точкою зору Уряду УНР відносно завдань місій з репатріації. Провід УНР на перше місце ставив завдання створення з полонених військових формувань і відправку їх до України (що було цілком зрозуміло з огляду на катастрофічну ситуацію на фронтах), тоді як “філантропічна допомога їм, як жертвам тяжкої неволі” розглядалася як другорядна мета [45, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 1]. Натомість Дмитро Дорошенко вважав, що матеріальна і моральна допомога була вкрай важлива, а нехтування нею призвело до поширення “зневіри і розчарування” серед полонених, полеглих російську (денікінську), польську та більшовицьку пропаганду в їх середовищі та врешті-решт – зірвало плани формування з них військових частин [45, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 9].

Робота Ревізійної комісії Д. Дорошенка спиралася, насамперед, на перевірку документів Репатріаційної місії УНР в Італії, в тому числі – фінансових. Проте з цим одразу ж виникли труднощі: “архів місії

до вересня 1919р. знайдено у великому безладді” [47, ф. 4186, оп. 2, спр. 13, арк. 113]; О. Севрюк не вів ніякої бухгалтерської документації, котра б відображала витрати тих 2 млн. лір, які він отримав на потреби місії від держави; більш того, згадані гроші було покладено в банк на його власне ім'я [45, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 53].

Грошово-розрахунковий звіт місії, за словами О. Севрюка, було відіслано до уряду УНР (що перебував тоді у Варшаві) 29 квітня 1920 р., при цьому не було зроблено завірених копій звіту. Навряд чи можна назвати співпадінням, що звіт було направлено саме в день отримання Д. Дорошенком повноважень на ревізію. В результаті комісія так і не мала можливості в повному обсязі перевірити фінансовий бік діяльності місії О. Севрюка [47, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 113]. Відсутні були і документи щодо персонального складу місії, яка, за виразом Д. Дорошенка, перетворилася на “приватне господарство п. Севрюка” [45, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 55], а репрезентаційний фонд голови місії О. Севрюк “вважав не більше і не менше як додатком до свого утримання” [47, ф. 4186, оп. 2, спр. 13, арк. 111]. За підрахунками комісії, на допомогу полоненим пішло лише 29% коштів – решту ж забрали адміністративні витрати, оплата “відряджень” самого О. Севрюка [47, ф. 4186, оп. 2, спр. 13, арк. 127].

Ревізія виявила й чимало фактів службової недисциплінованості О. Севрюка, котрий “без потреби і з шкодою для діла покинув Італію, коли справа евакуації тільки що почала приймати реальні форми” [45, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 17]. Замість безпосереднього керівництва ввіреною йому місією, О. Севрюк багато часу перебував поза межами Італії: два місяці у Берні, два з половиною – у Відні, майже півтора місяці тривала його подорож до Кам'янця-Подільського (тимчасової столиці УНР) тощо.

Однак головну провину О. Севрюка Д. Дорошенко справедливо вбачав в нездатності організувати справу допомоги полоненим і репатріацію. О. Севрюк нічого не зробив для збирання об'єктивної інформації про становище полонених. Не було вжито заходів для організації транспортування полонених, творення з них військових частин – і це в той час, коли самі полонені у зверненнях до уряду і до голови делегації УНР в Парижі прохали направити їх на фронт збройної боротьби за волю України.

В результаті бездіяльності місії О. Севрюка “з 2 тис. наддніпрянських українців до москалів пішло 1.600, а до поляків з понад 36 тис., –

зголошених до війська Головного Отамана С. Петлюри, – коло 30.000” [45, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 28]. До грудня 1919 р. залишилися тільки ті “дуже свідомі одиниці, що не піддавалися пропаганді..., а чекали можливості вернутися до дому в лавах української армії” [22, с. 14].

Треба підкреслити, що Д. Дорошенко зовсім не намагався поставитися упереджено до О. Севрюка; він лише прагнув сумлінно виконати свій службовий та громадський обов’язок. В листі до О. Севрюка від 15 травня 1920 р. він так визначив свою позицію: “...річ іде не про наше особисте до Вас довір’я, як до О.О. Севрюка, а про потребу виконання формальних умов урядової ревізії” [47, ф. 4186, оп. 2, спр. 13, арк. 139].

Як зазначав Д. Дорошенко, “...з формальної точки погляду Севрюк нічого протизаконного не зробив, платні, більше від тої, яку йому було призначено, не брав, взагалі грошей не крав, а що одержуючи занадто багато роз’їжджав по всій Європі на державний кошт, то це ж було його право. З моральної ж точки погляду жити так, як він жив, знати, як бідують полонені, якими він мав опікуватися, ... честі йому не робить, але це вже інша справа..., в усій цій історії з Севрюковою місією я знаю винним сам уряд...” [21, т. 2, с. 226].

Д. Дорошенко не був би професійним істориком, якби на негативному прикладі О. Севрюка не зробив серйозних висновків відносно суспільно-політичних причин “Севрюкіади”. Ревізія, зазначив він, “дала ... дуже яскравий матеріал не тільки для оцінки тієї особи, що стояла на чолі місії..., але й для характеристики самої влади, яка таку місію вирядила. На прикладі цієї місії як “сонце в малій краплі води” відбилися дефекти й хиби самої системи, за допомогою котрої був організований і працював уряд УНР...” [9, с. 519].

Великий компрометуючий матеріал, зібраний комісією Д. Дорошенка¹, так і не отримав практичних наслідків. О. Севрюк ніякої відповідальності не поніс.

Розмірковуючи над діалектикою внутрішніх і зовнішніх причин поразки державотворчих змагань в Україні 1917–1920 рр., Д. Доро-

¹ Результатом роботи Ревізійної комісії став укладений на підставі вивчення службових документів та співбесід із співробітниками місії О. Севрюка звіт Головному Отаману С. Петлюрі (57 стор. машинопису) та “Матеріали з історії Української місії УНР в справах полонених в Італії (5 лютого 1919 р. – 8 червня 1920 р.)” – 162 стор. машинопису із додатком 42 найменувань різноманітних документів.

шенко робив висновок про те, що уряд УНР впав “не стільки може від ударів ворога, як від внутрішнього розкладу і розбрату” [9, с. 519].

Ключем для розуміння Д. Дорошенка, як українського громадського діяча, що чітко відокремлював працю для України і її народу від праці в будь-якій політичній партії чи уряді, та його діяльності в українських закордонних місіях УНР 1919–1920 рр. можуть служити його власні слова: “Ми повинні працювати для нашої України при всяких обставинах, але не при всяких обставинах можемо брати на себе відповідальність за те, що робиться урядом” [7, т. 6, с. 18].

В додатках до публікації подано доповідь Ревізійної комісії про діяльність Української надзвичайної військової місії в Італії в справі українських полонених, яка зберігається в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, – *Ф. 4186 Дорошенко Дмитро Іванович. – Опис 2. – Справа 11 Доклад Ревізійної комісії про діяльність Української Надзвичайної Військової Місії в Італії в справі українських полонених (57 аркушів)*. Документ подано мовою оригіналу. Тогочасний правопис збережено.

ДОКУМЕНТ

Доклад Ревізійної комісії про діяльність Української Надзвичайної Військової Місії в Італії в справі українських полонених

Завдання і директиви Місії п. Севрюка, одержані ним від Уряду УНР.

Роблячи підрахунок діяльності Надзвичайної Української Місії в справах полонених в Італії під проводом п. Ол. Севрюка, Ревізійна Комісія мусить насамперед сконстатувати один факт, який має велике значення для оцінки діяльності Місії і який з самого початку її роботи вже згори визначав її характер й напрямок: це той факт, що в усіх заходах Українського Правительства *щодо полонених в Італії ми (описано від руки – Д. Б.)* ми бачимо виключно бажання використати цих полонених як збройну силу в боротьбі з ворогами Української Народної Республіки. Тільки в кінці літа 1919 р. п. Севрюкові доручається подбати про поворот полонених до дому і про філантропічну допомогу їм, як жертвам тяжкої неволі, але це ставиться все ж таки на другому

плані, а на першому застається завдання організувати з полонених збройну силу. Так в першій повновасті, наданій п. Севрюкові п. Головним Отаманом 5-го лютого 1919 р. в Винниці, говориться, що п. Севрюкові доручено “бути уповноваженим від Головного Командування військ Української Народної Республіки в зносінах з італійським урядом по справах організації військових частин з українських військовополонених галицьких Українців, а також в справі перевозу їх на Україну для боротьби з большевиками і охорони суверенітету Української Народної Республіки”. В слідуючій по часу повно власті, наданій п. Севрюкові б. Міністром Закордонних Справ п. Темницьким 6-го липня 1919 р. у Відні, говориться, що тому доручається “акція в справі евакуації українських полонених в Італії і організації з них військових частин та перевозу їх на Україну”. Нарешті третя повновасті, надана б. Військовим Міністром *полковником (дописано від руки – Д. Б.)* Петровим 6-го падолиста 1919 р. в Кам’янці “скріплючи повновасті, уділену Головним Отаманом з 18-го лютого 1919 р., рівно ж підтверджуючи повновасті, статуту і прелімінар видатків, уділені п. Міністром Темницьким”, ставить п. Севрюкові в обов’язок просто “відправити полонених з Італії”. Але з наведеного вище підтвердження повно властей, які говорять про головне завдання Місії – організацію військових частин з полонених, можна зробити висновок, що й полковник Петров дивився на справу так само, як і п. Головний Отаман та б. Міністр п. Темницький.

Приблизно так само як і Правительство УНР, дивився на справу полонених і Уряд Західної Облaсті УНР: Державний Секретаріат військових справ, посилаючи до Італії отамана Івана Коссака, яко свого відпоручника до Італійського Правительства, доручає йому (від 16-го квітня 1919 р. в Станіславові) “зайнятися всіма полоненими Українцями, які перебувають на території італійської держави та увійти з дотичними властями і командами порозуміння щодо відсилки тих полонених домів як також в справі евентуального творення з них військових формацій”.

Таким способом, питання так би мовити філантропічного, допомогового характеру входили в завдання Місії п. Севрюка в незначній тільки мірі, стояли на другому плані: б. м. Темницький усно мав роз’яснити п. Севрюкові, що він мусить опікуватись полоненими, але “не витратити на цю статтю багато грошей” (див. протокол ст. 12).

Друге, на що Ревізійна Комісія, приступаючи до перегляду й оцінки діяльності Місії п. Севрюка, мусить звернути увагу, це те, що редакція тексту уповноважень, наданих в різні часи п. Севрюкові, давала місце для різних толкувань. Ревізійна Комісія не вважає можливим в межах своєї компетенції робити оцінку того або іншого урядового акту, але не може в інтересах об'єктивного з'ясування справи не зазначити, що текст повно властей не завжди був виложений з потрібною ясністю, а зміст самих повно властей іноді до певної міри суперечив один другому. Так, перш за все неясно, чи п. Севрюкові доручалася сама акція формування військових частин з полонених, чи тільки перемовини що до цього формування. З тексту першої повновласті від Головного Отамана з 15-го лютого 1919 р. виходить, що доручалися тільки перемовини, отже виключно дипломатична робота. Такий здогад тим більше має підставу під собою, що д. Севрюкові перед від'їздом було видано всього 100.000 гривень – сума, яка сама по собі була незначною навіть на дипломатичну роботу, а вже за якусь практичну діяльність на такі кошти не могло бути й мови. Повновласть, надана б. міністром Темницьким в порозумінні з заступником Західної Облaсті УНР д. Бурачинським, говорить уже не тільки про “організацію, озброєння і перевіз військових частин на Україну”, не тільки уповноважує п. Севрюка “1) робити усні і письмєнні пропозиції в імені Правительства УНР щодо жадань останнього відносно форми, порядку та характеру організації військових частин з українських полонених в Італії, часу перевозу їх на Україну, місця їх висадки та характеру командування ними, до часу передачі їх в розпорядження Правительства УНР; 2) означити порядок і умови передачі тих військових частин в безпосереднє розпорядження Правительства УНР по висадці на територію України, – але уповноважує ще: коли б зайшла в тім потреба, поробити в порозумінню з уповноваженими до того заступниками Правительства УНР заходи по організації громадського ладу, при помочі перевезених з Італії військових частин з полонених на занятих ними територіях України до часу перейняття тих частин Правительством УНР і 3) робити закупна військового майна, придатного для оперуючої української армії та дбати про його доставку на Україну”.

Не торкаючись тут питання, чи міг Міністр Закордонних Справ своєю властю без покликування на постанову Ради Міністрів або Верховного Командування надавати взагалі такі широкі повновласті, а серед них такі, що спеціально входять в компетенцію чисто військово-

вої влади (як наприклад, функції генерал-губернатора на завойованій території), а також чи мав право він самовільно змінювати ясний наказ п. Головного Отамана про підлеглість п. Севрюка Головному Командуванню військ УНР і робити п. Севрюка підлеглим ще й Міністерству Закордонних Справ, а також видавати кошти на утримання й діяльність Місії з кредиту “призначеного Директорією на опіку полоненим в розпорядження Української Військово-Санітарної Місії у Відні”, – не торкаючись усіх цих спірних питань, які не належать до компетенції Ревізійної Комісії, вона не може не зауважити, що така зміна первісних завдань, виложених в повно власті п. Головного Отамана від 15-го лютого 1919 р., не могла не вплинути на характер роботи Місії, позбавляючи її ясності, виразних рис, системи, практичності й ставлячи діяльність Місії в не завжди відповідну площу. Коли ж додати до цього ще справу фінансування Місії: при таких колосальних завданнях їй видано було всього 2 мільйони корон, а в падолисті в Кам’янці, де підтверджено всі завдання і директиви п. Темницького тодішнім Військовим Міністром, – не було видано нічого, то ясно, що таке улаштування справи ставило її на зовсім нереальний ґрунт і в дійсності зводило діяльність Місії на самі розмови й переговори з приводу полонених, а не на реальні заходи щодо перевозу їх на Україну або допомоги їм. Як же до цього всього додати ще й те, що Військовий Міністр полковник Петров в падолисті 1919 р. ще раз змінив характер підлеглості Місії п. Севрюка, одночасно роблячи її підлеглою п. Головному Отаману через Міністерство Військових Справ (а не безпосередньо, як наказав сам п. Головний Отаман 15-го лютого 1919 р.) і підтверджуючи повноважність Міністра Закордонних Справ, де говориться знов про інший характер підлеглості Місії, то з цього випливає остаточно, що п. Севрюк і сам не міг сказати, кому ж він врешті підлягає, кого мусить слухати, чиї накази безпосередньо виконувати. Але, як побачимо, п. Севрюк цими неясностями й сумнівами не журився; дістаючи різні повноважності, не завдавав собі труда в’яснити, що ж він зрештою мусить робити, як погодити між собою суперечності та неясності, а їхав просто до Італії і, стоячи на ґрунті формального виконання доручень і буквального їх розуміння, вів довгі переговори з ріжними чинниками в дуже повільному темпі, так наче не здавав собі справи з того, що в інтересах Української Держави й самих полонених лежало не просто вести переговори, зав’язувати знайомства в італійських політичних і урядових кругах, вести пропаганду в пресі, робити представництво і т. д., – але

здобути дозвіл на вивіз полонених, організувати цей вивіз і допомагати полоненим. І коли цього всього досягти не було змоги, то обов'язком п. Севрюка було трубити алярм, інформувати Уряд про стан речей, домагатись зміни організації справи; коли ж того всього через щонебудь робити було не можна, чи воно не досягало своєї мети, то краще було би скласти свої уповноваження спочатку, заявити, що нічого зробити не можна, передати справу в інші руки, а не держати – Уряд в певності, що щось робиться й буде зроблено, а полонених в неоправданій надії, що їх справді буде вивезено. Не треба забувати, що справа йшла про живих людей, невільників, які з нетерплячістю дожидали увільнення, лічили дні й години своєї неволі і з розумілою нервовістю дожидали вирішення своєї долі. Отже тут не повинна була мати місце повільність, неясність; треба було ставити питання руба і, коли не було змоги вирішити його позитивно, себто добути дозвіл і організувати евакуацію, то треба було негайно заявити й самим полоненим, чому і через що не можна їх вивезти, а не дурити їх надією, котра не справдилась і в результаті дала озлоблення і розчарування з боку полонених, нарікання й докори з боку громадянства українського.

Повільність роботи п. Севрюка.

Уже було нами вище згадано, що вся робота велася п. Севрюком в занадто повільному темпі, наче навмисно не поспішаючи. Так, 15-го лютого 1919 р. п. Севрюк одержав повновласті від Головного Отамана, Директорії й Міністерства Справ Закордонних і виїхав, але не “негайно повернув до Швейцарії”, як говорить він у своєму звіті до Уряду в падолисті 1919 р., але їхав дуже довго, бо тільки 18-го березня 1919 р. приступив у Берні до виконання своїх обов'язків. Можливо, що були якісь перешкоди і їзді, але п. Севрюк не вважає потрібним згадати їх, так наче б то їхати цілий місяць з Винниці до Швейцарії – зовсім нормальна річ. В Швейцарії пробув п. Севрюк цілих два місяці. Правда, він каже, що навмисно не спішився, вичікуючи результату боротьби між Поляками й галицькими москвофілами за полонених. Але ми вважаємо, що він мусів як найскоріше їхати до місця своєї служби, а всі ті заходи, які він робив у Берні – переговори з українськими послами, листування, – все те, що з більшою користю для справи можна було б робити в самім Римі. Таке неспішання шефа Місії, видко, одбилось і на поводженні деяких її членів, як наприклад д. Бандрівського, котрий прибувши до Італії, виїхав до родичів на берег моря, де і провів любі-

сінько цілих два місяці, не дбаючи ні за полонених, ні за свої службові обов'язки².

Питання про совміщення п. Севрюком двох посад одночасно.

Ревізійна Комісія не може принагідно не зазначити одного моменту, який, на її думку, характеризує відношення п. Севрюка до дорученого йому діла, так начебто він не зовсім здавав собі справу з усієї ваги і з серйозності наданого йому доручення: п. Севрюк був призначений Директорією ще в Києві членом Мирової Делегації Української в Парижі. У Винниці він одержав від п. Головного Отамана доручення їхати до Італії в справі полонених. Отже ясно, що він мусів прохати Уряд про звільнення його від обов'язків Члена Мирової Делегації, бо совмістити обидві праці було неможливо. Одначе п. Севрюк бере обидва доручення, їде до Швейцарії і аж там 18-го березня самовільно “демісіонує”, себто повідомляє про це листом Голову Делегації й вважає, що цього вже досить, що нема чого дождатись на це чийогось дозволу. На запитання Голови Ревізійної Комісії, яким способом п. Севрюк вважав можливим їдучи з Винниці з призначенням бути членом Української Делегації в Парижі й одночасно до Італії в справі полонених – совмістити ці два завдання і чи не вказував він на це Урядові, п. Севрюк відповів: “совмістити цих двох обов'язків я вважав для себе неможливим і через те після одержання мною повновастей Головного Отамана рішив з Парижської Місії демісіонувати, що і зробив негайно по приїзді до Швейцарії 18. III. 1919 р. Повновасть я одержав спішно і дізнався про те, що її одержу за кілька годин до виїзду і правдоподібно Головному Отаману про неможливість виконання двох завдань одночасно я говорив” (див. протокол ст. 9).

Одже факт застається фактом: п. Севрюк сам розумів неможливість совміщення і потребу зречення з котрогось призначення, але зробив це не перед Урядом, котрому важно ж було знати, куди саме п. Севрюк їде, чи до Парижа, чи до Італії, а вже в Швейцарії, аж через місяць.

² Дописано від руки: “Дивись примітка на звороті!”. На звороті: “Примітка: Д. Бандорівський по приїзді до Риму на прохання членів Дипломатичної Місії в Римі перебрав переписку з полоненими, котру до того року вели приватно члени Дипломатичної Місії, забрав адреси полонених і їх листи. Але потім виявилось, що д. Бандорівський виїхав на дачу і ніякої переписки з полоненими не вів, перепинивши в такий спосіб і переписку членів Місії” (Арк. 7 зв.)

Не диво, що при такій невиясненості справи, Уряд Західної Области УНР висилає в квітні д Італії от. Коссака з аналогічним дорученням, що і п. Севрюкові.

Відсутність писаних слідів дипломатичної роботи п. Севрюка.

Оцінка дипломатичної роботи п. Севрюка в Італії за час від 21-го травня до 20-го червня 1919 р. дуже утрудняється тим, що всі справи й ділові переговори, на які покликається п. Севрюк, не були з боку Італійського Уряду зафіксовані на письмі; застається думати, що справа стояла на добрій дорозі і що вже одкривались для неї добрі перспективи, коли б не перерва в роботі п. Севрюка, викликаного б. Міністром Темницьким до Відня. Ця перерва розтяглась аж 2 ½ місяці, бо п. Севрюк повернувся до Рима тільки 5-го вересня. Повернувся він з зміненими й дуже розширеними повноваженнями і, на сей раз уже з грошми: з 2 мільйонами корон, розмінними на ліри. Для допомоги в своїй акції мав уже певний штат співробітників, в тому числі й військового представника отамана Коссака.

Умови праці п. Севрюка в Італії.

Як констатує п. Севрюк в своїм звіті, продовжувати працю по повороті довелось йому в умовах, змінених в українській справі на краще; ця зміна виявилась в певному заінтересованню українською справою Італійського Уряду і громадянства, розчарованих в політиці Антанті що до італійських інтересів. “Зокрема, як каже п. Севрюк, патріотично і непохитне поведіння загалу наших полонених в Італії дало італійському правительству незбитий доказ що домагання і почуття національної і державної самостійності є глибоко вкорінені в народі і що український Уряд оснований дійсно на широких народних масах...” (Звіт ст. 9). Останнє щодо поведіння полонених цілком правда. Коли є чому дивуватися в цілій справі українських полонених в Італії, то це надзвичайному героїзмові з яким вони зносили свою неволю, просто надлюдській терпеливості й непохитній надії на скоре визволення заходами українського Уряду, гарячому патріотизмові, з яким вони зносили полон, не піддаючись на спокуси ворогів, бажаючи служити рідній справі. На жаль, Місія, яка мала своїм завданням спеціально заопікуватись цими людьми, не виконала відносно них усього того, що мусіла і могла зробити, хоча б в доступній сфері моральної і матеріальної допомоги, і цим багато було посіяно в багатьох зневіру і розчарування. Та про це буде сказано далі зокрема.

Питання про поворот полонених перед Італійським Урядом.

Наслідком меморіалу від 12-го вересня внесеного п. Севрюком до Італійського Міністерства Закордонних Справ і усних переговорів з італійськими властями, Італійське Міністерство Війни видало розпорядження 18-го вересня за ч. 41046–42297, яким дозволялось українським полоненим зголошуватись до повороту на Україну в розпорядження “Правительства Головного Отамана Петлюри”, а 3-го жовтня було повідомлено Місію п. Севрюка папером за ч. 43235, що команди таборів дістали наказ роз’яснити полоненим, що ті з них, котрі на основі попередніх заряджень зголосились до повороту деінде, а не на Україну, мають тепер право змінити свою заяву і зголоситися до повороту на Україну, “де ними займеться генерал Петлюра”, а Місії обіцяно, що полонені Українці будуть концентруватися в осібних таборах для відправки до дому.

Концентрація полонених по окремих таборах зовсім не починалась. Щодо способу перевезки полонених, то п. Севрюк всю надію покладав на пароплав “Палашіано”, на обіцянку винайму котрого було витрачено п. Севрюком 6 тисяч лір. Але “Палашіано” не було тоді в італійських водах: він відплив до Новоросійська. Одже фактично засобів перевезки полонених на ой час під рукою не було.

На жаль, всі ці обіцянки італійських властей залишились обіцянками. П. Севрюк не одержав ніякого урядового запевнення крім згаданого відношення Міністерства Війни з 3. X. 1919 р. ч. 43235. До того ж, не було вироблено жадного плану евакуації, не зроблено ніякого обрахунку видатків, обчислення полонених; при такому стані справи п. Севрюк вважав, що його “підготовки справи полонених в Італії закінчена” і виїхав до Кам’яця, “щоб засягнути дальших інформацій та інструкцій”. Властиво ще нічого реального не було зроблено і нічого не можна було представити українському Урядові. А щодо самих полонених, то з боку п. Севрюка було дуже сміливо запевняти їх, що “ті полонені, які заявляють своє бажання бути перевезені на українську землю, будуть зібрані в українські національні табори, звідки безпроблемно зачнеється їх відправка в рідний край. По дорозі мають полоненими Українцями опікуватись рідні власті. Тільки такими нашими транспортами наші полонені напевне вернуть до дому, а не будуть мусіли по дорозі на чужині та без опіки земляків ждати до пізньої осені, або і зими на від’їзд, і то не до дому, а може навіть почасти в другий полон”. Це писав п. Севрюк 31-го жовтня, коли вже “пізня осінь” на-

ступила, а в його ніяких конкретних заходів щодо відправки полонених не було зроблено, і ясно було, що евакуації так скоро наладити не вдасться.

Замість того, щоб на місці приступити до організації хоча б такої проблематичної відправки як на сподіваному пароході “Палашіано” (цей пароход, по словам самого п. Севрюка, не міг перевезти більше як 3.000 людей, а п. Посол Антонович заявляє, що це число перебільшене, але навіть і 3.000 людей на місяць, це значило розтягнути евакуацію не менше як на рік), або домагатись від Італійського Уряду конкретних заходів, п. Севрюк виїхав до Кам’янця.

Подорож п. Севрюка до Кам’янця і її наслідки.

Крім голої заяви Італійського Міністерства Війни, що воно згоджується на відправку полонених до України, він не повіз до Уряду нічого: не повіз власного конкретного плану евакуації, не повіз обрахування числа полонених, числа інвалідів, обрахунку коштів удержання одного полоненого в день в Італії і в дорозі, не вияснив справи з одягом, – взагалі не представив Українському Урядові ніяких реальних даних до евакуації. А тим часом і Італійський Уряд, як признається п. Севрюк, сам “енергійно вимагав від його конкретного плану евакуації” (протокол ст. 29). Яких же “інструкцій та інформацій” міг він жадати від Уряду? Не диво, що у відповідь на свій доклад в Кам’янці п. Севрюк одержав наказ від Військового Міністра, де говорилось буквально, що “його завданням буде відправити полонених з Італії”, – себто те, що п. Севрюк мусів знати й сам. Для такого результату – а іншого і не могло бути – не варто було їхати з Рима до Кам’янця, витратити на це п’ять тижнів часу і 4 ½ тисячі лір і мати одинокий позитивний наслідок – наказ от. Окопенкові “не розширяти сфери своєї діяльності на військовополонених в Італії”, наказ, який, очевидно, не міг бути виданий інакше, як внаслідок представлень самого п. Севрюка, бо явно суперечив раніше писаним повновазям от. Окопенка. П. Севрюк задовольнився дуже загальним наказом полковника Петрова, який не дав ніякої відповіді на конкретні питання евакуації, якщо вони ставились, абсолютно нічого реального не вияснив щодо фінансування евакуації, і виїхав назад до Рима.

Питання про перевіз полонених через Румунію.

П. Севрюк каже, що метою його подорожі було також добути дозвіл від Румунського Уряду на перевіз полонених до Галацу. Але

такий дозвіл можна було здобути не інакше, як через Голову Української Дипломатичної Місії в Букарешті; і справді, 7-го листопада до Рима прийшла від п. Мацієвича радіотелеграма: “*Envoyez prisonniers Galatz, mesures néctscaires seront prises*”. Як раз в той час прибув до Букарешту і представник Українського Червоного Хреста, щоб зайнятись улаштуванням перевозу полонених через Румунію. Він прибув з ініціативи Голови Військово-Санітарної Місії в середній і південній Європі от. Окопенка, в обсяг діяльності котрого входила територія Румунії і котрому в той же час у Кам’янці заборонялось “розширяти сферу своєї діяльності на полонених в Італії”. Але йому волею – неволею “поширити сферу діяльності й на італійських полонених” таки довелося, бо полонені з Італії безперестанно прибували у великій кількості до Австрії. В кінці листопада прибув до Румунії (без усякого з боку Місії п. Севрюка і без її відома) відділ у 500 людей сотника Маркова, котрому вдалося вирватись з польських рук при допомозі Чеського Відділу Української Військово-Санітарної Місії.

Цьому Відділу в Румунії допомагав як раз представник Українського Червоного Хреста знову ж з доручення от. Окопенка і цей відділ на початку 1920 р. відіграв немалу роллю при обороні Могильова од большевиків.

На місці в Букарешті п. Севрюк нічого не вияснив і не добився такого, що потребувало конче його приїзду, що ж до конференції з пп. Міністрами Мартосом і Шадлуном, от. Дельвігом і представником Українського Червоного Хреста Д. Дорошенком, про яку говорить п. Севрюк, як про щось таке, що могло вияснити справу евакуації полонених, то така конференція дійсно відбулась, але вона не дала абсолютно нічого позитивного для п. Севрюка: його акція стрінула дуже гостру критику з боку панів Міністрів; наприклад, п. Севрюк не міг сказати, скільки коштує удержання одного полоненого в Італії в день. Ніяких обіцянок фінансового характеру п. Севрюкові дано не було і він на другий же день поспішив виїхати до Італії, не побувавши на останку в італійського представника в Букарешті генерала Феріго, на чому настоював як от. Дельвіг, так і представник Українського Червоного Хреста Дорошенко.

Негативні наслідки виїзду п. Севрюка з Італії.

Одже з ділового погляду подорож п. Севрюка до Кам’янця нічого йому не дала для інтересів справи; вияснити позицію Румунії в справі

перевозу полонених, інформувати Український Уряд і діставати від його вказівки можна було не виїжджаючи з Рима за посередництвом Української Дипломатичної Місії в Букарешті; по крайності можна було вислати когось з членів Місії з Рима для зв'язку. Тимчасом від'їзд п. Севрюка в той момент, як справа тільки що почала наладжуватись (і це вже друга перерва, перший раз таке було в червні 1919 р., коли так само п. Севрюк перервав почату працю і виїхав до Відня), п'ятитижнева його відсутність з Італії не могла не відбитись негативно на самій справі. Так воно в дійсності й вийшло. Підчас його відсутності була прийнята друга анкета серед полонених, де їм наказувалося просто відповісти, куди вони хочуть вертатись, чи “до дому”, чи куди інде. І от тоді як підчас першої анкети за поворотом на Україну до Головного Отамана Петлюри зголосилось 35.000 людей, тепер при цій постанові залишилось уже тільки 18.000 полонених, а 17.000 “змучених довгою неволею”, зголосилось до дому, себто до Галичини, занятої Поляками. Та й тих, що стояли за від'їзд до Головного Отамана п. Севрюк везти не міг, бо для цього нічого не було зроблено реального і сам Італійський Уряд мусів бачити, що з боку Українців справа ведеться не на практичному ґрунті, а тільки в області принципіальних переговорів.

Справді, везти полонених морем до Галацу було можна, але тільки при умові, що на це були б дані кошти – і не тільки на оплату перевозки, але й на окіпування полонених, бо роздягнутих везти їх проти зими з теплої Італії на Україну було немислимо. Як би були кошти, то, певна річ, можна було найняти пароходи і все інше. Але п. Севрюк нічого практичного не зробив для здобуття цих коштів, не виробив хоча б елементарного обрахунку їх, а в своїй подорожі задовольнився нічого не значущими обіцянками, які в державних справах не мають жадної ваги. Він вважав себе не в праві “інтерпретувати наказ військового міністра ч. 1345 інакше, як він буквально звучить”, а як він “буквально звучить”, то це нами вже наведено раз і ми тут ще раз його зачитуємо: п. Севрюкові ставилось в обов'язок “відправити полонених з Італії, одягнувши їх, як що Голові Паризької Делегації гр. Тишкевичу вдасться доставити до Італії український зодяг зі складів у Франції”. Не знаємо, що мав на увазі полковник Петров, даючи таке загальне доручення, але п. Севрюк мусів знати, що це – не відповідь на його запитання, що це не є жадна інструкція й практичне вирішення пекучої для нього справи. А тим часом треба було мати на увазі всякі можливості в тому числі й найбільш імовірно те, що не буде змоги переправляти полонених

морем. Отже дивно потім чути нарікання п. Севрюка, що він, поставлений в неможливість виконати поручення Військового Міністра (доставити полонених до Галацу), “опинився без інструкцій” (протокол ст. 29). І потім починається його кидання на всі боки за поміччю й порадою (див. протоколи ст. 30). Але з другого боку зрозуміло, що й дати якісь ясні вказівки, коли сам п. Севрюк нічого реального й практичного не пропонував (він предложив свій звіт, де крім історії своїх заходів, нічого конкретного не предложив і тільки в кінці заявив свою готовність предложити “відповідний детальний проєкт” на бажання Центральної Влади), було дуже важко.

Можливість інших шляхів евакуації полонених:

Тепер насувається питання: чому п. Севрюк не спробував пошукати інших шляхів для евакуації полонених, як тільки морем, чому він не спробував перевести хоча б часткової евакуації, принаймні хоч інвалідів? П. Севрюк каже (диви протоколи ст. 22), що про можливість існування якого-небудь іншого шляху, крім морського, він не знав. Тимчасом такий шлях в той час існував. Це був шлях на Відень, а звідти через Угорщину, Чехію або Югославію на Румунію. Цим шляхом Місія от. Окопенка переправила тисячі полонених (4.176 душ) за час від липня по падолист 1919 р., переправила навіть організований відділ італійських полонених (сотника Маркова), про що п. Севрюк і не знав. Чому п. Севрюк не йшов на контакт з Місією от. Окопенка. Чому він звернувся до Посла в Празі д. Славінського, запитуючи про шлях для полонених, а не звернувся до тамошньої Філії Місії от. Окопенка, котра як раз і пересилала полонених до дому? Відповіді на ці питання не дав (див. протоколи ст. 22) і тут зостається хіба робити якісь припущення й здогади. А тимчасом, як багато значило б в той час переслати хоч тисячу боєздатних козаків на Україну, показує приклад Відділу сотника Маркова, який буквально пробився на Румунію, звідки був переправлений на Дністер і відіграв свою роль в обороні Могильова. Коли п. Севрюк повернувся 29-го падолиста 1919 р. до Рима, справа була вже програна. Дорога на Україну для полонених Галичан уже зачинена назавше, остається лише одна остання можливість вивезти через Австрію, Угорщину, Чехію, Польщу 2.000 Наддніпрянців, інтернованих на Азінарі. Але і цієї можливості п. Севрюк не використовує, бо звертаючись до всяких українських інституцій за кордоном з проханням вказівок та інструкцій, він знову забуває звернутися до тих інституцій,

які перевозять полонених: до Військово-Санітарних Місій. Тому всі його запити й прохання вказівок остаються безрезультатними. П. Севрюк починає розсилати на всі боки телеграми: до членів Директорії, до Українських Послів за кордоном, до урядовців, кооператорів, їздить до Парижа і до Берліна, шукаючи грошей, але запізно. Ніхто йому ні в Парижі, ні в Берліні допомогти не може, бо справа зіпсована ним самим на місці, час змарнований, полонені зневірилися, їдуть з польськими транспортами до Галичини, проклинаючи Український Уряд, який мовби кинув їх на поталу; редакції українських часописів за кордоном завалюються листами полонених з гіркими жалями й скаргами, одним словом, утворюється становище, яке так глибоко і цілком слушно схвилювало українське громадянство за кордоном, і напевно в самім краю, наскільки туди доходили вісті.

Безвихідність становища розуміє і сам д. Севрюк, але замість того, щоб до кінця стояти на своєму, – будь що будь тяжкому й одповідальному посту і старатись принаймні улекшувати долю тих недобитків з полонених, які залишались в Італії, він умиває руки і, причепившись до цілком зрозумілого і оправданого наказу Головного Отамана про координування праці щодо опіки полоненими і об'єднання всієї справи під головуванням от. Окопенка, він подається до демісії, себто самовільно покидає свій пост, не дожидаючи, чи його демісія буде прийнята. Мотивує свою демісію тим, що “не може далі нести моральні відповідальності перед полоненими і перед своєю совістю” (протоколи ст. 31).

Ревізійна Комісія, певна річ, не покликана до того, щоб говорити про одвічальність моральну, але про одвічальність фактичну і перед Урядом вона мусить і повинна допевнитись і на підставі всього вище зазначеного констатує, що п. Севрюк:

Головні хиби діяльності п. Севрюка.

1. Неуміло провадив справу, весь час обертаючись тільки в сфері принципіальних перемовин і загальних фраз;
2. Нічого не зробив, щоб зібрати для Українського Уряду дані про становище полонених, їх число і можливість евакуації;
3. Без потреби і з шкодою для діла покинув Італію, коли справа евакуації тільки що почала приймати реальні форми;
4. Підчас свого перебування в Кам'янці і Букарешті цілком формально поставився до справи, яку мусів до деталей вияснити практично

і конкретно, і виїхав назад без усяких реальних перспектив, але залишаючи Уряд в тій думці, ніби в Італії в справі полонених діється щось конкретного;

5. Самовільно покинув свій пост в найтяжчий момент для справи евакуації полонених і опіки над ними.

Відносини Місії п. Севрюка до Місії от. Окопенка.

Говорячи про діяльність Місії п. Севрюка, Ревізійна Комісія вважає за свій обов'язок торкнутись також і її відносин до Військово-Санітарної Місії от. Окопенка у Відні. Робить вона це не тому, що її цікавлять персональні “непорозуміння” між обома Місіями, котрі доходили і до Правительства, і не з бажання в'яснити, котра сторона була тут справедливою й мала рацію, але тому, що тісний контакт і співробітництво з Місією от. Окопенка було наказане п. Севрюкові офіційно, тому, що в інтересах справи п. Севрюк мусів як найтісніше зв'язатися в своїй праці з Місією от. Окопенка, бо від доброго порозуміння й дружнього контакту обох Місій залежав у значній мірі успіх самої справи. Так думає Ревізійна Комісія і ось через що:

Одночасно із зложенням наказу про реорганізацію Місії п. Севрюка в літі 1919 р., б. Міністр Темницький і Державний Секретар Західної Облaсті УНР Бурачинський склали протокол також про відносини між обома Місіями в додаток до протоколу наради 29-го червня 1919 р. Зазначивши, що з огляду на повновласті от. Окопенка щодо опіки українськими полоненими також в Італії і його план вислати до Італії Місію Українського Червоного Хреста під проводом Д-ра Я. Окуневського³, вони вважають, що “від завдань Місії п. Посла Севрюка мають відпасти моральна та матеріальна допомога полоненим і організація а улекшення перевозу полонених до Вітчизни” і що завданням Місії п. Севрюка зостається “підготовка і евентуально формування українських військових частин з полонених та зносини стисло в сих справах з Правительством Італії і другими компетентними чинниками”; навіть “відбір людей по таборах, які зголосяться

³ Примітка: Повновласті ці складаються з таких документів: 1) посвідчення за підписом Головного Отамана Петлюри від 3 травня 1919 р. за ч. 1923, 2) уповноваження за підписом Головного Отамана Петлюри на ім'я от. Окопенка від 3-го травня 1919 р., ч. 1924, і 3) посвідчення за підписом Начальника Управи Головного Штабу Військ УНР Іванова від 21-го березня 1919 р.

до війська для передачі їх до Місії п. Севрюка ... мають належати також до Місії під проводом Д-ра Я. Окуневського”. Далі виясняється, що праця між Місією Д-ра Окуневського і Місією п. Севрюка має бути поділена в такий спосіб, щодо першої будуть належати справи допомогово-санітарні, просвітно-інформаційні і транспортні, а до Місії п. Севрюка заходи дипломатичні в справі формування військових частин з полонених і саме формування. Потім зазначено, що обидві Місії мають “провадити діяльність в стислім між собою контакті”, мають “між собою порозуміватись і про всі свої заходи та про хід своїх справ одна другу повідомляти”. Нарешті, “коли б вияснилось, що формування військових частин полонених в найближчим часі було неможливим, Міністр Закордонних Справ в порозумінні з уповноваженим заступником Західної області УНР постановить про розв’язання Місії п. Севрюка і переведення всіх її справ і оставшої готівки Місії Д-ра Окуневського”.

Наскільки відомо Ревізійній Комісії, до посилки до Італії Місії Д-ра Окуневського не прийшло через те, що Уряд Італійський не дав на її в’їзд дозволу, заявивши (усно через Військову Італійську Місію у Відні), що Італійський Червоний Хрест “сам добре дбає про українських полонених”. Навіть Голові Централі Д-ру Окопенкові викреслено було з паспорту вже виставлену перед тим візу до Італії. І саме через те, що п. Севрюк не ввійшов в контакт з Місією Окопенка, Італійський Уряд викреслив візу і не дав дозволу на в’їзд до Італії Місії Д-ра Окуневського. Це видно з документів, які додаються в прилозі до цього нашого доповіді. Однак, розуміється, невіїзд Місії Д-ра Окуневського не увільняв п. Севрюка від обов’язків і потреби в інтересах діла стояти з Місією от. Окопенка в близькому контакті. Бо як уже було сказано, поки п. Севрюк шукав шляхів, полонені без його відома йшли через Австрію, де завдання опіки над ними і дальша перевозка їх лежали на обов’язку от. Окопенка. Отже фактично обидві Місії мусіли працювати коло одної роботи (підкреслення в тексті – Д. Б.) і порозуміння було конче потрібно. Відсутність його приносила велику шкоду роботі і збільшувала видатки на перевозку полонених через країни Осередньої Європи, виключаючи всяку можливість організованої роботи. До Австрії прибували транспортні полонених без всякого попередження і дуже часто, як раз тоді, коли кордони були зачинені. Навпаки, коли можна було полонених перевозити, вони з Італії не прибували.

Нав'язання контакту між обома Місіями було конче потрібне, однак в дійсності п. Севрюк цього не зробив і ніякого контакту з от. Окопенком не нав'язав.

З листа б. Міністра Закордонних Справ Темницького до п. Севрюка з Відня від 24 вересня 1919 р. довідуємося, що п. Севрюк мимо постанови, що його Місія має працювати в тіснім контакті з Місією от. Окопенка, “не тільки не старався увійти в контакт з тією Місією, але противно, всі старання п. Окопенка в тім напрямку ігнорував”, та, що мимо постанови, що квоту, асигновану первісно п. Севрюкові, а призначену на харитативну опіку над полоненими, платню для лікарів, тощо – він мав передати до Місії п. Окопенка, п. Севрюк до 25. IX. 1919 р. цього не зробив. П. Темницький просить п. Севрюка негайно поробити енергійні старання, щоб от. Окопенко і Місія Українського Червоного Хреста одержала дозвіл на приїзд до Італії.

Нарешті Міністр Закордонних Справ просить негайно телеграфувати йому, чи є об'єктивні данні для того, що Місія п. Севрюка зісталась і далі в Італії, чи може в справі формування військових частин нічого не виходить і тоді б Місію треба зліквідувати.

Ревізійній Комісії не звісно, що відповів п. Севрюк на цей лист Міністра Закордонних Справ⁴, але що він і далі не входив у ніякий контакт з Місією от. Окопенка, це видко з численних і цілком оправданих, на думку Комісії, наріканнів от. Окопенка, котрі привели до цілком несподіваних наслідків: заборони з боку Військового Міністра Петрова от. Окопенкові після подорожі п. Севрюка до Кам'янця втручатись в справу українських полонених в Італії.

Після цього п. Севрюк вважав себе уже цілком увільненим від обов'язку нав'язати контакт з Місією от. Окопенка, хоча в повідомленню про ту ж заборону, присланому Військовим Міністром до отамана Окопенка знову говориться, що п. Севрюкові наказано працювати в тісному порозумінні між обома Місіями.

Ревізійна Комісія гадає, що на підставі цього, що було попередю сказано – ясно, якої великої помилки на шкоду справі допустився п. Севрюк, зігнурувавши Місію от. Окопенка і прямиий наказ вищих

⁴ *Дивись: Примітка на звороті! Арк. 21 зв.: Примітка: По всій ймовірності, таких заходів для уможливлення приїзду Місії Червоного Хреста до Рима він не робив; в усякому разі, таких документів, підтверджуючих ці заходи, він не представив.*

властей працювати з нею в контактi. Якi б не були персональнi вiдновни мiж ним i мiж п. Окопенком, – справа вимагала того, щоб працювати спiльно: тодi не треба було шукати шляхiв для евакуацiї полонених (крiм морського, який виявився зрештою неможливим), тодi б напевно вдалось i матерiально-санiтарну й моральну допомогу полоненим поставити краще, нiж це змiг зробити п. Севрюк силами своєї Мiсiї.

Справа моральної i матерiальної допомоги полоненим.

Само собою розумiється, що пiсля того, як Мiсiя Д-ра Окуневського не попала до Италiї, матерiально й моральну допомогу полоненим мусiв узяти на себе п. Севрюк, так само як i органiзацiю самої евакуацiї полонених. Щодо останньої, то вже було говорено вище, що ж торкається допомоги, то хоча вона й не була головною задачею Мiсiї п. Севрюка, одначе вiд доброї органiзацiї допомоги в значнiй мiрi залежало i головне завдання Мiсiї: пiдготовка формування вiйськових частин з полонених. Щоб з невiльника зробити вояка, треба встановити моральний зв'язок мiж ним та Урядом, змiнити умовини полону, дати полоненому певнi межi вiльного розпорядження собою i пiдготовити в масах вiдповiдний настрiй (таким способом, наприклад, формував свою армiю Галер).

Крiм того, добра органiзацiя допомоги полоненим дає твердий, певний ґрунт для дипломатичної роботи i для завоювання певного авторитету перед Вищим Урядом чужої держави, тому що Урядовi труднiше вiдмовити в дозволi на улаштування допомоги, нiж, наприклад, в дозволi на органiзацiю вiйськових частин. Дорогою органiзацiї допомоги полоненим вдалось Мiсiям Українського Червоного Хреста поробити негативне i вороже вiдношення Антанти до Українцiв у Нiмеччинi i навiть у Сербiї.

Необхiднiсть допомоги полоненим, не кажучи за моральний бiк справи, впливає з таких практичних причин:

1. Погане трактування полонених з боку Центрального Италiйського Уряду, суворi приписи щодо поведження з ними.
2. Поганi мiсцевi умови розмiщення полонених по таборах (нездоровi малярiйнi мiсцевостi i т. п.).
3. Погане поведження з полоненими таборових команд через брак належного контролю з боку вищої влади.
4. Поганi умовини працi, до котрої приневолюють полонених.

5. Ріжні нещасливі випадки, занедужання, поранення, конфлікти з таборовою командою і т. д.

На жаль, в актах Місії нема ніякого сліду щодо загальних приписів Італійського Уряду про содержування полонених в таборах. Натомість переписка з полоненими дає багатий матеріал про бідкування полонених через наведені вище причини. Полонені скаржаться і на погане помешкання (наприклад, літо і зиму на голій землі під дірвими шатрами), на погане поводження, бійку та несправедливі кари (наприклад, за те, що полонені називають себе Українцями), на конфіскаату листування, на недостачу харчування і поганий його смак і т. д. і т. д.

Крім цього, так би мовити, суб'єктивного матеріалу, добутого від самих полонених, число слабих, які перейшли з Італії через австрійські шпиталі і самий характер хороб – дають також строго об'єктивні докази того, що умови життя в ріжних таборах були ненормальні.

З літа 1919 р. через віденські шпиталі перейшло біля хворих поворотців з Італії, з того числа хворих перейшло через український приют хворих при віденській станиці. З цих чисел виключені ті, що занедужали на місці в Австрії. Хвороби такі: туберкульоз, малярія, цинга, ревматизм, скалічення – усе здобутки полону. Треба завважити, що по шпиталях в Австрії залишились тільки такі хворі, котрі йшли без італійської або польської ескорти і котрі складають тільки невелику частину загального числа поворотців з Італії (15–20 %). А всі хворі, коті їхали ескортованими транспортами, перевозилися просто до Галичини.

При таких умовах прохання полонених про допомогу виходило, очевидно, не з порожньої примхи, а з настирливої, пекучої потреби. Тимчасом і в цьому напрямку Місії не вдалось добитись ніякого успіху. Добитись чогось в цім напрямку можна було лише при умові як найтіснішого, безпосереднього зв'язку з полоненими: як би Місія, з одного боку, була повсякчасно і докладно поінформована про кожний випадок життя полонених, який вимагає її втручання й допомоги, а з другого – як би вона мала якийсь контроль над фактичними результатами своїх заходів. Такого зв'язку Місія не мала. Вона навіть не повідомила полонених урядово про свій приїзд і не звернулась до них з якимось урядовим словом, – ні після першого, ні після другого приїзду п. Севрюка до Італії, не подала й своєї адреси – вважаючи, що поміщені Українським Пресбюро замітки про приїзд п. Севрюка по італійських часописах – цілком вистарчають. Перше урядове слово почули полонені

від Місії – в тих таборах, куди його допустила італійська команда таборів – аж з прокламації, розісланої 20-го жовтня 1919 р., де полонені заклакалися вписуватися до війська Головного Отамана Петлюри⁵.

Найголовнішого способу зв'язку з полоненими – відвідин таборів Місія не використала, бо не добилася для членів Місії дозволу на такі відвідини. От. Коссакові і чет. Парфановичу дозвіл було дано тільки після розв'язання Надзвичайної Місії в квітні 1920 р. Цікаво, що табори полонених в Італії відвідувались представниками різних держав і організацій: відвідували їх Чехи, Поляки, Румуни, Литовці, “Карпато-Роси”, Денікінці і навіть большевики. Не знайшли доступу до таборів тільки Українці, при чому й Українцям таке ж поведження трапилось тільки в Італії.

Місія отця Сембратовича.

Правда, в грудні 1919 р. отець Сембратович, що приїхав до Італії з доручення митрополита Андрея Шептицького і був фінансований от. Окопенком, а потім вступив і до Місії п. Севрюка – добув дозвіл на відвідини таборів на третій день по своїм приїзді. Одначе і цієї можливості Місія не використала для встановлення зв'язку з полоненими і для організації допомоги їм. Об'їхавши ряд таборів, о. Сембра-

⁵ Дивись: Вставка на звороті. Арк. 24 зв.:

Вставка:

Як взагалі була поставлена справа інформації полонених показує слідуюча справка Української Дипломатичної Місії в Італії:

“Як видно з паперів Прес-Бюро при Дипломатичній Місії в Римі в. о. Завідуючого Прес-Бюро Секретар Місії М. Єремійв запропонував Надзвичайні Місії по справам військовополонених в Італії послуги Прес-Бюро при Дипломатичній Місії для видання газети і негайного випуску бюлетенів для полонених, як видно з тих же документів. Після довгих переговорів 14/X. Місією для справ полонених було словесно заявлено Завідуючому Прес-Бюро, що вона згодна на це тільки при умові бюлетенів від імені і за підписом Надзвичайної Місії для справ полонених. На це Головою Дипломатичної Місії була положена резолюція зажадати від Надзвичайної Місії для справ полонених висловити своє бажання на папері.

На цим через від'їзд Завідуючого Прес-Бюро з Рима, котрий її попірав і зависла. Відповіді Надзвичайна Місія для справ полонених не дала, а перший і останній свій бюлетень випустила 20./X., себто через більш ніж півтора місяця після пропозиції Завідуючого Прес-Бюро.

тович не привіз відповіді ні на одне з важних для життя полонених питань (див. звіт о. Сембратовича і протоколи ч. ...). В своїх звітах він рішуче нічого Місії не дав, окрім сконстатування факту своїх відвідин, так неначе його поїздка не мала жадної іншої цілі, окрім душпастирського благословення. А п. Севрюк замість того, щоб після перших відвідин дати отцю Сембратовичу відповідні вказівки та певні завдання, – на позбавлених усякого річового змісту в звітах о. Сембратовича будує свої висновки, ніби полоненим в Італії жилося ліпше, ніж в якому б то не було іншому полоні. Тому єдиним позитивним наслідком відвідин о. Сембратовича, які Місії коштували 4.829.96 лір, а разом з його удержанням 11.829.96 лір, була роздача кілька-десятків лір полоненим.

Не використавши відвідин таборів, п. Севрюк не знайшов також іншого ніякого способу для того, щоб увійти глибше в життя полонених. Як уже було зазначено систематичного вияснення становища полонених зроблено не було. Навіть не було вияснено, якими приписами має кермуватись команда таборів, які пайки харчів належаться полоненим. П. Севрюк твердить, що полонені дістають такі самі харчі, що й італійські солдати. Це не відповідає дійсності. В яких таборах, на яких роботах і скільки всього українських полонених – Місія не вияснила, аж поки вже на весні 1920 р. само Міністерство не почало подавати їй відомості, скільки і де залишилось полонених, що записалися до Петлюри. Ніякої, однак, загальної статистики Місія не зробила, а щодо окремих випадків, то прикладом може служити острів Азінара: ще в лютому 1920 р. п. Севрюк, відповідаючи на закид Міністерства Закордонних Справ, каже, що на Азінарі перебуває всього 400 Українців, тоді коли їх там було коло 2.000, з котрих до війська Головного Отамана Петлюри було навіть ще в кінці квітня записано 690 чоловіків.

Допомога хворим.

Ніякої спроби організувати систематичну допомогу хворим не було зроблено. Навіть не вияснялося принаймні, де і як вони лікуються. А це був найкращий спосіб зайняти певну позицію щодо Італійського Уряду і здобути дозвіл на безпосередні зносини з полоненими.

Відношення Місії до евакуації полонених.

Не диво, що не маючи ні зв'язку з полоненими, ні їх статистики, Місія не могла мати й ніякого впливу на евакуацію. Вивозили Італійці

наших полонених як Поляків, Чехів, Маляр, Австрійців, нарешті як Українців-інвалідів, – останнім способом переїхало через Австрію від 1-го липня 1919 р. до 31-го березня 1920 р. 8.481 людина, однак, все без співробітництва Місії і навіть без її відома. Про евакуацію полонених з Італії одержувала Місія відомості лиш з Інсбрука, від представників Української Військово-Санітарної Місії у Відні.

Про весняну евакуацію інвалідів у 1919 р., коли з Італії виїхало також понад 5.000 Українців, п. Севрюк не забавивши при своєму переїзді через Відень повідомити Військово-Санітарну Місію про своє призначення до Італії, – не мав жадних відомостей. Які це наслідки мало для руху полонених, можна бачити хоча б із слідуєчого прикладу. В квітні 1920 р. з Італії було вислано транспорт з 1295 Українців. Місія п. Севрюка, сама не маючи відомостей про евакуацію полонених, не повідомила про його українські інституції в Австрії. То цей транспорт не міг бути перебраний, бо в момент його приїзду кордони були зачинені, а відповідного приміщення для такого числа людей через несподіваність приїзду (раніше Українці прибували лише невеликими транспортами) не можна було дістати. Тому Австрійці завернули цей транспорт із Вілляху назад до Італії, а Італійці в Удіно передали його Полякам і під озброєною ескортою вивезли до Польщі.

Отже розгляд організації допомогової діяльності Надзвичайної Місії для справ полонених в Італії приводить до висновку, що невдача Місії не може бути з'ясована виключно не сприяючими зовнішніми обставинами. Діяльність Місії не мала успіху і там, де його можна було мати й треба було мати.

Коли б Місія була потрапила поставити на належну висоту справу опіки над полоненими і допомоги їм, то при всіх дипломатичних невдачах робота її мала б позитивні наслідки великого значення; передовсім вона зміцнила би і вкорінила в душах десятків тисяч українських жовнірів віру в українську державність і в силу Українського Уряду.

Натомість завдання допомоги полоненим, яке по суті справи мусіло би бути найголовнішим, а по плану міністра Темницького – другим по важності завданням Місії для справ полонених, п. Севрюк відсунув на самий задній план.

Враження діяльності Місії п. Севрюка на полонених.

Тому робота Місії фактично не мала жадного впливу на життя полонених, окрім хіба негативного, і не залишила на них ніякого іншого

сліду, окрім повної зневіри і одчаю, що було причиною численних нарікань повертаючих з Італії, як на Місію, так і взагалі на Український Уряд. Більш свідомий елемент із полонених прийшов до таких висновків: “З ради письма, полонені на недовгий час успокоїлися, однак днесь всякий терпець, віра і надія цих пожалування гідних мучеників, вже прямо перемилилася в найбільшу ненависть до всіх майже кермуючих одиниць. І не дивниця. Безнадійно вижидання, тьма – тьменна ріжнотманітних а ніколи недодержаних обіцянок, то по при тім тяжкі відносини життя полонених, у вже здавна знанім форті Люганяно, в котрім положення наших не ріжниться нічим від життя найгірших злочинців в криміналі, взяло верх над посвятою найдорогоцінніших ідеалів. А навіть свідомійші одиниці зачинають помалу приходити до переконання, що єсьмо на всяких полях заслабі і безвливові, щоби опертися на власних бажаннях, супроти ворожих противників. Перті отже силою переконання, як рівно ж і конечності, – хоч не хоч – годі інакше думати. Ми свято віримо вправді у всякі можливі заходи нашої Місії в Римі, як рівно ж і наших впливових одиниць, але у вислід цієї роботи, днесь можемо сказати одверто, дозволяємо собі більше як сумніватись”. (Лист полоненого ст. дес. Осипа Курчаба, Люганяно, 29-го червня 1920 р.)

Менш свідомий елемент просто повірив польській і московській пропаганді, що ніякої України нема, що то все видумки злочинних людей і по щирості записався до Поляків і Москалів. До Москалів із двох тисяч наддніпрянських Українців пішло понад 1.800 люда, а до Поляків із 36.000 Галичан, зголошених до війська Головного Отамана Петлюри, коло 30.000. Транспорти Українців, переїжджаючи через Австрію на Польщу, не хотіли навіть говорити по дорозі з українськими представниками, відповідали їм по-польськи, заявляли, що вони Поляки і т. п.

Так, наприклад, рапорт представника Українського Червоного Хреста з Вілляху про останній польський транспорт Українців з Італії оповідає: “Щодо цього транспорту спостеріг я, що всі люде на першу стрічу зі мною, відносилися до мене вороже, заявили, що є Поляками, на мої запити відповідали по-польськи, часописей з першу не хотіли до рук брати, та все говорили: “Не дбалисьте про нас в Італії, то й тепер Ваша опіка злишня”. Рапорт підхорунжого Мандзія з дня 11. VII. 1920 р. ч. 253. А 11-го марта 1920 р. в Інсбруці був випадок, що полонені, переїжджаючи польським транспортом під італійською ескортою, поскаржились італійським старшинам на привітавшого транспорт

українського представника, що він прийшов до них “робить пропаганду”.

Отже в результаті невідповідної постанови справи допомоги полоненим в Італії вийшло ось що:

Фактичні наслідки діяльності Місії п. Севрюка.

Були в Італії українські полонені, з котрими Італійці по своїм приписам, – і поза приписами, – чинили, що хотіли і як хотіли, котрих відвідували Місії всіх національностей, а з російського боку, навіть окремих політичних партій, окрім Місії Української; полонені, котрих Італійці вивозили до тих країн, які дійсно своїх полонених перебирали і яких Місіям пощастило завойувати більш вічевий ґрунт під ногами, ніж Українцям.

Була також в Італії і Українська Місія для справ полонених, котра не знала, по яким приписам Італійці наших полонених держать; не відала, що вони поза приписами з ними чинять, в очі полонених ніколи не бачила і не приймала жадної участі в їх в вивозі. Натомість, Місія, починаючи свою роботу з такого далека як уміщення (за добрі гроші звичайне!), “прихильних до України артикулів” в італійських часописах, вела з міністерствами лише дипломатичні розмови:

Про дозвіл для полонених записуватися до Петлюри, – з якого дозволу для полонених не було жадного іншого результату, крім затримання в неволі аж до часу, поки вони, стративши терпець, свого зголошення до Петлюри не зрікалися і не зверталися в розпуці з перепрошенням до Поляків;

Про концентрацію українських полонених в національних таборах, яка на протязі року праці п. Севрюка так і не вспіла розпочатись;

Про перевозку полонених кораблем Паляшіано, – котру чекала така ж доля як і концентрацію по національним таборах.

Про нав’язання торговельних зносин з Україною, щоб мовляв, справу полонених в такий спосіб посунути, – однак справа від того ні на крок не просунулась, бо “торговельні” перемовини були власне лише, нікого ні до чого незобов’язуючими балачками і т. д. і т. д.

В цей спосіб таке важне завдання як репатріація 40.000 полонених українських громадян при тім жовнірів, і організація опіки й допомоги їм в неволі, звелось до несвідомої своїх власних планів дипломатичної акції з приводу полонених.

Скільки коштувала Місія п. Севрюка.

Скільки ж ця акція Українській Народній Республіці коштувала?

Відповідь на це питання дає нам розгляд фінансового звіту Місії.

Видатки Надзвичайної Місії для справ полонених мав регулювати так званий “Прелімінар видатків”, затверджений для Місії б. Міністром Справ Закордонних В.Темницьким. На цьому “прелімінарі” ми мусямо зупинитись, тому що він мав наперед визначити всю господарчу діяльність Місії.

Прелімінар видатків.

Ревізійна Комісія мусять признати, що цей прелімінар був дуже мало пристосований до дійсних потреб Місії для справ полонених, хоча б її головним завданням і була формація військових частин. Прелімінар передбачає:

	Назва асигновки	Місячно	%	Із виданих 432.648.- лір на статтю випадає лір
I.	На видатки для заінтересовання долею полонених громадянських і державних кругів в Італії через італійську пресу	12.000.-	7%	50.285.-
II.	На видавання української часописі для полонених, брошур, листів, устну агітацію, бібліотеки, роз’їзди і т. д.	30.000.-	17%	73.550.-
III.	На матеріальну допомогу полоненим, поліпшення харчу, закупно одіжи, підмогу в грошах і т. д.	50.000.-	29%	125.468.-
IV.	Підготовка формування військових частин	10.000.-	6%	25.959.-
V.	Видатки на супровід військових частин на Україну.	10.000.-	6%	25.959.-
VI.	На інший персонал Місії і канцелярйні видатки.	35.000.-	20%	86.530.-
VII.	На утримання Місії.	15.600.-	9%	38.938.-
	Репрезентаційний фонд.	10.000.-	6%	25.959.-
		173.600.-	100%	432.648.- лір

Із всіх зазначених статей, безумовно, річевий, Т. б. мовити продуктивний характер має ст. III. на допомогу полоненим, по якій асигновано 29% всієї суми себто 125.468.- лір. До річевих видатків можна було би цілком зарахувати й ст. II. на культурно-просвітну працю серед полонених, як би сюди не було чомусь віднесено і видатків чисто адміністративних, – на роз’їзди, видатків по своїм розмірам, як будемо бачити нижче, дуже поважних. На адміністрацію і канцелярію передбачає кошторис також 29% – процент, на думку Ревізійної Комісії, досить високий. Помимо того, прелімінар затверджує місячний видаток на репрезентаційний фонд в 10.000.- лір, та на підкуп італійської преси, чи як прелімінар каже, “на заінтересовання долею полонених громадських і державних кругів в Італії через італійську пресу”, ще 12.000.- лір місячно. Непомірність таких асигновок на репрезентацію може бути з’ясована з порівняння із слідуючими фактами: Військовим Міністром УНР асигновано в розпорядження Голови Централі всіх Військово-Санітарних Місій в осередній і південній Європі на репрезентацію місячно лише 4.000.- австрійських корон, та й ця сума на ділі оказалась дуже високою, дозволяючою зробити ощадності; а в Італії й посол УНР має на репрезентацію лише 10.000.- лір місячно.

Ще яскравіше характеризує асигновки “прелімінаря” на утримання й репрезентацію таке порівняння: Австрійська Республіка видає на утримання свого посла в Римі при Св. Престолі (іншого посла Австрія в Італії тим часом не має) – з усіма додатками на репрезентацію річно 70.000.- лір. На утримання свого Генерального Консула в Італії (Трієст) також з усіма додатками на репрезентацію видає Австрія річно 43.000.- лір. А Україна, згідно прелімінаря, на утримання Голови Місії для справ полонених і на його репрезентацію мала б видавати річно 198.000.- лір та на заінтересовання преси ще 144.000.- лір; разом 342.000.- лір.

Асигнування по ст. IV. і V. представляються неясними і необґрунтованими;

Ст. IV. Затверджує на підготовку формування військових частин місячно 10.000.- лір, не визначаючи ближче, які саме витрати під цією підготовкою треба розуміти, тоді як і на ділі і по думці даних п. Севрюкові уповноважень вся допомога і культурно-просвітня діяльність Місії мала бути лише підготовкою формування.

Незрозумілим представляється також розділення адміністративних видатків на 3 частини і віднесення їх до зовсім різних статей кошторису, а саме:

видатків на утримання “іншого персоналу” до канцелярії;
видатків на роз’їзди – до культурно-просвітньої роботи.

Внесення до прелімінару асигновок на неясні цілі і розділення одноцільних видатків поміж різними статтями наперед позбавляло також і господарство Місії визначених рис і одноцільності.

Одначе, до того Ревізійна Комісія знову вважає потрібним зауважити, що коли Міністр Закордонних Справ міг не знати дійсних умов праці і потреб Місії для справ полонених, то п. Севрюк мав нагоду за 4 місяці до справи придивитися, а тому її умови й потреби міг і по-винен був знати. А позаяк “преліминар” видатків було затверджено Міністром Закордонних Справ очевидно на представлення п. Севрюка, то на його ж мусить падати відповідальність на непристосованість кошторису до потреб праці.

Отже у всякому разі вставлені преліминаром рамки для витрат, одержаних від Уряду на роботу Місії 432.648.- лір, були досить широкі, щодо видатків на адміністрацію, репрезентацію, “заінтересовання” і т. п. потреби Місії, – і досить вузькі, щодо видатків на потреби самих полонених.

На що Місія витратила грошей.

Тимчасом, як зараз побачимо, й цими рамками п. Севрюк не в’язався. Підсумок видатків по різних розділах дає слідуєчі числа:

Найбільше характеристичні для роботи Надзвичайної Місії для справ полонених в Італії результати дає слідуєчий поділ видатків:

Видатки на полонених:

Допомога полоненим4.687.-
Культурно-просвітня праця2.201.-

Разом6.888.- або 1,57%

всієї суми виданих грошей.

Видатки на урядування Місії:

Видатки на адміністрацію
зазначені вище під числами: 1, 2, 3, 5 343.223.64.-

Репрезентація – 4 76.920.40.-

Підкупи – 8, 9 11.400.-

Разом 431.544.04.-

або 98,43% всієї суми видатків.

З цього огляду виходить таке:

На допомозі полоненим “заощадив” п. Севрюк Лір 120.781.- На культурно-просвітній роботі також “заощадив” Лір 25.000.64.- (решту грошей, асигнованих по останній статті, забрали роз’їзди, чого, правда, можна було сподіватись вже від ненормального з’єднання в одну статтю видатків на роз’їзди і культурно-просвітню роботу).

Всі заощаджені гроші вжив п. Севрюк на утримання самої Місії та на репрезентацію.

Репрезентація виграла від “ощадностей” найбільше: на неї видано втриє більше грошей, ніж було асигновано, тоді як на допомогу полоненим в дійсності пішла ледве 1/27 частина асигновки,

(Див. таблицю на стор. 323)

Що до ст. I, IV. й V., то й практика Надзвичайної Місії показала, що асигновки по цим статтям були непотрібні. Правда, на “заінтересовання долею полонених” п. Севрюк таки видав 6.400 лір, про це мова буде нижче; видав також Л 5.000.- і на “супровід”, а власне на хабар, невідомо кому, для одержання дозволу на перевіз полонених пароплавом “Палашіано”, з якого дозволу Місії скористались так і не вдалось. Але поза тими видатками асигнування по цим трьом статтям zostалися цілі і пішли цілком знов на утримання Місії та на репрезентацію.

Недодержання кошторису.

Отже порівняння прелімінара з грошовим звітом Місії показує, що п. Севрюк не то, щоб не додержався приписаного для Місії кошторису, а просто не прийняв його до відома. Цікаво, що цей прелімінар затверджений в липні 1919 р. п. Міністром Закордонних Справ Темницьким, було вдруге затверджено Радою Міністрів в кінці жовтня / про що Військовий Міністр повідомив п. Севрюка листом з 5-го листопада 1919 р. Однак це подвійне затвердження не зробило на п. Севрюка ніякого враження; він не тільки не попросив дозволу на зміну затвердженого прелімінара, але навіть не доніс Раді Міністрів, що асигновані прелімінаром фонди на репрезентацію і адміністрацію в момент затвердження були вже фактично вичерпані. Це тоді, коли даний для Надзвичайної Місії Міністром Закордонних Справ Темницьким, а Радою Міністрів також затверджений статут просто наказував п. Севрюгові “повідомляти кожодчасно відповідний начальний Уряд” навіть про всяке збільшення персоналу. – Очевидно, подвійне затвердження зрозумів п. Севрюк не так, що затверджений кошторис треба додержати,

Ч. пор.	Назва видатка	Видано	% загальної суми виданих грошей	Супроти асигнованих	Скільки % асигновки видано	Переросхід	Недоросхід
1.	VI. Удержання членів Місії та іншого персоналу	255.457.63	58,27%				
2.	VI. Помешкання	22.872.30	5,21%				
3.	VI. Канцелярія	18.545.35	4,23%				
	Разом по ст. VI. і VIII. <i>прелімінарна (на адміністрацію)</i>	296.875.28		125.468.-	237%	171.407.28	
4.	VII. Репрезентація	76.920.40	17,55%				
5.	II. Роз'їзди членів і урядовців Місії	46.348.36	10,57%				
6.	II. Культурно-просвітня праця	2.201.-	0,5%				
	Разом по ст. II. <i>прелімінара</i>	48.549.36		73.550.-	67%		25.000.64
7.	III. Допомога полоненим	4.687.-	1,07%				
8.	I. Підкуп преси	6.400.-	1,46%				
9.	V. Підкуп невідомих осіб для одержання згоди на корабель (по рубриці – «Супровід військових частин»)	5.000.-	1,14%				
10.	VI. Підготовка формування	-----					
	Разом	438.432.04	100%	432.648.-		222.368.68	216.584.64
	Переросхід	438.432.04		5.784.04			5.784.04
				438.432.04		222.368.68	222.368.68

а так, що це затвердження увільняло його від усіх уваг і закидів, поданих до прелімінара От. Окопенком з того приводу, що зарядженням Міністра Темницького гроші п. Севрюкові було видано на рахунок кредитів, призначених на Військово-Санітарні Місії, підлеглі от. Окопенкові.

Задовольнившись таким розумінням постанови Ради Міністрів, п. Севрюк вважав за краще далі ніяким кошторисом не в'язатись і нікого не спитавшись повернути на репрезентацію та на своє утримання гроші асигновані на допомогу полоненим та на культурно-просвітню роботу. А в результаті: 1,57% видатків на полонених, 98,43% видатків на урядкування Місії.

Загальна нераціональність господарювання Місії п. Севрюка

Після вище сказаного трудно ставити питання про раціональність нераціональність окремих видатків Надзвичайної Місії для справ полонених в Італії, бо все її господарство, маючи дуже мало спільного з справою полонених, мусить бути признане нераціональним. Однак деякі поодинокі видатки викликають такі поважні міркування, що ревізійна комісія вважає своїм обов'язком зупинитись на них ближче.

І. Перш за все що до порядку витрат на репрезентацію, яким титулом Місія видала лір 76.920.40.- Ревізійна Комісія вважає, що коли держава асигнує в розпорядження Голови Місії окремий фонд на репрезентацію, фонд не зарахований спеціальними зарядженнями до утримання Голови Місії, то цей фонд аж до моменту витрати його на ті видатки, котрі підходять під поняття “репрезентаційних” зостається власністю держави, а не Голови Місії, – так само як і всякий інший для Місії асигнований фонд. Значить, коли Голова Місії по якій-будь причині не зробить в дійсності видатків на репрезентацію у дозволеному для нього розмірі, то заощаджений гріш є економією Держави, а не Голови Місії, – так само, як наприклад, заощадження з фонду, призначеного на утримання персоналу. З цього слідує, що подорож видаткування репрезентаційного фонду мусить бути такий самий, як і всякого іншого державного фонду: гроші мають братися кожен раз на дійсні репрезентаційні видатки, котрі Голова Місії вважатиме за потрібні.

Частина репрезентаційних видатків може навіть бути посвідчена звичайними виправдуючими документами, – рахунками тих фірм, через які видаток робилося. Такі наприклад видатки скажемо: на вінок для

помершого, на квіти, на публічну благодійну ціль, каса котрої видає поквітовання і т. д. і т. д., а інколи навіть і на репрезентаційні прийняття та обіди, коли вони оплачуються по рахункам. Виправдуючи документи на ті видатки, котрі по своєму характеру, рахунками посвідчені бути не можуть, мусить скласти сам Голова Місії, за своїм власним підписом. Очевидно, коли ціль видатка на стільки таємна, що не може бути названа, то Голова не є зобов'язаний її називати у виправдуючому документі, а лише є зобов'язаний посвідчити, що такого то дня він мав репрезентаційний видаток на відому йому ціль у такому то розмірі.

Але у всякому разі обов'язково мусить бути додержано засади, що у видатки по книгам державної інституції можна виводити тільки гроші дійсно звидатковані. Тільки такий порядок видаткування забезпечує державну скарбницю від присвоєння урядовцями належних їй грошей, розуміється, коли виключити можливість складання Головою Місії фальшивих рахунків, що було б уже свідомим казнокрадством.

Прелімінаром було асигновано на представництво в розпорядження п. Севрюка 10.000.- лір місячно.

Дозволивши Надзвичайній Місії для справ полонених в Італії витрачати на репрезентацію що місячно Лір 10.000.- Міністр Закордонних Справ не вніс цієї суми в утримання Голови Місії, а асигнував її окремим фондом – так її й назвавши в витратах “фонд репрезентаційний”. Статут Місії також ясно розрізняє утримання персоналу і видатки на представництво. Увага до точки розділу статуту говорить: “З авансу сього оплачується персонал та покриваються видатки на представництво...”, а коли б Голова Місії таких видатків у дозволеному розмірі не мав, то невидані гроші очевидно застаються на далі неподільною частиною того ж виданого Голові державного авансу, а не платні Голови.

П. Севрюк зрозумів цю асигновку інакше. Репрезентаційний фонд вважав він не більше і не менше як додатком до свого утримання. В поквітованнях на одержання репрезентаційних грошей так буквально й значиться... “додаткового утримання на репрезентацію” або утримання “титулом додатку на репрезентацію”.

Остаточно звидаткованими вважав п. Севрюк гроші на представництво не тоді, коли вони були в дійсності на репрезентаційні потреби видані, а вже тоді коли вони з каси Місії переходили до того кишені. Так дивлячись на репрезентаційний фонд, він винайшов досить оригінальний спосіб його видаткування: просто поділився ним по всій

справедливості з своїм заступником, собі взяв дві третини виданих на представництво грошей /6,667.- лір місячно/ за весь час 55,068.-, а заступникові залишив одну третину /3,333.- ліри місячно/ за весь час 19,932.-

Цієї справедливості не додержав п. Севрюк лише в останнім місяці своєї служби, коли він вирішив Місію покинути: тоді собі він взяв всі 10.000.- лір на представництво, а своєму заступникові за браком грошей не виплатив навіть утримання/. Так розпорядившись з репрезентаційним фондом п. Севрюк прийшов до дуже дивного положення: не зважаючи на непомірно високі асигновки на репрезентацію, в касі Місії грошей на цей предмет ніколи не було; коли їй траплялось робити дійсно репрезентаційні видатки, то п. Севрюк числив їх кілька разів на роз'їзди та на канцелярію.

Ревізійна Комісія не зупиняється тут на такому видатку як 5.000-ний хабар для одержання дозволу на пароплав, хоча безперечно було більше підстав числити цей видаток до “репрезентації”, а ніж до “супроводу” військових частин. Не зупиняється Комісія також і на 6.000-ому сказати б дарункові італ. Послові Інсабатто за якісь його блище не названі /на ділі в кожному разі цілком безрезультатні/ інтервенції в Парижі і у італійських журналістів “в справах полонених”, зроблені в той час, коли Інсабатто ще не був членом Місії, хоча й цей видаток без шкоди для діла найліпше міг би бути оплачений з фондів на репрезентацію. І помимо цих двох сказати б “спірних” позицій, грошевий звіт п. Севрюка виказує цілий ряд безперечно репрезентаційних видатків оплачених з фондів, асигнованих на інші цілі.

Такі, наприклад, – чисто репрезентаційні видатки лір 1.920.40 /на обіди, вінок і т. і./ з приводу похорону українського літуна Рудольфера, який згинув під час спроби літака в Трієсті. Такі саме видатки лір 1.363.60 /на прийняття і т. і./, зроблені щоб задержати вивоз зброї до Денікіна. При тім же зауважити треба, що обидві справи входили в компетенцію не Місії для справ полонених, а Посольства Української Народної Республіки і значить видатки на ці справи могли б бути тільки з його доручення і з його коштів. Такі ж саме видатки о. Сембратовича на обіди з кандидатурами таборів підчас відвідин.

Всі ці тут названі видатки почислено на “роз'їзди” мабуть на тій підставі, що для їх переведення хтось мусів від'їжджати з Риму.

Не вважав можливим п. Севрюк оплатити із репрезентаційного фонду навіть такий для Місії допомоги полоненим сказати б, “Ультра –

репрезентаційний” видаток, як абонемент на театральну льожу, який коштував Місії лір 2000.- словами: дві тисячі лір, а почислив цей видаток, хто знає з яких мотивів на канцелярію.

Цікаво, що в своєму грошовому звідомленні, він сам не наважився виставляти такого надзвичайного “канцелярійного” викатка окремо, а вклав писану його заступником от. Коссаком нотатку про видання 2.000.- на льожу поміж десять інших канцелярійних рахунків і до звідомлення вніс сумарично Лір 7.627.65, виданих “на канцелярію за час від 23/V – 9/X 1919 року”. В цьому можна бачити ясно бажання цей видаток заховати від контролю, бо його незаконність мусів розуміти очевидно й п. Севрюк.

Отже вийшло, що гроші на представництво забрав п. Севрюк собі, а потім дійсні видатки на представництво оплатив з асигновок на канцелярію та на роз’їзди, чи вірніше на культурно-просвітну роботу, до котрої роз’їзди в кошторисі були помилково віднесені.

Такий порядок видадковання державних грошей вважає Ревізійна Комісія за незаконний і оплачені з других статей видатки на представництво в сумі лір 5.284.- плюс видатки о. Сембратовича на обіди лір 140.80 не залежно від всяких інших міркувань належними до звороту.

Яку в дійсності репрезентацію робив в Італії п. Севрюк, скільки грошей на неї в дійсності видав, скільки державних грошей з репрезентаційного фонду заощаджено і куди їх вжито, про це грошевий звіт Місії нічого не говорить. Из особистого ознайомлення з умовами життя в Італії – Ревізійна Комісія може посвідчити, що як би Голова Місії робив навіть щотижня досить помпезні прийняття, то й то він міг би легко обійтись з 2.000 лір місячно. Отже, “репрезентуючись” що тижня на протязі всіх 8 місяців існування Місії він видав би лише лір 16.000.-, а не 76.920.40 і не потребував би зовсім без відома свого Міністерства переступати дозволеної норми і повертати на представництво ті гроші, котрі було асигновано на допомогу полоненим.

Видатки на роз’їзди.

II. Далі увагу на себе звертають видатки Місії на роз’їзди; на цей предмет видано Місією лір 46.348.36, себто більш, ніж 10% всіх витрат Місії. Найповажнішою позицією в роз’їздах були видатки на оплату подорожних добових на підставі закону від 5-го липня 1918 р.; на яку ціл пішло 18.512.- лір. Висота цього викатка з’ясовується головню

способом розчислення добових, якого вживав п. Севрюк. Розчислюючи подорожні добові рахував він себе урядовцем II-ої кляси, свого заступника – III-ої кляси, свого секретаря – IV-ої кляси.

А позаяк законом з 9-го січня 1919 р. Голови Надзвичайних Дипломатичних Місій УНР прирівняні лише до IV. кляси, то виходить, що Голова Місії полонених в Італії вважає себе на дві кляси вище, від посла УНР в Італії. Та не тільки себе, але й свого заступника рахує він старше від посла /III-ої кл./, а на рівні з послом вважає лишень свого секретаря п. Бандрівського. Він на стільки переконаний в тому, що він не може бути менше повновластного Міністра УНР, що навіть не находити потрібним просити затвердження свого розділення урядовців Місії по клясам хоча б в той час, як він був у Кам'янці.

З таким розділенням Ревізійна Комісія ніяк погодитись не може. Хоча Міністр Закордонних Справ п. Темницький і це визначив в штатах Місії кляс для її урядовців, однак сама логіка каже, що Голова Місії полонених мусить бути принаймні на одну клясу нижче від посла УНР в тій самій країні. Значить найстарше міг би п. Севрюк числити себе на посаді V-ої кляси, коли на те не буде іншого спеціального закону, чи постанови Ради Міністрів. А проте розчислення подорожних байдуже, чи буде він V-ої чи IV-ої кляси, бо для обох цих кляс подорожні визначені в одному розмірі. Значить, п. Севрюк і сам одержав із каси Місії і своїм співробітникам видав майже половину подорожних грошей незаконно, як це видно із слідуючого зіставлення:

(Див. таблицю на стор. 329)

Отже титулом подорожніх сам п. Севрюк одержав з каси незаконне 8.844.- лір, а своїм співробітникам видав 1.700.- лір. Ці гроші незалежно від всяких інших міркувань мусять бути повернуті до державної скарбниці.

Виплата подорожніх грошей в італійській валюті.

Далі Ревізійна Комісія мусить звернути увагу на той факт, що куди б п. Севрюк і його урядовці не їздили, подорожні гроші вони одержували в італійській валюті по курсу за 100 карб. – 90 лір.

Навіть за той час, коли п. Севрюк був /цілий місяць/ на Україні, в Кам'янці, він також одержав подорожні гроші в лірах по 90 лір за день. З цього знову вийшов абсурд: Міністр УНР, подорожуючи по Україні, мав право одержати за місяць подорожнього додатку 1.500 карбованців;

ЗІСТАВЛЕННЯ

Ім'я і прізвище	Днів по-дорожі	Одержав по клясі	Одержав по розр. із до-бових карб.	Одержав В іта-лійській валюті лір Добових	Одержав В іта-лійській валюті Разом	Мав одер-жати По клясі	Мав одер-жати По розр. із до-бових карб.	Мав одер-жати В іта-лійській валюті лір	Пере-брав %	Пере-брав Лір
О. Севрюк	152	II.	100	90	13.680	V.	50	6.840	50	6.840
І. Коссак	36	III.	80	72	2.592	VI.	40	1.296	50	1.296
В. Бандрів-ський	46	IV.	50	45	2.060	VII.	40	1.656	20	404
Трубель-кий	6	-----	-----	30	180	-----	-----	180	-----	-----
Разом	240				18.512			9.972		8.540

Примітка: “мав би одержати” треба розуміти, в тому випадку, як би положені по закону подорожні гроші в карбованях перечисляти на італійську валюту так, як це робив п. Севрюк: по 90 сантимів за 1 карбованець.

Голова Місії полонених подорожуючи по Україні одержав за місяць 2.700. – італійських лір. Так само: подорожуючи до Відня, Міністр УНР мав по закону в 1919 р. одержувати подорожніх денно по 100 корон; а Голова Місії полонених в Італії – *подорожуючи до Відня* – одержував денно по 90 лір, що по тодішньому курсу рівнялося 1.200 – 1.300 корон.

Тому Ревізійна Комісія, згідно з думкою п. Юрісконсульта УНР за кордоном, вважає за цілком ясне і безсумнівне, що подорожній додаток має розчислятись в кожному випадку по валюті тієї країни, на території якої відбувається подорож. Подорожні гроші, одержані іншим порядком, одержані незаконно, і за відповідними відчисленнями того, що по закону малося бути видано, – також належать до звороту. Ревізійна Комісія не може розрахувати точно, скільки втратила державна скарбниця на цьому валютному розчисленні, бо не має точних дат, коли п. Севрюк переїздив кордони різних країн. Одначе, що ця втрата також не мала, видно хоча б із того, що за одну лише подорож на Україну п. Севрюк має звернути до державної скарбниці, коло 2.700 лір⁶, а нато-мість одержати 750 карбованців.

Таким способом, із виданих місячно титулом подорожнього додатку 18.512.- лір, хіба одна третя частина видана по праву, решта ж, як видана неправно, має бути повернута.

При такому способі виплати подорожні мимоволі виникає питання: чи не має цей спосіб зв'язку з надзвичайною рухливістю Надзвичайної Місії для справ полонених. За 270 днів свого існування, при тім на протязі перших двох місяців лише паперового, Місія оплатила подорожні добові, як вище у зіставленні було зазначено, за 240 днів, не рахуючи поїздок о. Сембратовича по таборам полонених, а з цього числа за 152 дні оплачено лише Панові Голові Місії.

Навіть в останній час, коли Місія проживала свої останні гроші, Голова місяцями роз'їжджає до Берна, Берліна і Парижа, та не тільки сам роз'їжджає, а ще 42 дні тримає в Берліні свого секретаря п. Бандрівського. На це видається з каси Місії 10.207.80 лір.

Не задовольнившись подорожніми за час існування Місії, п. Севрюк оплачує з місійної каси також і ті подорожі, котрі він з власної ініціативи робив тоді, як іще ні про яку Місію полонених в Італії й ду-

⁶ Примітка: х) Тому, що з названої вище суми лір 1.350.- належать до звороту уже як незаконно одержаних п. Севрюком через по числення себе до II. класи Уряду, то титулом неправної видачі подорожніх в італійській валюті зостається до звороту лише 1.350.- лір.

мок не було; а саме: оплачує свою подорож із Швейцарії на Україну, ще поки він від Головного Отамана не мав ніяких доручень в справах полонених. По своїй власній заяві він числився на посаді при Українській Мировій Делегації до 18-го березня 1919 р., а з каси Надзвичайної Місії для справ полонених, сформованої аж в липні 1919 р., виплачує він 5.578 лір 80 с. за свою подорож на Україну з 10 січня до 9-го березня при тім подорож не в справах полонених, а мабуть для підшукування собі посади.

З цією видачею Ревізійна Комісія також не може погодитись, а вважає її за незаконну і належну до звороту⁷.

Перевищення штатів.

Помимо того, оплачуючи окремо по рахункам з добовими всі подорожі секретаря Місії /Див. напр. рах. 7, 8, 13-ий/, він йому ж за той самий час видає роз'їзні гроші по 600 лір місячно, хоча таких по штату не положено. Цим титулом видано Бандрівському за час з 4. липня по листопад, значить і за той час, коли п. Бандрівський просидів у родичів в Торенто, 2.880 лір. Це єсть просто перевищення штатів і тому цю видачу також вважає Ревізійна Комісія згідно з думкою п. Юрісконсульта УНР за незаконну⁸.

Тим же титулом от. І. Коссакові видано було в листопаді 600 лір, отже разом 3.480 лір.

О. Сембратовичові п. Севрюк чомусь подорожніх зовсім не виплачує, оплачує рахунки на їду й вино.

Марнотратство.

III. Видатки Надзвичайної Місії на помешкання для бюра можуть служити за зразок марнотратства, від котрого при шкоді для держави не було користі членам Місії. Мешкала Місія весь час в першорядних отелях Рима (Grand Hotel, Hotel de Russie) і заплатила за помешкання

⁷ Примітка хх) Раніше з цієї суми почислено належними до звороту 3.565 лір добових, переданих через неправне присвоєння П. кляси посади.

⁸ Примітка ххх) Наскільки вона була потрібною видно хоча б із того, що в Римі, як Ревізійна Комісія мала нагоду особисто переконатися, в травні місяці 1920 року візник у який завгодно кінець в районі розташування урядів коштував на вище 5 лір. А такса в цей час була в порівнянні з 1919 р. підвищена на 75%. До того ж секретар місії ніяких відповідальних інтервенцій у італійських урядів не робив.

для бюро за 7 місяців 22.872.30 лір. Для порівняння наведемо той факт, що Українська Дипломатична Місія в Римі за гарне помешкання з 9 кімнат, в котрому і Місія полонених завше мала можливість разом з Дипломатичною Місією приміститись, платить місячно всього лише 1000 лір. А Місія полонених платила за помешкання в Гранд отелі з 24-го жовтня до 18-го грудня місячно по 4.950 лір. Лиш після виходу із служби п. Севрюка бюро Місії полонених перейшло в помешкання Української Дипломатичної Місії з оплатою за помешкання всього 500 лір місячно.

Другим зразком марнотратства, викликаного на цей раз мабуть стосунками п. Севрюка до Отамана Окопенка, являється купівля книжок для полонених восени 1919 р. Замість того, щоби доручити закупно книжок у Відні Українській Військово-Санітарній Місії, котра маючи свої агентства на кордонах Італії, могла і мусила закупити книги і доставити їх до італійського кордону без всяких спеціальних витрат, Голова Місії послав до Відня свого урядовця Трубецького, який у Відні мусів сидіти, виробляючи дозвіл на ввіз книжок з 26-го жовтня до 9-го грудня 1919 р. Отже книжок закупила Місія на К[орон] 9.474.60 австрійських, а на переведення закупів видала:

Кошти подорожні Трубецького до Відня	Л 1.348.10
Утримання Трубецького за час подорожі	Л 5.463.50

Разом: Л 6.811.60

що по тодішньому курсу виносить понад 90.000.- австрійських корон. Отже для того, щоби закупить для полонених книг на 9.474.60 корон, видає Місія на подорож урядовця 90.000.- корон. І це тільки через те, що п. Севрюкові не бажано було входити в зносини з Українською Військово-Санітарною Місією у Відні.

Неправні видачі на утримання.

IV. Навіть виплата утримання персоналові Місії не обійшлась без грубих “помилко”на шкоду державної скарбниці:

Панові Бандрівському, якого запросив на службу п. Севрюк лише 6-го липня /до того часу і самої Місії не існувало/ виплачено утримання за червень 3.800.- лір. Себто йому виплачено утримання за той час, коли він в дійсності на службі не був і не міг бути.

Собі виплачує утримання п. Севрюк з каси Місії з 18-го березня. Помимо того, що він не спитав ні у кого дозволу на розповсюдження

на свою особу штатів Місії за місяці березень, квітень, травень і червень, тоді як Місія була сформована лише в липні, зауважити треба, що за весь березень п. Севрюк був оплачений з Надзвичайної Дипломатичної Місії в Парижі, значить, коли навіть погодитися з самоправним розпорядженням штатів на попередній час, то треба признати, що 800 лір за березень п. Севрюк одержав незаконно.

Меншому персоналові виплачує утримання Надзвичайна Місія по нормам Державного Секретаріату; але при розчисленні вона знову робила помилки, виплачуючи належний лиш старшинам на фронті боєвий додаток і помилково обчислюючи заграничний додаток. Позаяк не видно, по чийому розпорядженню молодший персонал мусів оплачуватись нормам Державного Секретаріату, то Ревізійна Комісія не находить можливим із цих помилок робити які будь висновки.

Цікаву для господарства Місії рису дає слідуючий факт: Коли п. Севрюк одержав циркуляр Міністерства Закордонних Справ про необхідність ощадності і зменшення полонених по штатам ставок, то він виконав це розпорядження лише відносно молодшого персоналу, а саме: зменшив утримання п. Парфановичеві, о. Сембратовичові і п. Рельмен, на чому заощадив місячно 1.733 ліри. А платні собі, своїйому заступникові і секретареві рівно ж як і видатків на репрезентацію не знайшов можливим зменшити тобто 9/10 видатків на утримання і всі видатки на репрезентацію залишив без зміни.

Рахівничі помилки.

V. Чисто рахівничих помилок в грошовому звіті Місії знайдено:

- а) передач на Л. 52.83
- б) недодач на Л. 164.42

VI. Формальні упущення.

Цілий ряд посвідчуючих видатки документів виявляє більш – менш різного рода формальні упущення й недостачі.

Такі наприклад:

а. Перше всього не посвідчені належними виправдуючими документами операції обміни корон на італійську валюту. Розуміється, тому що торгівля валютою в Австрії заборонена, п. Севрюк не міг дістати оригінальних посвідчень з банку, де він гроші міняв, однак він мусів в таким разі скласти акт обміни, посвідчений заслуговуючи ми довіря українськими свідками. Особливо таке посвідчення було би потрібно

для операції з долярами /обмін корон на доляри; долярів на ліри/, на якій стратив п. Севрюк 31.243.52 австрійських корон.

б. Документи на 6.100 лір, виданих на підкуп преси Ревізійна Комісія мусить признати також не вистарчаючими. Квіт 2, складений самим п. Севрюком, говорить лише про виплату 2.500 лір трьом журналам “Resesrea internationale, 2 Corriere della sera, 3 Corriere d'Italia” за уміщення прихильних артикулів. До того, належалося б і ще знати, чи завдяки цій підплаті “прихильні артикули” були в дійсності “уміщені” і які саме. На прямий запит, поставлений про це Ревізійною Комісією на письмі, п. Севрюк не забажав дати відповіді. Решту видатку 3.600 лір виплатив на підкуп преси навіть не Голова Місії, а секретар п. Бандрівський, про що він свідчить такими квітами: “1.500 лір які видатково / . / на позискання газети “Popolo Romano” – 2.100 лір, які в доповненню рахунка з дня 24. X. 1919 р. видатковано в цілі постійного здержання висилки амуніції і зброї з порту Генуї і піддержання цього в пресі Генуській / . /” /Рахунка з 24. X. 1919 р., на який п. Бандрівський покликується, між рахунками Місії немає. Отже в останнім квіті взагалі навіть не значиться, на що власне і яким порядком видано 2.100 лір, чи на пресу, чи на якийсь хабар, чи на представництво, чи на все разом.

Позаяк ці видатки робив п. Бандрівський у відсутності Голови Місії і при тому не було ніяких свідків, то після зауваженого вище одержання платні п. Бандрівським за той час, коли він не був на службі, та після одержання поверх штатів розїздних за час відпустки, – Ревізійна Комісія дозволяє собі висловити сумнів, чи було в дійсності ці 3.600 лір видано на які будь службові потреби.

в. Квіти на цілий ряд видатків складено не тими, хто гроші одержував, а не урядовцями Місії, котрі гроші видавали. Так, наприклад, послові Інсабатто за якісь послуги виплатив п. Севрюк 6.000 лір, про що вже вище говорилось.

Не вважаючи на те, що п. Інсабатто був потім на службі в Надзвичайній Місії для справ полонених і значить міг цілком вільно видати розписку на одержану колись на певні послуги таку велику суму грошей, п. Севрюк посвідчує цей видаток лише своєю нотаткою. Цей факт власне й дає підставу Ревізійній Комісії вважати названий видаток не звичайною оплатою послуг, а швидше якимось репрезентаційним дарунком.

В деяких квітах подібного рода навіть не зазначено ближче, кому власне гроші видано; так п. Севрюк в квіті 41 пише:

“Урядовцеві при канцелярії за час від 23. V. – 25. V. 600 лір” Якому урядовцеві? Не лише нема розписки урядовця, але навіть не відомо, як він називається.

Деякі видатки робилися просто “на око” без спроби відрхувати як склалася сума викатка із окремих позицій. Так наприклад, в тому ж квіті 41 п. Севрюк пише: “На канцелярійні видатки” /за час 23. V. – 25. VI /Р. К./ – папір, писання на машині, пошта, депеші etc. ... 600 лір. А чому не 100 лір і не 799. Або /квіт 15/ урядовець Місії Лебедів одержує “кошти подорожі до Мілана 600 лір” і т. д.

Інколи Місія видає гроші на певні цілі /допомогу полоненим/ через яких-небудь посередників і забуває потім у цих посередників запитати підрахунку, або вжити яких-небудь інакших заходів, щоб упевнитись в тому, що гроші до цілі дійшли і щоби об тім залишився якийсь слід поміж виправдуючими документами. Так приватному комітетові допомоги полоненим видала Місія авансом 1000 лір, а відрхунка з цього авансу поміж рахунками Місії зовсім немає.

Докладне розслідування всіх цих формальних закидів буде ділом державного контролю, а Ревізійна Комісія вважає своїм обов’язком подати кілька загальних зауваг що до господарства й урядування Надзвичайної Місії для справ полонених в Італії.

Спосіб ведення господарства й урядування.

VII. Одержавши для Місії мільйонові кошти, п. Севрюк не завів не тільки необхідних господарчих книг, а навіть і ніякої нотатки, де б записувались операції з державними грошми. В Місії не велось ні наказів, ні ордерів, ні дневника, в котрому б видатки занотовувались. Так що ні прибутки, ні видатки Надзвичайної Місії не записувались нігде.

Свій грошевий звіт склав п. Севрюк за один тиждень після свого виходу з Місії. А тому, коли виникають деякі формальні закиди проти частини представлених п. Севрюком квітів, як було уже зазначено вище, то немає ніяких об’єктивних даних для того, щоб ствердити хоча б дату складання цих квітів, що знову ж говорить не на їх користь. Та й взагалі такий спосіб господарювання примушує ставитись до звіту п. Севрюка з певним недовір’ям; справді при таких умовах не може бути ніякої певності, що звіт обіймає, наприклад, всі прибутки Місії. Нижче будуть наведені факти, які дають більше ніж підставу до цього недовір’я, а зараз продовжимо характеристику господарства Місії.

Одержані для Місії гроші поклав п. Севрюк у банк на своє приватне ім'я, про що не зазначив ні в якому належному Місії документі.

Статут наказував п. Севрюкові на час його відсутності передавати розпорядження грошми своєму заступникові, а п. Севрюк, від'їжджаючи з Риму в свої довгі подорожі, не тільки не передавав своєму заступникові довіреності на гроші, а навіть не залишав ніяких автентичних відомостей, де ці гроші знаходяться. На біжучі видатки залишав він лише невеликий аванс. Квіти й рахунки на видатки заховував він також не в актах Місії, а у себе приватно.

Як би в теперішній непевний час з ним що в дорозі сталося, то Державна Скарбниця взагалі не мала б ніякої можливості свої гроші одержати, і не знала би, скільки їх жадати.

За проценти на гроші п. Севрюк не згадує нігде ні одним словом, тоді як в Італії по біжучим рахункам платиться 3 ½ % річних – і це вже має бути першим фактом таких прибутків Місії, які до грошевого звіту п. Севрюка не попали. Позаяк подаючи звіт на витрату лір 440.515.99, себто на 7.867.99 с. більше ніж було виміняне за австрійські корони, п. Севрюк просить цю останню суму йому повернути, то треба думати, що проценти на державні гроші він рахує своїм приватним прибутком. Це цілковито відповідає загальному тону, бо все господарство Місії велось як приватне господарство п. Севрюка.

Такі ж саме порядки, до речі, були і в адміністрації Місії. Для окремих “дипломатичних” доручень мав п. Севрюк помимо свого заступника трьох служачих: п. Бандрівського, п. Інсабатто і п. Трубецького. Ніяких визначених службових функцій ці троє служачих не несли. Секретар Місії п. Бандрівський був секретарем лише по імені, а на ділі окрім складання кількох звітів до обов'язків секретаря не торкався. Канцелярію в Місії завів лише от. Коссак з чотарем Парфановичем, а до їх приїзду до Рима Місія канцелярії не мала, не вважаючи на двомісячне попереднє перебування в Римі п. Бандрівського: реєстра заведено не було, не було також записано ні одного паперу, не було дано відповіді ні на один лист полонених⁹.

⁹ Примітка: тут, до речі, було б зауважити, що взагалі урядування п. Бандрівського в Місії не залишило по собі ніякого іншого сліду крім згаданих вище звітів та двох рішуче непристойних рапортів з лайкою по адресі от. Окопенка, рапортів цілковито підходячих під 121 ст. Військового Карного Статуту.

Ніяких наказів у Місії не велось. На паперах, які перейшли через бюро Місії, не видно ні резолюцій Голови, і ніяких інших відміток, які показували б на спосіб їх розрішення. Після свого виходу з Місії п. Севрюк головніші акти залишив у себе, не передавши їх до канцелярії Місії навіть після власної запротокольованої заяви на засіданні Ревізійної Комісії, що ці акти він повертає своєму бувшому заступникові.

Урядовці Місії приймались на службу не як урядовці, а як приватні якісь поденщики: в актах Місії немає ні наказів про прийняття урядовців, ні їх прохань, ні резолюцій або хоч яких нотаток Голови місії, ні їх послужбових списів, а ні яких відомостей про їх попередню службу; немає взагалі ніяких писаних слідів про те, з якого речення, з якою платнею і на які посади приймались урядовці на службу, окрім тих урядовців, котрих прийняв ще б. Міністр Закордонних Справ Темницький. Коли б не розписки на одержання платні, то взагалі було б неможливо встановити, хто й коли був на службі в Надзвичайній Місії для справ полонених. Тай розписки не помогли; бо вище вже було згадано про квіт на виплату утримання анонімному урядовцеві. Державній Скарбниці не залишив п. Севрюк ніяких підстав для розрішення можливих непорозумінь з бувшими служачими Місії. Борги Надзвичайної місії також не записувались нігде. Протягом трьох місяців після розв'язання Надзвичайної Місії наступило на ім'я Севрюка неоплачених рахунків на 2.939.- лір, яких ні Посольство, ні Місія полонених не в стані оплатити. Словом, господарство Місії – приватне господарство п. Севрюка.

Такий спосіб господарства, а особливо факт відсутності всяких господарчих книг, в котрих записувалися б всі операції з довіреними п. Севрюкові державними грошми, є службовим упущенням, карним по закону.

На рещті, Ревізійна Комісія вважає за свій обов'язок подати до відома Уряду Української народної Республіки, що п. Севрюк не представив відрахунку на слідуючі державні гроші, які перейшли через його руки:

1. Зосталось від обміну австрійських корон 276.- – гроші, про які він нігде не згадує, так само і про %-ти на державні гроші, котрі він мусів одержати з італійського банку і котрі можуть виносити до 3.000.- лір.

2. Від'їжджаючи з Вінниці в лютім 1919 р., п. Севрюк одержав від Головного Отамана згідно його власній заяві гривень 100.000.- 100.000.- в карбованцях, які гроші знову ж згідно його заяві, мали заста-

тися не розмінними і не витраченими до цього часу. Після свого виходу з Місії п. Севрюк ці гроші залишив у себе. На пропозицію Ревізійної Комісії ці гроші повернути до каси Місії полонених п. Севрюк не зажавав давати відповіді.

3. На засіданні Ревізійної Комісії ч. 3. 9-го травня 1920 р. п. Севрюк заявив, що ніяких коштів, крім вище названих 100.000.- гривень від Українського Уряду він до свого приїзду до Відня 20-го червня 1919 р. не одержував, що свою роботу в справах полонених вів на свої приватні кошти і навіть помічного урядовця сплачував з своїх приватних коштів. Між тим, Ревізійна Комісія урядово ствердила, що п. Севрюкові в м. Льозані було видано з фондів Української Дипломатичної Місії швейцарських франків 89.500.- словами вісімдесят дев'ять тисяч п'ятсот швейцарських франків, куплених по курсу з 100.000.- французьких

5. Неправно видав п. Севрюк слідуючі гроші:	
а) На представництво зверх асигновки	Л. 49.041.-
б) На представництво під іншими титулами	Л. 5.424.80
в) На роз'їзди через неправне присвоєння вищих клас Уряду	Л. 8.540.-
г) На роз'їзди через неправну оплату добових в італійській валюті, а не у валюті тої країни, де відбувалась подорож	/обчислити того неможливо/
д) Приватна подорож п. Севрюка в січні – березні 1919 р.	Л. 3.013.80
е) На роз'їзди: видача сталих роз'їздних на місці в Римі, не дозволених по штатам	Л. 3.480.-
ж) Утримання п. Бандрівському за той час, поки він ще не був на службі	Л. 3.800.-
з) Утримання п. Севрюкові за той час, поки він ще був оплачений з Дипломатичної Місії в Парижі	Л. 800.-
<hr/>	
Разом, починаючи з літери б.	Л.25.058.60

Разом з виданими зверх асигновки
На представництво /літера а/

Л.74.099.60

Словами – сімдесят чотири тисячі дев'яносто дев'ять лір шістдесят сантиметрів та ще плюс неправно видані гроші через оплату подорожі в італійській валюті, якої суми точно обчислити не можна, але яка виносить більш менш 6.000.- лір.

Голова Ревізійної Комісії:
Д. Дорошенко (підпис)

Члени:
К. Чайка (підпис)
А. Чеховський (підпис)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 1–57. – Машинопис. Оригінал.

Джерела та література:

1. *Боряк Т. Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010): [монографія]. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с. – (М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв).

2. *Ветухів М.* Дмитро Іванович Дорошенко – перший президент Української Вільної Академії Наук // Науковий Збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Т. 1. – С. 7–8.

3. *Веденєєв Д. В., Бурім Д. В.* Маловідомі сторінки діяльності Дмитра Дорошенка за кордоном // Розбудова держави. – 1997. – № 3. – С. 49–52.

4. *Веденєєв Д. В., Бурім Д. В.* Дмитро Дорошенко і “справа Севрюка” // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 434–448.

5. *Веденєєв Д.* Рятуючи з полону співвітчизників // Нічна столиця. – 1996. – Ч. 3.

6. *Войнаренко О.* До нової Полтави. – Нью-Йорк, 1955. – 286 с.

7. *Вячеслав Липинський.* Архів. Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – 452 с.

8. *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949.

9. *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 544 с.

10. *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Частина перша. Галицька Руїна 1914–1917 років. – Львів, 1923. – 131 с.; Частина друга. З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради). – Львів, 1923. – 96 с.; Частина третя. Доба Гетьманщини (1918). – Львів, 1923. – 122 с.; Частина четверта. Під Директорією. На чужині (1919–1920). – Львів, 1924. – 100 с.
11. *Дорошенко Д. І.* Рецензія на книгу: Украинсько питанье. Изданье Руского Отделенья Друштва Словенске Узайимности у Београду. – Београд, 1919 // Воля (Відень). – 1920. – Т. II. – Ч. 3. – С. 147–148.
12. *Дорошенко Д.* Ще кілька слів про севрюкіаду // Український робітник (Торонто). – 1949. – 14 жовтня.
13. *Ковалів П.* Дипломатична діяльність за часи Української Держави // Червона Калина. – Львів, 1939. – С. 129–134.
14. *Козлитин В. Д.* Русская и украинская эмиграция в Югославию (1919 – 1945 гг.). – Х., 1996. – 476 с.
15. *Кривець Н. В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с.
16. *Крупницький Б.* Сорокаліття літературно-наукової діяльності професора Д. І. Дорошенка // Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. V–XIII.
17. *Кураєв О. О.* Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 456 с.
18. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
19. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Редкол.: О. Федорук (голова) та ін.; упоряд.: Л. Яковлева (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с. (Нац. коміс. з питань повернення в Україну культур. цінностей при Кабінеті Міністрів України та ін.)
20. *Нетреба Ю. Б.* Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – 204 с.
21. *Онацький Є.* По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. – Мюнхен, 1969. – Т. 1. – 152 с.; Т. 2. – 262 с.
22. *Онацький Є.* Українська дипломатична місія в Італії. – Прага, 1941. – 24 с.
23. *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. 2-е вид., доповнене / Пер. з нім. Галини Сварник. – Львів: Літопис, 2013. – 556 + XX с.

24. *Палієнко М. Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – 688 с.
25. *Піскун В. М.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія. – К.: “МП Леся”, 2006. – 672 с.: іл.
26. *Попик С.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – 236 с.
27. Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921. Збірник документів і матеріалів. – К., 1995. – 167 с.
28. *Соловійова В. В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – 393 с.
29. *Соловійова В. В.* Діяльність українських військово-санітарних місій у 1919–1920 рр. // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – Науки: економіка, політологія, історія. – № 10 (30). – Одеса, 2006. – С. 194–201.
30. *Срібняк І. В.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – Київ; Філадельфія, 1997.
31. *Срібняк І. В.* Полонені та інтерновані українці в Італії (1919–1920 рр.). – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 32 с.
32. *Срібняк І. В.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.
33. *Срібняк І. В.* Початки української військової еміграції на Балканах (1921–1923 рр.) // військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2. – С. 45–55.
34. *Срібняк І. В.* Табір полонених українських старшин у Кассіно (Італія) в 1918–1920 рр.
35. *Срібняк І. В., Соловійова В. В.* Українські військово-санітарні місії в Німеччині та Австро-Угорщині. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 2000. – 36 с.
36. *Тимошук М. С.* Українська книга і преса в Італії: монографія. – К.: Наша культура і наука, 2015. – 352 с. – іл., ім. пок., резюме італ., англ., нім. мовами.
37. *Троциньський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
38. *Троциньський В. П., Шевченко А. А.* Українці в світі. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с.; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.

39. Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича / Упорядник С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; передне слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К., 1993. – 592 с.
40. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.: іл.
41. Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига]. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с.
42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 203.
43. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 305.
44. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 344.
45. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 11.
46. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 12.
47. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 13.
48. *Golczewski, Frank* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.

Дмитро Бурім (Київ, Україна) Джерела до історії діяльності Української надзвичайної військової місії у справах українських військовополонених в Італії 1919–1920 рр. (З архівно-документальної спадщини Дмитра Дорошенка)

В публікації розглядається діяльність Української надзвичайної військової місії у справах українських військовополонених в Італії. В додатках подано доповідь Ревізійної комісії про діяльність Української надзвичайної військової місії в Італії в справі українських полонених, яка зберігається в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в місті Києві.

Ключові слова: Україна, Італія, Українська надзвичайна військова місія у справах українських військовополонених в Італії, українські військовополонені, Дорошенко Дмитро Іванович, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві

Дмитрий Бурим (Киев, Украина) Источники по истории деятельности Украинской чрезвычайной миссии по делам украинских военнопленных в Италии 1919–1920 гг. (Из архивно-документального наследия Дмитрия Дорошенко)

В публикации рассматривается деятельность Украинской чрезвычайной миссии по делам украинских военнопленных в Италии. В приложении подано доклад Ревизионной комиссии о деятельности Украинской чрезвычайной миссии по делам украинских военнопленных в Италии, который хранится в фондах Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины в городе Киеве.

Ключевые слова: Украина, Италия, Украинская чрезвычайная миссия по делам украинских военнопленных в Италии, украинские военнопленные, Дорошенко Дмитрий Иванович, Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины в городе Киеве

Dmytro Burim (Kyiv, Ukraine) Sources to History of Activity of the Ukrainian Extraordinary Military Mission for Ukrainian Prisoners of War in Italy 1919–1920 (From the Archival and Documentary Heritage of Dmytro Doroshenko)

An activity of the Ukrainian Extraordinary Military Mission for Ukrainian Prisoners of War in Italy is considered in this publication. The report of the Inspection Committee on the activities of the Ukrainian Extraordinary Military Mission for Ukrainian Prisoners of War in Italy, stored in the Central State Archive of higher authorities and government of Ukraine in Kyiv, is presented in the applications.

Keywords: Ukraine, Italy, the Ukrainian extraordinary military mission for Ukrainian prisoners of war in Italy, Ukrainian prisoners of war, Dmytro Doroshenko, Central State Archives of Higher Authorities and Government of Ukraine in Kyiv

Анріс КОЯНС
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 39: 364.12: 376.76 (477.64) “1920/1930”

**Національно-культурне
та побутове життя татар Запоріжжя
у період індустріалізації
(кінець 20-х – 30-ті роки ХХ ст.)**

Вивчаючи різноманітні аспекти життя волзьких татар у Запоріжжі у 20-ті–30-ті роки ХХ ст., неможливо оминати питання їхніх житлових умов, побутового обслуговування, задоволення національно-культурних потреб. Все це складало важливу частину життя робітників різних національностей, зокрема татар, під час будівництва Запорізького промислового комплексу.

Особливості національно-культурного життя етнічних меншин України у 20-ті–30-ті роки ХХ ст. вже давно вивчаються багатьма дослідниками. Долю національних меншин і державну політику щодо них розглянув у своїй монографії Б. В. Чирко [36]. Питанню ліквідації неписьменності серед національних меншин України, зокрема серед татар Донбасу, приділив увагу О. П. Данильченко [12]. Культурно-освітні процеси серед етнічних меншин під час політики коренізації у загальноукраїнському масштабі досліджує Л. Д. Якубова [37, 38]. Але ці праці не дають нам відповіді на питання, як складалося культурне життя татар Запоріжжя, кількість яких швидко збільшувалась у цей період? Як задовольнялися національні потреби новоприбулих робітників-татар? Якими були особливості ліквідації неписьменності серед татар?

Проблему побутових умов життя та обслуговування робітників Запорізького промислового комплексу розкрив запорізький історик В. Г. Ткаченко [35]. У 2011 р. з'явилася монографія Л.Д. Якубової “Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу” [39]. Але метою цих дослідників не було висвітлення житлових та побутових умов життя робітників-татар Запоріжжя.

Отже, незважаючи на велику увагу української історичної науки до висвітлення проблем національно-культурного та побутового життя

етнічних меншин України у 20-ті–30-ті роки, питання життя татарської спільноти Запоріжжя залишається не вивченим. Тому головною метою автора цих рядків стало дослідження особливостей побуту, розвитку культури та освіти серед волзьких татар Запоріжжя в кінці 20-х – 30-ті роки ХХ ст.

У 1927 р. в історії Запоріжжя розпочалася нова доба – створення індустріального комплексу, головною ланкою якого став Дніпрогес. У травні 1929 р. Президія Вищої ради народного господарства СРСР прийняла постанову про будівництво заводів Дніпровського промислового комбінату: металургійного, спеціальних сталей, феросплавів, алюмінієвого та хімічного [1, арк. 11]. Все це передбачало величезний об'єм робіт і значну кількість чорноробів, робітників та інженерно-технічних кадрів.

У березні 1927 р. на будівництво Дніпровської гідроелектростанції почали прибувати перші будівельники. Спочатку це були місцеві мешканці, а згодом завербовані селяни та робітники з різних районів УРСР, Білоруської РСР, Центральнорозземного району РРФСР, Татарської АРСР [2, арк. 195–196].

Фактично весь час перед керівництвом Дніпробуду стояла кадрова проблема – відчувалася постійна нестача кваліфікованих робітників та чорноробів. Одним з численних підтверджень цього факту є доповідь начальника відділу економіки праці, завідувача відділу кадрів Дніпробуду Є. П. Грандо “Про плінність робочої сили на Дніпровському будівництві” на засіданні Запорізького міськпарткому 12 серпня 1931 р. У доповіді зазначалося, що за планом на перше півріччя 1931 р. кількість робітників на Дніпровському будівництві мала складати 34 190 осіб, а фактично їх нараховувалося 26 687 осіб, тобто 69,3% від потрібної кількості. Найбільша плінність спостерігалася серед робітників 6-ти професій (зі 154-х найменувань), які давали 67% від загальної кількості робітників, котрі залишили будівництво. Так, серед землекопів, що прибули у першому півріччі 1931 р., на будівництві залишилися тільки 11,4%, серед каменярів – 24,9%, серед теслярів – 11,7%, серед чорноробів – 14,9%, серед вантажників – 23,5%, серед каменоломів взагалі тільки 6,5% [2, арк. 44]. Цікаво, що абсолютна більшість татар працювала саме за цими професіями.

З метою забезпечення будівництва робочою силою по всій країні їздили вербувальники й агітатори, які обіцяли майбутнім будівельникам комфортне житло, велику зарплатню та культурні блага. Однак це зов-

сім не відповідало дійсності, тому проблема плинності й нестачі кадрів на Дніпробуді була постійною. Основними причинами цього явища, які відзначав Є. Грандо, були: незадовільно побудована система прийому та оформлення робочої сили, незадовільні організація праці та платня, незадовільні побутові умови (погана організація громадського харчування та індивідуального постачання, неналежні житлові умови та низький рівень політико-масової роботи) [2, арк. 44].

У тому ж 1931 р. будівництво Дніпрокомбінату відвідала комісія Запорізького міськвідділу Робітничо-селянської інспекції. У висновках комісії про стан будівництва зазначалося, що Дніпрокомбінатбуд забезпечено робочою силою лише на 58%. Головною причиною нестачі та плинності робочої сили була житлова проблема, а саме – катастрофічна нестача житлової площі для розміщення робітників і технічного персоналу [2, арк. 64]. Частина робітників доводилося розселяти у складських приміщеннях.

Житловий фонд Дніпробуду на початку будівництва у 1927 р. являв собою 66 капітальних будинків, 46 робітничих гуртожитків та 125 тимчасових бараків загальною площею понад 172 тис. кв. м [35, с. 198]. На жовтень 1931 р. частково було побудовано сім робітничих селищ (№ 7–13), а саме – 209 бараків загальною площею понад 248 тис. кв. м [2, арк. 111–112]. Бараки були, головним чином, одноповерховими, напівкапітального типу, що було пов'язано із необхідністю прискореного будівництва та економією коштів.

Треба зазначити, що умови життя робітників об'єднаного Дніпровського будівництва були дуже важкими і не відповідали найелементарнішим вимогам. У більшості робітничих селищ не було водопостачання, каналізації, центрального опалення. У бараках панувала антисанітарія, не вистачало тапчанів, матраців та постільної білизни.

Але стан життя новоприбулих татар інколи був ще гіршим. Більша частина татар жила у бараках та гуртожитках робітничих селищ № 7, 8, 9, 13 та 14. Про незадовільні житлово-побутові умови свідчать численні скарги робітників-татар у місцевій пресі. Зокрема, у жовтні 1931 р. у газеті “Пролетар Дніпробуду” цій проблемі було присвячено матеріали татарських робітничих кореспондентів Сагдєєва, Годильшина та Манура.

Так, в одній із заміток зазначалося, що на 13-му висілку в бараці № 32 живуть 50 новоприбулих татар, що працюють у відділі заводського водопостачання Дніпрокомбінату. На цю групу ніхто не звертає уваги:

половина з них сплять на голих тапчанах, в бараці немає столів, лавок, табуреток, панує бруд та безлад. У бараці три дні немає електричного освітлення. Більшість робітників не мають навіть перепусток до їдальні і харчуються тільки хлібом. Всі звернення до робіткомів залишилися без відповіді. У зв'язку з цим серед робітників ширяться настрої втечі з будівництва, а частина вже зовсім не виходить на роботу [19, с. 3].

В іншій замітці цього ж номера газети розповідалося про умови життя робітників-татар бригади Мінікеєва: 13 робітників-ударників мешкають у низенькій напівтемній кімнаті гуртожитку площею 23 кв. м. Побутові умови погані – в кімнаті тісно, навіть немає світла. Лампу придбано за кошти бригадира [29, с. 3]. На цьому прикладі бачимо, що на кожного мешканця припадало 1,7 кв. м житла при нормі для гуртожитків і бараків – 4,5 кв. м. Перенаселення у гуртожитках і бараках доходило до 60-70% понад норму і було звичайним явищем [35, с. 198].

Але, незважаючи на важкі побутові умови, бригада Мінікеєва за два роки праці на земельних і теслярських роботах Дніпробуду стала кращою комсомольською бригадою, виконуючи плани на 160–175%. Бригадир Мінікеєв зазначав: “Ще з більшим ентузіазмом працювали б, якби були гарні побутові умови” [29, с. 3].

Таким чином, уваги робіткомів були позбавлені не тільки новоприбулі татари, а й ті, які працювали вже кілька сезонів і зарекомендували себе тільки з кращого боку. Взагалі татари на Дніпробуді у своїй більшості були відомі як відповідальні, працелюбні, сильні і фізично витривалі робітники. Цей факт підтверджується характерним випадком, що стався навесні 1930 р. Біржа праці отримала заявку “Учробсили” на вербування 300 козonoсів [30] – татар у Казані, але завербувала робітників у Києві і звідти відправила дві партії фізично слабких козonoсів. До такої роботи вони виявилися непридатними і були відправлені відділом найму як чорнороби на спорудження мостового переходу через Дніпро. У якості козonoсів було знято 125 татар-землекопів з іншої ділянки [7, с. 20].

Незважаючи на численні скарги робітників, гасла поліпшити житлово-побутові умови татар і навіть спеціальну постанову Міськрайпарткому [15, с. 4], умови життя залишалися досить складними і в середині 1930-х років. Місцева преса зазначала, що у більшості випадків робота з культурно-побутового обслуговування робітників-татар абсолютно незадовільна.

Зокрема, газета “Днепровский пролетарий” у березні 1934 р. повідомляла про бездіяльність адміністрації відділу заводського водо-

постачання (ЗВ) щодо забезпечення побутових умов бригаді татар. Бригада у кількості 17 робітників була поселена у найбрудніший барак № 41 на 15-му селищі. Робітники не отримали тапчанів, матраців та постільної білизни. Було надано 4 брудних, обмерзлих льодом, тапчани. У першу ніч робітникам довелося спати на підлозі [22, с. 4]. Внаслідок такої безвідповідальності адміністрації відділу ЗВ і після скарг робітників татарську бригаду було знято з цієї ділянки і відправлено на іншу. Таке рішення прийняла соціально-побутова група відділу кадрів після перевірки.

Але були й позитивні зміни після звернень робітників. Так, у січні 1935 р. група татар, вантажників транспортного відділу та завантажувальників електродного цеху Дніпровського алюмінієвого заводу, звернулася до редакції газети “Дніпровський алюміній” з листом про умови свого життя. Робітники Лухматов, Волном, Куліватов, Гатин та Ахметзянов зазначали, що за два роки життя у гуртожитку № 138 на Ново-восьмому висілку про них ніхто не потурбувався, щоб створити їм нормальні умови, хоча вони неодноразово зверталися до комунального відділу з цього приводу. Кімната, в якій мешкає 11 холостяків та 2 сім’ї, дуже брудна, не відремонтована, прибирається погано, не вистачає тапчанів, відсутні ковдри, подушки, простирадла. Через відсутність умивальника робітники змушені ходити по селищу з чайниками у пошуках води, щоб умитися. Робітники відзначали, що вони є ударниками, отже, заслуговують на увагу [17, с. 3].

Комунальний відділ оперативно відгукнувся на цю замітку, і місяць потому робітники татарського гуртожитку № 138 написали до газети новий лист, в якому розповідали, як змінилося їхнє життя і що ще потрібно зробити. Кімнати були побілені, у коридорі поставили рукомийник, в якому завжди є вода. Дерев’яні тапчани замінили на залізні ліжка, робітники отримали чисті матраци, простирадла, подушки, ковдри, індивідуальні тумбочки. У гуртожиток провели радіо, але воно не працює. Також робітники-татари висловлювали сподівання на розгортання у гуртожитку культурно-масової роботи рідною мовою і просили виділити їм культурного працівника [20, с. 3].

Як бачимо, вирішивши елементарні побутові проблеми і трохи поліпшивши своє середовище, люди починали звертати увагу на культурне життя. Задоволення культурно-масових потреб, а також ліквідація неписьменності стали важливими складовими життя робітників. Особливої актуальності це набуло серед татар, які були вихідцями з

найбідніших верств селянства, перебували під сильним впливом мусульманського духовенства, залишаючись неосвіченою масою.

У 1926 р., за даними Загальносоюзного перепису, середній відсоток письменних серед татар складав 33,4%, зокрема 41,6% серед чоловіків та 25,7% серед жінок [11]. За рівнем письменності татари займали 22 місце серед 68-ми народів СРСР. Багато татар не знали російської мови. До того ж татари, прибуваючи до Запоріжжя, опинялися в новому для себе соціальному, культурному та національному середовищі, з яким потрібно було контактувати. З іншого боку, від адміністрації будівництва це потребувало особливого ставлення до цієї національної групи, яка вже на жовтень 1931 р. на всіх ділянках об'єднаного Дніпровського будівництва налічувала понад 1000 осіб [14, с. 209].

Широка робота з ліквідації неписьменності почалася у 1929 р. на будівництві Дніпрокомбінату. Для робітників було організовано 20 шестимісячних шкіл лікнепу (ліквідації неписьменності), які вели навчання й одночасно розгортали політосвітню роботу [3, арк. 100]. За повідомленнями робкора Хая Сагдієва, у 1930 р. на Дніпрозаводбуді працювало 477 осіб татарської і башкирської молоді. З них на 1 вересня 1930 р. ліквідували свою неписьменність 120 робітників [21, с. 4]. На січень 1931 р. працювало 4 групи лікнепу, де навчалось 145 татар, з них 88 робітників віком до 23-х років [34, с. 4]. Загальна кількість неписьменних серед татар у січні 1931 р. складала 250 осіб, і ця кількість зростала з початком кожного нового сезону за рахунок новоприбулих.

Проблема ліквідації неписьменності набула значної гостроти серед татар, що знайшло своє відображення у місцевій пресі. Про недостатній рівень організації такої роботи і низькі результати неодноразово повідомляли кореспонденти місцевих газет. Так, у грудні 1931 р. робкор Хай Сагдієв відзначав, що на ділянках будівництва нараховується 30–35 дітей-татар шкільного віку. Всупереч оголошеному партією та урядом курсу на загальнообов'язкову початкову освіту, про цих дітей досі ніхто не подбав, і вони залишаються поза школою. Пропонувалося негайно організувати для цих дітей навчальну групу I ступеня [25, с. 4].

У лютому 1934 р. робітник меткомбінату А. Сюрмуков у листі в газету “Днепровский пролетарий” пропонував організувати спеціальну татарську школу для 150-ти неписьменних та малописьменних татар 9-го селища. Також пропонувалося найбільш освічених татар використовувати груповодів-учителів. Зазначалося, що партійна та профспілкова організації не приділяють достатньої уваги вирішенню цих важ-

ливих питань [28, с. 4]. Особливо погано йшла справа з ліквідацією неписьменності серед жінок.

Причинами такого становища була не тільки недостатня увага з боку адміністрації, але й об'єктивні реалії – відсутність добре підготовлених викладачів, здатних викладати татарською мовою, відсутність навчальної літератури, посібників татарською мовою. Все це ускладнювалося ще й тим, що з 1927 р. татарський алфавіт на основі арабської графіки було переведено на латинську, а з 1939 р. – на кирилицю [33]. Тому ліквідація неписьменності велася переважно російською мовою.

Процес навчання проходив досить складно. Групи з дорослих учнів відвідували заняття в кілька змін – до або після роботи. Часто в татарських групах був низький рівень відвідування та успішності, головним чином внаслідок безвідповідальності самих вчителів-груповодів, недостатньої уваги з боку адміністрації шкіл [9, с. 4].

Але, незважаючи на всі труднощі, процес ліквідації неписьменності й малописьменності тривав і досяг значних успіхів. Як зазначалося на урочистому засіданні товариства “Геть неписьменність” у грудні 1934 р., присвяченому 10-річчю товариства, за 3 роки на металургійному комбінаті неписьменність ліквідували 21 тис. осіб, серед яких були сотні татар [23, с. 4].

Досить повільно проходила відбувалася національно-культурна робота серед татар, яка стикалася з тими ж труднощами – відсутністю підготовлених організаторів, літератури та періодики татарською мовою, недостатньою увагою з боку громадських організацій.

Ще у січні 1928 р. газета “Червоне Запоріжжя” відзначала, що вся культурна робота на будівництві ведеться російською мовою, незважаючи на те, що росіяни серед робітників склали 45,9%, українці – 42,2%, а представники національних меншин – 11,7%. Газети та журнали розповсюджувалися переважно російськомовні, а татарською мовою зовсім відсутні [18, с. 4].

Внаслідок цього тривалий час громадські та партійні організації оминали роботу серед національних меншин. Тим самим татари, особливо ті, що не знали російської мови, залишалися поза суспільним та культурним життям. Дуже мало татар залучалося до партії, комсомолу та профспілок. Робота серед татар на Дніпробуді носила самопливний, неорганізований характер.

Газета “Червоне Запоріжжя” у червні 1931 р. відзначала, що культурно-масова робота серед робітників-татар відстає від їхніх зростаю-

чих потреб [32, с. 3]. Жоден робітком не випикував газет, журналів та книг на татарській та інших мовах національних меншин. Було поставлено завдання залучити татар до суспільного життя, приділити увагу їхнім побутовим умовам і таким чином закріпити цю робочу силу на будівництві.

Вже з червня 1931 р. в газеті “Пролетар Дніпробуду” було започатковано довгоочікувану сторінку татарською мовою “Куток ударників татар-башкирів”, що стало визначною подією в житті татар [16, с. 2]. Відомо, що у 1933 р. бригада бетонярів З. Хайруліна випускала стінгазету татарською мовою, зокрема до районного зльоту робітничо-селянських кореспондентів [24, с. 4].

Значних успіхів у культурному обслуговуванні татар у 1934 р. досягли профорганізація механічних майстерень металургійного комбінату та голова робітничого комітету Хрульов. Серед татар, які працювали у майстернях, регулярно проводилася масова робота – у татарському гуртожитку проводилися читання газет, відбувалися бесіди з національного питання. Профорганізація випикувала всім робітникам-татарам газети рідною мовою [8, с. 4]. Але приклад механічних майстерень був скоріше винятком на тлі загальної незадовільної культурної роботи серед татар.

Ситуація змінилася у другій половині 1930-х років. Важливим досягненням культурного життя татарської діаспори у 1937–1941 рр. була діяльність татарських клубів, які стали водночас осередками національного життя і культурного відпочинку робітників, а також центрами політичної роботи та виховання у душі соціалізму.

Найвідоміший татарський клуб для робітників Дніпровського алюмінієвого комбінату діяв з 1937 р. у 7-му селищі. При клубі було організовано низку гуртків, бібліотеку, а також татарський драматичний гурток під керівництвом В. Галєєва, який одночасно був і завідувачем клубу. У перший рік існування клуб у своїй роботі мав чимало недоліків, що й зазначав В. Галєєв: “Немає жодної газети татарською мовою, є патефон, але немає платівок з татарськими народними піснями, немає гарної татарської гармоні” [4, с. 2].

Якщо простежити за матеріалами місцевої преси 1938–1940 рр. про діяльність татарського клубу, то можна зробити висновок, що робота клубу не була постійною, особливо на початковому етапі. Зустрічаються скарги робітників-татар, які висловлювали своє незадоволення роботою клубу і особисто завідувача Галєєва. Один з робітників зазначав: “...цей керівник роботи з відвідувачами не провадить. Замість того, щоб показати

приклад втілення культури, Галєєв перший порушує порядок у клубі. Він лузгає насіння, плює на підлогу. Виникає питання: за що заводський комітет “Цветмет” платить Галєєву гроші?” [13, с. 4]. На початку серпня 1938 р. у газеті “Дніпровський алюміній” вийшла велика збірка матеріалів про культурну діяльність робітничих клубів Дніпровського алюмінієвого заводу (ДАЗ), де була замітка і про татарський клуб: “При татарському клубі є радіоприймач, патефон, баян і невеличка бібліотека. Все це закрито під замком, і в клубі панує тиша. Часто тут, замість культурних розваг, можна зустріти лайку та бійку п’яних” [6, с. 2]. Така ситуація була характерною не тільки для татарського клубу, а й для інших клубів.

Окремо треба сказати про діяльність татарського драматичного гуртка, сам факт створення якого став визначною подією в житті татарської спільноти Запоріжжя у передвоєнні роки. Гурток організувався у 1937 р. і дав кілька постановок татарською мовою, але їхня якість була дуже низькою. На початку червня 1938 р. гурток виступив на огляді самодіяльних художніх гуртків, який проводився заводським комітетом “Цветмет” ДАЗу [26, с. 3]. Члени гуртка підготували виставу “Бай-кізи” (“Дочка багатія”) про боротьбу робітничого класу проти інтервентів у 1919–1920 рр. Головні ролі в цій п’єсі виконували Фаті Муртазіна, В. Галєєв, Нургалєєв, Садрутдінов, Нургатіна, Шамар та ще 9 осіб [10, с. 4].

Після огляду художньої самодіяльності у драмгурток влилися нові сили, і вже 5 серпня 1938 р. було показано виставу за п’єсою татарського письменника і драматурга Каріма Тінчурина “Сакла тартламасин”. У постановці взяли участь 15 осіб, багато з яких вперше виступали на сцені [27, с. 4].

Упродовж 1939 р. драмколектив набув певної майстерності і показав глядачам 5 вистав. Особливої популярності набула комедія на чотири дії “Хажі Ефенде ойлене” (“Хажі Ефенде одружується”), в постановці якої взяли участь 15 членів драмколективу. Головні ролі виконували І. Вафін, Галімов та ін. [31, с. 4]. Цікаво, що вистави татарського театру почали відвідувати не тільки татари, а й росіяни та українці, не тільки мешканці 7-го селища, а й робітники інших селищ і навіть старої частини міста (а це відстань 10 км). Це свідчить про досить високий рівень підготовки, колективу якщо врахувати, що на сцені виступали не професійні актори, а звичайні робітники, часто позбавлені необхідних костюмів, театральної літератури тощо.

За 1940 р. татарський драмгурток показав щонайменше 6 вистав, в яких взяли участь 20 робітників ДАЗу. Активістами колективу були

Габайдулін та Касимов (робітники електролізного цеху), Закірова (гардеробниця електролізного цеху), Кашанова (розсильна тресту “Запоріжалюмінбуд”), Вафін [5, с. 2]. Однією з останніх постановок драмколективу стала п’ятиактна музична комедія “Ганія Бану”, прем’єра якої відбулася у лютому 1941 р.

Таким чином, побутові умови життя робітників Дніпробуду, зокрема татар, були досить складними і не завжди відповідали найпростішим людським потребам. Але, незважаючи на важкі умови життя, значна частина татар стала ударниками будівництва і показала приклад трудового героїзму. Розвиток національно-культурного життя відбувався в умовах тоталітаризму, але це не завадило досягнути значних успіхів, які дали змогу татарам стати повноцінними учасниками суспільного життя Запоріжжя.

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф. Р-995. – Оп. 1. – Спр. 227.
2. ДАЗО. – Ф. Р-989. – Оп. 1. – Спр. 52.
3. ДАЗО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1068.
4. Активізувати роботу татарського клубу // Дніпровський алюміній. – 1938. – 8 квітня.
5. Активісти татарського драмгуртка // Дніпровський алюміній. – 1941. – 12 січня.
6. В клубах спокійно і тихо. Культприладдя під замком (Татарський клуб) // Дніпровський алюміній. – 1938. – 2 серпня.
7. Вопросы рабсилы // Хроника Днепростроя. – 1930. – № 2.
8. Вот с кого взять пример // Днепровский пролетарий. – 1934. – 5 марта.
9. В татарской группе сдвига нет // Пролетар Дніпробуду. – 1933. – 16 травня.
10. Готуємо постановку “Бай-кізи” // Дніпровський алюміній. – 1938. – 20 травня.
11. Грамотность населения Союза ССР по народностям (1926 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru-history.livejournal.com/466932.html>
12. Данильченко О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 74–88.

13. За що Галєєв одержує гроші? // Дніпровський алюміній. – 1938. – 2 квітня.
14. Коянс А. А. Участь і роль волзьких татар в індустріалізації Запоріжжя / А. А. Коянс // Музейний вісник. – 2012. – № 12. – С. 207–219.
15. Культработа среди татар ещє не развєрнута // Днепровский пролетарий. – 1934. – 5 марта.
16. Куток ударників татар-башкирів // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 10 червня.
17. Лист від нацменів-татар до редакції “Дніпровський алюміній” // Дніпровський алюміній. – 1935. – 28 січня.
18. На Днепрострое. Культработа на строительстве // Красное Запорожье. – 1928. – 11 января.
19. Налагодити обслуговування робітників-татар. Не так треба закріплювати робсилу // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 6 жовтня.
20. Нам помогла газета // Дніпровський алюміній. – 1935. – 27 лютого.
21. Неписьменність серед татар // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 19 січня.
22. Нет заботы о быте нацменов // Днепровский пролетарий. – 1934. – 5 марта.
23. Окончательно ликвидировать остатки неграмотности и малограмотности // Днепровский металлург. – 1934. – 27 декабря.
24. Отметим слєт производственными подарками // Пролетар Дніпробуду. – 1933. – 24 травня.
25. Охопити школою соцвихову дітей-татар // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 15 грудня.
26. Перший день огляду художньої самодіяльності // Дніпровський алюміній. – 1938. – 4 червня.
27. Покращити роботу драмгуртка // Дніпровський алюміній. – 1938. – 22 серпня.
28. Почему падает посещаемость? // Днепровский пролетарий. – 1934. – 26 февраля.
29. Поширити досвід передових. Дати бригаді кращі умови // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 6 жовтня.
30. Примітка: козосос – робітник, який переносив цеглини за допомогою навішунаного на плечі “майданчика” з ніжками-підставками, куди навантажували по 25-30 цеглин загальною вагою понад 100 кг, і піднімав їх тимчасовими сходами на потрібну висоту.
31. Про роботу татарського драмколективу // Дніпровський алюміній. – 1940. – 8 лютого.
32. Розгорнути, нарешті, роботу серед робітників-татар // Червоне Запоріжжя. – 1931. – 25 червня.

33. Свободная русская энциклопедия “Традиция”. Татарский язык [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://traditio-ru.org/wiki/Татарский_язык

34. Серед комсомольців башкир // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 10 січня.

35. Ткаченко В. Г. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / В. Г. Ткаченко // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя: Про-світа, 2004. – Вип. XVIII. – 409 с. С. 197–204.

36. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація “Україно”, 1995. – 215 с.

37. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-ті – перша половина 30-х років ХХ ст.) / Л. Д. Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 507 с.

38. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22–36; закінчення – 1999. – № 1. – С. 41–55.

39. Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Л. Д. Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 339 с.

Анріс Коянс (*Запоріжжя, Україна*). **Національно-культурне та побутове життя татар Запоріжжя у період індустріалізації (кінець 20-х – 30-ті роки ХХ ст.)**

У статті розглядаються житлово-побутові проблеми робітників-татар Запоріжжя у період індустріалізації. Відзначено, що незадовільні умови проживання та забезпечення робітників стали однією з причин плінності та нестачі кадрів на Дніпробуді. Висвітлено напрямки культурно-освітньої роботи серед волзьких татар у Запоріжжі – ліквідація неписьменності, видання газети татарською мовою, діяльність татарських робітничих клубів. Наголошується, що значним досягненням культурного життя татарської діаспори Запоріжжя у передвоєнні роки стала діяльність татарського драматичного гуртка.

Ключові слова: татари, Дніпробуд, барак, ударники, побут, неписьменність, національно-культурне життя.

Анріс Коянс (*Запорожье, Украина*). **Национально-культурная и бытовая жизнь татар Запорожья в период индустриализации (конец 20-х – 30-е годы ХХ в.)**

В статье рассматриваются жилищно-бытовые проблемы рабочих-татар Запорожья в период индустриализации. Отмечено, что неудовлетворительные условия проживания и обеспечения рабочих стали одной из причин текучести и нехватки кадров на Днепрострое. Освещены направления культурно-просветительной работы среди волжских татар в Запорожье – ликвидация неграмотности, издание газеты на татарском языке, деятельность татарских рабочих клубов. Отмечается, что значительным достижением культурной жизни татарской диаспоры Запорожья в предвоенные годы стала деятельность татарского драматического кружка.

Ключевые слова: татары, Днепрострой, барак, ударники, быт, неграмотность, национально-культурная жизнь.

Anris Koyans (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **National culture and everyday life of Tatars in Zaporizhzhya during industrialization (late 20s - 30s of the twentieth century)**

The paper deals with the problem of housing and work of Tatars in Zaporizhzhya during industrialization. It is noted that poor living conditions and providing workers with food and necessary for their living things have contributed to the turnover and lack of specialists and workers on the Dniprobud. Highlighted areas of cultural and educational work among the Volga Tatars in Zaporizhzhya include the elimination of illiteracy, edition of newspaper in Tatar, activity of Tatar workers' clubs. Special attention is paid to the fact that the considerable achievement of cultural life of Tatar diaspora in Zaporizhzhya during the prewar years was the work of the Tatar drama club.

Key words: Tatars, Dniprobud, barack, percussion, everyday life, illiteracy, national and cultural life.

Ірина САХНО
(Київ, Україна)

УДК 930:929 Винниченко

**Листування
Володимира Винниченка
з Володимиром Левінським
як просопографічне джерело**

Методологія історичної науки останнім часом оновлюється, дослідження будуються на нових засадах. Одним з нових аспектів є увага до вивчення історичних особистостей, на відміну від засад радянської історичної науки, де головною вважалася роль мас в історії. Таким чином, великого значення набувають просопографічні дослідження, спрямовані на вивчення особистості історичної постаті. Цінним історичним і зокрема, просопографічним джерелом є листування. Останнім часом листування як джерело історичної інформації привертає дедалі більше уваги, там міститься значна кількість фактів, переважно особистісного характеру, які неможливо знайти деінде.

Одним з постійних кореспондентів Володимира Винниченка був український революціонер і громадський діяч Володимир Левінський. Вони були не лише політичними однодумцями, а й близькими друзями, яких, слід зазначити, у Володимира Винниченка було не багато. Таким чином, дане листування є цінним джерелом для просопографічних досліджень, адже містить багато інформації про повсякденне життя, погляди та почуття кореспондентів. Основний масив листування зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВО України) та у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ВР ІЛШ), Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові). У названих архівах було знайдено 16 листів В. Левінського до В. Винниченка і 108 листів В. Винниченка до В. Левінського.

Кореспонденти у листах часто обговорювали політичні питання і погляди на ті чи інші події.

У листуванні В. Винниченка відображено внутрішню боротьбу між ним як письменником і як політиком. Володимир Кирилович у листах часто говорив про те, що письменництво є його улюбленим заняттям, а політика лише обов'язком. Наприклад, у листі до В. Левінського від 26 вересня 1921 р. він писав: “Моя давня мрія – цілком віддатись мистецтву і науці. Але є щось, що називається сумлінням, і це сумління не дозволяє цього робити. “Інстинкт”, як у собаки, що не може за чимось не гнатися. Хоча б і всупереч особистим інтересам і бажанням” [1]. Подібні думки не раз зустрічаються і в щоденнику. Володимир Винниченко справді був більшою мірою письменником, ніж політиком. Справжнім, “стовідсотковим” політиком йому заважало бути не лише емоційна, імпульсивна вдача, а більшою мірою те, що свої власні переконання він ставив вище, ніж історичну реальність. При оцінюванні особистих якостей це виступає позитивною рисою, але для політика це серйозний недолік. Наше суспільство, мабуть, і є таким недосконалим, бо його будують люди, “нечесні з собою”.

З листа до В. Левінського (Левіні) від 26 вересня 1921 р.: “Не політика, Левіні, а боротьба за всю філософію життя, от що мене найбільше цікавить. Політика один із засобів, не більше... Але філософія соціалістичного світогляду лишається обов'язковою скрізь. Перемога й торжество цього світогляду – от що є єдино цінне й важне” [2].

Політичну діяльність, погляди і мотивації колишнього голови Директорії впродовж 1920 р., коли відбувалися переговори з більшовиками з метою співпраці, детально розглянув В. Солдатенко [3]. Дослідження значною мірою ґрунтуються на листуванні з політиками і політичними групами. Саме листи найкраще дають змогу пояснити мотиви вчинків В. Винниченка, його настрої, також за листами дослідник відтворює етапи переговорного процесу. Після довгих переговорів В. Винниченко висунув несподіваний ультиматум – членство в Політбюро. Після відмови радянського керівництва він виїхав з України вже назавжди.

Дії В. Винниченка можна тлумачити по-різному. Його критики вважають, що українським політиком керували нестримні амбіції та прагнення влади і посад, позерство та інші негативні спонуки. Це не схоже на правду: занадто часто Володимир Кирилович відмовлявся від практичної вигоди заради справи, можливо, не завжди він відмовлявся від амбіцій, але для задоволення його честолюбства потрібні були аж ніяк не високі посади. В. Солдатенко пояснював приїзд В. Винни-

ченка в Україну щирим прагненням поєднати соціальне і національне під час співробітництва з більшовиками, а провокативний ультиматум – зневірою в революції і українській справі [4]. В. Піскун оцінює події 1920 р. як вмилу маніпуляцію більшовиків і звертає увагу на зосередженість В. Винниченка на власних емоціях [5]. Автор цієї статті схиляється до думки, що багато вчинків В. Винниченка здійснював під впливом внутрішньої боротьби. За період перебування на радянській території він зрозумів суть політичної позиції більшовицьких лідерів і вже відмовився від співробітництва. Аж ось ніби ситуація змінилася і з'явилися передумови для поліпшення. З одного боку, почуття обов'язку не дозволяло відкинути останню надію, а з іншого – інтуїція підказувала, що радянські лідери нещирі, до того ж давала про себе знати втома від політики, боротьби, надій і розчарувань.

Можна розцінити вагання Володимира Кириловича і з позитивного боку, вони підтверджують щирість намірів українського політика. В листі до В. Левінського від 5 жовтня 1921 р. він писав: “Відсутність особистого інтересу, свідоме убивання його у мене було причиною того, що я так вагався на Україні, що хотів об'єктивно, безсторонне оцінити і вибрати”. Якби він керувався особистими інтересами, то не вагаючись прийняв би всі посади [6].

Туга за рідною землею і заборона дружині через емігрантство працювати в Європі змусили Винниченка розглядати ескападні плани повернення на Батьківщину, наприклад, добровільно віддатися правосуддю, якщо ув'язнення триватиме не більше ніж півтора року [7]. Віра в краще майбутнє, в можливість жити на рідній землі не полишала вічного емігранта ніколи, як він зазначив в листі до В. Левінського від 4 січня 1924 р. [8] Любов до рідної землі, туга за нею рефреном лунають у листах, щоденникових записах протягом усього життя Володимира Кириловича.

Для аналізу позиції щодо національного питання необхідно розглянути не лише патріотичні риси, любов до рідного народу, а й ставлення до представників інших національностей, що простежується в листуванні В. Винниченка. Не секрет, що на українських землях євреїв не завжди сприймали прихильно, і навіть багатьом українським інтелектуалам, які самі засуджували погроми, був властивий так званий “побутовий антисемітизм”. В. Винниченко намагався бути послідовним і щирим і в цьому питанні. Це засвідчує суперечка з товаришами (М. Шаповалом, Г. Паламарем, В. Левінським) з приводу єврейського

питання, яка виникла в 1926 р. після вбивства С. Петлюри євреєм С. Шварцбардом. М. Шаповал виступив з промовою на вшануванні пам'яті С. Петлюри. Тези його виступу зберігаються в ЦДАВО України під заголовком “Трагедія Петлюри”. Н. Миронець опублікувала їх у 1994 р. [9].

У листуванні відображені й суспільно-філософські уподобання кореспондентів. Зокрема, в листі до В. Левінського від 31 липня 1921 р. В. Винниченко розглядає погляди Епікура, філософів-утилітаристів Мілля, Спенсера, Дарвіна [10].

З листування дізнаємося і про участь В. Винниченка у громадських справах. У листі до Ю. Тищенка від 25 травня 1921 р. він розповідає про плани створити театральні студії, причому питання поширення саме української культури було принциповим: лише в російську, хоча б і “високохудожню”, студію він вкладати гроші не хотів. Ця ідея відразу виглядала нереальною у багатьох аспектах, тому швидко відпала. Задум зняти український фільм був більш привабливим [11]. Але, як завжди, не вистачало грошей, Винниченко намагався позичити гроші під заставу своєї частини “Дзвону”, розуміючи всю ризикованість заходу. “Той факт, що по всіх частинах землі пройде фільма з написом “Українфільм”” [12], мав велике значення для української справи, що ідею Володимир Кирилович не полишав дуже довго, не зважаючи на ризик, на численні клопоти і відмови, що виникали під час пошуку позички. Також про ідею створення “Українфільму” В. Винниченко згадував і в листах до В. Левінського від 13 грудня 1921 р. [13] та від 10 листопада 1922 р. [14]. На жаль, цей задум не був утілений у життя [15].

Листування дає змогу проаналізувати погляди В. Винниченка на дружбу як явище. Він завжди дуже серйозно ставився до дружби, завжди був готовий допомогти своїм товаришам та підтримати їх. Наприклад, у листі до В. Левінського від 20 січня 1921 р. В. Винниченко пише: “Пам'ятайте, Левіні, що ближчого товариша, ніж Ви, у мене і Розалії Яківни немає і все, що ми маємо, з дорогою душею поділимо з Вами” [16]. Лист В. Винниченка до В. Левінського від 4 січня 1924 р. свідчить, що за останні роки вони особливо зблизилися [17]. Питання допомоги друзям було настільки важливим для В. Винниченка, що іноді впливало навіть на громадську діяльність. Прагнення допомогти Левіні (В. Левінському) та Сірому (Ю. Тищенку) частково призвело до невдачі справи РДС, інформація про це міститься в листі В. Винниченка до В. Левінського від 16 серпня 1925 р. [18]. Слід зазначити, що полі-

тична позиція не була перешкодою дружбі, про що свідчать стосунки В. Винниченка з Є. Чикаленком. Вплив концепції “чесності з собою” спостерігається у ставленні В. Винниченка до дружби, яке він висловив у листі до М. Шаповала від 7 червня 1925 р.: “Ви вважаєте, що товариське відношення полягає в тому, щоб усе в товаришеві покривати і знаходити добрим. Я гадаю навпаки: товариш повинен бути щирим і не покривати помилок і хиб, а помагати їх викривати в собі і боротись з ними” [19].

Листування є цінним джерелом для дослідження побуту В. Винниченка та його фізичного стану. З листа Розалії Яківни до одного зі спільних знайомих від 26 лютого 1924 р. ясно, що В. Винниченко тяжко захворів на запалення легенів і це, звичайно ж, позначилося на його психічному стані: “Він хворий, нервовий, тому листи його занадто різкі, але він сам до того болюче переживає всі непорозуміння, що просто жаль бере” [20]. З її ж листа до М. Шаповала видно, що хвороба була справді тяжкою: температура досягала 41°, свідомість була затуманена [21]. 4 березня 1924 р. [22] Розалія Яківна писала, що її чоловік одужує, йому краще було б поїхати до санаторію, але грошей не вистачало. З листів уже самого В. Винниченка до М. Шаповала від 21 березня 1924 р. та до В. Левінського від 11 та 22 березня 1924 р. відомо, що підлікуватися він таки поїхав, але почувався не дуже добре [23].

У листуванні також зафіксовані і періоди найкращого фізичного стану і творчого натхнення, наприклад, у листі до В. Левінського від 21 листопада 1921 р.: “Я працюю по 8-9 годин денно і тільки в праці почувую себе бадьоро і легко” [24].

Проблема пошуку власного помешкання стояла перед подружжям Винниченків упродовж багатьох років, що знайшло відображення в листуванні. Особливо складним у цьому плані був кінець 1920 р. – початок 1921 р. 28 жовтня 1920 р. В. Винниченко, розповідаючи Ю. Тищенко про наміри облаштування житла в Чехії, писав, що, мабуть, доведеться жити в готелі, але це було б несприятливо для праці [25]. З листа від 10 січня 1921 р. видно, що питання ще не було вирішено, і Винниченки тільки цим були зайняті [26]. У листі до В. Левінського від 19 жовтня 1920 р. письменник також скаржився на неможливість працювати в наявних умовах: “Нічого писати не можу, почина голова боліти, як примушую себе; охоплює втома, нехить... Та ще й квартирні умови: я й раніше не міг писати, як хтось у хаті є, а тепер тим паче. А помешкання й досі нема ніякого” [27].

Як видно з листування, як тільки вирішилося квартирне питання, режим життя і праці В. Винниченка нормалізувався. 23 березня 1921 р. він писав В. Левінському про те, що розпочав літературну роботу, ходить у ліс, поле, книжки читає і не хоче займатися “непевними речами” – політикою [28].

Листування підтверджує логічне припущення про те, що побутом у родині займалася переважно Розалія Яківна, але її чоловік це цінував та переймався і її фізичним і психічним станом, 22 грудня 1922 р. він писав В. Левінському: “Роза теж перетомилась. Хочу неодмінно хоч її на місяць у санаторію одправити, відірвати від кухні, прання, базарів, всього цього тяжкого й дрібного клопоту” [29]. Крім цього, як видно з листа до М. Шаповала від 10 листопада 1922 р. [30], Розалія Яківна в цей час підробляла переписуванням на машинці.

Отже, листування В. Винниченка є одним з найважливіших джерел для дослідження його світогляду як складової частини просопографічного портрета. Листування з В. Левінським не лише доповнює інформацію з інших джерел, а й розкриває перед дослідником нові аспекти поглядів В. Винниченка, деякі подробиці його біографії та побуту.

Джерела та література:

1. ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 154. – Арк. 3.
2. Там само. – Арк. 5.
3. Солдатенко В. Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень / В. Солдатенко. – К., 2005. – С. 161–203.
4. Там само. – С. 207–209.
5. Піскун Валентина. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): Монографія Валентина Піскун. – К.: “МП Леся”, 2006. – С. 356–368.
6. ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 155. – Арк. 2.
7. Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 4 лютого 1914 р. // ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 147.
8. ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 188. – Арк. 2.
9. Миронець Н. Трагічна постать визвольної революції. Микита Шаповал про вбивство Симона Петлюри / Н. Миронець // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 48–52.
10. ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 153. – Арк. 2.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 40.
12. Там само. – Арк. 49.

13. ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 157.
14. Там само. – Спр. 169.
15. Див. про це: Миронець Н. “Українфільм” – нездійснена мрія Володимира Винниченка / Н. Миронець // Кіно-Театр. – 1996. – № 2. – С. 28–29.
16. ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 146. – Арк. 2.
17. Там само. – Спр. 188. – Арк. 1.
18. Там само. – Спр. 218. – Арк. 2.
19. ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 78.
20. Там само. – Арк. 6.
21. Там само. – Арк. 7.
22. Там само. – Арк. 9.
23. Там само. – Арк. 13; ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 192, 193.
24. ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 156.
25. ЦДАВО України. – Ф. 3803с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 13.
26. Там само. – Арк. 33.
27. ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 137. – Арк. 2.
28. Там само. – Спр. 150.
29. Там само. – Спр. 170.
30. ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 57.

Ірина Сахно (Київ, Україна). Листування Володимира Винниченка з Володимиром Левінським як просопографічне джерело

У статті здійснено аналіз листування В. Винниченка з В. Левінським як просопографічного джерела.

Ключові слова: листування, Володимир Винниченко, джерелознавство, Володимир Левінський, просопографія.

Ірина Сахно (Киев, Украина). Переписка В. Винниченко с В. Левинским как просопографический источник

В статье осуществлен анализ переписки В. Винниченко с В. Левинским как просопографического источника.

Ключевые слова: переписка, В. Винниченко, источниковедение, В. Левинский, просопография.

Iryna Sakhno (Kyiv, Ukraine). Volodymyr Vynnychenko's and Volodymyr Levynskiy's correspondence as prosopographical source

The article analyzes Volodymyr Vynnychenko's and Volodymyr Levynskiy's correspondence as prosopographical source.

Key words: correspondence, Volodymyr Vynnychenko, source, Volodymyr Levynskiy, prosopography.

Юлія ГОРБАЧ
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:394.92 “1920/1942” Олесь

**З епістолярної спадщини
Олександра Олесь: листи Миколи
Галагана до Олександра Олесь
(1920–1942)**

Епістолярна спадщина відомого українського поета та драматурга Олександра Олесь (Кандиби) (1878–1944), є чисельною, але на сьогоднішній день недостатньо дослідженою науковцями. Після вимушеного від'їзду з України за кордон у 1919 р. О. Олесь з родиною почергово мешкав у кількох європейських столицях, поки остаточно не осів у Чехо-Словаччині. Звідси він вів активне листування з багатьма відомими українцями того часу – М. Грушевським, В. Винниченком, М. Шаповалом, В. Дорошенком, П. Христюком, А. Жуком та ін.

На початку ХХ ст. обмін листами був звичним способом спілкування між людьми, які перебували на відстані один від одного і мали бажання поділитися між собою останніми новинами, роздумами, привітати з прийдешнім святом чи довідатися про стан здоров'я. На перший погляд може здатися, що листи не містять про стан здорової інформації, адже в них інформація є більш суб'єктивною, ніж об'єктивною, і відображає особисту точку зору окремо взятої особи на ті чи інші події. Однак насправді листування є одним з найважливіших джерел для доповнення та уточнення відомостей про різні історичні й культурні процеси, біографічних матеріалів тощо. Листи, як правило, надзвичайно багаті на фактичну інформацію, а іноді у них зустрічаються відомості, яких не містять офіційні документи.

Наразі епістолярій О. Олесь є лише частково опублікованим: це листи до І. Труби¹, В. Вовк², В. Стефаника³, О. Ольжича⁴, П. Стебницького⁵, М. Грушевського⁶, С. Єфремова⁷ та листи В. Дорошенка⁸, І. Мірного⁹, В. Винниченка¹⁰, Є. Чикаленка¹¹ до О. Олесь тощо. Однак значний пласт листування все ще залишається невідомим для широкого кола читачів і чекає на своїх дослідників в архівах України та закордону, де тривалий час жив і творчо працював О. Олесь.

Запропоноване нижче листування Миколи Галагана (1882–1946), відомого українського громадсько-політичного діяча і публіциста, з О. Олесем повернуто в Україну з-за кордону і зберігається у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури НАН України. Воно нараховує 7 листів та 4 листівки, які датуються 1920, 1927, 1931, 1932, 1941 і 1942 рр. Усі листи та листівки, крім одного листа, написані від руки чорним чорнилом. Один лист є машинописною копією. На окремих листах містяться адреси відправника та адресата.

Усі представлені листи стосуються еміграційного етапу у житті О. Олеся та перебування за кордоном М. Галагана, спершу як голови дипломатичної місії УНР в Угорщині, а з 1922 р., після добровільного залишення ним цієї посади (на знак протесту проти підписання С. Петлюрою Варшавського договору) його перебування в еміграції у Відні, а потім у Празі. Знайомство двох відомих українців відбулося задовго до еміграції. М. Галаган знав усю родину Кандиб та мав добрі стосунки з сином О. Олеся О. Ольжичем. У січні 1919 р. О. Олеся на посаді аташе було включено до складу української дипломатичної місії на чолі з М. Галаганом, яка вирушала до Будапешта. У столиці Угорщини М. Галаган доручив О. Олесеві налагодити контакти з місцевими літературними і журналістськими колами, з тим, щоб події в Україні висвітлювалися угорцями правдиво. Зі спогадів М. Галагана, видно, що О. Олесеві вдалося дуже успішно виконати поставлене перед ним завдання, тому що і після його квапливого від'їзду напередодні перевороту в Угорщині 21 березня до Відня угорські журналісти та літератори приходили до української місії і цікавилися особою О. Олеся та шкодували, що не вдалося поспілкуватися з ним довший час¹². На думку М. Галагана, О. Олесєв настільки “переситився” більшовизмом в Україні, що мав гостре небажання знайомитися з його місцевим аналогом. Переїхавши до Австрії, а потім до Чехії, О. Олесєв не припиняв спілкуватися з М. Галаганом аж до кінця свого життя.

Тон листовного спілкування кореспондентів – дружній, приятельський, щирий. Серед обговорюваних тем – побутові справи, переказування вітання спільним знайомим та друзям, обмін інформацією про поточні події в Україні, особливості української визвольної боротьби за кордоном, створення Української громади у Празі, Союзу українських емігрантських організацій у ЧСР, протистояння між М. Галаганом та українськими соціалістами-революціонерами, викладацька робота М. Галагана в Українській реальній гімназії у Празі тощо.

До столиці Чехії родина М. Галагана переїхала у 1922 р. на запрошення Українського громадського комітету. Перед цим М. Галаган, склавши з себе повноваження голови української дипломатичної місії у Будапешті, два роки жив у Відні. У Празі М. Галаган брав участь в організації Української господарської академії у Подебрадах, був головою організаційного відділу та відділу реєстрації Українського громадського комітету, керував Українським національним музеєм-архівом, очолював Український видавничий фонд. Будучи знайомим з багатьма чеськими політиками, зокрема з тими, хто опікувався програмою допомоги чеського уряду емігрантам з Росії та України, він намагався допомогти О. Олесеві держати літературну стипендію й матеріальну підтримку, владнати справу з книжками письменника, які лишилися на одному зі складів у Чехії і які О. Олесеві не хотіли повернути через борги тощо.

Не останнє місце у листах М. Галагана посідає розповідь про міжпартійне протистояння серед української еміграції у Чехії. У Празі М. Галаган опинився у центрі міжпартійної боротьби, де по різних сторонах виступали радикальні соціалістичні політики М. Шаповал та Н. Григор'єв й колишні соратники М. Галагана по закордонній групі УСДРП у Відні. І одні, й другі провадили кампанію з дискредитації М. Галагана, звинувачуючи його у співробітництві з радянською владою та “пертрактації з радянською місією у Празі”¹³.

Запропоноване листування може бути цікавим як для дослідників біографій та епістолярної спадщини О. Олеся і М. Галагана, так і для істориків, які вивчають українську еміграцію першої половини ХХ ст.

Галаган М. – Олесеві О.

№ 1

[Будапешт,] 31 березня 1920 р.

Високоповажний Олександрє Івановичу!

Прошу вибачити, що до цього часу не сповнив Вашої просьби переслати Вам річи. Я не дуже винний в тому, бо лише сьогодні трапилась okazія переслати Ваше майно з певним чоловіком. Крім куфра з Вашими річами у нас залишаються дещо з того, що Вами було куплено тут, а саме кілька банок з ріжними медикаментами і хірургічними інструментами. Ці два пакунки я тим часом залишаю у себе і прошу Вас

сповістити, чи я маю і ці річі надіслати Вам при ближчій оказії, чи передати їх при ближчій можливості на Україну. А в послідньому разі кому іменно їх там доручити.

Ви писали мені, що використаєте той матеріал, який я Вам переслав з приводу листа Лозинського¹⁴. Шкода, що Ви через якісь перешкоди не маєте можливості його використати як слід¹⁵. Це, мені здається, було би доброю відповіддю на статтю у “Волі”¹⁶ з приводу того-ж таки листа. Велику сенсацію в цілому Будапешті викликала звістка з Берліну про успіхи української армії. Дуже прошу Вас, Олександрє Івановичу, черкнуть мені пару слів про те, що у Вас чути з України про загальне там положення.

Прощу передати мій привіт всім добрим людям у Відні, яких знаю я і які мене знають, а коли будете в Італії прошу привітати Дм[итра] Вол[одимировича Антоновича]¹⁷ та ин[ших].

Тим часом будьте здорові

Ваш М. Галаган

*Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 592.
Автограф чорним чорнилом.*

№ 2

6/V–27

[Прага,] 6 травня 1927 р.

Високоповажний Олександрє Івановичу!

Пишу Вам цю картку, хоч нічого ще не можу сповістити в тій справі, про яку ми з Вами говорили.

Прийом перенесено на другий тиждень – на понеділок чи вівторок. Отже я не мав змоги говорити у Вашій справі, але, знаючи, що Ви чекаєте відповіді і будете хвилюватись, не одержуючи мого повідомлення, я рішив написати Вам ще перед своїм побаченням з чиновниками. Документи тим часом залишив у себе.

Привіт М. Галаган

*Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 593.
Листівка, написана чорним чорнилом із зазначенням відправника:
“М. Galagan. Praha – Smichov. Malvazinka, 1640” та адресата:
“V.P. p. O. Kandyba Oles. C. Horni Černošice”,
має одну поштову марку та один поштовий штемпель.*

№ 3

10.V.27

[Прага,] 10 травня 1927 р.

Шановний Олександрє Івановичу!

Був учора у міністра Гірса¹⁸. На превеликий свій жаль, я не можу потішити Вас щодо справи, про яку ми умовлялись, бо характер і предмет моєї розмови з міністром були такого рода, що не було змоги піднести ту справу перед ним.

Як ми умовлялись з Вами, повертаю Вам передані Вами мені документи, бо вони, можливо, Вам будуть тепер же потрібні. Щодо дальших якихось заходів у справі врятування Ваших книжок, то знов заявляю Вам свою готовність можливої з мого боку допомоги, але прошу Вас указати конкретно що б я мав зробити в цій справі.

З правд[ивим] поважанням

М. Галаган

Адреса: *Praha – Smichov. Malvazinka, č. 1640.*

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 594.

Автограф чорним чорнилом.

№ 4

3/VI-27

[Прага,] 3 червня 1927 р.

Високоповажний Олександрє Івановичу!

Сьогодні був на градї і говорив про Вашу справу. Д-р Завазал¹⁹ сказав мені, що Ви особисто вже говорили з ним в цій справі і що він Вам сказав про ті труднощі, з якими зв'язане полагодження її. Таким чином, мені довелось з ним говорити вже після того, як фактично справа була вирішена негативно. Це, звичайно, дуже утруднювало мою місію, бо після відмовлення дуже трудно досягти згоди. Я намагався зробити все, що міг зробити для того, щоб якось поставити Вашу справу на новий розгляд і Ваше прохання задовольнити. Про щось конкретне сьогодні написати Вам не можу. Можу тільки сповістити, що Д-р Завазал обіцяв мені, що постарается щось зробити для задоволення Вашого прохання в обох частинах (заплатення Шенкеру²⁰ і для Вас особисто). Я тепер не можу ще сказати, коли все це вирішиться, але негайно Вас повідомлю про все, про що довідаюсь сам. Будьте здорові.

Щиро вітаю *М. Галаган*

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 595.

Автограф чорним чорнилом.

Прага, 3.VIII.27
Прага, 3 серпня 1927 р.

Високоповажний Олександрє Івановичу!

Ви не помилились у своїх припущеннях щодо мого теперішнього стану. Я, дійсно, за останній час майже цілий час був зайнятий боротьбою проти безправства, насильства, каверз, доносів, свинства, підлоти і ин[ших] прекрасних прикмет “української визвольної боротьби за кордоном”. Змучився фізично й морально від усього цього. Простіть, що невільно спричинився до Ваших неприємних переживань. Я тим часом не можу ще нормально думати й працювати, бо після повороту з Америки новітнього Колумба у нас тут засмерділо не “американським порохом”, а гидким “с-рівським б[агно]м”. Рвусь на свіже повітря... хочу як скоріше кінчить з Фондом²¹. Може, хоч тоді матиму ту передишку, про яку Ви пишете.

У Вашій справі. Був у З[аваза]ла і питаю, як є з його обіцянками. Сказав він мені, що нічого не вирішено. На моє нагадування про його обіцянки, сказав, що йому якісь значні люде (не хочу їх називати, бо тільки догадуюсь, хто це були; думаю, що й Ви також догадуєтесь) пояснили, що Ваші книжки, які лежать на складі, нічого не варті і що нема рації їх рятувати. Я просто сказав йому у відповідь на це, що коли ріжним більшим і меншим зорям “науки” вони допомагають, то треба було б пошукати можливости допомогти й Вам без огляду на якусь “комерцію” і без оцінки вартости чи невартости Ваших книжок, а також дати Вам можливість просто трохи морально й фізично відпочити. На це він заявив, щоб я з ним в цій справі ще раз переговорив, коли він вернеться з відпустки, яка кінчиться на початку вересня.

Я представив Вам усю справу так, як вона є. Боюсь робити якісь із цього висновки і не знаю, чи це є сидіння у моря й ждання погоди без надії її дочекатись, чи можна все-таки цю надію мати. Не хочу Вас і себе обманювати. Подумайте, що це могло б значить, і напишіть мені про свою думку. Коли скажете так, то піду ще й у вересні, а коли ні – не піду більше.

Бажаю Вам освіжитись у Polipsach²² і з успіхом попрацювати. Глибоко заздрю Вам, що можете не чути й не бачити всякої гидоти. З радістю одвідав би Вас... Чи довго ще там проживете? Сердечний привіт *М. Галаган*

PS. Де є ці Polipsy?*

*Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 596. – Арк. 1.
Автограф чорним чорнилом.*

№ 6

26.IX.27

[Прага,] 26 вересня 1927 р.

Високоповажний Олександрє Івановичу!

На Ваш давній лист, ще з літа (не знаю, коли писаний, бо дати на ньому Ви не написали), відповідаю тільки тепер. Причин до того було багато: насамперед доводилось бути цілий час у стані війни, а потім лише недавно я міг в'ясниити ту справу, про яку власне й мав Вам написати. Дуже жалкую, що не можу потішити Вас позитивними наслідками своєї розмови з д-ром З[аваза]лом. Як я Вам писав, я мав з ним говорити після повороту з відпустки і дійсно так сталося на минулому тижні. Отже сказав він мені, що він не має до диспозиції таких коштів, із яких міг задовольнити Ваше прохання. Не буду переповідати всіх висловлених ним доказів неможливості для нього здійснити свою попередню напівобіцянку. Скажу тільки, що я, пам'ятаючи Ваше бажання мати таку чи іншу відповідь, але остаточно й ясно, так і запитав його, що маю Вам відповісти і чи можу повідомити Вам, що нема надії на позитивне полагодження справи. Я дістав від нього відповідь, що можу Вас сповістити, що такої надії нема. Отож мені нічого не лишається тепер, як передати Вам цю сумну вістку.

Не гнівайтесь, що я не зміг добре залагодити Вашої справи, але я переконався за останній час – взагалі трудно добути якісь нові кошти. Простіть, що не написав Вам раніше – не хотілось навіть Вам цю вістку передавати. Але зрештою змусив себе це зробити.

Будьте здорові. Щиро вітаю.

М. Галаган

*Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 596. – Арк. 2.
Автограф чорним чорнилом.*

№ 7

Прага, 16.XII.27

Прага, 16 грудня 1927 р.

Вельмишановний Олександрє Івановичу!

Учора під час лекції в гімназії²³ передали мені Ваш лист. Не було у мене там відповідного матеріалу й “орудия производства” для пи-

* Речення написано перпендикулярно до основного тексту.

сання; тому й не відповів Вам учора ж, тим більше, що сподівався з Вами побачитись після скінчення лекцій.

Згідно з Вашими вказівками я по дорозі до *padraži*²⁴ зайшов до знаменитого Вашого *Grand Hotel*'ю. Обидві кімнати (направо – *kavarna*²⁵, а наліво – *jidelna*²⁶) були темні; посіпав за ручки дверей – замкнені. Отже після такої невдачі сів на потяг і вернувся до Праги, не зустрівшись з Вами.

Обрахунки Ваших помічників (а моїх мабуть учнів) щодо часу мого перебування у Ржевніцах²⁷ не відзначаються великою точністю. Це правда, що я там що-четверга буваю між 2 і 8 год[иною], але така межа точности доволі далека від астрономічної і скоріше вживається в шевцевій науці, коли колеги шевця обраховують час існування його предків (іхтіозаврів, бронтозаврів, ігуанодонів, мамутів й инш[их] страховищ), помиляючись на 2-3 мільйони років. Отже приїжджаю я з тим потягом, що прибуває до Ржевніц о год[ині] 4¹⁵, а від'їжджаю о год[ині] 6¹⁵. Найкраще мене можна піймати у школі о год[ині] 6¹⁰, бо в цей час кінчається моя лекція і я йду на *padraži*. Вчора я хотів поїхати трохи пізніше з Ржевніц, а саме о год[ині] 7²¹, щоб посидіти з Вами годину в каварні, але, як кажу, Вас не знайшов, каварня була зачинена, а потяг мав уже від'їжджати... Отож я й побіг скоріше на *padraži*, бо чекати годину на самоті не хотілось, а де Вас було шукати, – не знав. Та все це я пишу, мабуть, запізно, бо в той четверг, 22.XII, я буду останній раз у Ржевніцах, а як буде після Різдва, – ще не знаю. У четверг – 22.XII. – Ви будете, мабуть, у Празі, бо в цей день відбудуться установчі збори “Україн[ської] громади²⁸ в Ч.С.Р.”, про які Ви питаєте. Повістку Вам мали послати, але я боюсь, що її передадуть до Черношиць²⁹, і тому до цього прикладаю ще окремо один примірник. Я думав, що в той четверг уже не буде навчання і тому не противився тому, що збори відбулись в цей день, а вийшло так, що мені доведеться побути тільки якусь годину на початку зборів, а потім треба буде їхати до Ржевніц. Якщо до 7 год[ини] не кінчатся збори, то я встигну ще побувати й наприкінці їх. А проте й без мене зможуть “одспівати обідню”.

З того часу, як ми передостанній раз бачились, я у д[окто]ра Z[avasa] не був і про Вашу справу нових даних тим часом не маю. Думав, що у зв'язку з затвердженням статуту “Укр[аїнської] гром[ади] в ЧСР” мені довелось би в нього побувати і тоді я, звичайно, його запитав би й про Вашу справу. За цей час не питав, тому що він сказав останній раз, що справа має вирішитись перед Новим Роком, а зміна має статись з 1 січня 28 р.

Які ліки проти анабіозу³⁰ й летаргії? Не знаю!! Не хочеться так думати, але в голову лізе думка про добрий дрюк. Ви не буваєте у Празі, – то це, може, й краще. Бо ж тут також мало втішного. Коли бачиш тут всяку ту масу “інтересиків”, амбіційок, інтрижок або “гнилого сну”, то не про “дерзанія” й “гроши” мислиш, а про кий, батіг й інші більші удосконалені “орудія производства” фізичного болю. Не добре так мислити – знаю чи мушу знати. Але й чуття обурення має свої права! Подивлюсь, що буде з “Укр[аїнською] громадою”. Коли й це лясне, то тоді всіх протестантів треба віддати в науку й на заслужену кару – до “Микитету”³¹! Будьте здорові. Привіт Вірі Ант[онівні]³².

Ваш М. Галаган

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 597.

Автограф чорним чорнилом.

№ 8

Прага, 31.XII.31.Прага, 31 грудня 1931 р.

Вельмишановний Олександрі Івановичу!

Одержав учора Вашу картку. Дуже охоче побачився би з Вами. Але де й коли? Я тепер (знаєте самі – господарська криза!) рідко коли буваю в “заведеннях” в роді каварні чи ресторану й тому якось не приходить мені в голову щось підходяче. Та й не знаю, коли Ви будете в Празі, щоб і для Вас було зручно. Цю листівку Ви дістанете, мабуть, аж у суботу. У неділю й понеділок я буду зайнятий (пополудні або до полудня). Так, може, було б для Вас добре – вівторок, 5 січня, о год[ині] 3^ї пополудні в Сміховськ[ій] пивоварні? Якщо б цей час чи місце для Вас через щось були б незручні, – напишіть мені, де й коли будете, то я постараюсь пристосуватись і Вас знайду. По понеділках, середах та п’ятницях я, звичайно, урядував зранку в нашому Союзі³³ (іноді до 3-4 год[ин] попол[удні]), а в інші дні міг бути вільний. Не знаю, як далі буде з цим урядовцем, але, думаю, що приблизно буде так, як і раніше. У середу (на Трьох Королів³⁴) 6го січня буду вільний і дополудня, а 7го січня наше Різдво. Одним словом, виберіть якийсь день (чи на тому тижні чи пізніше) і напишіть мені, де й коли побачимось, бо мені легше у Празі примінитись, ніж Вам у Ржевниціях.

Сердечно здоровлю Вас з родиною з Новим Роком і посилаю найкращі свої побажання!

З правд[ивою] пошаною М. Галаган

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 598.

Листівка, написана чорним чорнилом із зазначенням відправки:

“М. М. Galagan. Praha – Smichov. Malvazinka, 1640” та адресата:

“Na Požičá č. 14 Cklehr. č. 5 Velevážený Pán p. O. Oles Řevnice u Prahy”,

має одну поштову марку та два поштові штемпелі.

Для ясності справи.

З деякого часу моя особа стала предметом особливої уваги і гострих нападів з боку явних противників і чинників, що діють не самі, а посередництвом інших. Ці напади на мене посилились особливо після того, як створився Союз Укр[аїнських] Емігр[антських] Організацій в ЧСР³⁵, якого я став головою. Між іншим, систематично непереребріливу в засобах боротьбу проти мене провадить група Укр[аїнських] Соц[іалістів-]рев[олюціонерів], що бундючно називає себе “партією” в своїх виданнях “Вістник УПС-р”³⁶ та “Трудова Україна”³⁷ (під редакцією спочатку П. Богацького³⁸, Н. Григорієва³⁹ та М. Шаповала⁴⁰, а пізніше тільки першого і останнього).

Перед кількома місяцями я приготувався був дати відповідь цим панам, але нагла смерть керівника тієї групи (М. Шаповала)⁴¹ спричинилась до того, що я змінив свій первісний намір, бо не хотілось над свіжою могилою згадувати такого рода факти і події, які нікому чести зробити не можуть. Однак бачу, що панове члени “УПС” із Щержикової вулиці в Празі провокують мене на це, і тому доведеться, очевидно, їм відповісти та порушити при тому і такі справи, які покажуть, де є в дійсності “громадське болото”. Та про це поговорим дещо пізніше, а тепер обмежуюсь на заяві з приводу останнього випадку проти мене в Ч[ислах] 5-6 “Трудової України”⁴².

Цей останній випадок шержиковських с-ерів обчислений, без сумніву, на скандального характеру сенсацію, тим більше, що тут вже наводяться витяги із протоколу партійного суду грузинських соц[іал]-дем[ократів]. Це вже мало, очевидно, бути свідченням проти мене “сторонніх і незаінтересованих” людей – “природних союзників і щирих прихильників українців”. До того ж під протоколом тим стоїть і підпис Г. Айоло⁴³, якого загальне уважають за мого приятеля. Отже, все свідчить нібито проти мене, всі “атути”^{*} в руках противників, і тому редактори “Труд[ової] України” свій випадок закінчують злорадним вигуком: “Коментарі не потрібні!”

Але власне, що коментарі в цій справі потрібні і то доволі обширні, бо ціла справа зовсім не є така проста, як її, щоб мене зганьбити, хочуть представити редактори “Труд[ової] України” і ті, що їм дали до розпорядимости протокол свого суду.

* Атути – козири, переваги (з пол.).

У відповідно скомбінованих витягах із протоколу згаданого суду наводиться всіма літерами написане моє ім'я, по батькові і прізвище, але особи, що були сторонами в тому суді дбайливо скриті під літерами Х, У і Z. Для ясности справи треба, без жодних викрутасів сказати, що суд відбувся з приводу того, що член пражської організації грузинів В. Жгенті⁴⁴ кинув членам управи тієї організації Е. Ломтатідзе⁴⁵ та Д. Емухварі⁴⁶ обвинувачення, що вони є підозрілі зі зносин з большевиками. На цьому тлі і відбулись внутрі згаданої організації події, до яких, на свій превеликий жаль, посереднє відношення мав і я. Отже фактичний бік справи представляється так:

1. Це літом 1930 року мене попереджувано, що в грузинському ресторані “Колхида”, де якийсь час урядувала Управа Української Громади і куди я частіше заходив, треба бути дуже обережним, бо там, мовляли, не все гаразд щодо большевицької агентури і взагалі большевицьких впливів.

2. Того ж таки року члени Управ і грузинської організації Е. Ломтатідзе та Д. Емухварі передали мені два документи, що їх вони, після їх слів, взяли із забутого в ресторані портфеля Якова Зозулі⁴⁷, колишнього с-ера, а потім “зіновківця”⁴⁸. Ці документи були такі: оригінальний лист Зозулі до М. Шрага⁴⁹ (в Харкові), в якому писалось і про мене, та копія доповіді представництву ССРСР у Празі в справі репатріації еміграції, підписана тим же Зозулею і Потійчуком.

3. В липні міс[яці] 1930 р. особа, що не бажала собі, аби її ім'я було виявлено, під словом чести, що умова ця буде додержана, довірочно показала мені фотографічний знімок (доволі туманний) листа Я. Зозулі до представництва ССРСР в Празі; в листі тому повідомлялось про заплачення 300 к[орон] ч[еських] Д. Емухварі за якісь “послуги”. Жодного публічного вжитку з цього я, згідно з умовою, не мав права робити, але вимовив собі право поінформувати про це когось із грузинських кругів, за кого я міг би поручитись щодо надійности і дискретности відносно джерела, з якого походить та фотографія.

4. Для цієї цілі спинився я на особі Е. Ломтатідзе, з яким при найближчій зустрічі умовився про місце і час нашого побачення. Однак Ломтатідзе “спізнився” на побачення, переказавши мені через п[ана] А. Макаренка⁵⁰, що прийде іншим разом. При нашій другій випадковій зустрічі (в трамваї) Ломтатідзе знов заявив мені, що прийде до мене на “Нову Пошту” в один із днів мого там урядування, але так і не з'явився. Все це викликало в мене певні сумніви і я не шукав більше з ним зустрічі і взагалі перервав відносини з грузинською організацією.

5. Вже аж наприкінці літа 1931 р. член грузинської організації В. Жгенті кілька разів звертався до мене, як виянилось потім за порадою Г. Айолля, з проханням показати йому передані мені документи і докладно оповісти, при яких обставинах вони попали до моїх рук (Айолло був поінформований і навіть брав якось у мене ті документи, щоб їх з невідомою мені метою показати п[ану] М. Славінському⁵¹). На моє запитання, для чого йому це потрібно, Жгенті відповів, що він підозріває двох згаданих членів Управи в зносинах з більшовіками і збирає далі інформації та матеріали. При тому Жгенті оповідав мені про такого роду факти із життя їх організації та членів Управи Ломта-тідзе й Емухварі, в світлі яких факт передачі мені цими особами витягнених із портфеля Зозулі документів набирив щонайменше підозрілого характеру та викликав сумнів, чи дійсно це сталося випадково і чи не було це здійснення якогось прихованого плану. Рівно на такому ж тлі і можливість “послуг” здавалась мені невиключеною.

6. Згодившись задовольнити прохання Жгенті, я при одному з наших дальших побачень показав йому документи і оповів їх історію, а також, за згодою заінтересованої особи, сказав про існування фотографії листа Зозулі, причому своїм словом Жгенті зобов’язався не робити з цього вжитку без згоди на те моєї та особи, що фотографію ту мала. Після того, як Айолло і Жгенті явилися до мене в хату і Айолло, який не знав про існування фотографії, взяв на себе моральне поручительство за добропорядність Жгенті і чистоту його намірів, я тут же передав йому документи, а дещо пізніше приобіцяв також Жгенті, що в разі потреби постараюсь добути для нього і фотографію.

7. Протягом кількох наступних місяців В. Жгенті, перестриваючи мене на дорозі й учащаючи до моєї хати, домагався неустанно, аби йому дозволено було показати не тільки документи, але й фотографію представникові центр[ального] ком[ітету] їхньої партії та аби ще перед приїздом цього представника до Праги він міг мати в себе на руках фотографію документа.

8. Не маючи підстави довіряти представникові Ц[ентрального] К[омітету] менше, ніж самому Жгенті, я дістав від заінтересованої особи згоду на те, щоб фотографія була тим часом на руках Жгенті та щоб він міг показати її представникові ЦК, коли б цей останній уважав, що зібраний Жгенті матеріал дає підставу для переведення слідства в справі зроблених ним закидів і таке слідство розпочав переводити. Всі взяті від мене матеріали Жгенті мав мені повернути. На такі умови він пристав і дістав до своїх рук згадану фотографію.

9. При передачі фотографії я ще раз виразно зазначив, що оригіналу сфотографованого документу на власні очі я не бачив, радив Жгенті поставитись до фотографії з найбільшою критичністю, нагадавши при тому історію з документами відносно д-ра Соукупа, та заявив, що не маю підстав підозрювати особу, від якої дістав фотографію, в якихсь злих намірах, одначе головою не можу ручитись щодо існування сфотографованого документу і лише з певністю пізнаю підпис Я. Зозулі, який знаю ще з часів Укр[аїнського] Гром[адського] Комітету та Селянської спілки⁵², де Зозуля був членом.

10. Увечері дня 20-го листопаду 1931 року з'явився до моєї хати схвильований В. Жгенті і став домагатись, щоб я згодився бути свідком перед партійним судом під головуванням представника ЦК їхньої партії К. Гварджаладзе⁵³. При тому вияснилось, що цей суд уже розпочався і що Жгенті, порушивши дане слово, предложив усі передані йому матеріали не лише представникові ЦК, але й цілому складові суду. Опротестувавши поведінку Жгенті, я заявив, що без порозуміння з заінтересованою особою виступати свідком на суді я не можу, але не відмовився від зустрічі й особистої розмови з представником ЦК.

11. Другого дня увечері Жгенті звів мене з К. Гварджаладзе, з яким я мав довшу приватну розмову. Під час цієї розмови на запитання Гварджаладзе, чи вважаю я підозріння Жгенті підставними, я ухилився від кваліфікації тієї чи іншої особи, заявивши, що я сам хотів би довідатись правду, та зазначивши, що подібні справи виясняються звичайно шляхом попереднього слідства і лише в разі зібрання поважних матеріалів уряджується суд, а не навпаки. Про згадані документи сказав я Гварджаладзе те саме, що перед тим говорив і Жгенті. На запитання, чи хотів би я зізнати все це перед парт[ічним] судом, я відповів те, що говорив напередодні, причому Гварджаладзе зобов'язався без моєї на те згоди не використовувати нашої приватної розмови. Цього зобов'язання, як тепер видно, К. Гварджаладзе не додержав і на другий же день представив перед судом нашу приватну розмову як “допит” мене.

12. Порозумівшись в ближчих днях з заінтересованою особою, головно щодо [?] фотографії, я дня 3-го грудня 1931 р. листовно повідомив Гварджаладзе про свою згоду виступити свідком перед судом, але на суд покликано мене не було, а натомість дістав я від Жгенті повідомлення, що суд вже закінчився і що всі передані йому матеріали Гварджаладзе забрав із собою до Парижу.

13. Із опублікованих в “Труд[овій] Україні” витягів з протоколу суду не видно, на підставі яких дослідів цей суд прийшов до думки,

що документ, якого фотографічний знімок він мав перед собою, був справді сфабрикований і ніколи в дійсності не існував.

14. В противність думки членів суду особа, яка передала мені фотографію, зовсім не знаходиться “в сфері спільності інтересів (з їхнього), впливів і (мого) натиску”. Навпаки це є зовсім од мене незалежна людина, на яку я не маю змоги робити “натиск”.

На підставі всього вгорі зазначеного доводиться зробити такі висновки і заявити, що а) Не знаючи того наперед, я мав справу, як виявилось, з людьми, які не додержують даного слова і надуживають чужим довір'ям та в своїх інтересах перекручують дійсні факти;

б) бажаючи сприяти виясненню справи, я через своє довір'я до тих людей опинився перед тим, що вони обкидають тепер мене болотом;

в) я не керував, та й не міг керувати поступками старшої вже людини – В. Жгенті, а навпаки, цей останній (з власної ініціативи чи, може, за намовленням Г. Айол[л]о) сам звернувся до мене, а потім протягом місяців настирливо домагався від мене всяких інформацій і матеріалів, які його інтересували;

г) негідні натяки на те, що, може, навіть я сам сфабрикував сфотографований документ, з презирством відкидаю; треба мати розуму не більше, ніж його має кавказький ішак, щоб уважати за правдоподібне, що людина, яка сфабрикувала документ, той фальсифікат передаватиме інтересованим сама особисто, маючи тисячі способів пустити його серед людей різними шляхами за посередництвом третіх осіб;

д) цілковитою неправдою є твердження членів суду, що грузинська організація “досить виразно” (коли? і яким способом?) виявила до мене недовір'я, а навпаки, є правдою, що я сам наслідком недовір'я перервав з нею свої, раніш досить близькі, відносини як з причин, наведених вгорі, так і через те, що ця організація, виконуючи директиви свого паризького центру, стала в дуже близькі і приятельські відносини з тутешніми українськими полонофілами; тому, хоч і одержав я запрошення на громадську панахиду по Рамішвілі дня 3-го січня 1931 р., але умисно ухилився від присутності на тій панахиді;

е) неприродній альянс між українськими ворогами соц[іалістичного] інтернаціоналу і його грузинським членами, який виявився в передачі цими останніми протоколу суду до рук перших, треба пояснити, очевидно, спільністю інтересів щодо дискредитації і “нищення” моєї особи, яка всім їм, як і багатьом іншим, є ненависна.

Проти безмежного цинізму й азійської перфідності боротись трудно і тому ліпше урізати поли і стати по змозі далі від таких людей,

що виявляють такі прикмети свого поступування. Я особисто так уже зробив і, навчений гірким досвідом, можу лише радити іншим так поступати, коли вони не хочуть стягти на свою голову найгіршу халепу.

Я, розуміється, не займав би стільки місця і часу своїм виясненням, коли б грузинська “сенсація” торкалась тільки мене особисто. Але з самого тексту опублікованих у “Труд[овій] Україні” витягів з протоколу цілком очевидно, що малося на увазі дискваліфікувати мене, як особу, що “числиться серед українських громадянських діячів”, бо я є головою Союзу Укр[аїнських] Емігр [антських] Організацій. І на форумі Союзу робота відповідних чинників виявилась вже в січні місяці ц[ього] р[оку], коли то на Зборах Ради Союзу позакулісові шепотіння про мою причетність до грузинської історії, на моє власне домагання, поставлено було перед Радою в одвертій формі. Дуже ймовірно, що противники Союзу будуть використовувати “сенсацію” для внесення розбрату в самий Союз та для агітації проти нього назовні. Тому я вважав за відповідне подати до загального відома вгорі наведені обставини і факти, щоб тим самим уможливити як членам союзних організацій, так і стороннім особам скласти собі уяву про цілу ту “сенсацію” не тільки на підставі викриків із однієї складеного протоколу грузинського суду, але й на підставі оцих моїх вияснень та наведених вгорі даних.

М. Галаган

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 599.

Копія з машинопису.

№ 10

Прага, 17.XII.1941 р.

Прага, 17 грудня 1941р.

Вельмишановний Олександр Івановичу!

Щойно одержав Вашу листівку й зараз же відповідаю.

Я від середини листопада урядую в УНО⁵⁴ (Praha III, Josefska 2/II). Буваю там щодня від 3 до 7 год[ини] вечора. Тепер більше нігде я не буваю, бо Ольга Микол[аївна] ось уже більше двох тижнів майже не встає, змушена майже лежати наслідком загострення її серцевої хвороби. Тому до обіда я мушу господарювати, а потім іду до своєї канцелярії й вертаюсь по змозі скорше додому.

Дуже радо з Вами зустрінуся, коли Вам буде вигідно в годинах між 3-7 пополудні.

Телефон наш: 467-83.

Тим часом бажаю Вам усього найкращого

М. Галаган

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 598.

Листівка, написана чорним чорнилом із зазначенням відправника:

“М. М. Galagan. Praha – Smichov. Malvazinka, 1640” та адресата:

*“Velevážený Pán p. Dr. O. Oles-Kandyba Za Zelenou liskou, 181. Praha XIV”,
має одну поштову марку та два поштові штемпелі.*

№ 11

Прага, 3.VI.1942 р.

Прага, 3 червня 1942 р.

Вельмишановний Олександр Івановичу!

Сьогодні одержав Вашу листівку й спішу відповісти на неї. Отже, як, може, Вам уже відомо, я тепер більше не урядую на Єчній. Не буду там мабуть і в суботу. (Хіба може випадково трапиться бути поблизу, то загляну). В їдальні теж тепер не буваю, бо обідаю дома. Якщо б Ви мали можливість, то прошу відвідати мене дома. В суботу по обіді буду дома і в неділю до полудня напевне теж. Взагалі тепер мало куди виходжу з дому, так що й у п'ятницю також могли б застати мене дома. Як до мене їхати, – мабуть ще не забули: “у Аптеки” треба переходити на тролейбус і їхати нагору.

Щирий привіт!

М. Галаган

PS. У п'ятницю можу бути до полудня на Єчній і заскочити до їдальні¹.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 114. – № 600.

Листівка, написана чорним чорнилом із зазначенням відправника:

“M. Galagan. Praha XVI. Přima. 35” та адресата:

*“Vážený Pán p. Dr. O. Oles-Kandyba Za Zelenou liškou, 181. Praha XIV”,
має одну поштову марку та один штемпель.*

Коментарі.

1. Біла А. [Перед., підгот. до друку:] Олесь О. “Коли б я здихав з голоду, ніхто б не позичив мені шматка хліба...”: листи О. Олесья (Кандиби) до Івана Липи від 13 квітня 1904 р. по 23 січня 1906 р. // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 151. – С. 132–146.

2. Коцюбинська М. Листи О. Олесья до Віри Вовк / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1996. – № 3–4. – С. 137–139.

¹ Речення написано перпендикулярно до основного тексту.

3. Коцюбинська М. Невідомі листи О. Олеся до Василя Стефаника / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1996. – № 10. – С. 162–163.
4. Лисенко Н. Спроба коментаря. Невідомі листи О. Олеся до О. Ольжича / Н. Лисенко // Слово і час. – 1994. – № 7. – С. 19–26.
5. Горбач Ю. Листи Олександра Олеся до Петра Стебницького (1906–1914 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського / Ю. Горбач // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – С. 184–194.
6. Листи Олександра Олеся. 1907–1927 // Листування Михайла Грушевського. – К., Нью-Йорк, 2006. – Т. 3. – С. 407–447.
7. Лисенко І. М. “Поет з душею вогняною”: Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах / Упор., передм. та прим. І. М. Лисенка. – К.: Дніпро; Нью-Йорк; Львів: Вид-во М. П. Коць, 1999. – 220 [1] с.
8. Горбач Ю. Листи Володимира Дорошенка до Олександра Олеся у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка / Ю. Горбач // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: Зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конфер. – Ч. 2. – Суми, 2011. – С. 32–36.
9. Листування Івана Мірного з Олександром Олесем (до 130-ліття від дня народження поета) / Передм., упоряд. та комент. Т. А. Смехової, В. М. Власенка // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. – № IV–V. – С. 149–159.
10. Крутікова Н. Невідомі листи Винниченка до Олеся / Н. Крутікова // Слово і час. – 1992. – № 1. – С. 28–32.
11. Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка з Олександром Олесем / І. Старовойтенко // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 534–570.
12. Галаган М. З моїх споминів 1880-ті – 1920-ті роки. – К.: Темпора, 2005. – С. 426.
13. Там само. – С. 36.
14. Лозинський Михайло (1880–1937) – український публіцист, театральний критик, громадський діяч.
15. М. Галаган написав листа про наслідки політики Є. Петрушевича та його односторонніх, які призвели до ліквідації “соборності” України та про те, як ці відомості сприйняли у міністерстві закордонних справ Угорщини. Цього листа було надіслано до львівської газети “Вперед” та журналу “На переломі” у Відні. Проте лист так і не був надрукований.
16. Йдеться про газету “Земля і воля” – офіційний орган Української соціал-демократичної партії. Перший номер газети вийшов у 1906 р. у Чернівцях, а в лютому 1907 р. її було переведено до Львова, де вона виходила до 1912 р. і відновилася у 1919–1924 рр.

17. Антонович Дмитро (1877–1945) – український історик мистецтва й театру, політичний діяч; один із засновників Револуційної української партії, редактор численних українських часописів; член Української Центральної Ради, член Всеросійських Установчих Зборів, морський міністр, міністр мистецтва, голова дипломатичної місії в Римі (1919), один з організаторів, ректор Українського вільного університету у Відні та Празі; голова Українського історико-філологічного товариства у Празі.

18. Гірса Вацлав (1875–1954) – заступник міністра закордонних справ Чехословацької Республіки, пізніше надзвичайний посол. За освітою – лікар (закінчив медичний факультет Карлового університету). З 1921 р. керував програмою допомоги емігрантам з Росії та України.

19. Завазал З. – чиновник чеського Міністерства закордонних справ, який займався питаннями російської еміграції.

20. Шенкер – власник фірми, перед якою О. Олесь мав боргові зобов'язання за книжки.

21. Йдеться про Український громадський видавничий фонд у Празі – видавництво, спершу пов'язане з Громадським комітетом, а потім окрема організація. М. Галаган до 1926 р. обіймав посаду члена управи, а потім голови фонду. З 1923 по 1932 рр. видавництво випустило близько 40-ка переважно наукових і науково-популярних книжок.

22. Polipsy – місто в Чехії.

23. Протягом 1926–1928 рр. М. Галаган викладав природознавчі дисципліни в Українській реальній гімназії у Празі.

24. Nadraž – з чес. станція.

25. Kavarna – з чес. кав'ярня.

26. Jidelna – з чес. їдальня.

27. Ржевнице – містечко поблизу Праги.

28. Українська громада – створена наприкінці 1927 р. українською еміграцією у Празі. Протягом десяти років (1929–1938) її незмінним головою був М. Галаган. Він активно публікувався у друкованому органі громади “Інформаційний листок” та видав два її звіти: “Українська Громада в ЧСР”.

29. Йдеться про Горні Черношиці – селище поблизу Праги.

30. Анабіоз – здатність організмів переживати несприятливі часи у стані, при якому різко знижується обмін речовин та відсутні видимі ознаки життя.

31. “Микитет” – іронічна назва створеного у 1920 р. представниками українських соціалістичних партій (УПСР і УСДРП) у Празі Українського громадського комітет на чолі з Микитою Шаповалом та Н. Григоріївим. Головним завданням Комітету було опікування українською еміграцією.

32. Свадковська Віра (1881–1948) – дружина Олександра Олеся, мати Олега Ольжича. За фахом – педагог.

33. Союз Українських емігрантських організацій в ЧСР був створений у грудні 1930 р. і діяв протягом 1930-х років у Чехо-Словаччині з метою об'єднання українських емігрантів.

34. Свято трьох королів – релігійне свято у католиків, яке святкується 6 січня. Змістом свята є євангельське сказання про поклоніння дитині Ісусу королів (в іншій традиції – волхвів) – Каспара, Мельхіора і Валтасара, що прийшли з дарунками у Вифлеєм.

35. Союз українських емігрантських організацій у ЧСР діяв у 1930-х роках.

36. “Вісник УПС-Р” – друкований орган українських есерів за кордоном, який виходив у Празі у 1931 р. 1932 р. був трансформований у “Трудову Україну”, яка виходила до 1938 р. Визначальну роль у їхній редакційній політиці відігравали М. Шаповал, Н. Григоріїв та П. Богацький.

37. “Трудова Україна” – неперіодичний орган ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, виходив у Празі 1932–1939 рр. як продовження “Вісника УПСР”. Редакторами “Трудової України” були Н. Григоріїв та П. Богацький.

38. Богацький Павло (1883–1962) – український письменник, журналіст, літературознавець, літературно-театральний критик, бібліограф, редактор, політичний і військовий діяч, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка. 1909–1914 рр. – засновник і редактор журналу “Українська хата”. Під час громадянської війни емігрував. У 1920 р. працював у газеті “Українська трибуна” (Варшава), потім у Празі був редактором журналу “Нова Україна” (1922–1923). 1949 р. емігрував до Австралії.

39. Григоріїв Никифір (Наш) (1883–1953) – український громадський і політичний діяч, публіцист і педагог.

40. Шаповал Микита (1882–1932) – український політичний і громадський діяч, публіцист, соціолог, поет. Член УЦР. Видавець і співредактор журналу “Українська хата” (1909–1914), один з організаторів і лідерів УПСР. Міністр пошт і телеграфу в уряді В. Винниченка, співорганізатор протигетьманського повстання (1918), міністр земельних справ в уряді В. Чехівського за Директорії. Згодом у еміграції, секретар дипломатичної місії УНР у Будапешті (1919–1920), потім у Празі, де, користуючись підтримкою Т. Масарика, розвинув жваву громадсько-політичну і культурну діяльність: голова Українського громадського комітету (1921–1925), співзасновник українських вищих шкіл у Празі, Української господарської академії в Подебрадах, Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, організатор Всеукраїнського робітничого союзу в Чехо-Словаччині, голова Українського соціологічного інституту в Празі; видавець і редактор місячника “Нова Україна” (1922–1928). В еміграції очолював

УПСР і засуджував діяльність її “закордонної делегації” у Відні; був у опозиції і гостро поборював уряд Української Народної Республіки в екзилі.

41. М. Шаповал помер 25 лютого 1932 р.

42. У №№ 5–6 “Трудової України” за 1932 р. (С. 28) опубліковано статтю під назвою “З громадського багна”, у якій М. Галагана було відкрито звинувачено у співробітництві з радянською владою.

43. Айолло Григорій – представник грузинських соціал-демократів у Чехо-Словаччині.

44. Жгенгі В. – представник грузинських соціал-демократів у Чехо-Словаччині.

45. Ломтагідзе Е. – представник грузинських соціал-демократів у Чехо-Словаччині.

46. Емухварі Д. – представник грузинських соціал-демократів у Чехо-Словаччині.

47. Зозуля Яків (1893–1984) – український політичний і військовий діяч, військовий медик, правник, викладач, публіцист. Член Центральної Ради УНР (1917–1918), член УПСР (до 1925). Учасник антигетьманського повстання та оборони Києва під час більшовицького заколоту у січні 1918 р. Емігрував разом з урядом УНР, працював фельдшером у Варшаві, водночас навчався в університеті (1921–1922). З 1923 р. – в еміграції у ЧСР, де разом з Ф. Сумневичем, П. Богацьким та Д. Ісаєвичем заснував Українську селянську спілку. Закінчив Карловий університет у Празі (диплом доктора права). Під час Другої світової війни мешкав у Чехо-Словаччині, працював начальником відділу окружної каси хворих (1940–1945). У Німеччині перебував у таборах для переміщених осіб. 1954 р. емігрував до США.

48. Тобто прихильник політичних поглядів Г. Зінов’єва (1883–1936).

49. Шраг Микола (1894–1970) – український економіст і громадсько-політичний діяч. Заступник голови Центральної Ради Української Народної Республіки (1917–1918). З 1919 р. – радник української дипломатичної місії в Будапешті, у 1920–1924 рр. перебував у Відні. З 1924 р. – працівник Харківського товариства робітників і техніків. У 1930 р. заарештований радянською владою. 1945 р. – скерований у Львівську область, сектор водного планування, за сумісництвом – викладач у ВНЗ Львова та Харкова.

50. Макаренко Андрій (1886–1963) – український політичний діяч, член Директорії УНР.

51. Славінський Максим (1868–1945) – український громадсько-політичний діяч, поет-перекладач, дипломат, публіцист, редактор.

52. Українська селянська спілка у Українській еміграції в ЧСР – виникла з Комісії допомоги селянству при Українському громадському комі-

теті. На 1 липня 1924 р. спілка мала відділи в різних частинах країни і нараховувала 1500 членів.

53. Гварджаладзе К. – представник грузинських соціал-демократів у Чехо-Словаччині.

54. УНО – Українське національне об'єднання в Німеччині – українська громадська організація, яка до 1937 р. існувала на території Німеччини, а у 1937–1945 рр. – в Австрії та т. зв. Протектораті Чехія і Моравія. М. Галагана було призначено на посаду голови обласної управи УНО у Протектораті Чехія і Моравія 1 лютого 1942 р. На думку М. Галагана, основною метою УНО було захищати матеріальні та правові інтереси його членів – українських емігрантів.

Горбач Юлія (Київ, Україна). З епістолярної спадщини Олександра Олесея: листи Миколи Галагана до Олександра Олесея (1920–1942)

Публікація присвячена епістолярній спадщині відомого українського письменника Олександра Олесея (1878–1944), а саме, листам до нього відомого українського громадсько-політичного діяча Миколи Галагана (1882–1946). Визначено інформаційний потенціал листування, встановлено його цінність для історичної науки.

Ключові слова: О. Олесь, М. Галаган, епістолярна спадщина, листування, Чехія, Прага.

Горбач Юлія (Київ, Україна). Из эписюлярного наследия Александра Олесея: письма Николая Галагана к Александру Олесею (1920–1942)

Публикация посвящена эписюлярному наследию известного украинского писателя Александра Олесея (1878–1944), а именно, письмам к нему известного украинского общественно-политического деятеля Николая Галагана (1882–1946). Определен информационный потенциал переписки, установлена его ценность для исторической науки.

Ключевые слова: А. Олесь, М. Галаган, эписюлярное наследие, переписка, Чехия, Прага.

Gorbach Iuliia (Kyiv, Ukraine). From the Oleksandr Oles' epistolary heritage: the letters of Mykola Galagan to Olexander Oles (1920–1942)

The publication is devoted to epistolary heritage of the famous Ukrainian writer Olexander Oles (1878–1944), namely, the letters to him of the well-known Ukrainian political and public figure Mykola Galagan (1882–1946). The information potential of the correspondence is analyzed; its value for the historical science is defined.

Key words: O. Oles, M. Galagan, epistolary heritage, correspondence, Czech Republic, Prague.

Євген МАЦЕЛЮХ
(Тернопіль, Україна)

УДК: 930.1(438):329“1926/1939”

Польська історіографія про радикальні політичні партії та організації Другої Речі Посполитої доби “санації” (1926–1939 рр.)

Політичне життя Другої Речі Посполитої у своїх наукових студіях заторкували сотні польських авторів. Радикальні політичні партії та організації часів “санації”, зокрема, теж перебувають не на маргінесі. Втім, досі не існує більш-менш помітного синтетичного дослідження на цю тему. Не вистачає й розвідок, у яких було б широко застосовано аналітичні методи, як-от систематизації чи узагальнення.

Щоб розібратися в існуючих тенденціях польської історіографії, проаналізуємо декілька найбільш гідних уваги праць із теми.

Більшість узагальнюючих праць, крізь які червоною ниткою проходить тематика політичного радикалізму часів “санації” й які вийшли з-під пера вітчизняних дослідників, “обертаються” навколо історії Організації українських націоналістів (далі – ОУН). Наприклад, у статті В. Футали де-факто йдеться лише про ОУН [15]. А те, як саме українські націоналістичні організації міжвоєнного періоду представлені в сучасній польській історіографії, висвітлював Петро Гава [13].

У польській історіографії, починаючи із другої половини ХХ ст., робився акцент на національній політиці урядів Другої Речі Посполитої. Так, Анджей Хойновський дослідив, яким чином виконавчі інститути держави реалізовували свою політику стосовно чотирьох потужних етносів: українців, білорусів, євреїв та німців [1]. Зокрема, дослідник аналізує розмаїття планів, проектів та підходів, що застосовувалися до кожного з вищезгаданих етносів. Що характерно, він вважає етнічну строкатість міжвоєнної Польщі проблемою загальнодержавного значення, яку так і не було вирішено. Й справді, національна політика, що реалізовувалася “пілсудчиками” та представниками народно-демократичної партії, лише “підливала олії у вогонь” міжетніч-

них суперечностей. Тиск на українське населення, для прикладу, викликав зворотну реакцію у вигляді посилення антидержавних настроїв й зростання впливовості ОУН. Загалом, різним питанням стосовно української проблематики присвячено значну частина монографії Хойновського. Вчений справедливо вбачає однією з головних причин міжнаціональної напруги у Другій Речі Посполитій брак порозуміння урядових кіл із “українською вулицею” в державі.

У тому ж ключі, що й Анджей Хойновський розглядає проблему Єжи Томашевський. Утім, його в питанні пошуку причин міжетнічної напруги вирізняє акцентування на економічних факторах, як-от безробітті серед української інтелігенції й нестачі землі в українських селян [8, с. 53]. Дослідникові йдеться про те, що наслідком нездатності польського уряду вирішити означені економічні проблеми стали виразні антидержавні настрої серед представників нацменшин [8, с. 193]. “... У міжвоєнний період ми не змогли використати навіть ті невеликі шанси на порозуміння із національними меншинами у Польщі, що з’являлися всупереч несприятливій ситуації”, – робить висновок Томашевський [8, с. 200].

Набагато слабше досліджена історія такої “лівої” радикальної організації, як Комуністична партія Західної України (далі – КПЗУ). Виняток із правила – змістовні наукові студії польського історика Януша Радзейовського, що, до речі, народився в Києві. Вочевидь, як це часто буває в житті, автора захопили до тематики комуністичного руху особисті мотиви – його батька, як активного комуніста, разом із деякими членами родини репресувала та розстріляла радянська влада [14, с. 367]. У своїй монографії Я. Радзейовський намагався відобразити проблеми в надрах КПЗУ, наприклад – складні відносини із Польською комуністичною партією, Комінтерном та КП(б)У. Як пише дослідник, “... усі 3 партії ... апелювали до праць Леніна... але кожна... насправді керувалася не стільки ідеологічними принципами, як власними уявленнями про соціальне та національне” [6, с. 202]. Ще один лейтмотив праці: опис схожого конфлікту (між соціальним та національним) у надрах КПЗУ. Крім того, авторові вдалося встановити та проаналізувати зв’язок між процесами, що відбувалися в КП(б)У та КПЗУ. Висвітлюючи ту чи іншу подію, дослідник практично не пропонує власних висновків, а натомість майстерно оперує джерелами, “змушуючи” їх говорити “самих за себе”. Незважаючи на те, що Радзейовський написав монографію ще у 1983 р., вона залишається ключовою працею для дослідників по-

літичного життя Другої Речі Посполитої. За влучним твердженням Андрія Портнова, "...ця книжка є взірцем неупередженого опису ідеологічної еволюції політичної партії на широкому тлі внутрішньої політики польської держави й міжнародного комуністичного руху" [14, с. 370].

Тематика ОУН міжвоєнного періоду, хоча і представлена в польській історіографії, проте, на нашу думку, водночас є її "ахіллесовою п'ятою". Бо накопичилася критична маса праць, що "по вінця" переповнені безапеляційними твердженнями авторів, далекими від будь-якого аналізу. Красномовний приклад – одна з книжок Едварда Пруса [3]. Певна річ, на цього дослідника вплинула боротьба проти Української повстанської армії (далі – УПА): спочатку – у складі польських формувань, згодом – на боці НКВС [4]. А ще варто зазначити, що, по-перше, назва цієї книги не зовсім відповідає змісту, адже там йдеться не стільки про трьох осіб, згаданих у назві, як про діяльність "світової мафії" (Українська військова організація, ОУН, УПА). По-друге, у дослідженні немає посилань на джерела та літературу, отож не зрозуміло, яке підґрунтя мають теоретичні викладки автора. Наприклад, пан Прус безапеляційно стверджує, мовляв, ОУН у міжвоєнній Польщі намагалася не допустити польсько-радянського союзу, бо це було не вигідно німцям, "справжнім керівникам ОУН". Так само без жодного доведення автор заявляє, нібито Євгена Коновальця вбив агент німецької розвідки, бо той забагато знав. Вірний своїм фантазіям, Прус також наголошує, що боротьба із українським націоналізмом не закінчена, він і надалі розпалює конфлікти під "омофором" американських спецслужб. Курйозності ситуації додає й те, що дослідник Прус продовжив розставляти у своїх працях фантастичні акценти навіть через багато років після розпаду соціалістичного табору (див, напр., його працю "Szatańskie igrzysko: historia Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN). – Wrocław, 2009). До слова, творчий доробок цього дослідника широко критикують навіть його польські колеги. "...Автори цих праць вільно граються із історичними фактами. Переважно звертаються до емоцій читача. Їхні історичні знахідки чи робота з джерелами не стосуються історичних досліджень ... використовуються, щоб підкріпити "справжню" версію подій", – справедливо відзначив польський дослідник Рафал Внук [9].

Від праць Пруса вигідно відрізняються наукові напрацювання вже згаданого польського професора Радзейовського [5]. Навіть для написання своєї невеликої статті, напр., він використав доробки західних дослідників українського націоналізму – Джона Армстронга та Олек-

сандра Мотиля. Покликаючись на цих відомих у світі вчених, Радзейовський обґрунтував те, яким чином вплинули на ідеологію ОУН “модні” політичні ідеї довоєнної Європи та Північної Америки.

Однією із найкращих польських наукових праць, присвячених проблематиці ОУН, слід вважати дослідження Романа Висоцького [10]. Ця книга базується на ґрунтовному аналізі українських, польських і чеських архівних документів та преси. Як і Радзейовський, Висоцький сприймає український правий рух у контексті загальноєвропейських тенденцій. На відміну від своїх попередників, дослідник систематично підходить до досліджуваного питання, охоплює практично всі його аспекти. У монографії він чітко простежує процес становлення українського націоналістичного руху в Польщі, зазначає вплив на нього політики польського уряду, детально описує структуру ОУН, її створення та еволюцію, діяльність за межами Другої Речі Посполитої. Також Висоцький багато уваги приділяє формуванню ідеології українського націоналістичного руху, наголошує на ключовій ролі Ю. Вассиана, а не Д. Донцова в “муруванні” оунівської ідеологічної платформи. На основі публікацій у пресі Висоцький висвітлює пропагандистську діяльність ОУН. Без нальоту суб’єктивізму дослідник розглядає збройні та саботажні акції цієї організації, веде мову й про “терористичні операції”. Врешті-решт, Висоцький заперечує пануючу серед частини польських істориків думку про те, що діяльність ОУН стала основною причиною польсько-українських конфліктів надалі.

Польські історики обожають писати про “терористичну діяльність” ОУН та її зв’язки з Німеччиною. Часто перше та друге вони пов’язують між собою, як-от у справі щодо вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Приміром, колишній слідчий Єжи Люксенбург написав, що замах на міністра нібито відбувся без відома Коновальця, якому німці заборонили проводити збройні акції, а виконавцем стала група Ріхарда Ярого [2]. Подібну думку обстоював і Ришард Торжецький. За його даними, під час зустрічі Євгена Коновальця з представниками німецьких збройних сил та гестапо (м. Берлін, 1933 р.) очільникові ОУН запропонували переорієнтувати диверсійну діяльність із Польщі на СРСР, Чехо-Словаччину та Румунію [11, с. 71].

Для порівняння, Владислав Желеньський – один з обвинувачів процесу над убивцями Перацького – заперечує можливість самостійної діяльності групи Ярого й ставить під сумнів тотальну залежність ОУН від німців [11, с. 79–86]. У своїй книзі [11] він детально описує попе-

редні приготування, убивство Перацького та подальші розслідування та суд. Незважаючи на нелюбов до ОУН, Желеньський доволі тверезо та об'єктивно аналізує події під юридичним, а не політичним кутом зору. Желеньський роздумував і про архів Сеніка. Був упевнений в автентичності цих документів і відзначав, що їхні копії потрапили до Польщі завдяки тимчасовій співпраці чехо-словацької та польської військових розвідок, навів прізвища конкретних людей, які з ним працювали [11, с. 50–56]. Дослідник також розмірковував над зв'язками ОУН й урядових кіл Литви, з'ясував, де оунівці могли брати кошти, розглянув й інші не менш цікаві питання [11, с. 56–61].

Що стосується оцінок правого польського радикалізму Другої Речі Посполитої, то в польській історіографії спостерігаємо надзвичайно велику поляризацію. Одні в польських праворадикалах убачають нацистів, шовіністів, ба навіть неоязичників, інші стверджують, що будь-яке пов'язування цих сил із "...расизмом, гітлеризмом, фашизмом є проявом нетолерантності" [12, с. 70–71]. "Піднятися над полюсами" спробував дослідник Шимон Рудніцький [7]. У своїй книзі він докладно описав еволюцію польських крайніх правих у різних аспектах. Ідеологічний аспект – це поступовий дрейф до радикалізації, антисемітизму, фашизму. Віковий – постійні конфлікти між молодшим та старшим поколіннями. Організаційний – від націонал-демократів до Національно-радикального табору (далі – НРТ, польською – ONR) із його наступним розколом на НРТ-“Фаланга” та НРТ-“АВС”. А ще Рудніцький описав, як на польських праворадикалів уплинули ідеї європейського фашизму та нацизму [7, с. 103]. Також чимало уваги він приділив впливові на радикалізацію економічних факторів: всесвітньої економічної кризи, зростання безробіття. Зростання антисемітизму в 1930-ті роки дослідник пояснив досить цинічним розрахунком праворадикалів на “ліплення” образу внутрішнього ворога, актуального як у Східній Галичині, так і в Помор'ї [7, с. 111–113]. До речі, українці й білоруси на цю роль не підходили, їх планувалося просто полонізувати [7, с. 144]. Загалом, Рудніцький вважав НРТ типовим прикладом фашистської партії [7, с. 331]. Серед недоліків праці можна назвати лише її занадто описовий характер та не надто переконливі висновки.

Отже, не претендуючи на вичерпний огляд показових історичних досліджень польських авторів про радикальні політичні партії та організації Другої Речі Посполитої часів “санації”, відзначимо, що заторкнута проблематика вивчена лише частково. Якщо про національну

політику в міжвоєнній Польщі, ОУН та деякі інші праворадикальні рухи вийшло вже чимало праць, то історія КПЗУ – яскравої представниці лівого радикалізму – залишається практично не вивченою польськими авторами. Стосовно ж аналітико-синтетичних й узагальнюючих праць про політичний радикалізм у Другій Речі Посполитій часів “санації”, то таких наразі ще немає.

Джерела та література:

1. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław: Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 255 s.
2. Luxenburg J. Kulisy morderstwa Bronisława Pierackiego //Wiadomości. – Londyn, 1954. – 4 lipca. – S. 3.
3. Prus E. Herosi spod znaku tryzuba: Konowalec, Bandera, Szuchewycz. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 343 s.
4. Prus Edward Електронний ресурс: http://pl.wikipedia.org/wiki/Edward_Prus, відвідано 22.08.2014.
5. Radziejowski J. Kształtowanie się oblicza ideowego radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego (1917–1929) // Polska – Polacy – mniejszości narodowe. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. – S. 303–328.
6. Radziejowski J. Komunistyczna partia zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976. – 266 s.
7. Rudnicki S. Obóz narodowo-radykalny: geneza i działalność. – Warszawa, 1985. – 391 s.
8. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 223 s.
9. Wnuk R. Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath/ Електронний ресурс: <http://ece.columbia.edu/files/ece/images/wnuk-1.pdf>, відвідано 22.08.2014.
10. Wysocki, R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.
11. Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego. – Warszawa: Iskry, 1995. – 176 s.
12. Życie i śmierć dla narodu! Antologia myśli narodowo-radykalnej z lat 30.XX wieku/ Opr. Meller A., Tomaszewski P. – Warszawa: Prohibita, 2011. – 456 s.

13. Гава П. Український націоналізм міжвоєнного періоду у сучасній польській історіографії/ Електронний ресурс: <http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CB8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fpdf.kamunikat.org%2F2006-5.pdf&ei=NJL3U4z0C9jiatbZgeAO&usq=AFQjCNHk7-gMYgF9u3Kk9PLOLAMn-6Ynhg&bvm=bv.73612305,d.d2s>, відвідано 22.08.2014.

14. Портнов А. Януш Радзейовський: портрет історика на тлі епохи / А. Портнов // Україна модерна/ Відп. ред.: Я. Й. Грицак, М. Г. Крикун. – № 9. – Львів: Критика, 2005. – С. 367–377.

15. Футала В. Идеология та політична практика українського радикального націоналізму 1920-их – 1930-их років у зарубіжній історіографії / В. Футала // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка / Ред. кол. Т. Біленко (гол. ред.), В. Футала, С. Макарчук та ін. – Дрогобич: Ред.-видавн. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2007. – Вип. двадцятий. Історія. – С. 15–25.

Євген Мацелюх (*Тернопіль, Україна*). **Польська історіографія про радикальні політичні партії та організації Другої Речі Посполитої доби “санациї” (1926–1939 рр.)**

У статті здійснено спробу проаналізувати доробок польських істориків, що стосується радикальних політичних партій та організацій Другої Речі Посполитої у добу “санациї”. Розглянуто напрацювання польської історіографії, присвячені як політиці польських урядів, так і діяльності ОУН, КПЗУ й ОНР. Відзначено сильні сторони та “білі плями” історіографії.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, політичний радикалізм, національна політика, польська історіографія, ОУН, КПЗУ, ОНР.

Евгений Мацелюх (*Тернополь, Украина*). **Польская историография о радикальных политических партиях и организациях Второй Речи Посполитой времен “санации” (1926–1939 гг.)**

В статье сделана попытка проанализировать наработки польских историков о радикальных политических партиях и организациях Второй Речи Посполитой времен “санации”. Рассмотрены научные работы польской историографии о политике польских правительств и деятельности ОУН, КПЗУ и ОНР. Отмечены сильные стороны и “белые пятна” в историографии.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая, политический радикализм, национальная политика, польская историография, ОУН, КПЗУ, ОНР.

Yevhen Matselyukh (Ternopil, Ukraine). **Polish historiography of radical political parties and organizations in Second Polish Republic during “Sanation” period 1926–1939**

Current article is an attempt to analyze depiction of radical political parties and organizations in Second Polish Republic during “Sanation” period in Polish historiography. Polish historians’ researches of OUN, KPZU and ONR were used. Strengths and weaknesses of this problem in Polish historiography were shown.

Key words: Second Polish Republic, political radicalism, policy toward national minorities, Polish historiography, OUN, KPZU, ONR.

Юрій ЧЕРЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:394.92(71=161.2)Коновалець

Проблеми українського національно-визвольного руху в листуванні Євгена Коновальця з українськими громадськими діячами в Канаді

Важливим джерелом для дослідження українського національно-визвольного руху є листування одного із чільних діячів цього руху, голови Начальної Команди УВО, голови Проводу українських націоналістів (ПУН) полковника Євгена Коновальця. У період своєї активної політичної діяльності Євген Коновалець вів інтенсивне листування з різними українськими та іноземними громадськими, політичними і державними діячами. Частина цього листування зберігається в Архіві Організації українських націоналістів (ОУН) у Києві. Архів знаходиться в бібліотеці ім. Олега Ольжича, якою опікується фундація ім. О. Ольжича.

Більшу частину листування полковника Коновальця з Архіву ОУН у Києві складає організаційне листування. Це в першу чергу листування з членами Проводу українських націоналістів (ПУН), які мешкали в різних європейських країнах, з представниками Крайової ексекутиви ОУН на західноукраїнських землях та керівниками теренових організацій ОУН в різних країнах Європи. До цієї ж групи слід віднести листування полковника Коновальця з діячами різних українських організацій, що підтримували діяльність УВО та ОУН. Зокрема, це листування з Іваном Гуляєм, Дмитром Геричем, Євстахієм Василюшиним та іншими членами Управи Української стрілецької громади в Канаді (УСГ). Всього це листування нараховує понад 110 документів – точної цифри не подаємо через те, що авторство декількох листів ще остаточно не встановлене. Це листування наразі готується до публікації в багатомній серії збірників документів “Документи і матеріали з історії ОУН”. До цього часу опубліковано 5 книг з цієї серії [4, 5, 6, 7, 8].

Листи Євгена Коновальця можна зустріти в архівах різних країн. Зокрема, частина листування полковника Коновальця зберігається

в Києві в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Вони свого часу були вивезені до СРСР з Праги з фондів Празького архіву-музею. В Польщі зберігаються листи Є. Коновальця, які були передані польським спецслужбам чеською владою ще на початку 1930-х рр. як частина Т. зв. “архіву Сеніка” і які згодом були використані в акті обвинувачення на Варшавському процесі 1935 р.

Листи Євгена Коновальця зберігаються також і в Америці. Серед матеріалів архіву відомого українського політичного діяча Ярослава Чижа, що знаходиться в Центрі досліджень історії еміграції при університеті Міннесоти в Міннеаполісі (США), збереглося листування Я. Чижа з Є. Коновальцем за 1930 р. В Канаді (Вінніпег) в Архіві Осередку української культури і освіти також перебуває частина листування полковника Коновальця у фондах Євгена Коновальця та Михайла Селешка. Значна частина листування Євгена Коновальця вже опублікована [6, 9, 12, 13, 15, 17].

З листування Євгена Коновальця з діячами Української стрілецької громади (УСГ) в Канаді ми дізнаємося, що Коновалець уважно стежив за розвитком українських організацій на Американському континенті. У 1920-х рр. туди виїхало багато колишніх учасників української революції 1917–1920 рр., зокрема колишні січові стрільці. “...Найбільший вплив у Канаду української військової еміграції почався в 1925 році, коли то в Йозефові (на Чехословаччині) розв'язано український військовий табір. Вояки з того табору вертались у Батьківщину, інші оставлялись у Чехословаччині й подались на заробітки, решта розбрелась по цілому світові. Багато з цих останніх прибували в Канаду й ставали до праці на фармах, фабриках і залізничних шляхах. За пару років по всіх усюдах цього краю, від Атлантики до Пацифік, вже можна було стріннути був. вояків Українських Армій” [14, с. 7].

Серед них були люди, яких Голова ПУН добре знав, як, напр., Ярослав Чиж. Українські організації у США та Канаді намагались всіляко підтримувати визвольний рух на українських землях. Такою підтримкою користувалася, насамперед, УВО від самого початку свого існування. В Архіві ОУН у Києві зберігаються листи Миколи Цеглинського, члена Екзекутивного комітету Федерації українців у Злучених Державах (США), до Андрія Мельника за січень – вересень 1922 р. В цих листах йдеться про певні суми, які федерація передавала для УВО. Так, у листі від 25 січня 1922 р. повідомляється про висилку чека на 500 доларів США через Віденський банк (чек Standard Bank в Нью-

Йорку до Wiener Bankverein у Відні). Листа на бланку федерації підписали члени Екзекутивного комітету Микола Цеглинський, Ярослав Січинський та Іван Мартинець. Вони писали Андрієві Мельнику: “Гроші ті просимо Вас передати полковникови Коновалцеви і товаришам у Львові на допомогу Січовим Стрільцям (СС) і просимо їх ужити ту, на жаль, не таку велику суму, як там треба і як ми хотіли б, суму по своєму найліпшому розумінню теперішніх потреб” [1, арк. 2].

Федерація українців у США допомагала не тільки січовим стрільцям. М. Цеглинський згадує, що також надсилалися гроші (1 тис. дол.) “Студентській допомі” у Львові [1, арк. 27].

Протягом 1920-х років колишні січові стрільці та інші українські вояки, які були розкидані по території США і Канади, встановлюють поміж собою зв’язки. Ось як про це згадував один з фундаторів УСГ Канади та перший голова її Управи Євстахій (Остап) Василишин: “Працюючи в корабельній фірмі Кунард*, я звичайно виїздив зустрічати транспорту імігрантів до Західньої Канади. В дорозі з Сю Лукавту до Вінніпегу переходив я з вагону до вагону, відповідав на різні запитання, інформував імігрантів про все, що їх турбувало. Опісля в розмовах розпитувався я, чи нема між ними вояків колишніх українських армій. Якщо хтось зголосився, то я записував ім’я і назвище, ступінь, роки служби і адресу” [3, с. 128]. Таким чином він вів облік старшин і стрільців, щоб колись зорганізувати їх у товариство.

Згодом колишні вояки українських армій об’єднуються у гуртки, і на основі цих гуртків протягом 1927–1928 рр. було створено окремо Українську стрілецьку громаду в США і Українську стрілецьку громаду в Канаді. Українська стрілецька громада Канади була заснована на ініціативних зборах 23 січня 1928 р. в залі Українського народного дому у Вінніпезі. Учасниками зборів були 16 колишніх українських вояків. На зборах було обрано комітет (О. Василишин, І. Гуляй, І. Іванусь, О. Штойко), що мав розробити статут й підготувати установчі збори [14, с. 7–8].

Після Першої світової війни ветеранські організації створювалися практично в усіх країнах-учасниках тієї війни. Серед іншого вони піклувалися допомогою інвалідам, безробітним колишнім воякам, подекуди виявляли політичну активність. Організації колишніх українських

* Cunard Line – британська корабельна компанія, яка здійснювала рейси на трансатлантичних та круїзних маршрутах.

вояків теж не оминали своєю увагою ці справи. Але той факт, що українські землі були окуповані і поділені поміж чотирма державами – СРСР, Польщею, Чехо-Словаччиною та Румунією – висував не передній план задачу національно-визвольної боротьби. Як писав Зиновій Книш про Українську стрілецьку громаду Канади: “Допомога українському народові в його боротьбі за незалежність – це був головний клич, виписаний на прапорах Української Стрілецької Громади. Допомога всестороння, політична, моральна й матеріальна всіма тими, хоч і скромними силами, що ними розпоряджали колишні українські вояки на чужині” [11, с. 38].

В червні – липні 1929 р. полковник Коновалець побував у США і Канаді, де зустрічався з представниками Української стрілецької громади в США та керівництвом Української стрілецької громади в Канаді. В Архіві ОУН у Києві зберігаються його проїзні документи: квиток третього класу на пароплав “Левіафан” компанії “United States Lines”, що відпливав 20 квітня 1929 р. з Шербура до Нью-Йорка, поштова картка з фотографією цього пароплава, багажні квитанції, квиток другого класу тієї ж компанії на зворотний рейс з Нью-Йорка до Шербура [16, с. 31, 32]. Корабель прибув до Нью-Йорка 27 квітня. В Архіві ОУН у Києві є телеграма, яку полковник Коновалець цього дня надіслав до Берліна*.

До Канади Євген Коновалець приїхав 7 червня. В архіві ОУН у Києві зберігається телеграма, яку Коновалець надіслав до Вінніпега з Детройта (США) 6 червня**. На станцію Канадської національної залізниці зустрічати полковника вийшли 7 членів Управи УСГ. Є. Коновалець провів низку нарад з членами УСГ в Вінніпезі, Саскатуні й Едмонтоні, на яких серед іншого повідомив і про створення ОУН [14, с. 13]. Один з учасників цих нарад Михайло Шарик згодом згадував слова Коновальця про роль УСГ серед української еміграції в Канаді: “Поки що я не бачу іншого виходу, як той, що ви, колишні вояки українських армій, і ваші щирі симпатичні-приятелі мусите виконувати функцію посла й пропагандиста нашого руху. На всіх ще й досі лежить не знята присяга України” [18, с. 818].

З Канади Євген Коновалець повернувся до США, де провів зустрічі з українцями в Чикаго і Нью-Йорку. 5 липня 1929 р. в одному з районів Нью-Йорка за участю Євгена Коновальця було створено відділ УВО,

* Текст телеграми: “= gluecklich angekommen = gruesse eugen=”.

** Текст телеграми: “Meet me Friday morning ten fifteen at station. Konowalec”. – Архів ОУН у Києві. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 42 (Документи УСГ Канади 1928–1938). – Арк. 5.

що в подальшому увійшов до Організації державного відродження України (ОДВУ), яка фактично стала філією УВО у США [10].

Українська стрілецька громада в Канаді від самого початку свого заснування не тільки сама допомагала українському визвольному рухові, але також намагалася впливати на інші українські організації в Канаді, щоби вони допомагали морально й матеріально визвольній боротьбі на українських землях. На цьому ґрунті інколи виникали непорозуміння поміж УСГ та деякими організаціями, що не хотіли здійснювати такої допомоги, пояснюючи це тим, що їм тут, на континенті, потрібні кошти на організаційні потреби, на свої культурно-освітні, виховні заклади, на свою українську церкву, щоби рятувати українську молодь від “винародовлення” [14, с. 13].

Особливо войовничо почав ставитися до УСГ Союз українських самостійників (СУС), з яким протягом певного часу до того УСГ плідно співпрацювала.

Питання політики Української стрілецької громади стосовно Союзу українських самостійників часто обговорювалися в листуванні Євгена Коновальця з Іваном Гуляєм. Євген Коновалець також листувався з одним з керівників СУС Василем Свистуном і ймовірно зустрічався з ним під час поїздки до Канади. У будь-якому разі точно відомо, що вони розмовляли по телефону. В Архіві ОУН у Києві у фонді Євгена Коновальця зберігається бланк-замовлення телефонної кампанії “Manitoba Telephone System” на дзвінок 12 червня 1929 р. о 9.50, замовлений Є. Коновальцем на номер В. Свистуна. На звороті бланку рукою полковника написано, що номер телефону дістали в “Українському голосі” (Свистун був редактором цього часопису).

Коновалець прагнув, щоби обидві ці організації об’єднали свої зусилля у підтримці національно-визвольного руху на українських землях. Так, у листі до І. Гуляя від 20 березня 1930 р. Є. Коновалець писав: “З тих теж мотивів я підчас могого побуту в Америці й Канаді старався довести до якогось порозуміння і “модус вівенді” між Стрілецькими Громадами і СУС. Я вже тоді зорієнтувався, що СУС є найбільше підходячим для нас контрагентом. Рівночасно здавав я собі справу, що СГ не може ані злучитися з СУС, ані теж піддатися диктованню СУС, а навпаки, мусить вона задержати повну свободу рухів...” [2, арк. 35]. Проте подальший розвиток подій показав, що між керівництвом цих двох організацій час від часу виникали певні непорозуміння, і врешті Коновалець був змушений відмовитись від ідеї співпраці з СУС.

Другою важливою темою листування Євгена Коновальця з представниками УСГ Канади була необхідність видавання власного періодичного друкованого органу. В листі до І. Гуляя від 15 липня 1930 р. Є. Коновалець писав: “Крім цього, на мою думку, необхідно Вам подумати над видаванням Вашого органу, бо тільки ця організація може правильно розвиватися, яка має свою публичну трибуну... Я Вам писав вже, що з тим моментом, коли Ви рішитесь видавати хоч би бюлетен від СГ, то ми Вам будемо надсилати матеріал і в цей спосіб допоможемо Вам в цьому ділі. Прошу тільки начинати, а я певний, що діло піде вперед” [2, арк. 48].

УСГ в Канаді почала видавати місячник “Стрілецькі вісті”. Останній випуск цього видання вийшов 20 грудня 1932 р. З березня 1932 р. Управа УСГ почала розміщувати свої матеріали в газеті “Новий шлях”. Після ліквідації “Стрілецьких вістей” УСГ дістала свою постійну сторінку в “Новому шляху”. В той же час Управа УСГ вела переговори з метою отримати газету у свою власність. УСГ в Канаді в 1932–1933 рр. з метою залучення до своєї роботи широкого кола українців заснувала Українське національне об’єднання (УНО). Згодом часопис “Новий шлях” став органом УНО в Канаді.

З метою поширення української літератури ще в 1930 р. УСГ заснувала книжковий кооператив “Калина”. Ініціатором створення цього кооперативу був В. Топольницький, першим керівником – В. Рурик. Кооперативу “Калина” вдалося встановити контакти з різними українськими видавництвами в Європі, в першу чергу з видавництвом “Червона калина” у Львові.

У листуванні Є. Коновальця з діячами УСГ в Канаді також вирінають сюжети, пов’язані з діяльністю Організації українських націоналістів, принципами її побудови, формами діяльності. Адже на час листування ОУН тільки-но була створена й відбувався процес її формування як організації. Так, у листі до І. Гуляя від 6 жовтня 1930 р. Є. Коновалець зазначав: “З вищенаведеного вже виходить, хто може належати до Організації Українських Націоналістів. Не можуть туди належати люде, які не мають нічого в собі з того, що зветься революційністю, які вміють рішати всі справи або проханнями, або компромісами. Може належати до ОУН в першу чергу воєнна генерація, а дальше молодь, яка на наших очах підрастає. Наслідком цього немає в рядах заслужених громадських діячів чи бувших активних партійних політиків просто тому, що вони це самі відчувають, що не їм місце в ОУН. Багато з них це навіть одверто заявляє. Інша річ, що партійні політики

не можуть так легко здати своїх позицій, а тому треба лишити їх в спокою і вести своє діло даліше. Те, що зараз виробляє Пілсудські в Польщі, може довести в дуже короткому часі до того, що всі наші партії будуть засуджені або йти в підпілля, або себе самим зліквідувати. І тому не треба ставитись до ОУН з таким недовір'ям зокрема нам, воєнній генерації, що ОУН не об'єднує старших громадян" [2, арк. 54 зв.].

У своїх листах полковник Коновалець з'ясовує також принципи організаційної побудови ОУН. Організатори СГ в Канаді планували створити на основі своїх гуртків більш широку націоналістичну організацію, до якої залучалися б не тільки колишні вояки, а й інші свідомі українці. В кінці цієї статті подається текст листа Є. Коновальця до І. Гуляя від 9 квітня 1931 р. Розмірковуючи про устрій такої організації, Коновалець у зазначеному листі зокрема наголошував: "Натомість велику вагу кладу я на це, щоби ця організація прийняла схему організаційну ОУН, яка на протязі дотеперішнього існування ОУН надзвичайно себе виправдала. Вона полягає на тому, що ОУН не признає ніякого голосування, на чолі ОУН стоїть голова, при ньому дорадче тіло, Провід ОУН з відповідною кількістю референтур. У всіх справах голова радиться дорадчого тіла, а потім приймає рішення. Кождий член Прун є рівночасно референтом і є перед головою Прун відповідальним за свій круг ділання. Це не є вправді демократична схема, одначе вона, особливо для молодого організації, є надзвичайно корисною, бо робить організацію дуже споєною. Вам це буде легко перевести просто тому, що в тій новій організації, яку задумує вилонити* зі себе СГ, будуть в більшості членами бувші військові, які привикли до дисципліни. Розуміється, що при цій схемі Ви на чоло організації мусите поставити людину, яка не захоче зразу стати великим диктатором, а буде добирати собі добрих співробітників, з ними радитись і тільки після зрілої надуми вирішувати справу" [2, арк. 82 зв.].

Текст листа і вищенаведені цитати подаються без змін у повній відповідності до тексту оригіналу за винятком незначних пунктуаційних правок.

Документ 1.

Лист Є. Коновальця до І. Гуляя від 9 квітня 1931 р.

Женева, 9 квітня 1931

Дорогий Товаришу Гуляй¹.

Ваші листи одержав. Не міг я вдоволити Вашого бажання і відраз Вам на них відписати, бо мусів раніше порозумітись з нашими людьми

* Вилонити – тобто виділити, створити (з польської).

в краю та закордоном. Справи, які Ви порушили, є настільки важливі і далекосяглі в своїх наслідках, що мені їх зразу самому вирішити не було можливим. З уваги теж на те, я тільки сьогодні є в спроможності дати Вам більш обширну відповідь на всі ці порушені питання.

I. В справах закладення окремої організації в Канаді чи то під фірмою ОУН, чи якоїсь іншої, яка б одначе стояла в тісному зв'язку з ОУН, безперечно стає щораз більш актуальною. Проте я писав Вам вже декілька разів і вказував Вам на це, що Стрілецька Громада як чисто станова організація не зможе виконати цих завдань, які вкладав сучасний момент на це покоління, яке 10 літ тому взад зі зброєю в руках боронило самостійності і нашої державності. Я мав Вам нагоду вже декілька разів вказати, що Стрілецька Громада в Канаді мусить поширити свою базу діяльності, мусить поставити собі ширші завдання і в консеквенції мусить теж прийняти певну політичну програму, як теж мусить точніше очеркнути свої ідеологічні позиції. З Ваших листів бачу, що Ви в бігу Вашої діяльності прийшли до того самого переконання. Роздумуючи над тими справами, я бачив вихід із склавшогося положення або в цей спосіб, що Стр[ілецька] Громада, як самостійна організація входить в співпрацю з певною політичною організацією, вже існуючою на канадійському ґрунті, і старається цю організацію використати, а властиво повести в бажаному нам напрямку, або Стр. Громада творить понад собою самостійну політичну організацію, через яку старається переводити завдання, або врешті сама Стр. Громада перемінюється в політичну організацію.

Підчас мого перебування в Канаді, як Ви собі пригадуєте, я намагався в переконанні, що СУС є якраз цією організацією, яка може виконати намічені нами завдання, довести між СГ і СУС до порозуміння і саме з СУС зробити цю організацію, яка [на] канадійському ґрунті могла б бути експонентом ОУН. На жаль, пізніщі події виказали, що ці пляни дуже важко перевести. Я не хочу входити в причини невдачі цих моїх плянів, бо Ви там на місці краще в цьому визнаєтесь від мене. На ділі я вважаю, що відновлювати назад цей плян є недоцільним, а навіть неможливим.

Залишається тому зараз два другі способи, а саме або Стр. Гр. вилонює зі себе політичну організацію, або сама перетворюється в політичну організацію. Я думаю, що цей перший спосіб є більш доцільним і корисним. Стр. Громада залишається даліше становою організацією з членів бувшої української армії, яка має до виконання певні свої спе-

діяльні завдання. Рівночасно одначе Стр. Гр. для виконання певних політичних та громадських завдань вилонює зі себе політичну організацію, подібно, як це мається в старому краю з УВО і ОУН. УВО є організацією для виконання специфічних завдань. Над нею як її надбудова стоїть ОУН, яка має далеко ширші завдання. Подібне взаємовідношення повинно теж витворитись на канадійському ґрунті між СГ а цією політичною організацією, яку Ви задумуєте творити. Ця політична організація не конче мусить приймати назву ОУН, що більше, було б далеко кращим, коли б вона прийняла иншу назву, але базувалась на вже витвореній ідеології ОУН, прийняла організаційну схему ОУН, як теж плян діяльності і методи праці ОУН. Вона б, поскільки ходить о канадійський ґрунт, була зовсім самостійною і вела там працю так, як цього вимагають специфічні канадійські відносини, натомість, поскільки ходить о справи на українських територіях чи на європейській еміґрації, вона б стояла в тісному контакті з ОУН і придержувалась цієї лінії, яку намітить ОУН. В цей спосіб ніколи – маю надію – не прийшло б до ніяких непорозумінь. Ця організація як одно з головних своїх завдань, поставила б собі активно допомагати тій визвольній діяльності, яку на українських територіях проводила б ОУН. Поскільки ходить о канадійський терен, то ця організація безперечно мусіла б зайняти льояльне становище до цієї держави, в якій вона працює, мусіла б одначе рівночасно підчеркнути, що її завданням є зберегти український елемент перед денационалізацією, мусіла б зайнятись організацією українців в Америці, щоби ці українці зискали вплив в канадійському правительстві і через це могли бути помічними також в цей спосіб українській визвольній акції. Вона дальше мусіла б дуже яскраво підчеркати потребу плекання серед українців військової думки і тому мусіла б займатись пропаґандою, щоб канадійські українці йшли до військових шкіл і вступали в канадійську армію, бо Україна потребуватиме в скорому часі військово виобразуваних людей. В цьому напрямку організація мусіла б не обмежитись тільки до пропаганди, а виробити конкретний плян, як саме ці справи в скорому часі можна б провести в життя.

Так ОУН як і нова політична організація в Канаді стояли б з собою в тісному контакті і співпраці, інформували б себе взаїмно про розвій подій, що більше, канадійська організація мусіла б мати своїх представників в проводі ОУН, а ОУН знов в проводі канадійської організації. В цей спосіб витворила б ся гармонійна співпраця, яка безперечно дала б великі успіхи. Для канадійської організації було б надзвичайно

корисним мати безпосередний зв'язок з краєвою організацією, бо це дало б їй серед наших земляків в Канаді авторитет і повагу, для ОУН знов зв'язок з канадійською організацією витворював би ту базу і запілля, яке так є кінцевим для організації, яка ставить собі в основу організування визвольно-революційної акції. Крім цього зв'язок цей давав би можливість через канадійську організацію проводити теж пропаганду українських визвольних змагань серед англо-саксонського світа.

Поскілки ходить о назву організації, то на мою думку можна б або залишити назву організації державного відродження України або прийняти назву Союзу Українських Націоналістів в Канаді. Впрочім, це не є так важне, і Ви на місці вже цю справу зможете вирішити самі.

Натомість велику вагу кладу я на це, щоби ця організація прийняла схему організаційну ОУН, яка на протязі дотеперішного існування ОУН надзвичайно себе виправдала. Вона полягає на тому, що ОУН не признає ніякого голосування, на чолі ОУН стоїть голова, при ньому дорадче тіло, Провід ОУН з відповідною кількістю референтур. У всіх справах голова радиться дорадчого тіла, а потім приймає рішення. Кождий член ПРУН є рівночасно референтом і є перед головою ПРУН відповідальним за свій круг діланья. Це не є вправді демократична схема, одначе вона, особливо для молоді організації, є надзвичайно корисною, бо робить організацію дуже споеною. Вам це буде легко перевести просто тому, що в тій новій організації, яку задуме вилонити зі себе СГ, будуть в більшості членами бувші військові, які привикли до дисципліни. Розуміється, що при цій схемі Ви на чоло організації мусите поставити людину, яка не захоче зразу стати великим диктатором, а буде добирати собі добрих співробітників, з ними радитись і тільки після зрілої надуми вирішувати справу.

З покликанням до життя такої організації, на мою думку, не треба надто спішити. Треба раніше все як слід підготувати, розділити між себе ролі, підібрати відповідних людей, підготувати програму діяльності, організаційну схему, взагалі все як слід передумати і щойно відтак приступати до діла.

Важним при цьому є те, щоби нова організація зразу розпоряджала відповідним пропагандивним та пресовим апаратом. На мою тому думку, Вам обов'язково треба перебрати Новий Шлях² в Едмонтоні, задержуючи при тому Стр[илецькі] Вісти, і розподілити завдання між ці два видання. Добре було б, коли би Новий Шлях міг виходити частіше. Я його пильно читаю і мушу ствердити, що він є добре редагова-

ний. Значить, теперішній його редактор повинен би взяти на себе обов'язок зорганізування пропагандивного та пресового апарату.

Відносно Вашого проєкту поставити на чолі організації адвоката Романюка, то хоч підчас мого побуту в Едмонтоні я не мав щастя з ним особисто пізнатись, все ж таки з його листування зі мною набрав я вражіння, що це людина розумна, яка добре орієнтується в справах, при цьому людина громадська, яка дає гарантії, що поведе нове діло розважно і успішно.

Згідно Вашому бажанню я висилаю сьогодні відповідну телеграму на адресу адвоката Романюка.

Обіцяю Вам, що зі свого боку ми Вам дамо всяку можливу піддержку. Для того я рішений створити тут в нас окрему референтуру для американських та канадських справ, і завданням цього референта було б держати постійний зв'язок з Вами та давати Вам всяку можливу допомогу.

При цій нагоді прошу Вас зразу сконкретизувати точніше в слідуючому Вашому листі до мене, яку саме допомогу треба б Вам було на перших початках. Над цією справою прошу добре подумати, порадитись з Вашими приятелями і зафіксувати її по точкам. Я Вам негайно відповім, які з цих побажань ми зможемо виконати, а які з них треба буде відкласти на ще деякий час.

А тепер переходжу до біжучих справ.

2. Лист СУС Грибівський³ нам переслав. Цей лист доказує, що людям зовсім в голові перевернулось, щобільше, що вони абсолютно не орієнтуються в цьому положенні, яке витворилось зараз на українських землях і в поодиноких європейських державах. Ми ще їм відповіді не дали, і я взагалі б'юся з думками, чи на цей лист давати їм якунебудь відповідь. Думаю, одначе, що відповідь ми їм вишлемо, причому копію цюї відповіді самозрозуміло перешлемо до Вашого відома.

Чому Грибівський не подав Вам зразу до відома цього листа, пояснити Вам не могу. Я йому вже поставив запит, не маю, одначе, досі від нього жадної відповіді. Не думаю, одначе, щоби він мав супроти СГ якісь задні думки, бо з його листування зі мною наглядно виходить, що він є великим приклонником СГ. Він, мабуть, думав, що з простої лояльності не треба Вам наразі подавати до відома змісту того листа. Дальший розвій подій виказав, що СУС не думав придержуватись тих самих принципів лояльності, бо, як з Вашого листа виходить, він негайно розіслав копії цього листа ріжним людям.

3. Відносно Вашого заміту, що я поповнив блуд, приписуючи СУС, що в ньому найшли приміщення найбільш активні одиниці в Канаді, можу заявити, що я ще й сьогодні цієї думки. На мій погляд краще було би, коли б нам вдалось втягнути СУС в орбіту впливів ОУН. Я рівночасно здаю собі справу, що сьогодні воно вже, мабуть, неможливе. Про це переконали мене не тільки Ваші листи, але теж листи Грибівського. Хто мав рацію, викаже найблища майбутність, коли Ви начнете творити нову організацію. Вважаю конечним на цьому місці на всякий випадок звернути Вашу увагу, щоби Ви, починаючи Ваш новий почин, не недооцінювали значіння і впливів СУС на канадійському ґрунті. Це є передумова Вашого успіху. Рівнож мусить рахуватись з тим, що СУС так легко не уступить з позицій і що Вам прийдеться згризти не оден твердий горішок. Не маніть себе надією, що коли Ви не будете виступати проти СУС, то вже тим самим і СУС не буде виступати проти Вас. Все це мусите дуже основно передумати і вже перед почином Вашим мати точний плян, яке відношення Ваше буде не тільки до СУС, але теж і до інших угруповань на канадійському ґрунті.

4. В звязку з Вашими починами являється необхідною справою висилка нашого делегата до Канади. Я думаю, що найпізніше осінню ми такого делегата вишлемо. Коли б до цього часу не вийшов полк[овник] Сушко⁴ з тюрми, в такому разі приїде до Вас інж[енер] Сціборський⁵. З уваги теж на те, мабуть, найкраще було б, коли б конкретні кроки в справі творення нової організації Ви відклали до приїзду Сціборського, а наразі взялись тільки за підготовку цього великого діла.

5. В справі тверджень СУС, що петиції англійських послів лейбористів, вислані до Союзу Народів, є ділом рук СУС, то, на мою думку, це є блеф. Я дуже точно знаю перебіг цілої справи і тверджу, що причин висилки цих петицій треба шукати де инде. Я наразі не можу Вам обширніше про цю справу писати, бо це є дуже довірочні справи, можу Вам, одначе, заявити, що заслуга заінтересування англійських кол західноукраїнською проблемою належить зовсім кому іншому. Це не виключає, що СУС зі свого боку міг теж шукати звязків з лейбористами, щоби більше такі звязки міг знайти і що перевів теж між ними певну пропаганду. Наразі можу Вам тільки зазначити зовсім довірочно, що відома Вам міс Шіпшінс⁶, яка є активним членом лебор-партії і має безпосередні звязки до Гендерсона⁷, працює тепер активно в женевському англійському бюлетині.

6. Хочу ще в коротких словах торкнутись справи зазидування Вам недискретії з боку Рурика⁸. Мушу Вам признатись, що я на тов[ариша] Рурика не є абсолютно лихий. В цьому листі, який він показав відтак п[анові] Свистуніві⁹, не писав я нічого такого, чого міг би я встидатись або потребував відкликати. Щобільше, пишучи цього листа, я був певний, що зміст його дійде до відома п. Свистуна. Це друга річ, чи тов. Рурик як муж довіря ОДВУ мав право без Вашого відома цей лист використовувати. Я одначе ще й сьогодні готов все те, що писав я до тов. Рурика, публично повторити, а саме, що СУС вічно хитавсь між уенерівщиною та націоналістами і що не міг рішитись, з ким йому треба було б звязатись. Впрочім, сам п. Свистун після першого мого побачення з ним в Нью Йорку заявив прецінь на одному вічу в Канаді, що СУС відносивсь прихильно до УНР та шойно після балачки зі мною він давсь переконати, що УНР є шкідливою групою. Після мого виїзду я дістав від п. Свистуна, мабуть, два чи три листи, в яких виразно стоїть, що СУС як такий справою збірок на визвольний фонд не може займатись і що найкраще було б, коли б цю справу перебрала на себе СГ. Значить, мій звязок з СГ не був ніколи нелояльність супроти СУС. Неправдою рівнож являється твердження п. Свистуна про те, що підчас мого перебування і балачок з СУС я зобовязавсь нічого не робити на канадійському ґрунті без відома СУС. Доказом цього послужать Вам листи п. Свистуна до мене, які в найблищих днях я Вам перешлю в відписах. Вертаючи ще раз до мого листа до п. Рурика, я хочу підчеркнути дальше, що не можу встидатись теж цього, коли я йому писав, що СУС оголосив збірку на визвольний фонд без нашого відома. Моїм обовязком було провирити, на яку ціль ці гроші підуть, щоби заздальгідь знати, яке нам становище заняти до цієї збіркової акції. До цього я мав повне право.

7. В найблищих днях перешлю Вам черговий інформативний звіт. В ньому ще торкнусь справи Босого.

8. В справі критики УГ брошури виданої протестаційним комітетом в Празі, і брошури, виданої нами в французькій мові під заголовком “Ля плі сомбр польонь”, вважаю потрібним заявити Вам слідуоче: за брошуру, видану протестаційним комітетом, я безпосередно ніякої відповідальности не несу, бо в склад протестаційного комітету попри націоналістів входили всі інші українські угруповання. Думаю, що на цю критику сам протестаційний комітет вже дасть відповідь. Поскільки ходить знов о брошуру “Ля плі сомбр польонь”, за яку безпосередно

ми несемо відповідальність, то я Вам в найблищому часі буду в спроможности [повідомити] гльоси різних французьких учених і політиків, які висловлюються дуже позитивно про брошуру. Відносно знов мови, то рівнож дам Вам докази, що мова в цій брошурі бездоганна.

Копію цього листа пересилаю я адвокатуві Романюкові і так Вас, як теж його прошу о це, щоби цього мого листа вважали Ви двірочним. Хоч я на Рурика не є злий, то все ж таки вважаю кращим, щоби мої листи не були використовувані відтак на канадійському ґрунті проти мене.

Здоровлю щиро **[Підпис]**

Архів ОУН у Києві. Ф. Є. Коновальця. – Спр. “Листування Є. Коновальця з І. Гуляєм та Українською стрілецькою громадою Канади”. – Арк. 82, 82 зв., 83, 83 зв. Ориґінал, машинопис. (Листа надруковано на бланку: “Bulletin d’Informations Ukrainiennes, rue d’Italie 9, Telephone 47 062”. Підпис зроблено чорним олівцем).

Коментарі

1. Гуляй Іван (1893–1987) – український громадський та політичний діяч, голова Управи УСГ в Канаді.

2. “Новий шлях” – український часопис-тижневик націоналістичного напрямку, орган Українського національного об’єднання в Канаді. Виходить з 1930 р. в Едмонтоні, Саскатуні, і Вінніпезі. Засновник і довголітній редактор Михайло Погорецький.

3. Грибівський – псевдонім Омеляна Сеніка. Сенік Омелян (1891–1941) – український політичний діяч, чільний член УВО і ОУН (псевдоніми: Біляк, Гриб, Грибавштис, Грибаускас, Грибівський, Гржибовські, Канцлер, Кашук, Мілько, Пільцер, Рудольф, Урбан). Народився в м. Яворів (Львівська обл.). Був сотником УГА, співзасновником УВО (член Крайової команди, згодом Начальної команди УВО). З 1927 р. в еміґрації, співредактор органу УВО – часопису “Сурма”. З 1929 р. член Проводу українських націоналістів (ПУН), керівник канцелярії, фінансовий референт. За дорученням ПУН у міжвоєнний час декілька разів відвідував країни Північної і Південної Америки з метою сприяння розбудові там українських націоналістичних організацій. По смерті Є. Коновальця (1938) член “Вужчого Проводу” ОУН. Після розколу ОУН (1940) залишився на боці А. Мельника. Влітку 1941 р. був одним з керівників Похідних груп ОУН. 30 серпня 1941 р. разом з М. Сціборським був підступно вбитий агентом НКВД у Житомирі.

4. Сушко Роман (псевдоніми Дашкевич, Кіндрат, Сич; 1894–1944) – український військовий і політичний діяч, родом з Галичини. Учасник Першої світової війни, поручник УСС. В 1916–1917 рр. перебував у російському полоні. Після лютого 1917 р. перебував в Україні, один з організаторів формації Січових Стрільців у Києві, пізніше – полковник Армії УНР. Командир 11-ї дивізії Січових Стрільців, 16-ї бригади в Січовій дивізії (1920). Активний учасник Другого зимового походу військ УНР в Україну (1921), командир 2-ї бригади Волинської групи генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Брав участь у створенні УВО, у 1927–1930 рр. був крайовим командантом УВО на ЗУЗ. Чільний член ОУН, співробітник військової референтури і військового штабу ОУН. У вересні 1939 р. – командир українського підрозділу, який у складі німецьких військ вступив на територію Західної України. Після розколу ОУН залишився на боці Андрія Мельника. У 1939–1941 рр. – провідник ОУН на території Польського генерал-губернаторства. В січні 1944 р. Романа Сушка було вбито у Львові за нез’ясованих обставин.

5. Сціборський Микола (псевдоніми Житомирський, Луцький, Органський; 1897–1941) – український політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Народився 28 березня 1897 р. (за іншими даними, 1895) в Житомирі. Учасник визвольних змагань 1917–1920 рр., підполковник Армії УНР. З 1920 р. в еміграції: спочатку в Польщі, а потім у ЧСР. Один з керівників Українського національного об’єднання, голова Проводу Легії українських націоналістів (ЛУН), голова Союзу організацій українських націоналістів (СОУН). З 1927 р. – член Проводу українських націоналістів (ПРУН, ПУН). Учасник Першого конгресу українських націоналістів, обраний членом ПУН, організаційний референт ПУН. З 1930 р. живе у Франції, видає газету “Незалежність”, а з 1933 р. – “Українське слово”. Після розколу ОУН (1940) був на боці А. Мельника. Влітку 1941 р. разом з О. Сенником очолював Похідні групи ОУН. 30 серпня 1941 р. М. Сціборський та О. Сенник були підступно вбиті в Житомирі. Це вбивство було організовано агентом НКВД К. Полуведьком. Похований у Житомирі. Автор праць: “Демократія”, “Земельне питання”, “ОУН і селянство” (1933), “Націократія” (1935), “Нарис проекту основних законів (Конституції) Української Держави” (1940) та ін. Був одним з головних авторів Устрою ОУН і програми, прийнятих на I і II Великих Зборах ОУН. У цьому листі очевидно йдеться про його книгу “Сталінізм”, один з розділів якої було присвячено національній політиці Москви стосовно України. Див.:

Сціборський М. Сталінізм. – III-те вид. – Вид-во ім. М. Хвильового, 1947. – 48 с.

6. Шіпшенкс (у листі помилково Шіпшінс) Мері – секретарка Міжнародної жіночої ліги миру й свободи. В 1930 р. вона приїжджала до Галичини зі спеціальним дорученням Ліги, щоб на місці ознайомитися з подіями під час Т. зв. “пацифікації”. В січні 1931 р. вона виступила з промовою на конференції Ліги, де відверто розповіла про факти злодіянь польської влади стосовно українського населення на західноукраїнських землях. В серпні того ж року з доповіддю про події в Галичині М. Шіпшенкс виступила на Конгресі національних меншин у Женеві. Брала участь у роботі українського жіночого конгресу в червні 1934 р. у Станіславі.

7. Гендерсон Артур (1863–1935) – лідер Лейбористської партії Великої Британії, в 1929–1931 рр. – міністр закордонних справ в уряді Макдональда.

8. Рурик Іван – український громадський діяч в Канаді, за фахом імміграційний діловод. Був одним із засновників Українського національного об’єднання в Канаді.

9. Свистун Василь (1893–1964) – громадський і політичний діяч у Канаді, співзасновник Союзу українських самостійників (СУС). З 1945 р. – в Товаристві об’єднаних українських канадців (ТОУК), очолював Товариство культурного зв’язку з УРСР.

Джерела та література:

1. Архів ОУН у Києві. – Фонд Андрія Мельника. – Справа “Листи Миколи Цеглинського до Андрія Мельника (січень – вересень 1922 р.)”.

2. Архів ОУН у Києві. – Фонд Є. Коновальця. – Справа “Листування Є. Коновальця з І. Гуляєм та Українською стрілецькою громадою в Канаді”.

3. *Василишин Е.* Твердою ходою по довгому шляху. / Е. Василишин // За честь, за славу, за народ! 36. на золотий ювілей Української Стрілецької Громади в Канаді. 1928–1978. – Торонто, 1978.

4. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – Т. 1. 1927–1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. – 480 с.

5. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2010. – Т. 2. – Ч. 1: 1931–1934 / Упоряд. Ю. Черченко. – 464 с.

6. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2007. – Т. 2. –

Ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським / Упоряд. Ю. Черченко. – 480 с.

7. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. – Т. 7: Документи Комісії державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд. О. Кучерук, Ю. Черченко. – 208 с.

8. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. – Т. 10. – Ч. 2: Газета “Українське Слово” 1941 року / Упоряд. О. Кучерук. – 304 с., іл.

9. Євген Коновалець. “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...”: Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930. (Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця) / Передм. і упоряд. А. Кентія і В. Лозицького. – К.: Темпора, 2003. – 272 с.;

10. Задорецький П. Фрагмент з поїздки Коновальця по Америці / П. Задорецький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 833–848.

11. Книш З. Українська Стрілецька Громада в Канаді / З. Книш // За честь, за славу, за народ! Зб. на золотий ювілей Української Стрілецької Громади в Канаді. 1928–1978. – Торонто, 1978. – С. 13–52.

12. Листи Євгена Коновальця до Андрія Мельника (1919–1922 рр.) / Андрій Мельник. Спогади. Документи. Листування / Упоряд. О. Кучерук, Ю. Черченко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. – С. 378–413.

13. Мартинович О. Полковник Євген Коновалець у Канаді (невідомі його листи, написані у червні 1929 р.) / О. Мартинович // Пам’ятки: Археографічний щорічник. – 2007. – Т. 7. – С. 368–378.

14. Українська Стрілецька Громада в Канаді. 1928–1938. – Саскатун: Вид-во “Новий шлях”, 1938. – 160 с.

15. Черченко Ю. Листування Олега Кандиби-Ольжича з Євгеном Коновальцем і Миколою Сціборським (1936–1937 рр.) / Ю. Черченко // Український історик. – 2010–2011. – Т. 1–4 (185–188) / 1–4 (189–192). – С. 262–308.

16. Черченко Ю. Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві ОУН у Києві / Ю. Черченко // Український визвольний рух: Науковий збірник. – № 17.

17. Черченко Ю. “Твоє добре право є сумніватися в це, чи український націоналізм є життєздатним і буде розвиватися...”: Листування Є. Коновальця і Я. Чижа (травень – червень 1930 р.) / Ю. Черченко // Військово-історичний альманах. – 2013. – № 1–2 (25–26). – С. 109–116.

18. Шарик М. Його слідами в Україні і Канаді / М. Шарик // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 810–832.

Юрій Черченко (*Київ, Україна*). **Проблеми українського національно-визвольного руху в листуванні Євгена Коновальця з українськими громадськими діячами в Канаді**

У статті подається огляд листування керівника ОУН Є. Коновальця з українськими громадськими діячами в Канаді. Головна тема листування – допомога українців в еміграції українським націоналістам в їхній боротьбі за визволення українських земель від загарбників.

Ключові слова: Коновалець, листи, ОУН, Канада.

Юрий Черченко (*Киев, Украина*). **Проблемы украинского национально-освободительного движения в переписке Евгения Коновальца с украинскими общественными деятелями в Канаде**

В статье подан обзор переписки руководителя ОУН Евгения Коновальца с украинскими общественными деятелями в эмиграции. Главная тема переписки – помощь украинцев в эмиграции украинским националистам в их борьбе за освобождение украинских земель от захватчиков.

Ключевые слова: Коновалец, письма, ОУН, Канада.

Yurii Cherchenko (*Kyiv, Ukraine*). **The problems of Ukrainian national liberation movement in correspondence of Evgen Konovalets with the Ukrainian publicmen in Canada**

The review of correspondence of leader of OUN is given in the article. A main theme of correspondence is a help of Ukrainians on emigration to the Ukrainian nationalists in their fight for the release of Ukrainian territories from invaders.

Key words: Konovalec, letters, OUN, Canada.

Наталія РОМАНЕЦЬ
(Кривий Ріг, Україна)

УДК: 94 (477. 63) “1933/1934”

Сільськогосподарське переселення до Південної України (1933–1934 рр.): причини, особливості, наслідки

Сільськогосподарське переселення в Україну 1933–1934 рр. належить до малодосліджених сюжетів історії суцільної колективізації. Наукове осмислення даної проблематики тривалий час унеможлилювалося закритістю теми Голодомору, з якою вона нерозривно пов’язана. Зняття табу з історії “великого переселення народів” до українських сіл, спустошених сталінською “соціалістичною перебудовою”, відбулося порівняно недавно завдяки розсекреченню спецфондів архівів. Але історіографія проблеми засвідчує, що вчені лише побіжно звертаються до переселенської тематики, висвітлюючи соціально-економічні та демографічні наслідки Голодомору [20, с. 198–199]. Виняток становить наукова розвідка К. Лобач, у якій здійснено спробу “з’ясувати реальні, а не офіційно задекларовані причини масштабних переміщень населення, визначити їх мету та завдання у справі колгоспного будівництва” [19, с. 271]. Тим часом, на наш погляд, окремого дослідження потребують соціально-економічні аспекти проблеми селянського переселення. Тому автор цієї статті ставить за мету проаналізувати процес сільськогосподарського переселення до південних регіонів України у 1933–1934 рр., визначити його причини, особливості та наслідки.

Суцільна колективізація аграрного сектора, яка супроводжувалася масовими депортаціями розкуркулених і репресованих, стихійним відхідництвом селян із сіл до міст та новобудов, Голодомором, призвела до катастрофічного скорочення сільського населення у степових регіонах республіки. У Великоолександрівському районі Одеської області, приміром, з 1931 р. до 1 січня 1933 р. кількість селянських господарств зменшилася з 16,5 тис. до 9,2 тис. [14, арк. 5]. Навесні 1933 р. в багатьох колгоспах Дніпропетровщини навантаження на одного працездатного

сягало 20 га землі [1, арк. 21]. Унаслідок у Степу сформувався масив земель, які через брак робочих рук, тягла та сільськогосподарської техніки не оброблялися колективними об'єднаннями з 1928–1929 рр., перетворившись на розсадник бур'янів. Насамперед запустіння переживали регіони, де напередодні суцільної колективізації домінувала хутірська форма землеволодіння, бо саме їхні власники першими потрапили під прес розкуркулення. Характерний приклад: на території Єгорівської сільради Покровського району Дніпропетровської області до 1930 р. розташовувалися 6 хуторів із 69-ма заможними господарствами, власників яких під час суцільної колективізації розкуркулили й вислали. Попри те, що сільраді й новоутвореному колгоспу відійшли конфісковані в “куркулів” добротні будинки і реманент, через декілька років хутори перетворилися на справжню пустку — будинки руйнувалися, а фруктові сади площею 3–4 га заростали бур'яном [7, арк. 151–152].

Значне скорочення сільського населення внаслідок соціалістичного перетворення аграрного сектора й Голодомору поставило на межу зриву посівну кампанію 1933 р. Проблему дефіциту робочої сили в сільській місцевості партійно-радянське керівництво республіки намагалося вирішити в різний спосіб. У березні 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення повернути з міст на весняні польові роботи колгоспників-відхідників. Іншим джерелом поповнення робочої сили став так званий “бродяжницький елемент”, який органи ДПУ й міліція організовували у спеціальні команди і “під особливим наглядом” відправляли працювати до радгоспів [11, арк. 97].

На початку жнив, за оцінками С. Косіора і П. Постишева, орієнтовна мінімальна потреба в додатковій робочій силі на селі на Півдні України становила по Одеській області 40 тис. осіб, Дніпропетровській — 10 тис. [17, с. 904]. Коли стало зрозуміло, що нестача робочих рук позначиться на виконанні “першої заповіді” хлібозаготівельного плану, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 18 липня 1933 р. постанову про мобілізацію комуністів і комсомольців міст області (крім обласних центрів), дорослих працездатних членів їхніх родин до колгоспів і радгоспів на час збирання, молотьби та хлібоздачі. Одночасно з обласних центрів до села планували відрядити не менше половини комуністів і комсомольців підприємств, до 80 % комуністів установ, крім тих, що функціонували у сфері вугільної промисловості, металургії та машинобудування. 9 липня 1933 р. партійне керівництво республіки прийняло

рішення про “вербування робочої сили у колишніх повітових, окружних і заштатних містечках” області. А постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. дозволила залучати до збирання врожаю в УСРР військовослужбовців [17, с. 890–891].

Однак ужиті владою заходи так і не змогли компенсувати дефіцит робочої сили на селі, тому жнива 1933 р. супроводжувалися значними втратами врожаю, досягаючи в окремих колгоспах Дніпропетровської області 20–25 %, в Арбузинському і Первомайському районах Одеської області — 30–40 % [13, арк. 90].

Необхідність сільськогосподарського переселення у степові регіони України зумовлювалася на лише браком робочих рук, а й катастрофічною ситуацією з тяглом. Так, у колгоспах зони обслуговування Новогригорівської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 р. на одного коня припадало 31,5 га землі, у колгоспі “Іскра” Бердянського району — 54 га [8, с. 273]. Тому під час посівної й збиральної кампаній 1933 р. у республіці як тяглову силу широко використовували корів і биків. Лише в комуні ім. Сталіна Генічеського району на польових роботах було задіяно 246 корів і 44 бики [18, с. 281–282].

Стихийне переселення селян до спустошених Голодомором степових регіонів України почалося ще до прийняття офіційного рішення центральною владою. За повідомленням М. Хатаєвича, до кінця серпня 1933 р. до Дніпропетровщини самовільно переселилося 1500 родин із Західної області та Білорусії. У Мелітопольському, Апостолівському, Костянтинівському, Великопетиському районах з’явилися 150–200 родин переселенців [15, арк. 15]. Головними причинами “непланового” переселення із Західної області були недорід і великі втрати зернових культур та картоплі, через що її колгоспники майже не мали хліба й фуражу для худоби [15, арк. 25].

Стихийне переселення з Росії й Білорусії відбувалося таким чином. Спочатку до колективних об’єднань області приїздили ходоки, які домовлялися з правліннями колективних об’єднань про переселення. Більшість переселенців становили колгоспники, але були й одноосібники, які свій переїзд мотивували малоземеллям і нестачею робочої сили в південних регіонах України. Стихийних переселенців не приймали до складу колгоспів, а лише використовували під час збиральної кампанії 1933 р. Питання про їх зарахування до складу колективних об’єднань мали вирішити в централізованому порядку [14, арк. 12].

Особливо активно “непланові” переселенці з різних областей Со-

юзу почали прибувати до області із жовтня 1933 р. У результаті до 1 квітня 1934 р. колгоспи Дніпропетровщини прийняли 10 042 господарства непланових переселенців. Оскільки неорганізовані переселенці не мали пільг, М. Хатаєвич звернувся до Й. Сталіна й В. Молотова з проханням “оформити це переселення постановою Раднаркому Союзу і поширити на них всі пільги, якими користуються планові переселенці” [3, арк. 124].

Офіційне рішення про переселення до України 20 тис. селянських господарств з Білорусії та Росії ЦК ВКП(б) ухвалив 31 липня 1933 р. На Дніпропетровщині планувалося розмістити 6,5 тис. сімей із Західної області РРФСР, на Одещині – 6,5 тис. родин із Білорусії та Горьківського краю [17, с. 949]. Організувати переселення мав Всесоюзний переселенський комітет, створений при РНК СРСР 15 серпня 1933 р. для “повного освоєння малозаселених родючих районів”. Переселенцям дозволялося взяти із собою домашні, хатні речі, дрібний реманент, худобу: корів, телят, овець, свиней, птахів, – а також продукти: зерно, борошно, овочі тощо. Інше майно вони могли продати. На території України кожній родині переселенців мали безкоштовно надати придатний для проживання будинок з необхідними надвірними будівлями. Наркомзем УСРР і Дніпропетровський, Харківський, Донецький, Одеський облвиконкоми мусили до 10 листопада 1933 р. організувати ремонт 20 тис. хат разом із господарськими будівлями, очистити криниці. Кожний двір переселенців мали забезпечити двомісячним запасом палива та необхідною кількістю фуражу [14, арк. 24].

Щоб заохотити білоруських і російських селян переселятися в Україну, їм надавалися численні пільги, зокрема списувалася заборгованість з усіх видів податків, надавалося звільнення на 3 роки від сплати сільгосподатку, культзбору і 50 % страхових платежів, на 1 рік – від м'ясо- і молокоподатків [17, арк. 951].

Процес переселення можна розглянути на прикладі Дніпропетровської області. Кампанія з переселення сюди із Західної області почалася 15 жовтня 1933 р. [3, арк. 53]. Вербували переселенців начальники ешелонів і їхні помічники. Начальниками ешелонів призначали керівників району заселення або працівників зони діяльності МТС, їхніми помічниками – членів сільрад або правлінь колгоспів “місць вселення”. З Дніпропетровщини до Західної області для організації переселення відрядили 107 начальників ешелонів і 159 помічників. Для вербування переселенців виділили 36 адміністративних районів південної частини

Західної області. На організації переселення негативно позначилася відсутність у представників переселенського комітету й облземвідділів матеріалів з економічними показниками всіх районів області, на підставі яких можна було б обґрунтовано визначити кількість господарств переселенців. Зрештою, “кампанійський” підхід до переселення призвів до того, що в деяких колгоспах Західної області залишилися менше десяти господарств. У патовій ситуації опинилися й ті російські колективні об’єднання, які мали молочно-товарні ферми з десятками голів худоби – 3–5 родин колгоспників, які залишилися у селі, не могли організувати за ними належного догляду [15, арк. 4]. Загалом через численні прорахунки союзного й місцевого керівництва внаслідок переселення колгоспників в Україну значно погіршилося організаційно-господарське становище російських і білоруських колгоспів – вирішуючи проблему забезпечення колективних об’єднань робочою силою в одному місці, влада створювала її в іншому.

Вербування переселенців у більшості районів Західної області закінчили до 15 листопада 1933 р. Під час вербування, а також після його закінчення здійснювали “якісну перевірку переселенців”: на загальних зборах колгоспників або груп переселенців виявляли “куркульські та контрреволюційні елементи, прогульників, ледарів, крадіїв”, яких позбавляли права на переселення [15, арк. 6].

На 25 листопада до області було відправлено 33 ешелони з 2150-ма родинами переселенців. Закінчили переселення російських селян 1 січня 1934 р. Усього до Дніпропетровської області приїхали з Росії 38393 особи у складі 6607-ми господарств, пересічно 5,8 особи на одне господарство, з яких працездатних – 3,7 особи. Переселенці привезли із собою 5785 коней, 7546 голів великої рогатої худоби і 16 190 голів дрібної худоби [3, арк. 56]. Російським переселенцям було виділено 580 588 крб. кредиту, з яких 252 210 крб. вони використали на ліквідацію будівель і 233 312 крб. – для купівлі дрібної худоби [15, арк. 1].

Хоча органи ДПУ звітували про успішний прийом переселенців, численні факти засвідчують інше. Більшість колгоспів виявилися не готовими прийняти й розмістити велику кількість людей, тож слід вважати, що при визначенні переселенських квот позиція місцевого колгоспного й радянського керівництва особливо не враховувалася. Серед проблем, з якими насамперед зіткнулися переселенці, була відсутність житла. Більшість призначених для них хат, ймовірно, втратили власників під час Голодомору або масових репресій, а тому були зане-

дбаними: вибиті або закладені цеглою вікна, діряві покрівлі, забиті димоходи, повна відсутність меблів. Керівники колгоспів мали підготувати житлові приміщення до приїзду нових господарів, але до початку листопада 1933 р. у Великобілозерському районі відремонтували лише 154 будинки із 450-ти, у Нижньосірогозькому – 165 хат із 550-ти [14, арк. 31]. У колективних об'єднаннях Кам'янського, Покровського, Нововасилівського, Бердянського районів ремонту будинків не здійснено взагалі. При цьому місцеві чиновники справно звітували про проведення всіх необхідних робіт [2, арк. 161]. Через це у Близнюківському, Божедарівському, Якимівському, Старокаранському та інших районах переселенців підселяли до будинків місцевих колгоспників або розміщували декілька родин в одній хаті.

Становище переселенців ускладнювала й нестача продовольства. Отримані Дніпропетровщиною для допомоги переселенцям 60 000 пудів хліба використали до кінця листопада 1933 р., проте їх не вистачило для задоволення навіть мінімальних потреб. Тому М. Хагаєвич звернувся до ЦК КП(б)У і РНК УСРР з проханням про виділення додаткових 30 000 пудів хліба. Але партійне керівництво республіки відмовилося задовольнити це прохання, аргументуючи, що “весь хліб, виділений спеціально для допомоги переселенцям, вже розподілили”. Водночас очільникам області нагадали, що Дніпропетровщина вже отримала 870 тис. пудів насінневих і 855 тис. пудів інших фондів для допомоги колгоспам з мізерними виплатами на трудовні. Відтак республіканське керівництво зробило висновок, що “отриманого хліба достатньо, щоб надати допомогу колгоспам, куди їдуть доприселенці” [14, арк. 102].

Місцеве населення часто вороже ставилось до переселенців. На Дніпропетровщині зокрема ширилися чутки, що до них приїхали не переселенці, а “біженці із Західної прикордонної смуги”, що “там вже риються окопи і почалися бойові дії з Німеччиною”. Селяни також пов'язували з переселенням можливість нових депортацій з України — боялися, що “виселять стільки ж господарств, скільки прибуде переселенців”. Не слід забувати й про конфлікти на національному ґрунті: “Кацапи їдуть сюди господарювати, і всі українці у колгоспі будуть лише виконувати волю кацапів”. Тому попри офіційний урочистий прийом з мітингами й музикою, який влаштовували представники районної влади і колгоспів на станціях, куди прибували ешелони, переселенці не могли розраховувати на гостинність місцевого населення.

До того ж українське село, переживши Голодомор, продовжувало голодувати і після збору врожаю 1933 р. Місцеві селяни відразу після приїзду попереджали переселенців, до якої “квітучої землі” вони потрапили. Так, на станції Якимівка серед переселенців ходила жінка, яка їх питала: “Чому ви до нас приїхали, у нас ще лежать трупи неприбрані по хатах. Ви тут помрете з голоду” [3, арк. 55].

У спецповідомленнях прокуратури й ДПУ наводяться численні факти образ, знущань і навіть побиття переселенців місцевим населенням. В артілі ім. Ворошилова Новопраського району, наприклад, селяни зачиняли колодязі й не давали переселенцям води. У с. Ганнівка П’ятихатського району 11 лютого 1934 р. група п’ятихатських мешканців з криками “Бий кацапів, рятуй Україну!” вчинила погром квартир переселенців [9, арк. 30]. Іноді такі розправи приводили до летальних наслідків, як у с. Андріївка Коларівського району, де переселенку кинули до колодязя, й вона потонула [3, арк. 55].

Колгоспне керівництво, своєю чергою, не обраховувало і не розплачувалося з переселенцями за вироблені трудодні, практикувало незаконні штрафи, арешти, вилучення речей. У колгоспі “Хлібороб” Долинського району за виконання однакової роботи переселенцю Верміхіну нарахували півтрудодня, а місцевому колгоспнику Великому — два [2, арк. 161]. Іноді переселенців узагалі відмовлялися приймати до колгоспу або “перекидали” з одного колективного об’єднання до іншого. Траплялися випадки підпалів або руйнації будинків переселенців, крадіжок їхнього майна. Скажімо, у с. Дмитрівка Васильківського району, до якого переїхало 40 родин переселенців, упродовж 3-х місяців зафіксовано 19 випадків грабунків їхніх господарств, скоєних бандою, що складалася “з колишніх куркулів і репресованих радвладою” [10, арк. 29].

Однією з причин конфліктів між місцевим населенням і переселенцями було те, що останнім часто передавали будинки репресованих селян. Їхні ж родичі, руйнуючи помешкання чужинців, ніби мстилися за поневіряння своїх близьких. Якщо ж колишні власники будинків поверталися в село із заслання, вони також нападали на переселенців, намагаючись повернути конфісковане майно. У лютому 1934 р. подібний випадок трапився у с. Андронівка Коларівського району [9, арк. 277].

Можливо, проблеми, що виникли з російськими й білоруськими переселенцями, примусили Кремль ухвалити рішення про переселення

до степових регіонів України колгоспників із центральних і північних областей республіки, тобто обмежитися переселенням у межах УСРР. 9 грудня 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про переселення протягом січня – березня 1934 р. 16 тис. господарств із Чернігівської, Київської та Вінницької областей до Донецької, Дніпропетровської, Одеської, Харківської. На українських переселенців поширювалися всі пільги загальносоюзних, лише термін звільнення від сплати податків скорочувався до 1 року [17, с. 983–984].

Усього, за даними ОДПУ, на 27 березня 1934 р. до степових районів України із РРФСР і БРСР, а також інших областей республіки переселили 43,1 тис. родин чисельністю 219 110 осіб, із них до Дніпропетровської області – 13 265 родин, Одеської – 11 854. Колгоспники-переселенці привезли із собою 27 625 коней, 36 670 корів, 60 369 голів дрібної рогатої худоби [21, с. 545].

Через погані господарсько-побутові умови й вороже ставлення місцевого населення частина переселенців повернулася назад ще в 1933 р., тобто відразу після приїзду. Так, у колгоспі “Комінтерн” Апостолівського району із 55-ти родин переселенців виїхали 37 [21, с. 503]. Наступна хвиля масового повернення переселенців припадає на літо – осінь неврожайного 1934 р. Перед загрозою нового голоду виїздили перш за все переселенці зі степових регіонів України. За даними М. Хатаєвича, на 26 вересня 1934 р. з області виїхали понад 40 % переселенців. Партийний очільник Дніпропетровщини визнавав, що “організаційно-господарські заходи, спрямовані на закріплення переселенців, <...> не дають ефекту, тому що всі вони кричать про хліб” [5, арк. 137].

У найскрутнішій ситуації влітку 1934 р. опинилися єврейські переселенські колгоспи Сталіндорфського району, що визначалося кількома причинами. По-перше, в єврейських переселенських колгоспах порівняно з українськими, російськими, німецькими колективними об’єднаннями значний відсоток становили непрацездатні: інваліди, особи похилого віку. Секретар Сталіндорфського обкому КП(б)У М. Кіпер зазначав, що із містечок і великих міст переселяли переважно людей, “доведених до крайнього виснаження і зuboжіння” [4, арк. 48]. Утримання непрацездатних членів ставало додатковим тягарем для єврейських колгоспів, ускладнюючи їхнє становище в умовах неврожаю.

По-друге, слід враховувати, що, на відміну від місцевих колгоспників, у яких залишилися запаси хліба минулого року, що давало їм

змогу “дотягнути до нового врожаю”, переселенці почали голодувати вже під час збору врожаю. У колгоспі “Більшовик” зафіксовані випадки вживання сурогатів, у колгоспах “Новий шлях” і “Якір” – опухання дітей. У серпні 1934 р. в колгоспі “Сталін” четверо дітей померли від голоду [6, арк. 49]. Видача зерна на трудовні також не вирішила проблеми, оскільки через низьку врожайність зернових – 0,83–1,6 ц з га – виплати на трудовні були мізерними: 167–200 г хліба. Тому, починаючи з липня 1934 р., утечі переселенців із єврейських колгоспів набули масового характеру. До 1 жовтня 1934 р. зі Сталіндорфського району виїхали 383 господарства: 54 господарства, які переселилися до 1933 р., 90 господарств переселенців 1933 р. і 239 господарств переселенців 1934 р. із Західної області [4, арк. 46].

Про масовість повернення селян-переселенців опосередковано свідчить той факт, що це питання розглядалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У 20 лютого і 6 березня 1934 р. За результатами цих обговорень було ухвалено рішення, яким Донецький, Одеський, Дніпропетровський, Харківський обкоми зобов’язувалися “перевірити стан доприселенців і вжити заходів до утворення належних умов по їх обслуговуванню”. Одночасно партійне керівництво республіки попередило всіх секретарів РПК, голів РВК і начальників політвідділів доприселенських районів про притягнення до найсуворішої відповідальності за неухвалене ставлення до переселенців [12, арк. 137].

За неповними даними Переселенського комітету при РНК СРСР, на 1 вересня 1934 р. із 45,5 тис. колгоспних господарств, що переселилися в Україну, повернулися 10 282 господарства (23,5 %), зокрема з Одеської області – 4084 (34 %), Дніпропетровської – 3198 (24 %). В офіційних документах повернення переселенців називалося “зворотництвом” (рос. “обратничество”). Хоч як парадоксально, але влада сама створила для нього умови, спрямувавши переселенців до найслабших колгоспів, які накопичили “велику фінансову заборгованість за попередні роки” [21, арк. 639].

Отже, можна зробити висновок, що сільськогосподарське переселення не вирішило проблему організаційно-господарського зміцнення колгоспного сектора південних областей України. Станом на 1 вересня 1935 р. у Дніпропетровській області нараховувалося 160 колгоспів із значною нестачею робочої сили, в яких середнє навантаження на працездатного сягало 10,2 га, в Одеській – відповідно 568 колгоспів із навантаженням на працездатного 9,5 га. Одночасно на Дніпропетров-

щині налічувалося 763 колективних об'єднання, які демонстрували негативні наслідки господарювання через “нестачу живого тягла”, на Одещині – 748. У республіці чисельність відсталих колгоспів із браком робочої сили становила 1714, з нестачею тягла – 2581 [16, арк. 81–82].

Джерела та література:

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 588.
2. Та само. – Спр. 1097.
3. Та само. – Спр. 1100.
4. Та само. – Спр. 1107.
5. Та само. – Спр. 1467.
6. Та само. – Спр. 1471.
7. Та само. – Спр. 1478.
8. Та само. – Ф. Р-1520. – Оп. 3. – Спр. 36.
9. Та само. – Спр. 84.
10. Та само. – Спр. 91.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 282.
12. Та само. – Спр. 338.
13. Та само. – Оп. 20. – Спр. 6334.
14. Та само. – Спр. 6392.
15. Та само. – Спр. 6393.
16. Та само. – Спр. 6693.
17. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1128 с.
18. Історія колективізації сільського господарства Української РСР / Т. 3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933–1937 рр./ Упоряд. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. – К.: Наукова думка, 1971. – 788 с.
19. Лобач К. Сільськогосподарські переселення в Україну (1933–1934 рр.)/ К. Лобач// Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський націон. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2010. – С. 271–274.
20. Марочко В. І. Голодомор в українському селі / В. І. Марочко // Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 178–199.

21. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. – Т. 3: 1930–1934 гг. – Кн. 2: 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: Российская полит. энцикл. (РОССПЭН), 2005. – 840 с.

Наталя Романець (*Кривий Ріг, Україна*). **Сільськогосподарське переселення до Південної України (1933–1934 рр.): причини, особливості, наслідки**

У статті досліджуються причини, особливості, наслідки переселення селян до Південної України у 1933–1934 рр.

Ключові слова: сільськогосподарський, переселення, колгоспи, селянство, голод.

Наталья Романец (*Кривой Рог, Украина*). **Сельскохозяйственное переселение в Южную Украину (1933–1934 гг.): причины, особенности, последствия**

В статье исследуются причины, особенности, последствия переселения крестьян в Южную Украину в 1933–1934 гг.

Ключевые слова: сельскохозяйственный, переселение, колхозы, крестьянство, голод.

Natalia Romanets (*Kryvyi Rih, Ukraine*). **Agricultural resettlement to South Ukraine in 1933–1934: causes, features, consequences**

The article is devoted to investigation of the causes, features, consequences of peasant resettlement to South Ukraine in 1933–1934.

Key words: agricultural, resettlement, collective farms, peasantry, famine.

Марина МИХАЙЛЮК
(Київ, Україна)

УДК: 477.65: “1941—1944”

Місцева поліція Кіровоградщини та її залучення в нацистську політику Голокосту

Проблема залучення поліції “шуцманшафту” та інших поліцейних структур до “остаточного вирішення єврейського питання” на території Рейхскомісаріату “Україна” (далі РКУ) порушувалася вітчизняними науковцями ще кілька років тому, однак донині залишається однією з малодосліджених сторінок історії України періоду німецької окупації 1941–1944 рр.

Зарубіжна історіографія цього питання досить обмежена. Можна виділити лише монографію Мартіна Діна про участь місцевої поліції рейхскомісаріатів “Остланд” і “Україна” в нацистських злочинах проти людства [18]. У ній обґрунтовується думка про те, що Голокост у РКУ став можливим завдяки сприянню і допомозі місцевих поліцейних формувань, які значно перевищували аналогічні німецькі сили, виконували основну роль у пошуку, арешті євреїв і конвоюванні їх до місця страти, брали безпосередню участь у масових розстрілах євреїв.

Вітчизняних дослідників, які торкаються питань функціонування поліцейного апарату в РКУ, чимало, але привертають увагу публікації О. Гончаренка [1–12], І. Дерейка [15–17], В. Нахмановича [23]. Організації місцевої поліції в Києві та залученню поліцейних формувань Кіровоградщини у нацистську політику Голокосту присвячено кілька публікацій автора цієї статті [21–22]. У напрацюваннях краєзнавця В. Даценка йдеться про організацію та і функціонування на Кіровоградщині різних поліцейних структур, зокрема охоронної, кримінальної і допоміжної поліції [13, 14]. Окупаційний режим в Олександрівському районі Кіровоградської обл. є предметом дослідження І. Петренка, де окремих розділ присвячено втратам серед цивільного населення [24].

Як зазначає І. Дерейко, згідно з наказом Гітлера від 17 липня 1941 р. “поліцейська охорона окупованих східних областей” покладалася на рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції Генріха Гімлера. Німецька поліція рейху, в 1941 р. інкорпорована в СС, складалася з групи окремих вузькоспеціалізованих управлінь: поліції безпеки (зіпо), у складі якої були таємна державна поліція (гестапо) і кримінальна поліція (кріпо), охоронної поліції (шупо) з окремими підрозділами охорони залізниці і водних шляхів, поліції порядку (орпо), цивільної жандармерії, земельної, дорожньої і пожежної поліції.

Через недостатнє кадрове забезпечення на території РКУ існували комбіновані поліцейські органи. Представники СД, гестапо і кріпо склали спецслужбу під назвою “поліція безпеки і СД”. Співробітники шупо і орпо склали німецьку поліцію порядку (орпо), до якої належала цивільна жандармерія, що діяла в сільській місцевості (так само, як у рейху). Керівнику орпо підлягала також пожежна поліція.

6 листопада 1941 р. за наказом Гімлера почала формуватися місцева допоміжна поліція, що отримала назву “шущманшафт” (шума) і складалася з 4-х компонентів: місцевої поліції “шущманшафт індивідуальної служби” (міста-району), шущбатальйонів (закритих частин шума), пожежної охорони, допоміжних і запасних формувань. Керівництво загонами шума мав здійснювати командувач орпо РКУ, що обмежувало застосування української допоміжної поліції виключно забезпеченням громадського порядку [16, с. 51–52, 61–62].

Влітку 1942 р. в районах партизанської активності, а протягом осінньо-зимового періоду 1942/43 рр. по всьому РКУ, сільські дільниці шума були зведені у т. зв. “кущову поліцію”. У кожний кущ входило 3–9 сіл, які охоронялися об’єднаним загonom сільських поліцаїв. При появі в районах партизанських загонів з поліції сіл і міст створювалися тимчасово зведені загоони, які мали проводити разом з німецькими частинами бойові операції по боротьбі з партизанами [16, с. 65].

О. Гончаренко по-іншому класифікує місцеві поліційні формування РКУ, виділяючи охоронну поліцію, українську службу (поліцію) порядку, шущбатальйони (поліційні воєнізовані формування), пожежну охорону (протипожежні команди) та допоміжні поліційні формування. Поліційні батальйони були створені у 1942 р. для боротьби з учасниками радянського антинацистського руху опору, здебільшого з партизанськими загонами. Створена у містах поліція порядку підпорядкову-

валася міським управам. Охоронна поліція складалася з власне охоронної та пожежної поліції [12, с. 392–393].

Українська служба порядку, створена ще військовою адміністрацією, несла вартову (охоронну) службу в містах і не підпорядковувалася місцевій допоміжній адміністрації, а продовжувала перебувати під керівництвом німецьких установ. Отже, місцева охоронна поліція і служба порядку мали схоже походження, але за службовим завданням це були різні поліційні структури. З часом допоміжна охоронна поліція повністю замінила службу порядку що призвело до її ліквідації.

Створення допоміжної охоронної поліції (“хілфсшцумманшафту”) було оформлено спільним наказом головного командування окупаційними військами в Україні від 19 грудня 1941 р. та вищого СС і поліцейського керівника при РКУ – командувача поліції порядку від 20 листопада 1941 р. Ця поліція підпорядковувалася німецькій цивільній адміністрації РКУ. Особи, які не відповідали віковим, медичним та освітнім вимогам, звільнялися з поліції. Поліцаї пройшли навчання та військовий вишкіл у поліційних школах, склали присягу [12, с. 405–406]. “Усі поліцаї мають бути пострижені, поголені, одягнені в чистий одяг, взуті в добрі чоботи” [12, с. 407], – наказував начальник поліції Крюківського та Онуфріївського районів Кіровоградщини.

Місцева районна поліція поділялася на сільську куцову поліцію та поліцію окремих сіл. Куцова поліція розглядала дрібні справи про крадіжки, побиття, пияцтво, виявляла “підозрілих” осіб та тих, хто переховувався, заарештовувала громадян за недотримання наказів окупаційної влади, звітувала перед районною поліцією, а та у свою чергу підпорядковувалася німецькій жандармерії. Службова компетенція охоронної поліції стосувалася виключно місцевого населення; вона не мала права проводити самостійні обшуки, арешти, конфіскацію майна німців, які перебували на окупованій території. Цим займалися німецькі каральні органи.

У серпні 1941 р., з появою на Кіровоградщині німецької влади, всі чоловіки були поставлені на облік з поміткою про те, де і ким працювали до війни. У Кіровограді було створено поліцію порядку зі штатом 600 осіб. Вона мала 5 поліційних дільниць на чолі з приставами, резервний взвод, слідчу частину з агентурною мережею [32]. У кожному районі Кіровоградщини створювалися районні відділки поліції, яким підпорядковувалися сільські дільниці. Як правило, вони функціонували при сільських управах. Загальна чисельність місцевої поліції не мала перевищувати 1% від загальної кількості населення.

Кадровий склад місцевих поліцейних структур Кіровоградщини формувався різними методами. Основний контингент складали місцеві мешканці села, містечка або міста – як цивільні особи, так і колишні військовослужбовці Червоної армії. Серед цивільних осіб переважали ті, які з різних причин не евакуювалися напередодні німецько-радянської війни і свідомо залишилися в окупації або ті, які намагалися покинути населений пункт, але через відсутність транспорту чи розбомблені мости і переправи не могли далеко відїхати і були змушені повернутися додому.

Серед червоноармійців, які потрапили спочатку в оточення під Житомиром, Дніпропетровськом та іншими населеними пунктами, а потім у німецький полон і згодом були відпущені військовою владою з таборів для військовополонених, переважали місцеві мешканці, які повернулися додому. Проте були й такі, хто вийшов з оточення або втік з полону. Частина червоноармійців не мала місцевої реєстрації і були вихідцями із Росії. Після полону вони не повернулися в рідний край, хоча можливість таку мали, адже розуміли, що по поверненні їх звинуватять у зраді Батьківщини або зроблять “німецькими шпигунами”. Відтак, щоб зберегти своє життя і уникнути покарання за полон, вони йшли служити до місцевої поліції.

За національним складом більшість поліцаїв Кіровоградщини були українцями, позапартійними, за соціальним становищем – вихідцями із сільської місцевості – колгоспниками, за освітою – малоосвіченими (початкова школа). Ті, що народилися і виросли в містах, до війни працювали у промисловості або торгівлі. Так, Б. Ладний працював слюсарем на кіровоградському заводі “Червона зірка” [25], а М. Чебанюк (з Вінниччини) – на паровозремонтному заводі [38]. Відомо, що добровільно пішли служити до Кіровоградської кримінальної поліції Б. Ладний і К. Журавльов [39].

Значна частина сільських поліцаїв, які добровільно записалися в місцеву поліцію, до війни працювали в колгоспах/радгоспах і мали претензії до радянської системи колективного господарювання, адже їхні родини втратили свої приватновласницькі господарства і постраждали від Голодомору 1930-х років. Тому їхню службу в поліції можна розглядати як певну помсту сталінському режиму.

Проте поповнення лав поліції відбувалося і примусовим шляхом. Жителька с. Отрадівка Хмільвського району М. Мальована (Омельченко) добре пам’ятає, як чоловіків силою змушували вступати до міс-

цевої поліції, а за невиконання роботи – звільняли. Ті поліцаї, які залишалися працювати, виказували людей німцям, за що отримували винагороду [44, с. 209]. Подібну історію пригадує А. Покладова з с. Федіївка Бобринецького району: “Почали хлопців у поліцаї запрошувати, кому [виповнилося] 21–22 роки. Не хотіли – кулю в лоб. Хто не хотів – примушували” [44, с. 231].

Невідомі причини, з яких пішли працювати в поліцію Кіровоградщини немісцеві особи: ті, які народилися і виросли в інших областях України або Росії. Можливо, їх також змусили працювати на окупаційну владу; або ж вони самі записалися добровольцями, щоб вирішити власні матеріальні і побутові проблеми. У будь-якому випадку їхня поява на Кіровоградщині збільшила кадровий резерв нової влади для проведення антирадянської та юдофобської діяльності.

Усі поліцаї носили спеціальну уніформу, пов’язку на рукаві зі знаками розрізнення, отримували зарплатню, пільги для себе і родини (відпустки, звільнення членів родини від відправлення на роботи до Німеччини), продуктовий пайок, забезпечувалися зброєю: гвинтівками, карабінами, револьверами (наганями), начальники – пістолетами “ТТ”, а також безкоштовним житлом. За загибель поліцай під час виконання службових завдань родині виплачувалася компенсація. Передбачалося і відзначення поліцаїв. Вони могли отримати нагороду, подяку чи службове підвищення, напр., під час святкування дня народження фюрера.

За недобросовісне виконання службових обов’язків (сон на посту, пияцтво, влаштування бійок, недисциплінованість, незаконні обшуки, здирництво і пограбування населення, отримання хабарів тощо) поліцаїв могли притягнути до дисциплінарної відповідальності (арешту), звільнити з роботи або понизити на посаді. В ході окупації покарання поліцаїв стали більш жорсткими. Їх могли заарештувати вже не на кілька днів, а на кілька років, відправити у трудові табори або стратити. До смертної кари їх могли засудити також у випадку порушення присяги: за дезертирство, бунт, розголошення службової таємниці, шпигунство, зв’язок з підпільно-партизанським рухом, злочини проти німців (пограбування, псування майна, вбивство).

Поліцаї Кіровоградщини брали активну участь у масових рейдах проти радянських партизанів та в їхніх розстрілах, у виявленні комуністів і військовополонених-утікачів, в охороні німецьких адміністративних та режимних установ, транспортних вузлів, таборів військовополонених, у облавах на громадян з метою відправки до Німеччини,

в обшуку і побитті тих, хто допомагав представникам радянського підпільно-партизанського руху Опору, вчасно не здав продуктовий податок або теплі речі для потреб окупаційної влади, саботував трудову повинність. У той же час частина поліцаїв залучалася до масових антиєврейських акцій, які організовувала і проводила окупаційна влада.

Протягом окупації в Кіровограді було знищено близько 6 тис. євреїв, як цивільних, так і військовополонених. Загалом на Кіровоградщині страчено понад 17 тис. євреїв (за даними кіровоградського музею “Євреї Єлисаветграда” – більше 24 тис.). Найбільш масові акції геноциду єврейського населення відбувалися наприкінці літа – восени 1941 р. (серпень–листопад) і на початку 1942 р. (січень–березень) у м. Кіровограді, в Голованівському, Новоархангельському, Новомиргородському, Олександрійському районах обл. [20, с. 39].

Місцева поліція вбрала безпосередню участь у геноциді євреїв. Поліцаї проводили обшук і арешт євреїв, конфісковували худобу, майно, здійснювали охорону заарештованих осіб, над якими часто знущалися, супроводжували жертв на допити або до місця страти в ярах, протитанкових ровах, підвальних приміщеннях, кар’єрах, колодязях, у кіровоградській тюрмі поліції безпеки і СД. Дехто сам натискав курок, а деяким пощастило стояти в оточенні місця страти і не брати прямої участі у нацистських злочинах.

Житель Кіровограда Л. Кривонищенко, якому на той час виповнилося 15 років, так пригадував про арешт своїх рідних: “Наприкінці вересня 1941 р. до нас додому явився Журавльов разом з німцем і сказав матері та її сестрам, мені і сестрі одягнутися, йти з ними. Коли нас вели в комендатуру по вул. Карабінерній [м. Кіровограда], мені вдалося втекти, і я залишився живим. Мати та її сестри в той же день були розстріляні за містом у протитанковому рові, в районі Ровенського КП” [39].

До війни на Кіровоградщині антисемітизм на побутовому рівні не був особливо поширений і євреїв “жидами” ніхто не називав. Поперше, використання цього слова заборонялося і за його вживання можна було потрапити за ґрати, а по-друге, між багатьма єврейськими і українськими родинами існували тісні сусідські або дружні зв’язки. Антисемітизм став проявлятися лише під час окупації, коли польський термін “жид”, завдяки активній нацистській пропаганді та юдофобській діяльності нової влади, став досить популярним і вживаним, був в усіх на вустах. Поліцаї проходили “антисемітську обробку свідомості”, проте точно не відомо, як сильно вона на них вплинула. Можна лише

констатувати, що погіршення ставлення до єврейського населення мало місце.

Мешканці с. Великі Трояни Улянівського району після окупації розповідали, як німецький комендант наказав поліцаям зігнати єврейські родини в одну хату. “Пограбувавши знедолених, поліцаї виконали наказ коменданта, – згадували вони. – Хата старого єврея Піні Хаймовича стала останнім притулком для 25-ти чоловік, у тому числі для вісьмох дітей. Після щоденної й важкої роботи євреїв на “громадському дворі” поліцаї вночі не давали їм спати. Під вікнами влаштовували стрілянину, били шибки, постійно тримали нещасних у страху. Навесні 1942 р. усі євреї були розстріляні в районному центрі” [19, с. 180].

Факт психологічного тиску і пограбування поліцаями єврейського населення підтверджують й інші свідки Голокосту. Однак вести мову про масовий антисемітизм серед поліцаїв немає підстав. Адже серед них служили й ті, хто намагався допомогти знайомим єврейським родинам, “закриваючи очі” на місце їх переховування. Коли євреї намагалися підкупити поліцаїв, щоб врятувати свої життя і не потрапити у “розстрільні списки”, то декому це вдавалося. Мешканець с. Ставидла Олександрівського району І. Званський згадував, як його мати підкупила начальника поліції (дала хабара), віднісши йому усі золоті вироби (серожки, каблучки, монети, зубні коронки), і тим врятувала родині життя. А місцевий поліцай Данило Голобородий допомагав їм продуктами харчування і не хотів знати, де переховувалися євреї. Навпаки, співчував родині Званських, адже у самого було четверо дітей [20, с. 83–87].

Місцева поліція чітко виконувала накази начальства і намагалася їх не обговорювати. Випадки умисного потрапляння поліцаїв в антиєврейські акції автору цих рядків не відомі. Відтак можна припустити, що представники різних поліційних структур спеціально не напрошувалися на ліквідацію єврейства, хоча користь від цього мали. Адже частина речей приречених на смерть євреїв розподілялася між учасниками каральних акцій, а решта потрапляла на продаж.

Населення не сприймало і не розуміло роботу поліцаїв, які жорстоко ставилися не лише до євреїв, а й до українців. Тому після повернення радянської влади люди намагалися чинити самосуд над тими, хто не виїхав з німцями. Зокрема, жителька с. Мирне Бобринецького району О. Омельчук (Мунтян) розповідала, як військовий трибунал засудив одного з поліцаїв до 25-ти років позбавлення волі, але пізніше місцеві “хлопці” влаштували йому самосуд [44, с. 225].

Звільнення Кіровоградщини від окупантів відбувалося з жовтня 1943 р. по березень 1944 р. Більшість поліцаїв виїхали з німцями, адже чудово розуміли, що на них чекає за антирадянську діяльність. Більше того, окупаційна влада сама була зацікавлена в тому, щоб забрати із собою якнайбільше працездатного населення. Відповідні накази отримали військовослужбовці вермахту та інших служб.

Напередодні виїзду поліцаї забирали із собою свої родини, гнали худобу і палили села. Їхній шлях пролягав через Румунію, Угорщину, Польщу. Проте деякі з них не доїхали до Німеччини, а були залишені на різноманітні роботи у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Багатьом поліцаям не вдалося уникнути покарання за свої злочини.

Частина Німеччини потрапила в англо-американську окупаційну зону. Румунію, Угорщину і Польщу звільняли радянські війська. 30 серпня 1944 р. червоноармійці вступили до Бухареста. До 25 жовтня радянська армія, з допомогою місцевих збройних формувань, повністю зайняла територію Румунії. Наприкінці серпня 1944 р. червоноармійці вийшли на кордон з Болгарією, а 13 лютого 1945 р. увійшли в Будапешт. До 4 квітня 1945 р. радянські війська взяли під свій контроль всю територію Угорщини. Більшість громадян СРСР, які опинилися в англо-американській зоні, було передано радянській стороні і повернуто в Радянський Союз. За місцем проживання на поліцаїв було відкрито кримінальні справи.

Напередодні визволення Кіровограда (8 січня 1944 р.) розпочалася евакуація персоналу кіровоградської тюрми поліції безпеки і СД, де перебували заарештовані з усієї Кіровоградщини. У кожній камері знаходилося до 50-ти осіб, а всього налічувалося 10 (12) камер. Перед відступом німці розстріляли всіх заарештованих. Трупки скидали у колодязь, викопаний у полі за тюрмою.

Навесні 1943 р. в с. Тернова Балка Компаніївського району було організовано трудовий табір для ув'язнених кіровоградської тюрми з метою їх використання на різноманітних сільськогосподарських роботах. Керівництво табору, огороженого колючим дротом, підпорядковувалося начальнику тюрми. Комендантом працював німець Куртц. В'язні часто хворіли на черевний і сипний тиф. Після огляду представниками кіровоградської поліції безпеки і СД хворих забирали і розстрілювали. Частина з них сама помирала в таборі. Восени 1943 р. режимну установу було закрито, а в'язнів і персонал переведено до кіровоградської тюрми.

Евакуація співробітників кіровоградської тюрми поліції безпеки і СД відбувалася за маршрутом Андріївка – Новоукраїнка – Первомайськ – Тирасполь – Бендери – Румунія – Угорщина – Польща. Остання країна стала великим перевалочним пунктом, де відбувалося сортування людей. Частина евакуйованих осіб направлялася у табір Цоссен (Цеппелін), неподалік Берліна. У таборі перебували представники розвідувальної служби абверу, польової поліції, СД, гестапо. Також на території табору, оточеного колючим дротом, розквартирувалася німецька танкова частина. Вхід дозволявся лише за спеціальними перепустками, які видавала комендатура. Німецькі органи влади розташовувалися в 11-ти будинках з підвальними приміщеннями-лабораторіями. В одному з них знаходилася радіостанція. У різний час табір відвідали Геббельс, Геринг та інші високопосадовці Рейху.

Б. Ладний, який евакуювався разом з дружиною, підробляв у таборі на різноманітних підсобних роботах: порядкував на складі речей, ремонтував веломашини, прибирав приміщення. Жінки працювали на кухні або прибиральницями. Потім подружжя відіслали до Берліна, надали гуртожиток і роботу при офіцерській їдальні СД. У 1945 р. Ладного відправили до Тюрінгії, в м. Бад-Зульца на будівництво бараків і бомбосховищ. Після зайняття території американцями він був переданий радянському командуванню і відправлений в Одесу. В Одесі було його мобілізовано до Червоної армії, півтора роки він провів в Ізмаїлі. У липні 1954 р. був заарештований за службу в німецьких органах влади [25].

К. Журавльов виїхав до Румунії, де працював у контррозвідальній структурі “Служба таємної інформації”. Інформував про настрої переміщених осіб з Кіровоградської обл.. Після війни був викритий і заарештований у Болгарії, а потім екстрадований до СРСР. Восени 1960 р. постав перед судом [20, с. 12].

Представники Гайворонської і Грушківської районної поліції, що згорнули свою роботу у березні 1944 р., теж виїжджали до Німеччини через Румунію. Напередодні відступу окупантів з Гайворонського району поліцай М. Чебанюк отримав наказ розпустити поліцейський відділок в с. Мощене, зібрати всю худобу з сіл Будьонівка, Топілля, Берестяги, Мощене, а потім спалити ці села. У селі Могильне він, разом з дружиною приєднався до німців і виїхав з ними до Німеччини, де служив у Марбурзі віце-капралом і командиром групи при “Люфтштупцполіції”, керував розчисткою міста після нальотів союзницької авіації. У Марбурзі перебував до травня 1945 р. [38].

Поліцай П. Діденко працював у Румунії в робочому батальйоні [37], а його колеги В. Карась і П. Скачко після закінчення тримісячних курсів пожежної школи служили в пожежній частині Магдебурга [41].

Представники поліцейських служб, які безпосередньо брали участь в “остаточному вирішенні єврейського питання” на Кіровоградщині або особисто вбили хоча б одного з членів підпільного партактиву, партизанського руху, були засуджені військовими трибуналами Одеського, Київського воєнних округів, військ НКВС в Кіровоградській обл. до розстрілу або страти через повішення. Якщо особиста участь у вбивствах громадян не була доведена, таким особам призначали покарання у вигляді 10–25 років позбавлення волі (каторжних робіт) з конфіскацією майна. Якщо на утриманні в них перебували неповнолітні діти, то конфіскація майна не проводилася. У будь-якому випадку радянських громадян, які перебували на службі в німецьких поліцейських структурах, серйозно карали. Частина з тих, хто отримав різні строки ув’язнення, померли в таборах, а ті, хто лишився живим – не всі отримали реабілітацію.

Додаток

***Поліцаї, які були залучені в нацистську політику Голокосту
на Кіровоградщині***

1. Андрушко Федір, 1914 р. н., українець, уродженець с. Іванківці Бердичівського району Житомирської обл., позапартійний, освіта – 2 кл. З 1942 р. по березень 1944 р. служив в Гайворонській районній поліції. У лютому 1942 р. брав участь в облаві і розстрілі євреїв. Провина за особисте знищення 60-ти громадян не була доведена. Спочатку засуджений до розстрілу з конфіскацією майна, але згодом вирок замінено на 25 років позбавлення волі [34].

2. Балан Терентій, 1922 р. н., українець, уродженець с. Юзефівка Улянівського району Кіровоградської обл., малограмотний. Червоноармієць, який у вересні 1941 р. потрапив у полон. З лютого 1942 р. по березень 1944 р. служив у грушківській поліції. У лютому 1942 р. брав участь у знищенні євреїв біля с. Грушка. Виїхав разом з німцями до Румунії. Засуджений до розстрілу з конфіскацією майна [33].

3. Вдовиченко Іван, 1908 р. н., українець, уродженець с. Троянове Новомиргородського району Кіровоградської обл., освіта – 5 кл., позапартійний. З жовтня 1941 р. по осінь 1943 р. служив у Златопільській районній поліції спочатку рядовим поліцаєм, а згодом – начальником

поліції с. Турія. У грудні 1941 р. брав участь в арешті і знищенні євреїв у підвалі Златопільської МТС. Навесні 1943 р. брав участь у знищенні євреїв біля с. Межигірка, у т. зв. Грушевому Яру. Засуджений до розстрілу [31].

4. Діденко Павло, 1916 р. н., українець, уродженець с. Кірове, мешканець смт Ямпіль Краснолиманського району Донецької обл., малописьменний. Червоноармієць, який у серпні 1941 р. потрапив в оточення і був взятий у німецький полон. Звільнившись із полону, прибув до Гайворона. З січня 1942 р. вступив до Гайворонської райполіції, а згодом став начальником караулу. Брав участь в арештах, охороні та розстрілах єврейського населення, зокрема в лютому 1942 р. у с. Хашувате. Засуджений до розстрілу з конфіскацією майна. Вирок виконано 20 листопада 1951 р. [37].

5. Дорошев Михайло, 1914 р. н., росіянин, уродженець і мешканець с. Кінель-Черкаси Куйбишевської обл., освіта початкова. Будучи червоноармієцем, потрапив у німецький полон. Після звільнення з полону залишився на окупованій території. З кінця 1941 р. по березень 1944 рр. служив в Гайворонській райполіції. У лютому 1942 р. брав участь у знищенні євреїв біля с. Хашувате. Засуджений до розстрілу. Вирок виконано 29 травня 1962 р. [42].

6. Журавльов Кирило, 1903 р. н., уродженець м. Кіровограда, з родини торговців, українець, позапартійний, освіта – початкова (3 кл.). У серпні 1941 р. працювати у кримінальну поліцію Кіровограда пішов добровільно, за порадою своїх знайомих. У вересні брав участь в арешті кіровоградських євреїв, в кількості 50-ти осіб, які були розстріляні в районі Ровенського КП. У лютому 1942 р. був учасником розстрілу на подвір'ї тюрми СД 23-х євреїв (чоловіків, жінок, дітей). Навесні того ж року брав участь у розстрілах 63-х євреїв у протитанковому рові в районі Ровенського КП, а також 3-х євреїв (чоловіка і двох жінок) на території кіровоградської тюрми. Засуджений до розстрілу [39].

7. Залізник Микита, 1904 р. н., українець, уродженець с. Великі Трояни Улянівського району, житель с. Йосипівка, малограмотний. Лишився в окупації. З листопада 1941 р. по березень 1944 р. служив у місцевій поліції. У березні 1942 р. брав участь у масовому розстрілі євреїв. Засуджений на 20 років каторжних робіт з конфіскацією майна. Помер у місцях позбавлення волі [35].

8. Кальной, до грудня 1941 р. працював на залізничному транспорті, а потім вступив на службу до місцевої поліції. Закінчив районну

школу жандармерії, а згодом став її викладачем. У лютому 1942 р. поблизу с. Виноградівка був присутнім на розстрілі євреїв. Влітку того ж року поблизу с. Мартоноша стояв в оточенні під час розстрілу групи євреїв з Новомиргорода. У лютому 1943 р. конвоював євреїв до місця страти [36].

9. Карась Валентин, 1925 р. н., українець, уродженець м. Новоукраїнка Кіровоградської обл., освіта – 8 кл., позапартійний. З листопада 1942 р. по січень 1943 р. працював у поліції Новоукраїнки, а згодом був переведений до райполіції м. Новомиргорода (Златополя), де служив до січня 1944 р. У грудні 1943 р. разом з іншими поліцейськими перевозив на автомашині з Грушевого Яру в будинок поліції речі, які належали розстріляним євреям. Засуджений на 25 років позбавлення волі [41].

10. Ковбасенко – червоноармієць, в середині липня 1941 р. потрапив в оточення під Житомиром. Вийшовши з нього, подався додому. У лютому 1942 р. вступив на службу до місцевої поліції. У березні 1943 р. стояв в оточенні при розстрілі євреїв за селом Виноградівка. У травні того ж року отримав звання віце-капрала і був направлений на службу в с. Панчеве старшим поліцаєм [36].

11. Кононенко Григорій, 1909 р. н., українець, уродженець і мешканець с. Вищі Верещаки Олександрівського району Кіровоградської обл. Колгоспник. З січня 1942 р. по грудень 1943 р. служив в Олександрівській райполіції. Навесні 1942 р. супроводжував автомашину з євреями до місця розстрілу за с. Олександрівка. Під час відступу німців виїхав з ними до Румунії. Засуджений на 15 років каторжних робіт з конфіскацією майна [28].

12. Костомаров – червоноармієць, у червні 1941 р. попав в оточення під ст. Пуховичі. У вересні 1941 р. прибув додому в Новомиргородський район. У грудні того ж року вступив на службу до Новомиргородської райполіції. У 1943 р. був присутнім при розстрілі євреїв поблизу с. Мартоноша [36].

13. Кочуренко Василь, 1923 р. н., уродженець і житель с. Ізраїлівка Устинівського району. До війни працював кочегаром парової машини в радгоспі. Під час окупації служив у сільській поліції, був учасником розстрілу євреїв с. Ізраїлівка. Засуджений на 15 років каторжних робіт [30].

14. Кравець Петро, 1912 р. н., українець, уродженець і житель с. Йосипівка Улянівського району, малограмотний. Лишився в окупації. У поліції служив з листопада 1941 р. по березень 1944 р. Брав участь

у розстрілі євреїв. Засуджений на 20 років каторжних робіт з конфіскацією майна [35].

15. Кравець-Кравчук Павло, 1911 р. н., українець, уродженець і житель с. Копенковате Новоархангельського району Кіровоградської обл. Мешкаючи на окупованій території, з грудня 1941 р. до лютого 1944 р. служив у місцевій поліції. Навесні 1942 р. стояв в оточенні під час розстрілу євреїв за с. Покотилове. На початку 1943 р. брав участь у розстрілах євреїв в селах Перегонівка, Підвисоке, Покотилове. Виїхав разом з німцями. Засуджений на 15 років каторжних робіт [43].

16. Молодін Іван, 1877 р. н., українець, уродженець м. Новогеорґіївська (Світловодська) Кіровоградської обл., житель Кіровограда. У серпні 1941 р. вступив на німецьку службу. Спочатку був заступником коменданта поліції порядку Кіровограда, згодом став начальником стройової частини поліції, а з лютого 1942 р. займав посаду заступника начальника базарного управління міста, де і працював до кінця окупації. 30 вересня 1941 р. керував арештами цивільного єврейського населення і допомагав доставляти його до місця розстрілу. Засуджений на 20 років каторжних робіт [32].

17. Моно Іван, 1893 р. н., уродженець с. Сегет-Морош (Румунія), житель с. Ізраїлівка. З вересня 1941 р. служив старостою с. Ізраїлівка, а згодом поліцаєм с. Криничуватка. Протягом 1941–1942 р. брав участь у знищенні євреїв с. Ізраїлівка. Засуджений до страти через повішення [30].

18. Непомнящий Михайло, 1922 р. н., українець, уродженець с. Степанки Копайгородського району Вінницької обл., житель с. Грушка Улянівського району, освіта середня. Під час окупації спочатку працював бухгалтером грушківського молокопункту, а з березня 1942 р. – в кушчовій поліції с. Кам'яна Криниця. Брав участь у страті євреїв біля с. Грушка. Засуджений на 20 років каторжних робіт з конфіскацією майна [35].

19. Пастушенко Василь (Микола Побережний), українець, 1922 р. н., уродженець с. Станіславівка Новоархангельського району Кіровоградської обл., позапартійний. Під час окупації Новоархангельського району з весни до осені 1942 р. працював у дорожній поліції. Охороняв єврейський табір в с. Станіславівка, супроводжував євреїв на роботи з будівництва дороги. Наприкінці 1942 р. конвоював їх на розстріл, після чого закопував трупи. Після закінчення Компаніївської поліційної школи влітку 1943 р. охороняв міст через річку в с. Липняжка Добровеличківського району. Виїхав разом з німцями. Засуджений на 15 років позбавлення волі без конфіскації майна [40].

20. Русавський Антін, 1922 р. н., українець, уродженець с. Йосипівка Улянівського району Кіровоградської обл., позапартійний, освіта – 8 кл. З лютого 1942 р. по березень 1944 р. служив поліцаєм і завгоспом поліційної дільниці в с. Грушки. Навесні 1942 р. брав участь у розстрілі євреїв села. Засуджений до розстрілу [29].

21. Скачко Прокопій, 1901 р. н., українець, уродженець і житель с. Листопадове Новомиргородського району, Кіровоградської обл., позапартійний. З серпня 1941 р. по січень 1944 р. служив в Златопільській райполіції. Восени 1941 р. брав участь в організації Златопільського табору для євреїв. Проводив реєстрацію громадян, систематично перевіряв їхню присутність у таборі. Протягом 1941–1942 рр. супроводжував євреїв на страту газами. У лютому 1943 р. в районі сіл Межигірка, Турія, Листопадове брав участь у розстрілі євреїв златопільського табору – супроводжував їх до місця страти у Грушевий Яр. Засуджений до розстрілу [41].

22. Слісаренко Іван, 1899 р. н., українець, уродженець і житель с. Вищі Верещаки Олександрівського району Кіровоградської обл. З листопада 1941 р. до лютого 1943 р. служив у сільській поліції. Охороняв приміщення сільської управи і поліції. Навесні 1942 р. брав участь у розстрілі євреїв за селом Олександрівка [28].

23. Цима Григорій, 1904 р. н., українець, уродженець і мешканець с. Новоархангельськ Кіровоградської обл., позапартійний, освіта початкова, до війни працював у колгоспі ім. Сталіна. Служив у місцевій поліції. У лютому 1942 р. став свідком розстрілу євреїв біля с. Кальниболота, зібраних з навколишніх сіл. Засуджений на 20 років каторжних робіт [26].

24. Ципрун Феодосій, 1903 р. н., українець, уродженець і мешканець с. Кам'яне Новоархангельського району Кіровоградської обл. Із серпня 1941 р. до осені 1943 р. служив у поліції с. Кам'яне. Під час розстрілу євреїв стояв в оточенні. Засуджений на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна [27].

25. Чебанюк Михайло, 1919 р. н., уродженець містечка Бершадь Вінницької обл. Початок німецької окупації зустрів у Гайвороні, де мешкав разом з батьками. Родина залишилася в окупації через те, що не встигла евакуюватися. На початку серпня 1941 р. староста сільської управи відправив його прибирати німецьку фельдкомендатуру і будинок поліції – колишній райвідділ НКВС. Згодом потрапив на службу в Гайворонську райполіцію, де прослужив до 11 березня

1944 р. Охороняв поліцейний відділок. Отримав звання унтер-офіцера, а в 1942 р. – фельдфебеля. Восени 1941 р. стояв в оточенні під час розстрілу групи євреїв (кравців і шевців) у піщаному кар’єрі за Гайвороном. На початку 1942 р. там же розстріляли близько 30-ти євреїв з Гайворона. У складі групи поліцаїв брав участь у конвоюванні і розстрілі євреїв поблизу с. Хашувате, в обшуку, описі майна, арешті та побитті єврейської родини в кількості 7 осіб з с. Берестяги. Засуджений до розстрілу. Вирок виконано 22 липня 1952 р. [38].

Джерела та література:

1. Гончаренко О. Голокост на території Київщини: виконавці акцій знищення /О. Гончаренко// Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – 499 с. – С. 180–191.

2. Гончаренко О. Особовий склад поліції Рейхскомісаріату “Україна”: до питання про мотиви колаборації /О. Гончаренко// Сумська старовина: Наук. журн. з історії та культури України. – № XVI–XVII. – Сумський держ. ун-т, 2005. – 179 с. – С. 59–67.

3. Гончаренко О. Взаємодія підрозділів польової жандармерії та місцевої поліції у знищенні євреїв України / О. Гончаренко // Десяті Запорізькі єврейські читання: – 36. наук. праць. – Запоріжжя, 2006. – 446 с. – С. 90–96.

4. Гончаренко О. Керівники “Щуцманшафту індивідуальної служби” Генерального округу “Київ”: психологічний образ та соціальні характеристики (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Гуржіївські історичні читання: 36. наук. праць. – Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 539 с. – С. 257–264.

5. Гончаренко О. Свідчення учасників ліквідаційних акцій цивільного населення окупованої нацистами України як історичне джерело / О. Гончаренко// Наукові записки з укр. історії: 36. наук. статей. – Вип. 19. – Тернопіль: Астон, 2007. – 536 с. – С. 458–463.

6. Гончаренко О. Місцева поліція рейхскомісаріату “Україна”: проблеми кадрового забезпечення в системі нацистського окупаційного режиму / О. Гончаренко // Історія в школах України. – 2008. – № 1. – 56 с. – С. 48–54.

7. Гончаренко О. Окремі проблеми формування кадрового складу місцевих окупаційних адміністрацій та органів поліції Райхскомісаріату “Україна”: непрості відповіді та нові інтерпретації / О. Гончаренко // Література та культура Полісся. – Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 312 с. – С. 180–187.

8. Гончаренко О. Явище колаборації в контексті характеристик кадрового складу місцевої поліції райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2006. – 256 с. – С. 81–113.

9. Гончаренко О. Окупація України очима карателів, очевидців та жертв нацистів: порівняльний аналіз джерел та критика антинаукових інтерпретацій / О. Гончаренко // Одиннадцатые Запорожские еврейские чтения: Сб. научн. трудов. – Запорожье. – 2007. – 505 с. – С. 163–185.

10. Гончаренко О. Документальний комплекс архівно-кримінальних справ як джерело з історії геноциду єврейського населення окупованої України (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Сумський історико-архівний журнал: Наук. журн. з історії та архівознавства України / СумДУ; ДАСО. – № II–III. – Суми, 2007. – 232 с.

11. Гончаренко О. Українські поліційні формування в системі гітлерівського окупаційного режиму на теренах Райхскомісаріату “Україна”: організаційна структура та службова компетенція (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Вип. 24. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 294 с. – С. 124–130.

12. Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації райхскомісаріату “Україна”: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944): Монографія / О. М. Гончаренко; ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 600 с.

13. Даценко В. Кіровоградщина в роки лихоліття: Друга світова війна / В. Даценко // Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність [до 70-річчя Кіровогр. обл.]: зб. / [За заг. ред. О. В. Чуднова]. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. – 640 с. – С. 430–477.

14. Даценко В. Щоб пам’ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945): Історико-публіцист. нарис. – Вид. 2-ге / В. Даценко. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2010. – 301 с.

15. Дерейко І. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Райхскомісаріаті “Україна” / І. Дерейко // Наукові записки Ін-ту політ. і етнології. досліджень ім. І. Кураса: зб. – К.: НАНУ, 2006. – 161 с. – С. 79–86.

16. Дерейко І. Местные формирования немецкой армии и полиции в Рейхскомиссариате “Украина”, 1941–1944 / И. Дерейко // Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины [Авт.-сост. А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий]. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с. – С. 50–80.

17. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції в Райхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 рр.): Монографія / [Наук. ред. О. Бажан] /

І. Дерейко // НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2012. – 174 с.

18. Дин М. Пособники Холокоста. Преступления местной полиции Белоруссии и Украины, 1941–1944 / Мартин Дин; пер. с англ. М. Беккер. – СПб.: Академический проект, Изд-во ДНК, 2008. – 268 с.

19. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали / [Гол. ред. О. М. Барно; М. В. Михайлюк (упор.), О. А. Трибуцька (упор.)]. – Кіровоградський ін-т розвитку людини “Україна”, Держ. архів Кіровоградської обл. – Кіровоград: КОД, 2010. – 515 с.

20. Ми це пережили. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту / [Гол. ред. О. Барно; Авт.-упор. М. Михайлюк]/ Кіровоградський ін-т розвитку людини ВНЗ ВМУРол “Україна”. – Кіровоград: ТОВ “КОД”, 2011. – 211 с.

21. Михайлюк М. До питання про організацію місцевої поліції в окупованому Києві / М. Михайлюк // Дні науки історичного ф-ту: Матеріали II Міжнар. наук. конфер. молодих учених, присв. 175-річчю Київського націон. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Вип. II.: У 4-х част. / [Відпов. ред. І. Семєніст]. – Ч. 1. – К., 2009. – С. 152–154.

22. Михайлюк М. Холокост на Кіровоградщині / М. Михайлюк // Матеріали XVIII Міжнарод. конфер. по іудаїці. – Т. IV. Холокост: нові дослідження і матеріали / [Отв. ред. В. В. Мочалова]. – М.: Сэфер, 2011. – С. 87–93.

23. Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) / В. Нахманович // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукр. наук. конфер. [К., 30–31 жовтня 2006 р.]. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – 416 с. – С. 227–262.

24. Петренко І. Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського р-ну (в документах та спогадах) / І. Петренко. – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2008. – 372 с.

25. Сектор архівного забезпечення Управління СБУ в Кіровоградській обл. – Ф. 6. – Спр. 4149. – У 2 т. – Т. 1. – 287 арк.

26. Там само. – Спр. 4186. – 333 арк.

27. Там само. – Спр. 4368. – 94 арк.

28. Там само. – Спр. 5173. – 233 арк.

29. Там само. – Спр. 9170. – 96 арк.

30. Там само. – Спр. 10012. – 115 арк.

31. Там само. – Спр. 10095. – 79 арк.

32. Там само. – Спр. 10162. – 256 арк.

33. Там само. – Спр. 10596. – 79 арк.

34. Там само. – Спр. 12109. – 324 арк.
35. Там само. – Спр. 12331. – 472 арк.
36. Там само. – Спр. 12550. – 235 арк.
37. Там само. – Спр. 12973. – 192 арк.
38. Там само. – Спр. 12974. – 333 арк.
39. Там само. – Спр. 12980. – У 6 т.
40. Там само. – Спр. 13012. – 353 арк.
41. Там само. – Спр. 13208. – 236 арк.
42. Там само. – Спр. 13493. – У 4 т. – Т. 4. – 252 арк.
43. Там само. – Спр. 13811. – 64 арк.
44. Трагічні сторінки історії Кіровоградщини: Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. та Другу світову війну / [Гол. ред. О. М. Барно; Авт.-упор. М. В. Михайлюк]. – Кіровоград: КІРоЛУ, 2009. – 348 с.

Марина Михайлюк (*Київ, Україна*). **Місцева поліція Кіровоградщини та її залучення в нацистську політику Голокосту**

Стаття присвячена залученню “шущманшафт” та інших поліцейських служб Кіровоградщини в нацистську регіональну політику Голокосту. Наводиться список поліцаїв, які брали участь в “остаточному вирішенні єврейського питання” на Кіровоградщині.

Ключові слова: Кіровоградщина, німецька поліція, місцеві поліцаї, шущманшафт, антисемітизм, Голокост.

Марина Михайлюк (*Київ, Україна*). **Местная полиция Кировоградщины и ее использование в нацистской политике Холокоста**

Статья посвящена использованию “шущманшафт” и других полицейских служб Кировоградщины в нацистской региональной политике Холокоста. Приводится список полицаев, принимавших участие в “окончательном решении еврейского вопроса” на Кировоградщине.

Ключевые слова: Кировоградщина, немецкая полиция, местные полицаи, шущманшафт, антисемитизм, Холокост.

Maryna Mykhailiuk (*Kyiv, Ukraine*). **The police of Kirovohrad region and her use in Nazi politics of Holocaust**

The article is sanctified to the use “shuzmanshaft” of Kirovohrad region in Nazi regional politics of Holocaust. A list over of police that took participating in the “final decision of the Jewish question” of Kirovohrad region is brought.

Key words: Kirovohrad region, German police, region police, shuzmanshaft, anti-Semitism, Holocaust.

**Світлана СОРОКІНА,
Оксана ЗАВАЛЬНА**
(Київ, Україна)

УДК 902:069(477-25)ПаульГрімм“1942”

**Німецький археолог
доктор Пауль Грімм і створення
у Києві Музею до- і ранньої історії
у 1942 році**

Одним з найбільш складних періодів в історії музеїв Києва був час німецької окупації, коли музейні зібрання зазнали значних втрат і переміщень. Значну увагу німецького керівництва привертала археологічні колекції Києва, серед яких однією з найбільш значущих вважалося зібрання Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка (ЦІМ). З археологічної збірки ЦІМ та кількох менших зібрань Інституту археології АН УРСР і Центрального антирелігійного музею УРСР був створений новий музей, який підпорядковувався Окружному управлінню до- і ранньої історії, першим керівником якого став німецький вчений др. Пауль Гуго Грімм (1907–1993). Під його керівництвом було здійснено пакування і перевезення колекцій з Лаври до нового приміщення, побудовано експозицію музею, також він опублікував низку музейних предметів.

Доля археологічних колекцій ЦІМ і діяльність Археологічного музею в окупованому Києві ще не удостоїлися спеціального дослідження, проте окремі питання вже розглядалися дослідниками. Систему підпорядкування музеїв історико-краєзнавчого профілю, та окремі галузі діяльності Крайового інституту до- і ранньої історії розглядала Т.М. Себта [18, 116–117; 12, 585]. Н.Г. Кашеварова подала біографічну довідку П. Грімма [13, 125] та опублікувала важливі документи, що стосуються діяльності Зондерштабу до- і ранньої історії [14], який діяв при Оперативному штабі райхслайтера Розенберга у Києві. Ця стаття присвячена початковому періоду функціонування Археологічного музею, який обмежується періодом січня–листопада 1942 р., і в цілому пов'язаний з керівництвом німецького вченого др. П. Грімма.

Пауль Грімм народився 18 серпня 1907 р. в Торгау у родині Оскара і Зельми Грімм [28]. Батько його працював бухгалтером, мати була домогосподаркою. П. Грімм закінчив школу у 1925 р., і, вирішивши стати

істориком, поступив в університет міста Галле, де штудіював археологію, історію, германістику та класичну археологію. Свій перший практичний досвід в археології він отримав 1927 р., коли вперше взяв участь в археологічних розкопках. 19 червня 1929 р. П. Грімм захистив дисертацію і отримав звання доктора філософії. Після успішного захисту 1 липня 1929 р. його прийняли на посаду наукового асистента до Крайового музею доісторії в м. Галле. Протягом навчання в університеті П. Грімм знаходився під значним впливом професора-археолога Ганса Гане, прихильника ідеї зверхності німецької нації. Так він став членом Імперського союзу німецької доісторії і під впливом професора Г. Гане вступив 1 лютого 1933 р. до НСДАП (реєстраційний № 1 447 316) [9, 1]. Однак П. Грімм швидко зрозумів, що справжні цілі партії відрізняються від його дещо романтизованого бачення, і вже у 1934 р. відійшов від активної участі у політичному житті.

У жовтні 1934 р. він одружився з Шарлоттою фон Янзен, яка народила йому 5 дітей. 1935 р. його призначили на посаду зберігача та виконуючого обов'язки директора Крайового музею доісторії в м. Галле. 24 лютого 1939 р. на основі дисертації “Зальцмюндерська культура Середньої Німеччини” П. Грімм отримав звання габілітованого доктора філософії, після чого його призначили доцентом до- і ранньої історії в університеті м. Галле, де він працював до призову на військову службу.

22 жовтня 1940 р. науковця призвали на військову службу, яка в січні 1942 р. була перервана на 11 місяців для роботи в музеях Києва. Німецькі вчені залучалися для роботи на окупованих територіях для опрацювання і можливого вивезення місцевих культурних цінностей. Цим займалися різні організації. Проте однією з найбільш розгалужених був Оперативний штаб райхслайтера Розенберга, до якого входив ряд зондерштабів, які працювали в окремих галузях культури та науки. Одним з них був Зондерштаб до- і ранньої історії¹ (Sondestab Vor- und

¹ Термін “до- і рання історія” (Vor- und Frühgeschichte) приблизно відповідає нашому первісному суспільству. Якщо термін “доісторія” вживається у вітчизняній науці у значенні періоду, що передує появі писемних свідчень про давні суспільства, то поняттям “рання історія” наша археологія не оперує. В німецькій науці воно вживалося для позначення суспільств, які не мали власних писемних пам'яток, як, наприклад, скіфи, проте описані сусідніми народами, які досягли цивілізаційного рівня. В літературі можна зустріти інші переклади цього терміну: “прадавня та давня історія”, “прадавня та рання історія”, “первісна та давня історія”, “археологія і давня історія”.

Frühgeschichte) [17, 12–13]. У сферу діяльності цього зондерштабу входили пам'ятки археології, історії, історичної архітектури, які потребували захисту від військових дій [13, 208–209]. Ім'я др. П. Грімма неодноразово згадується у документах Оперативного штабу. Так службове розпорядження № 17 від 17 квітня 1942 р. повідомляє про призначення др. Грімма до Робочої групи Західної України Головної робочої групи України за фахом “доісторія”. Крім нього за цим же фахом призначалися проф. др. Рудольф Штампфус і др. Вернер Гюлле [14, 118–121]. Подальші згадки про П. Грімма в числі особового складу Оперативного штабу відносяться до квітня 1942 р. [5, 60] Також він згадується у звітах про особовий склад Головної робочої групи за 2 липня і 3 серпня 1942 р., але з приміткою про підпорядкування цивільному управлінню [6, 75, 81, 84].

У Києві одне з головних завдань співробітників Зондерштабу до і ранньої історії полягало у пакуванні і перевезенні археологічних колекцій ЦІМ, які займали кілька корпусів на території Лаври. Внаслідок серії вибухів та систематичного мародерства як місцевих жителів, так і німецьких солдат, колекції ЦІМ опинилися у великій небезпеці [1, 28–30; 24, 36–40]. З цих причин, а також через підозру мінування, було прийнято рішення про перевезення колекцій до більш безпечного приміщення по вул. Володимирській (до війни Короленка), 57 [21], де спочатку знаходився Педагогічний музей, перед війною – музей Леніна, а зараз розміщується Міський будинок вчителя [20, 111].

Перший етап робіт з демонтажу ще не зовсім розореної експозиції і пакування експонатів виконали угорські вчені др. Нандор Фетгіх і др. Дьюла Ласло та німецькі археологи проф. Рудольф Штампфус і др. Вернер Гюлле. За свідченням Н. Фетгіха [24, 39–100] цей період тривав з 16 грудня 1941 р. до 10 січня 1942 р. На цьому етапі місцеві співробітники музею до пакування не допускалися. З середини січня 1942 р. пакуванням колекцій займалися Р. Штампфус, В. Гюлле і П. Грімм.

Для роботи у Києві Пауль Грімм був звільнений з військової служби 6 січня 1942 р. [29]. Його повноваження і завдання пояснюються у документі про його призначення від Райхсміністерства окупованих східних територій від 10 січня 1942 р.: *“Доцент др. Пауль Грімм їде на підтримку уповноваженому з до- і ранньої історії в Райхскомісаріаті Україна проф. др. Рудольфу Штампфусу в Київ на територію України. Його призначено для виявлення, збереження і дослідження до- і ранньоісторичних знахідок та бібліотек у музеях, зібраннях і наукових інсти-*

тудах”². Згідно зі спогадами Н. Феттіха, вже 11 січня 1942 р. Пауль Грімм виїхав до Києва: “Хюлле і Штампфусс³ у неділю, 11-го, сіли в потяг, запевнивши, що незабаром знову повернуться до Києва. ... Рейнерт не забув додати, що вони взяли з собою одного спеціаліста з доісторичної археології на прізвище Грімм, а самі займатимуться “організацією”” [24, 117].

Побіжно процесу перевезення колекцій і участі у ньому Пауля Грімма торкався й проф. Р. Штампфусс⁴, який зазначав: “15 січня 1942 р. я повернувся до Києва. Співробітником для проведення у Києві робіт зі збереження мені вдалося призначити др. Грімма та уповноважити його перевезти і заново підготувати експозицію до- і ранньоісторичних зібрань”⁵.

Процес пакування наприкінці січня засвідчується листом П. Курінного до Київської міської управи: “В даний момент за розпорядженням Райхскомісаріата переводиться упаковка Історичного Музею для перевозки його з Лаври до іншого помешкання. Цю роботу провадить: весь наявний колектив Історичного Музею – 8 осіб з додатком із 3-х археологів вищої кваліфікації, командированих з Берліна і Галле у Німеччині⁶, та 10 техробітників, спеціально надісланих Райхскомісаром” [23, 31].

Процес перевезення матеріалів описаний Р. Штампфуссом: “У важкій зимовій місяці др. Грімму вдалося спакувати весь матеріал, що зна-

² “Dozent Dr. Paul Grimm bereist zur Unterstützung des Beauftragten für Vor- und Frühgeschichte im Reichskommissariat Ukraine, Prof. Dr. Rudolf Stampfuß – Kiew, das Gebiet der Ukraine. Er ist zur Feststellung, Sicherung und Erforschung der vor- und frühgeschichtlichen Funde und Büchereien in den Museen, Sammlungen und wissenschaftlichen Instituten eingesetzt.” [30].

³ При транслітерації німецьких імен і назв автори дотримувалися рекомендацій, викладених у роботі Т. М. Себти [19]. При цитуванні раніше опублікованих джерел, зберігається правопис відповідного видання.

⁴ Коректура невиданої статті для часопису “Mannus” (*Stampfuß R. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew*) опублікована у книзі Райнгарда Зайца [26, 241–272].

⁵ “Am 15. Januar 1942 kehrte ich nach Kiew zurück. Als Mitarbeiter für die Sicherungsarbeiten in Kiew konnte ich Dr. Grimm einsetzen und ihn mit dem Abtransport und der Neuausstellung der vor- und frühgeschichtlichen Sammlungen beauftragen” [26, 256–257].

⁶ Археологи, командировані з Берліна – Р. Штампфусс і В. Гюлле, з Галле – П. Грімм.

ходився у Лаврі, і до 1 травня перевезти його до нової будівлі на 53 вантажівках, 5 трамваях з причепами і 12 кінних возах. Це був успіх, який повністю може оцінити лише той, хто сам провів в Україні цю сувору зиму. ... Для перевезення у нашому розпорядженні не було жодного транспортного засобу, і др. Грімм мав спочатку організувати необхідний транспорт переважно у військових установах – успіх, якого він досяг з великою майстерністю”⁷.

Вивезення колекцій з Лаври торкаються і офіційні документи. Так, звіт про діяльність Головної робочої групи України за період з 8 жовтня 1941 р. по 30 квітня 1942 р. повідомляє: “У галузі доісторії ранньоісторичні зібрання, розсіяні по різних корпусах Лаври, були зібрані, спаковані і перевезені в колишній музей Леніна, наданий у розпорядження з цією метою генеральним комісаром. Тут насамперед йдеться про фонди часів скіфів, греків і готів”⁸. Цей самий документ нижче зазначає: “Доісторичний музей у Лаврі. Завдяки важкій кропіткій роботі фонди цього музею були взяті під контроль, матеріал, що лежав розпорошений, був зібраний і перевезений у колишній музей Леніна, наданий у розпорядження генеральним комісаром. Спакований в ящики матеріал тепер на новому місці призначення буде знову виставлений і відкритий громадськості”⁹.

⁷ “In den harten Wintermonaten gelang es Dr. Grimm, das gesamte auf der Lawra befindliche Material zu verpacken und bis zum 1. Mai in 53 Lastkraftwagen, 5 Straßenbahnwagen mit Anhängern und 12 Pferdefuhrwerken in das neue Gebäude zu transportieren, eine Leistung, die nur der voll ermessen kann, der selbst diesen harten Winter in der Ukraine verbracht hat. ... für den Abtransport standen keine Fahrzeuge zur Verfügung und Dr. Grimm mußte meist bei militärischen Dienststellen die nötigen Fahrzeuge hierzu erst organisieren, eine Leistung, die er mit großem Geschick vollbrachte” [26, 257–258].

⁸ “Auf dem Gebiet der Vorgeschichte wurden frühgeschichtliche Sammlungen, die sich verstreut in verschiedenen Gebäuden der Lawra befanden, gesammelt und verpackt, und in das vom Generalkommissar für diesen Zweck zur Verfügung gestellte ehemalige Leninmuseum überführt. Es handelt sich hierbei insbesondere um Bestände aus der Zeit der Skythen, Griechen und Goten” [5, 65].

⁹ “Vorgeschichtliches Museum der Lawra. In mühseliger Kleinarbeit wurden die Bestände dieses Museums sichergestellt, das verstreut liegende Material zusammengetragen, verpackt und in das vom Generalkommissar zur Verfügung gestellte ehemalige Leninmuseum überführt. Das in Kisten verpackte Material wird nun an seinem neuen Bestimmungsorte wieder aufgestellt und der Öffentlichkeit freigegeben” [5, 68].

Місячний звіт робочої групи “Західна Україна” за травень–червень 1942 р. повідомляє: *“Партайгеноссе др. Грімм, який співпрацював з Оперативним штабом всього лише на добровільних засадах, продовжував працювати над транспортуванням доісторичних колекцій з Лаври до колишнього музею Леніна, а також експозицією великого доісторичного зібрання у цьому дуже зручному для виставкових цілей будинку. Обидва угорці др. Надь і др. Таган працювали у тому ж музеї над дослідженням етнографічних експонатів. З цією метою вони також опрацювали фонди Українського музею”*¹⁰.

У березні новостворений музей перейшов до відання цивільного управління, що описав Р. Штампфус: *“12 березня 1942 р. у Києві було засноване Окружне управління до- і ранньої історії, керівництво яким було довірене др. Грімму. Від цього моменту генеральний комісар перебрав у своє управління зібрання, і подальша розбудова змогла проводитися при його активній підтримці”*¹¹.

Окружне управління до- і ранньої історії (Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte) входило до складу відділу ІІ при Генералкомісаріаті. Управління зберігало перевезені колекції і будувало експозицію. Колекції стали основою нового Археологічного музею, що пізніше отримав назву – Крайовий музей до- і ранньої історії (Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte).

Значний внесок П. Грімма у будівництво музею згадує др. Дітріх Роскамп у своєму звіті про стан музеїв Києва від 15 липня 1942 р.: *“Перевезенням доісторичних зібрань з Лаври до цього Музею керував у січні 1942 р. дуже кваліфікований німецький археолог др. Грімм з м. Галле. З великим знанням він будує наразі це надзвичайно важливе зібрання*

¹⁰ “Pg. Dr. Grimm, der nur noch ehrenamtlich der Einsatzstab angehörte, arbeitete weiter an dem Transport der vorgeschichtlichen Funde von der Lawra ins ehemalige Lenin-Museum und an der Aufstellung der großen Vorgeschichtssammlung in diesem für Ausstellungszwecke hervorragend geeigneten Gebäude. Die beiden Ungarn Dr. Nagy und Dr. Tagan waren in demselben Museum an der Erforschung volkskundlicher Dinge tätig. Sie arbeiteten zu diesem Zweck auch die Bestände des ukrainischen Museum durch” [5, 32–33].

¹¹ “Am 12. März 1942 wurde ein Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte in Kiew gegründet und Dr. Grimm mit seiner Leitung betraut. Von diesem Zeitpunkte an übernahm der Generalkommissar die Sammlung und der weitere Aufbau konnte mit seiner tatkräftigen Förderung weiter durchgeführt werden” [26, 258].

на цілком нових історичних засадах. Для німецьких доісторичних досліджень цей музей має величезне значення, оскільки пропонує для цього у величезній кількості майже повністю невідомий матеріал”¹².

Часткова інформація про стан музею на початку літа міститься у звіті від 18.06.1942 про службове відрядження до Києва проф. фон Грюнберга, яка відбулася у період з 12 по 17 червня 1942 р.: “Музей до- і ранньої історії, а також краєзнавства, як робоче місце керівника створеного райхсляйтером”¹³ Крайового управління до- і ранньої історії при райхскомісарі справляє чудове враження. Порядок і етикетаж збірки, а також вся розбудова інституту як з наукової, так і педагогічної точки зору є зразковими. Роботу з розбудови виконує др. Грім, представник проф. Штампфуса. Також цей музей є не зовсім музеєм генерального комісара, як свідчить напис, а інститутом райхскомісара, який охоплює всю Україну”¹⁴. Згадка “Крайового управління” та “Інституту райхскомісара” влітку 1942 р. виглядає дещо передчасною, адже Окружне управління до- і ранньої історії згадується у документах як мінімум до кінця року, коли воно, можливо, було перейменоване у крайове. З іншого боку, також про Інститут до- і ранньої історії, принаймні до кінця 1942 р., нічого не було відомо. Він був створений у листопаді 1942 р. як крайовий (Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte) і здійснював керівництво всіма історичними музеями Райхскомісаріату Україна

¹² “Die Überführung der prähistorischen Sammlungen aus der Lawra in dieses Museum leitete im Januar 1942 der sehr tüchtige deutsche Vorgeschichtler Dr. Grimm aus Halle. Mit hervorragender Sachkenntnis baut er zur Zeit diese eminent wichtige Sammlung nach ganz neuen Gesichtspunkten auf. Für die deutsche Vorgeschichtsforschung ist dieses Museum von grösster Bedeutung, da es ihr fast völlig unbekanntes Material in grösstem Umfange bietet” [7, 639].

¹³ ...райхсляйтером... – мається на увазі райхсміністр окупованих східних областей Альфред Розенберг.

¹⁴ “Das Museum für Vor- und Frühgeschichte und Landeskunde als Dienst-sitz des Leiters des vom Reichsleiter geschaffenen Landesamtes für Vor- und Frühgeschichte des Reichskommissars macht einen ganz hervorragenden Eindruck. Die Ordnung und Beschriftung der Sammlung sowie der gesamte Aufbau des Institutes sind sowohl in wissenschaftlicher wie in pädagogischer Hinsicht vorbildlich. Die Aufbauarbeit leistet Dr. Grimm als Vertreter von Prof. Stampfuss. Auch dieses Museum ist nicht etwa ein Museum des Generalkommissars, wie die Inschrift besagt, sondern ein Institut des Reichskommissars, da es die ganze Ukraine umfaßt” [3, 445].

[18, 116–117; 12, 584–585]. Р. Штампфус так описує цей процес: “Відповідно до розпорядження райхскомісара України від 21 листопада 1942 р. був заснований з попереднім місцем перебування у Києві Крайовий інститут до- і ранньої історії для забезпечення збереження, зберігання та дослідження всіх доісторичних і ранньоісторичних пам’яток та матеріалів розкопок, а також задля виконання націонал-політично важливих дослідницьких завдань. До Крайового інституту прикріплений “Крайовий музей до- і ранньої історії України” з цінними збірками українських матеріалів археологічних розкопок”¹⁵.

Причини та процес створення музею розкриті у звіті Зондерштабу до- і ранньої історії за 1942 р., який повідомляв: “Завдяки заснуванню Крайового управління до- і ранньої історії, а також розбудови музею у Києві було створено централізоване управління майбутнім дослідженням. Тут має виникнути осередок всіх невеликих зібрань, із залишків яких немає сенсу створювати окремий новий музей. Перш за все, завдання полягало спочатку у тому, щоб захистити, спакувати і перевезти до нещодавно отриманої будівлі Музею Леніна наявні у підірваному будинку в Лаврі¹⁶ фонди. Працюючи протягом багатьох тижнів, ці роботи виконали проф. Штампфус, др. Гюлле та др. Грімм за допомогою угорських вчених-фахівців др. Феттіха, др. Ласло, а пізніше др. Надя і др. Татана. У новій будівлі знахідки були розпаковані, перевірені, впорядковані і знову виставлені. Знахідки вдалося картографувати, і створити карти поширення пам’яток”¹⁷.

¹⁵ “Durch Erlaß des Reichskommissars für die Ukraine wurde am 21. November 1942 zur Sicherstellung, Erhaltung und Untersuchung aller vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Bodenaltertümer und zur Durchführung nationalpolitisch wichtiger Forschungsaufgaben ein “Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte” mit dem vorläufigen Dienstsitz in Kiew errichtet. Diesem Landesinstitut ist ein “Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine” mit den wertvollen Beständen der ukrainischen Bodenaltertümer angegliedert” [26, 241].

¹⁶ ...у підірваному будинку в Лаврі... – мається на увазі вибух в Успенському соборі.

¹⁷ “Durch die Errichtung des Landesamtes für Vor- und Frühgeschichte in Kiew und den Ausbau des Museums in Kiew wurde eine Zentralstelle für die künftige Forschung geschaffen. Hier soll auch der Mittelpunkt für alle die kleinen Sammlungen entstehen, aus deren Überresten sich kein Neuaufbau eines Museums lohnt. Die Aufgabe bestand zunächst erst mal darin, die aus dem gesprengten Gebäude der Lawra vorhandenen Bestände zu sichern, einzupacken

Після завершення перевезення зібрань з Лаври, почалося будівництво археологічної експозиції, яке тривало до липня 1942 р. Побудована експозиція нового музею наочно демонструється фотографією, опублікованою Станіциною Г.О. [23, 39], на якій Пауль Ґрімм знявся на фоні експозиції античного залу. Загалом експозиція складалася з 9 залів, в яких були представлені археологічні й етнографічні експонати.

Крім музейної роботи, німецькі науковці намагалися займатися і дослідженнями на місцевому матеріалі. Всі вчені, які працювали у музеї відмічали, що місцеві матеріали майже невідомі європейській науці. Тому не викликає подиву те захоплення з яким Н. Феттіх писав, що в ЦІМ вони знайшли *“такий багатющий науковий матеріал, про який боялися навіть мріяти”* [24, 117].

Результатом роботи П. Ґрімма з колекціями музею стала стаття “Нордичні знахідки неолітичної доби в Україні” [25], надрукована у журналі “Germanen Erbe” (Спадщина германців), офіційному друкованому органі Імперського союзу німецької доісторії, який виходив під редакцією Ганса Райнерта. В статті були опубліковані кілька експонатів музею. Назва статті дещо вводить в оману через зміни в археологічній хронології, що відбулися з того часу. Всі матеріали, описані у статті П. Ґрімма і віднесені ним до неоліту, тепер датуються добою бронзи. Також не викликає здивування, що згадана стаття відрізняється тенденційністю у постановці і висвітленні доісторичної проблематики. Адже наука в умовах тоталітаризму підпорядковується ідеології, і ставить вченого в ситуацію балансування між науковою істиною і соціальним замовленням. Так, одним з головних завдань, поставлених перед німецькою наукою того часу, було обґрунтування претензій на окуповані території [15, 221–222]. Археологія мала шукати сліди перебування германського населення на території України в доісторичні часи.

Відповідно до цієї тенденції П. Ґрімм у своїй статті, шукав північно-західні впливи на місцеві культури. Спочатку, спираючись на авторитет Г. Косинни, який ще на початку ХХ ст. вказував на наявність

und in das neu erworbene Gebäude des Lenin-Museum zu überführen. In mehr wöchiger Arbeit haben Prof. Stampfuss, Dr. Hülle und Dr. Grimm unter Hilfe von ungarischen Fachgelehrten, Dr. Fettich, Dr. Lázsló und später Dr. Nagy und Taggan, diese Arbeiten durchgeführt. Im neuen Gebäude wurden die Funde ausgepackt, gesichtet, geordnet und neu aufgestellt. Es konnten Funde kartiert und Verbreitungskarten erstellt werden” [8, 200–201; 14, 506–509].

північних пам'яток на даній території, П. Грімм швидко знаходить необхідне у культурах шнурової кераміки: “*Частина посудин шнурової кераміки з України дуже схожа з посудом Середньої і Східної Німеччини*” [25, 142]. Тут його спостереження є цілком слушними, оскільки протягом доби ранньої та середньої бронзи значну частину території України займали різноманітні культури шнурової кераміки, а їхнє західне походження ні у кого не викликало сумніву. Щоправда, сучасна етнічна інтерпретація культур шнурового масиву пов'язує їх не стільки з власне германцями, скільки з нерозділеною герmano-балто-слов'янською спільністю. Як приклад такого посуду він наводить фотографії експонатів музею. В першу чергу це кубки розкопані В. Хвойкою у кургані поблизу с. Стрітівки Київської обл. (зараз зберігаються у НМІУ, інв. № а107/171, 172, 175), які за виразом П. Грімма представляють собою “типові середньоєвропейські форми” [25, abb. 3]. Дана теза цілком підтверджується, а стрітівські кубки вважаються одними з найдавніших в Україні високогорлих кубків “часу загальноєвропейського горизонту культур шнурової кераміки” [10, 213–214].

Наступний експонат – амфора з с. Грищинці на Канівщині (нині зберігається у НМІУ, інв. № а190/283), на думку Грімма, мала демонструвати наявність контактів з північчю [25, abb. 4], і могла потрапити на територію України лише внаслідок міграцій населення. Ще одна культура західного походження, що привернула увагу вченого, – культура кулястих амфор. Він опублікував сім посудин з могильника поблизу с. Суємці на Житомирщині [25, abb. 10] (зараз зберігаються у НМІУ, інв. № а3/298, 299, 300, 301, 302, 303, 304). Далі значну увагу він приділив посудинам, які належали “до культурного кола пізньої шнурової кераміки” [25, abb. 5]. Судячи з ілюстрації, під “пізніми шнуровиками” мається на увазі зрубна культурно-історична спільнота. П. Грімм спробував довести походження зрубних старожитностей від шнурових культур, спираючись на схожість керамічних форм і орнаментування, а також риси поховального комплексу. Проте зараз вважається доведеним східне походження зрубної культури, і міграція її носіїв на територію України із Заволжя.

Серед зрубного посуду найбільший інтерес німецького вченого викликали дві посудини зі свастикаподібними знаками. Обидві походили з розкопок К. Мельник-Антонович курганного могильника Рядові могили поблизу с. Кириківка Харківської обл. Їм присвячено майже дві сторінки тексту, наведені умови знахідки, детальний опис, розміри, фотографії і прорисовки орнаменту. Під час війни ці два горщики були

депаспортизовані і зберігалися у фондах НМГУ в колекції предметів невідомого походження (інв. № а211/1013, 1122). Пізніше відбиток статті П. Грімма був знайдений В.М. Корпусовою при розборці архіву В. П. Петрова. Фотографії горщиків і професійні прорисовки орнаментів привернули увагу дослідниці та її колеги В. В. Отроценка і стали поштовхом для написання статті про використання свастики в знакових системах доби міді–бронзи, в якій були опубліковані ілюстрації з статті Грімма [16, 13–14]. Ця публікація дозволила ідентифікувати наявні у фондах посудини. Стан їхнього збереження на момент ідентифікації залишав бажати кращого, обидві були розбиті більш ніж на 50 уламків кожна, по місцях попередньої реставрації. За цим, реставратором І. О. Костюк горщикам було повернуто експозиційного вигляду [22, 81–83]. Так публікація П. Грімма дозволила повернути експонатам їхню справжню, втрачену під час війни історію.

Після опису горщиків П. Грімм розглядає походження свастики серед інших символічних знаків і приходять до висновку про їхнє північне походження. За висновками сучасних вчених, найбільше використання свастики на території від Дніпра до Уралу пов'язане з носіями зрубної спільноти, які ідентифікуються з іраномовним етнічним масивом [16, 15], тобто ніяк не пов'язані ані з германцями, ані з північними культурними впливами.

Ще однією ознакою присутності носіїв нордичної раси на території України вважалися бойові сокири. П. Грімм наводить фотографію, на якій зафіксовано 10 зображених в профіль кам'яних сокир. Аналіз фото дозволяє стверджувати, що більшість сокир належать до культур шнурової кераміки, зокрема середньодніпровської, проте на фото також наявні сокири катакомбної культурно-історичної спільноти. Як і всі описані вище музейні предмети, ці сокири зараз є складовою частиною археологічної колекції НМГУ (деякі з них вдалося ідентифікувати – інв. № а211/1449, а190/321, а217/46, а283/3, а107/48). Незважаючи на те, що німці надавали велике значення фотофіксації місцевих колекцій, П. Грімм для своєї статті скоріше за все використовував вже готові довоєнні фотографії. В археологічному відділі НМГУ були виявлені 7 негативів на скляних пластинах з 12 наведених у статті ілюстрацій. Наявність у музеї збірки негативів з фотографіями експонатів неодноразово згадується сучасниками [24, 110]. Серед негативів, між іншим, було виявлено описане вище фото десяти сокир і додатково друге фото, на якому зняті ті самі сокири, розташовані в тому ж порядку, але в фас.

An das Institut für Archäologie
 Dr. Grimm.

Die von Geologischen Instituts seit 21/VI bis 28/VI für
 Konservierung des Stadtmuseums nach Schitomir abkomman-
 dierte 6 Geologen bietet Sie um die Bezahlung der
 ihnen für diese Zeit folgenden Reisegehalt, weil diese
 Ausgabe nach der Krediten des Geologischen Instituts
 nicht vorgesehen.

Unterschriften: Konontschuk Olga 4. Karpowitsch.
 2. Jukeromnik Galina 5. S. W. Wassil
 3. Kants Lydia 6. Trakuchenka Eugen.

4/VI - 1942.

Рис. 1. Лист до П. Грімма від співробітників Геологічного інституту
 (НА НМІУ, Ф. Р-1260. – Оп. 1. – Од. зб. 54а. – арк. 1).

Крім негативів в НМІУ збереглися кілька документів, в яких згадується Пауль Грімм, і які характеризують різні сторони діяльності музею. Перший документ (рис. 1), написаний німецькою мовою з помилками, свідчить, що Окружне управління взаємодіяло з музейними установами інших міст України:

“До Інституту археології
 Др. Грімму.

Шість геологів, командированих від Геологічного інституту з 21.06 до 28.06 для консервації міського музею в Житомирі, просять Вас виплатити їм належні на цей час командировочні, оскільки це завдання Геологічним інститутом не оплачується.

Підписи.

4.07.1942 р.” [2, 1].

Другий документ, складений українською мовою – це угода на погодження друкарської машинки, який є яскравою ілюстрацією побутових проблем, що виникали при роботі музею:

“Умова

Ми, Округове Управління до- й ранньої історії, в особі д-ра П. Грімма, з одного боку, та власник майстерні для пишучих машинок п. Логвінов, з другого боку, склали поміж себе таку умову:

1. Округове Управління – Др. П. Грімм дає стару машинку “Ленінград”, як платню за репаратуру пишучої машинки “Ремінгтон”, себто: треба замість російського шрифту поставити латинський шрифт, взагалі перечистити машинку “Ремінгтон”, виправити всі хиби, поставити нові ричаги, що потребують заміни, нову стрічку та гарантувати добру роботу машинки на протязі двох місяців.

Машинка повинна бути доставлена до Округ[ового] Управління не пізніше 15 вересня 1942 р.

2. Я, власник майстерні Логвінов, повинен привести машинку “Ремінгтон” у повний порядок, поставити латинський шрифт замість російського, де треба – нові ричаги, перечистити її. Як уплату за цю роботу одержав стару машинку “Ленінград”. Зобов’язуюсь машинку “Ремінгтон” доставити до Округ[ового] Управління не пізніше 5-го вересня 1942 р. та гарантувати добру роботу машинки на протязі двох місяців.

3. Умову складено в 2-х примірниках: оригінал залишається в Округ[овому] Управлінні, а копію одержує п. Логвінов.

Підписали:

Управляючий Округ[овим] Управлінням – П. Грімм

Власник майстерні – Логвінов

Володимирська, 38. Київ.

22 серпня 1942 р.” [2, 3].

Незважаючи на те, що робота П. Грімма по будівництву музею була цілком успішною, вже в липні 1942 р. почалися спроби повернути його на військову службу, що можливо було пов’язане із завершенням будівництва експозиції музею.

Інформацію про це надає особиста справа П. Грімма [9], яка складається з 3-х документів: анкети, заповненої Гріммом власноруч, та двох листів, щодо його повернення на військову службу і до Оперативного штабу. Перший лист від 25.07.1942 р. був написаний виконуючим обов’язків керівника Головної робочої групи України Г-Й. Рудольфом до Оперативного штабу райхслайтера Розенберга:

“У доповнення до мого вчорашнього листа відносно повернення др. Грімма в Оперативний штаб мушу наразі Вам повідомити, що партайгеноссе др. Грімм знову отримав повістку до Вермахту, і зараз має

з'явитися у свою військову частину запасу в Галле. Як він мені сьогодні повідомив, він передав свої обов'язки, пов'язані з керівництвом Музеєм доісторії, пану др. Бенцінгу. Оскільки др. Бенцінг не є співробітником Оперативного штабу, просимо повідомити проф. Райнерта про заміну і спитати його згоди”¹⁸.

Наступний лист, написаний 5.08.1942 р. так само Г-Й. Рудольфом до Оперативного штабу повідомляє:

“Повторний призов партайгеноссе др. Грімма до Вермахту, про що було повідомлено Управлінню штабу 25 липня, скасований завдяки втручанням керуючого відділом політики Генералкомісаріату ландрата фон Бюнау. Питання ще не вирішене. Оскільки призову перешкодило якраз цивільне управління, партайгеноссе др. Грімм вважає недоцільним тепер повертатися назад до Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга. Більше того, він увійшов у такі тісні стосунки з цивільним управлінням, що виконав би вимогу свого шефа, партайгеноссе др. Райнерта, повернутися до Оперативного штабу лише під сильним тиском. Тому після неодноразових розмов з партайгеноссе др. Грімом і консультації з Управлінням штабу я повідомив йому вчора, що ми не цінуємо співробітників, які до нас повертаються лише з примусу. Звичайно, він має тепер у письмовій формі дійти згоди з професором Райнертом, який, власне, і дав йому службовий наказ, повернутися до Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга”¹⁹.

¹⁸ “Im Anschluß an mein gestrigen Schreiben über die Wiedereingliederung Dr. Grimms in den Einsatzstab muss ich Ihnen heute mitteilen, das Pg. Dr. Grimm seine Wiedereinberufung zur Wehrmacht erhalten hat und sich sofort bei seinem Ersatztruppendeile in Halle melden muss. Wie er mir heute mitteilte, übernimmt seine Vertretung in der Leitung des vorgeschichtlichen Museums Herr Dr. Benzing. Da Dr. Benzing nicht Angehöriger des Einsatzstabes ist, bitte ich Prof. Reinerth von dieser Vertretung zu benachrichtigen und ihn zu fragen, ob er damit einverstanden ist” [9, 2].

¹⁹ “Die am 25.7. an die Stabsführung mitgeteilte Wiedereinberufung des Pg. Dr. Grimm zur Wehrmacht ist durch Eingreifen des Abteilungsleiters Politik im Generalkommissariat, Landrat von Büнау, verhindert worden. Die Frage ist noch nicht entschieden. Da nun diese Wiedereinberufung durch die Zivilverwaltung verhindert worden ist, hält es Pg. Dr. Grimm für unzweckmässig, in diesem Augenblick wieder in der Einsatzstab RR zurückzukehren. Er ist ausserdem so starke Bindungen mit der Zivilverwaltung eingegangen, dass er nur mit stärkstem Widerstreben der Aufforderung seines Chefs, des Pg. Dr. Reinerth,

Пауль Грімм продовжував керувати музеєм аж до листопада 1942 р., коли йому довелося повернутися на службу до Вермахту. Інформацію про стан музею після його від'їзду знаходимо у звіті керівника відділу науки і культури (Ші) генералкомісара Київської генеральної округи др. Йозефа Бенцінга від 16 грудня 1942 р.: *“Після від'їзду колишнього керівника др. Грімма автор звіту взяв на себе тимчасове керівництво Окружним управлінням до- і ранньої історії. На початку січня очікується на це місце призначення з Берліну, і, таким чином, керівництво знову перейде до рук фахівця. Відсутність фахового керівництва мало наслідком, сподіваюся лише тимчасове, закриття Окружного управління для відвідувачів. Проте в обмеженій кількості відвідування виставки можливе для всіх, хто має значний інтерес до доісторії. Робота персоналу обмежується насамперед власне виставкою, яка під керівництвом др. Грімма отримала свій остаточний вигляд”*²⁰.

Протягом перебування в окупованому Києві у П. Грімма постійно збільшувалася незгода з політикою партії та військового керівництва, що в подальшому призвело до нервового зриву, який потім став причиною дострокового звільнення з військової служби. Незважаючи на пануючі антигуманні умови у Києві, вчений завжди дбайливо ставився до українських співробітників. Так, на сайті Пауля Грімма наведені копії двох листів від співробітників музею у 1942 р.:

nachkommen würde, wieder zum Einsatzstab zurückzukehren. Nach mehrfachen Aussprachen mit Pg. Dr. Grimm und nach Rücksprache mit der Stabsführung habe ich ihm daher gestern mitgeteilt, dass wir auf einen Mitarbeiter, der nur durch Zwang zu uns zurückkehrt, keinen Wert legen. Er muss sich nun freilich mit Professor Reinerth schriftlich auseinandersetzen, der ihm ja den dienstlichen Befehl gegeben hat, sich wieder in den Einsatzstab RR einzugliedern” [9, 3] .

²⁰ “Mit dem Weggang des seitherigen Leiters Dr. Grimm hat der Berichterstatter die vorläufige Leitung des Bezirksamtes für Vor- und Frühgeschichte übernommen. Es ist zu erwarten, dass Anfang Januar die Stelle von Berlin aus neu besetzt wird und somit die Leitung wieder in fachliche Hände kommt. Die Vakanz der fachlichen Leitung hat eine hoffentlich nur vorübergehende Schließung des Bezirksamtes für die Besucher zur Folge. Doch wird in beschränktem Masse eine Besichtigung der Ausstellung allen ermöglicht, die ein grösseres Interesse für Vorgeschichte haben. Die Arbeit des Personals beschränkt sich jetzt in der Hauptsache auf die Ausstellung selbst, die nach Anweisungen von Dr. Grimm ihre entgeltige Gestalt erhält” [4, 161].

*“Дорогий пане Доктор!
Ми вітаємо Вас, і бажаємо Вам всього найкращого.
Ми дякуємо Вам від всього серця за Вашу сумлінну працю і сердечне
відношення, за те, що Ви завжди ставилися до нас добре і гуманно.
Ми шкодуємо і будемо завжди шкодувати, що Ви від нас поїхали.
Повертайтеся! Ми чекаємо на Вас!
Співробітники Окружного управління до- і ранньої історії
20 російських підписів
Київ, 5–XII–1942”²¹.*

Другий лист був адресований дружині Грімма.

“Вельмишановна пані Грімм!

*Пишемо Вам з Києва, де ми працювали в Археологічному музеї під
керівництвом Вашого чоловіка пана др. Грімма.*

*Ми вітаємо Вас, пана др. Грімма і Ваших дітей з Різдом і Новим Ро-
ком. Ми бажаємо Вам всього найкращого, і, особливо, щоб наш дорогий
пан др. Грімм швидше повернувся додому і після цього знову до нас приїхав.*

*Де він зараз? Що він пише? Як він себе почуває? Кожного дня
ми його згадуємо і шкодуємо, що він поїхав. Без нього в музеї тихо і сумно.
Він завжди був такий працьовитий, веселий і життєрадісний. Працю-
вати з ним було справжньою радістю, навіть сварити він умів добро-
душно, не ображаючи людей. Крім того, він завжди був таким добрим
і людяним до нас, що ми в цей важкий час не втратили мужність.*

*Напишіть, будь ласка, пану Доктору, що ми не можемо його за-
бути і з нетерпінням чекаємо новин від нього. Він повинен написати
нам хоча б кілька слів, щоб ми знали, де він перебуває і як ся має.*

*Ми хотіли б із задоволенням Вас втішити, ми чудово розуміємо
Ваше горе, адже серед нас є жінки, розділені з своїми чоловіками. Наша
доля ще тяжча, тому що ми не можемо отримати ніяких звісток,
і навіть не знаємо, чи вони ще живі.*

*Ми вітаємо Вас від щирого серця і чекаємо новин. Передайте
Вашим дітям маленькі різдвяні листівки, намальовані нашим старим
художником Павловичем.*

²¹ “Lieber Herr Doktor! Wir grüßen Sie, wünschen Ihnen alles Besten. Wir danken Ihnen vom ganzen Herzen für Ihre tüchtige Arbeit, Ihre herzliche Beziehung, dafür, dass Sie immer gut und menschlich mit uns waren. Wir bedauern und werden immer bedauern, dass Sie fort sind. Kommen Sie zurück! Wir warten auf Ihnen!

Die Mitarbeiter des Bezirksamts für vor- und Frühgeschichte. 20 russische Unterschriften. Kiew, 5-XII-42” [31].

Київ, 16.XII.1942

Вул. Короленко, 57

Окружне управління до- і ранньої історії
24 російські підписи”²².

Переписка між П. Гріммом і його колишніми співробітниками зберігалася довгі роки після війни. Серед неї було вітання з 80–річчям, написане 1987 р. Лист свідчить про тривале листування і згадує про візити П. Грімма в СРСР і Україну на конференції. Цей документ є також важливим джерелом, тому що представляє собою повноцінні спогади сучасників про окупаційний період у Києві і подає цікаві подробиці життя музею:

“[...] Згадується наступний факт... Щоб звільнити більше місця для власних потреб, на вул. Шевченка за наказом фашистів цінна картотека Інституту мовознавства Академії Наук УРСР, яку не вдалося вчасно евакуювати на схід, була викинута у вікно. Вітер підхопив окремі сторінки, вони знову падали і зникали в непроглядній імлі. Така

²² “Hochgeehrte Frau Dr. Grimm! Wir schreiben Ihnen aus Kiew, wo wir unter der Leitung von Ihrem Mann Herrn Dr. Grimm im Archäologischen Museum gearbeitet haben. Wir gratulieren Ihnen, Herrn Dr. Grimm und Euren Kindern zum Weihnachten und zum Neuen Jahr. Wir wünschen Ihnen alles Beste und besonders, das unser lieber Herr Dr. Grimm schneller nach Hause zurückkehrt und nachdem nach Kiew, zu uns wieder kommt. Wo ist er jetzt? Was schreibt er? Wie geht es ihm? Jeden Tag erinnern wir uns auf ihn und bedauern, das er fort ist. Ohne ihn ist im Museum still und traurig. Er war immer so tüchtig, so munter und lebensvoll, es war wirklich eine Freude mit ihm zu arbeiten; sogar schimpfen kann er gutmütig, ohne die Leute zu beleidigen. Dabei war er immer so gut und menschlich uns gegenüber, dass wir in dieser schweren Zeit Mut nicht verloren haben. Schreiben Sie bitte Herrn Doktor, das wir ihn nicht vergessen können und warten ungeduldig auf Nachrichten von ihm; er soll uns wenigstens einige Wörter schreiben, damit wir wissen, wo er sich befindet und wie es ihm geht? Sie, gnädige Frau, möchten wir gerne trösten, wir verstehen Ihr Kummer sehr gut, da zwischen uns auch einige Frauen sind, die von ihren Männern getrennt sind; unser Schicksal ist noch schwerer, da wir keine Kunden bekommen können und sogar nicht wissen, ob unsere Männer noch am Leben sind. Wir grüßen Sie vom ganzen Herzen und warten auf Nachrichten. Schenken Sie den Kinderchen die kleine Weihnachtsbilder von unserem alten Kunstmaler Pawlowitsch. Kiew, d.16.XII-42. Str. Korolenko, 57-Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte. 24 russische Unterschriften” [32].

ж доля чекала на матеріалами Інституту археології. Співробітники, які на той час залишалися в Києві (а тепер є ветеранами праці), все ж таки їх рятували. Голодні і виснажені винесли все на своїх плечах в безпечне місце, з четвертого поверху одного будинку на п'ятий іншого. Але що далі? У перспективі цілком реально виглядали як смерть від голоду, так і “смертна кара”.

І несподівано прийшов порятунок... Колишні співробітники Інституту археології, а також Історичного музею без жодного виключення були взяті на роботу молодим археологом Паулем Гріммом. Серед інших співробітників тут знайшли притулок учасниця Громадянської війни і червоноармійка, один член Комуністичної партії, що втік з полону, крім того, секретар комсомольської організації Інституту археології. Хоча не всі необхідні документи цих людей з точки зору фашистських установ були правильно заповнені, Пауль Грімм відмовився перевіряти їх у вищих інстанціях і взяв всю відповідальність на себе.

Завдання Пауля Грімма полягало в тому, щоб на базі місцевого матеріалу заснувати музей давньої історії. Матеріал Інституту археології врятували його співробітники, в той час як старожитності Історичного музею з території Києво-Печерського монастиря знаходилися без жодного нагляду в напівзруйнованих приміщеннях, які не мали ні вікон, ні дверей. Незважаючи на дуже холодну зиму, незважаючи на те, що голодні співробітники працювали в неопалюваних приміщеннях на жахливому протягу, роботи були організовані таким чином (з залученням численних сторонніх робітників і необхідних транспортних засобів), що всі археологічні матеріали з Києва в дуже короткий термін були об'єднані в будівлі сучасного “Будинку вчителя”. Сьогодні об'єктивно розглядаючи той час, маємо визнати, що значні цінності минулого нашого народу були врятовані від знищення в період війни. Вони були доступні співробітникам і збережені для науки.

Незважаючи на людиноненависницьку установку фашистської Німеччини, в будь-якому випадку на противагу цьому в колективі музею панував дух взаємної поваги і допомоги, дух щирого гуманізму, який не просто був властивий Паулю Грімму, але складав його сутність. Так Паль Грімм на противагу офіційним розпорядженням забезпечив роботою місцевих спеціалістів і не наймав належне число працівників з рядів привілейованого прошарку фольксдойче. Відповідно до наявних тоді інструкцій керівник мав право самостійно, без попередньої домовленості підвищувати зарплатню на 10% за хорошу роботу. Цю вина-

городи отримували без винятку всі співробітники, навіть одна співробітниця, яка внаслідок інтоксикації під час вагітності лежала у лікарні. Навіть більше, після народження дитини їй оплатили двомісячну відпустку. Співробітники, які потрапляли у скруту, могли щоразу розраховувати на підтримку Пауля Грімма. Він навіть зробив невдалу спробу допомогти заарештованому Гестапо члену партії М. В. Кузнецову, який звідти так і не повернувся.

Восени керівництво заснованого Паулем Гріммом музею перейшло до Штампфуса. Різниця між цими двома людьми була разючою. Колектив ще ясніше зрозумів, що Пауль Грімм втілює ту частину німецької нації, яка робить їй честь. Він заслужено користувався глибокою повагою всього колективу. Відчуття вдячності і дружби пов'язує ще живих співробітників тогочасного колективу з професором др. Паулем Гріммом з Берліну. [...]”.

([...] Es sei auch an folgende Tatsache erinnert ... Um mehr Platz für den eigenen Bedarf zu gewinnen, wurde in der Sevckenko-Straße auf Befehl der Faschisten die wertvolle Kartothek des Institute für Sprachwissenschaft der Akademie der Wissenschaften der Ukrainischen SSR, deren rechtzeitige Evakuierung nach dem Osten nicht gelang, aus dem Fenster geworfen. Der Wind erfaßt einzelne Blätter, sie fallen wieder und verschwinden im unsichtbaren Nebel. Dieses Schicksal stand auch dem Fundmaterial des Instituts für Archäologie bevor. Die Mitarbeiter, welche zu diesem Zeitpunkt noch in Kiew²³ waren (heute sind es Veteranen der Arbeit), retteten es jedoch. Hungrig und erschöpft trugen sie alles auf ihren Schultern an einen sicheren Ort, aus dem vierten Stockwerk eines Hauses in das fünfte eines anderen. Aber was dann? Als Perspektive schien sowohl der Hungertod als auch “mit dem Tode bestraft” durchaus real.

Und plötzlich kam die Rettung... Die ehemaligen Mitarbeiter des Instituts für Archäologie, sowie des Historischen Museums wurden, ohne jegliche Ausnahme, durch den jungen Archäologen Paul Grimm zur Arbeit eingestellt. Unter anderen Mitarbeitern fanden hier auch eine Teilnehmerin am Bürgerkrieg und Rotarmisten, ein aus der Gefangenschaft geflohenes Mitglied der kommunistischen Partei, ferner der Sekretär der Komsomolorganisation des Instituts für Archäologie ihren Unterschlupf. Obwohl nicht alle erforderlichen Papiere dieser Personen vom Standpunkt der faschistischen Behörden aus richtig ausgefüllt waren, sah Paul Grimm davon ab, sie mit den übergeordneten Stellen zu überprüfen und nahm die ganze Verantwortung auf sich.

²³ В оригіналі тут і далі *Kiev*

Die Aufgabe von Paul Grimm bestand darin, in Kiew auf der Basis des einheimischen Materials ein Museum für Alte Geschichte zu gründen. Das Material des Instituts für Archäologie war durch dessen Mitarbeiter gerettet worden, während sich die Altertümer des Historischen Museums auf dem Gelände des Kiewer Höhlenklosters ohne jegliche Aufsicht in den halbzerfallenen Räumen, die nun weder Fenster noch Türen besaßen, befanden. Ungeachtet des sehr strengen Winters, ungeachtet dessen, da die hungrigen Mitarbeiter in ungeheizten Räumen, einer schrecklichen Zugluft ausgesetzt, arbeiteten, wurden die Arbeiten so organisiert, daß (unter Heranziehung von zahlreichen fremden Arbeitskräften und der notwendigen Transportmittel) das gesamte archäologische Fundmaterial von Kiew innerhalb einer kurzen Zeit im Gebäude des heutigen „Haus des Lehrers“ zusammengefaßt wurde. Betrachten wir diese Zeit heute objektiv, so müssen wir anerkennen, daß die größten Kostbarkeiten der Vergangenheit unseres Volkes vor der Vernichtung in Kriegszeiten gerettet werden konnten. Sie wurden den Mitarbeitern zugänglich und für die Wissenschaft bewahrt.

Ungeachtet der menschenfeindlichen offiziellen Einstellung des faschistischen Deutschland, ja, im Gegensatz dazu, herrschte im Kollektiv des Museums ein Geist der gegenseitigen Achtung und Hilfe, der Geist eines tiefempfundenen Humanismus, welcher Paul Grimm nicht nur einfach eigen war, sondern sein Wesen ausmachte. So hat Paul Grimm, im Gegensatz zu den offiziellen Anordnungen, die einheimischen Spezialisten mit Arbeit versehen und die notwendige Anzahl aus den Reihen der privilegierten Schicht der „Volksdeutschen“ nicht angestellt. Gemäß den damals herrschenden Vorschriften hatte der Leiter das Recht, selbständig, ohne jedwelche Absprachen, denjenigen, welche gute Arbeit leisteten, das Gehalt um 10 % zu erhöhen. Diese Entlohnung erhielten ausnahmslos alle Mitarbeiter, selbst eine Mitarbeiterin, welche infolge einer Schwangerschaftsvergiftung im Krankenhaus lag. Sogar noch mehr, nach der Geburt des Kindes wurde ihr ein zweimonatiger Urlaub bezahlt. Mitarbeiter, welche in Not gerieten, konnten jederzeit auf die Unterstützung von Paul Grimm rechnen. Er hat sogar einen, wenn auch erfolglosen Versuch unternommen, dem von der Gestapo verhafteten Parteimitglied M.V. Kuznecov zu helfen, welcher von der Gestapo nicht mehr zurückgekehrt ist.

Im Herbst ging die Leitung des von Paul Grimm gegründeten Museums an Stampfuß über. Der Unterschied zwischen diesen zwei Leitern war sehr ausgeprägt. Dem Mitarbeiterkollektiv wurde noch deutlicher, daß Paul Grimm den Teil der deutschen Nation verkörpert, der ihr Ehre macht. Er er-

freute sich verdienstermaßen der Hochachtung des gesamten Kollektivs. Das Gefühl der Dankbarkeit und Freundschaft verbindet die noch lebenden Mitarbeiter des Kollektivs jener Zeit mit Professor Dr. Paul Grimm in Berlin. [...] [27, 62–66].

Гуманність та інтелігентність професора, спираючись на свідчення очевидців, підтверджує Є. Гороховський, який повідомив, що сам спостерігав зворушливу зустріч у Києві між П. Гріммом і колишніми співробітниками в стінах Інституту археології у 1980-ті рр. [11].

Після повернення до військової служби 14 грудня 1942 р. П. Грімм служив до грудня 1944 р. і був звільнений за станом здоров'я в званні обер-сфрейтора. Після цього він був змушений шукати роботу, яка б надала можливість годувати його велику родину. З 10 січня 1945 р. він почав працювати в Гьохштедті, куди після відступу німецьких військ перевозилися культурні цінності з різних музеїв України, у тому числі з Києва. Там він працював у якості наукового співробітника перебазованого Крайового інституту до- і ранньої історії при райхскомісарі України і відповідав за збереження культурних цінностей. На цій посаді він залишався до приходу американських військ і на початку червня 1945 р. повернувся назад в Галле, де продовжив працювати у місцевому музеї. Проте 21 липня 1945 р. був звільнений з роботи через членство в НСДАП.

У лютому 1946 р. за доносом сусідів П. Грімм був заарештований і без суду відправлений у спеціальний табір в Торгау, пізніше його перевели до радянського табору № 2 (колишній “Бухенвальд”). За спогадами дружини П. Грімма, якій було дуже важко самотужки утримувати п'ятьох дітей, вона тривалий час не мала жодної звістки від чоловіка. Проте одного разу зустріла двох офіцерів з України, яким показала наведені вище листи від співробітників музею. Виявилось, що один з офіцерів навіть знав одного з 24-х співробітників, які підписалися під цими листами. Вони сказали пані Грімм: “*Ми знаємо, що ваш чоловік невинний і не скоїв нічого поганого, але якщо ми так скажемо, нас точно відправлять до Сибіру*” [33]. Після перегляду справи П. Грімма визнали невинним і відпустили з табору в лютому 1950 р.

Після закінчення війни він працював у Крайовому музеї в Галле, у Миському музеї Біттерфельда та в Інституті до- і ранньої історії німецької Академії наук у Берліні. Помер П. Грімм 1993 р. шанованим німецьким вченим-археологом, маючи звання професора.

Сталось так, що проф. Пауль Грімм зустрівся з колекціями ЦІМ двічі: вперше він опрацював їх під час свого перебування у Києві,

а вдруге працював з ними вже в Німеччині – у замку Гьохштедт. Результатом його роботи стала стаття, де він опублікував експонати з археологічних збірок ЦІМ, яка стала джерелом для відновлення інформації про депаспортизовані під час війни музейні предмети. Таким чином, матеріали, пов'язані з перебуванням П. Грімма в Києві, відкривають важливу сторінку з історії Музею до- і ранньої історії і допомагають відновити маловідому інформацію про його колекції.

Автори висловлюють щирю подяку ст. наук. співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, к.і.н. Тетяні Миколаївні Себті за надану копію статті Пауля Грімма, консультації та всебічну допомогу у з'ясуванні долі археологічних колекцій НМІУ в окупаційний період.

Джерела та література:

1. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171.
2. НА НМІУ. – Ф. Р-1260. – Оп. 1. – Од. зб. 54а.
3. ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 4.
4. ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 7.
5. ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 52.
6. ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 87.
7. ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 138.
8. ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 211.
9. ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 3. – Спр. 25.
10. Бунятян К.П., Якубенко О.О. Посуд середньодніпровської культури з фондів Національного музею історії України // Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С. 213–221.
11. Гороховский Е. Встречное движение: две истории о приключениях сокровищ культуры Украины и Германии в XX в. // Зеркало недели. – № 34. – 2 сентября 2000.
12. Долинський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 579–603.
13. Кашиєварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). – Ч. I. – К., 2014. – 552 с.
14. Кашиєварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). – Ч. II. – К., 2014. – 992 с.
15. Кашиєварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера

Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 221–232.

16. *Отроценко В.В., Корпусова В.М.* Свастика в знакових системах доби міді–бронзи України // Магістеріум. – Вип. 11. Археологічні студії. – К., 2003. – С. 13–18.

17. *Себта Т. М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни. Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 2000. – 224 с.

18. *Себта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Райхс-комісарі України: історичний нарис // Архіви України. – 2009. – № 3–4 (264). – С. 111–127.

19. *Себта Т.М.* Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XXI ст. – К., 2008. – 76 с.

20. *Себта Т.* Невідомий план Києва 1943 р. // Пам’ятки України: історія та культура. – 2007. – № 1. – С. 105–117.

21. *Себта Т.* Перейменування вулиць Києва у 1941–1944 рр.: причини, особливості та наслідки // Культурний побут городян XVIII – першої половини ХХ ст.: збірник наукових праць / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2013. – С. 502–518.

22. *Сорокіна С.А., Костюк І.О.* Посудини зі свастиками зрубної культури в НМІУ // 20 років незалежності України. Тематичний збірник наукових праць. – К.: “Такі справи”, 2011. – С. 81–87.

23. *Станиціна Г.О.* Маловідомі документи в науковому архіві Інституту археології НАНУ // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” 15–17 листопада 2010 р. – К., 2011. – С. 25–40.

24. *Феттix Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – 168 с.

25. *Grimm P.* Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 9/10. – September / Oktober 1942. – S. 141–148.

26. *Seitz R. H.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – 2009.

27. *Šilina L., Pokrows`ka E., Machno E.* Ein Dokument der Museums-geschichte // Informationen für die Museen der DDR / Institut für die Museums-wesen. – 1989. – Nr. 2. – S. 62–66.

28. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.professor-paulgrimm.de/lebenslauf.html>

29. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.professor-paulgrimm.de/Entlassugsschein-Wehrmacht01-1942.pdf>

30. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.professor-paul-grimm.de/Auftrag-Kiew-1942.pdf>

31. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.professor-paul-grimm.de/mitarbeiterbrief-05-12-1942.pdf>;

32. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.professor-paul-grimm.de/Brief421216Kiew.pdf>

33. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.professor-paul-grimm.de/inter1946.html>

Світлана Сорокіна, Оксана Завальна (Київ, Україна). Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році

В період гітлерівської окупації Києва значну увагу німецького керівництва привернули археологічні колекції, серед яких однією з найбільш значущих вважалося зібрання Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, яке розміщувалося на території Києво-Печерської Лаври. Внаслідок вибухів і мародерства археологічні зібрання опинилися у значній небезпеці. Тому було прийняти рішення про перевезення колекцій у безпечне приміщення колишнього музею Леніна і заснування там нового археологічного музею. Цей музей входив до відомства Окружного (згодом крайового) управління до- і ранньої історії, першим керівником якого став німецький археолог др. Пауль Грімм. Він керував перевезенням колекцій до нового приміщення і в короткі строки здійснив будівництво експозиції музею. Крім того, він опублікував ряд музейних експонатів. Його стаття є зараз цінним джерелом для встановлення долі археологічних колекцій в окупаційний період.

Ключові слова: *доісторія, археологія, Пауль Грімм, Центральный історичний музей.*

Светлана Сорокина, Оксана Завальна (Киев, Украина). Немецкий археолог доктор Пауль Гримм и создание в Киеве Музея до- и ранней истории в 1942 году.

В период гитлеровской оккупации Киева особое внимание немецкого руководства привлекли археологические коллекции, среди которых одной их наиболее значимых считалось собрание Центрального исторического музея им. Т.Г. Шевченко, размещавшееся на территории Киево–Печерской Лавры. Вследствие взрывов и мародерства археологические собрания оказались в значительной опасности. Поэтому было принято решение о перевозке коллекций в более безопасное помещение бывшего музея Ленина, и основании там нового археологического музея. Этим музеем ведало Окружное (со временем краевое) управление до- и ранней истории, первым

руководителем которого стал немецкий археолог др. Пауль Гримм. Он руководил перевозкой коллекций в новое помещение и в короткий срок построил экспозицию музея. Кроме того, он опубликовал ряд музейных экспонатов. Его статья сейчас является ценным источником для выяснения судьбы археологических коллекций в оккупационный период.

Ключевые слова: *доистория, археология, Пауль Гримм, Центральный исторический музей.*

Svitlana Sorokina, Oksana Zavalna (Kyiv, Ukraine). German Archaeologist Dr. Paul Grimm and Creation of the Museum for Prehistory and Protohistory in Kyiv in 1942.

During the Hitler's occupation of Kyiv the German administration paid special attention to archaeological collections. Among them, the collection of The Central Historical Museum was considered as one of the most significant. At that time, it was situated on the territory of Kiev Pechersk Lavra. As a result of explosions and looting the collections appeared in grave danger. That is why it was decided to transport them to the safer building of the former Lenin Museum, and then to establish there a new archaeological museum. This museum was subordinated to the District (later State) Agency for Prehistory and Protohistory. German archaeologist Paul Grimm was appointed the first director of this institution. He administrated the transportation of the collections to the new building. In a short space of time, he established the new exhibition. In addition, he published an article with several museum exhibits. This article is now the important source about the destiny of archaeological collections during occupation period.

Key words: *Paul Grimm, prehistory, archaeology, Central Historical Museum.*

Геннадій КАЗАКОВ
(Бердянськ, Україна)

УДК: 373(091): 341.324(477.7) “1941–1943”

**Становище шкільництва
на окупованих територіях
Північного Приазов'я: 1941–1943 рр.**

Школа постає невід'ємною складовою повсякденного життя кожної дитини. Її функції багатогранні. В ній діти мають змогу здобувати нові знання, які можуть стати необхідними в їхньому подальшому житті; відбувається спілкування з однолітками. Крім того, школа є одним із ключових джерел формування особистості. Подібну позицію школа посідала і в період німецько-фашистської окупації. Однак, незважаючи на широку зацікавленість науковців проблемами функціонування освітніх закладів на окупованих територіях у 1941–1943 рр., в регіональному вимірі Північного Приазов'я ця тема є маловивченою.

Нашою метою є дослідження становища шкільництва у 1941–1943 рр. на основі актуалізованої джерельної бази; аналіз місця школи у повсякденному житті дитини у вказаний період.

В історіографії зазначена тема на сьогодні отримала лише фрагментарне висвітлення. Дослідники зазвичай зупиняють увагу на вивченні політики окупаційного уряду у сфері шкільництва в загальнодержавних масштабах, не звертаючи уваги на певні регіональні особливості. Ще менше є праць, присвячених місцю навчальних закладів у повсякденному житті їх учнів в означений період. Серед радянських дослідників, у працях яких висвітлювались певні фрагменти досліджуваної нами теми, варто виділити роботи Л. Гордона [18], В. Ленської [21]. Серед сучасних дослідників, які займаються означеною проблематикою, слід згадати І. Спудку [22], С. Беллецу [16], Н. Шевченко [23; 24]. Привертає увагу також колективна монографія “Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945” [19], один з підрозділів якої характеризує освітню сферу Запорізької області за умов окупації.

На момент окупації не існувало конкретних інструкцій щодо функціонування освітньої мережі. Це призводило до масового закриття освітніх закладів, захоплення їхніх будівель німецькими офіцерами та використання їх у якості штабів [9, арк. 11; 10, арк. 14; 15; 19, с. 30]. Серед нацистського керівництва існували дві кардинально різні позиції стосовно освітньої сфери. Е. Кох був переконаний, що освіту населення України треба звести до мінімуму, адже воно, будучи расово нижчим від німців і зазнавши непоправного впливу більшовизму, все одно приречене на зникнення через кілька десятиліть. Згідно з другою позицією, прихильником якої був А. Розенберг, створення освітньої системи для українців мало слугувати: здобуттю підтримки з боку населення; формуванню спеціалізованого персоналу (робітники, медсестри, агрономи), який був потрібен для реалізації воєнних цілей рейху. Вказувалося на те, що школа мусить плекати серед українці ввдячність до рейху [16, с. 79]. Тобто, виходячи із зазначеного, головна мета відкриття шкіл, так само, як і деяких інших культурно-освітніх закладів, полягала у залученні українського населення до добровільного співробітництва з окупантами.

Наслідком цього стало швидке утворення при обласних та районних управах відділів інспектури освіти. До обов'язків цих відділів входило: залучення до обов'язкового навчання у загальній школі всіх дітей шкільного віку; організація навчальних закладів по районах, за вказівкою відділу освіти міської управи; підбір кандидатів на педагогічну роботу для районних шкіл та подання їх на затвердження до районного відділу освіти; здійснення повсякденного нагляду та контролю, розробка методичних вказівок навчальним закладам району за постановою відділу освіти; організація дитячих садків, притулків, дитячих будинків та нагляд і контроль за їхньою роботою; організація та укомплектування за погодженням з відділом освіти міської управи штатів районних бібліотек, музеїв та інших культурно-освітніх закладів; організація та нагляд за роботою ідалень для дітей-інвалідів [19, с. 200]. Спираючись на вказані органи, відбувалось відновлення функціонування освітніх закладів та проведення у них занять.

З прийняттям 8 грудня 1941 р. А. Розенбергом розпорядження про шкільництво на окупованій території у цій сфері відбулися певні зміни – так, було дозволено проводити заняття лише у початковій школі 1–4класи, а також в усіх технічних, сільськогосподарських та лісових професійних школах, на курсах професійного навчання жінок з домашнього господарства, крою та шиття, медицини й гігієни. На окупованій

території України було введено обов'язкове навчання для німецьких дітей (фольксдойче) протягом 8-ми років, українських – 4-х років, російських дітей – 3-х років [22, с. 80]. Про обов'язковий характер навчання свідчать деякі документи. Так, у постанові Мелітопольської управи “Про невідвідування школи без поважної причини” від 2 грудня 1942 р. вказувалось, що “... якщо батьки відмовляються посилати дітей до школи, то вони підлягають штрафу 25 крб. А за ухилення від навчання у розмірі 500 крб. У разі повторного невиконання наказу – примусова робота терміном до 5 днів” [20, с. 399–400]. При цьому навчання мало на меті виховати малоосвічену прихильну до нацистського режиму людину. Зокрема проголошувалось: “Початкова школа має ставити за мету навчання учнів лічбі максимум до 500 та вмінню розписатися, а також вчити тому, що покірність німцям, старанність та слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю не обов'язковим” [19, 200]. Остаточне формування системи освіти відбувається на початку 1942 р., коли “дозволяється” відновити функціонування 7-річних шкіл, але лише україномовних.

До початкової школи приймалися діти від 6–7 років, проте архівні матеріали та свідчення респондентів вказують на те, що значна частина учнів досліджуваного нами регіону мала вік не менший за 9–11 років [11, арк. 4; 15, 16]. Це вказує на небажання батьків віддавати своїх дітей до школи за воєнних умов, прагнення “уберегти їх від окупантів”.

Навчання в переважній більшості шкіл проводилось українською мовою. З радянських підручників викреслювалась інформація про радянську владу, комуністичну партію, вождів. Додавалися фрагменти, які стосувались голодомору, репресій, що їх проводила радянська влада в попереднє десятиріччя. Дещо пізніше починають масово вилучатись вже самі радянські підручники, хоча навзамін їм нових навчальних посібників не видавали. Як наслідок, вчителі мусили скласти нові конспекти занять, які завірювались відділом народної освіти [2, арк. 21; 8, 9].

На момент 1942 – 43 навч. р. у межах початкових навчальних закладів регіону починають виникати комбіновані класи. Причиною цього явища була незначна кількість учнів у школах, через що з метою економії часу та коштів пропонувалось об'єднувати учнів 1–3; 2–4; 1–4 класів в один клас. Тривалість заняття у подібних “експериментальних класах” становила 50 хвилин. Методичний матеріал також був комбінованим, в його основу було покладено завдання навчити дітей “азам” наук (вміння рахувати, читати) [4, арк. 59, 73].

Навчання у початковій школі було безкоштовним та загальнообов'язковим. Управа централізовано здійснювала фінансування цієї сфери повсякденного буття населення. Усі фінансові питання щодо оплати комунальних послуг, дрібного ремонту, а також придбання приладдя вирішувалися на місцях. Кожна школа самостійно складала фінансові звіти, отримувала гроші та звітувала перед міським (районним) відділом освіти за їх витрачання [19, ст. 205]. Батьки дітей могли добровільно допомагати у проведенні ремонту школи: це була фінансова чи трудова допомога [6, арк. 1; 8, арк. 19].

Незважаючи на обов'язковість початкової освіти, респонденти вказують, що доступ до неї мали лише мешканці міст та найбільших сіл [14, арк. 21]. У більшості селищ Північного Приазов'я приміщення шкіл використовувались в інших цілях, навчання не проводилось. Доступ до середньої та вищої освіти обмежувався ще більше, особливо з осені 1942 р., коли було видано розпорядження, за яким заборонялось навчання молоді віком від 15 років і старших [22, с. 81].

Загалом, згадуючи про діяльність навчальних закладів під час війни, респонденти вказують, що навчатись було “цікаво і страшно” [12, арк. 10]. Цікаво, бо дізнавались нову інформацію, головною ж причиною страху був страх батьків за своїх дітей, який в свою чергу передавався останнім. Респонденти називають предмети, які вивчались. Так, згідно зі спогадами очевидців, до основних предметів у початковій школі належали граматики, математика, трудове навчання [13, арк. 9]. У 5-х–7-х класах вивчались українська, російська та німецька мови; українська та російська література; історія України, математика (арифметика, алгебра, геометрія), природознавство, фізика, хімія, географія, малювання, креслення, співи та фізична культура [2, 15, 19]. Загальна кількість занять у середній школі складала 32 уроки на тиждень [табл. 1]. З них найбільша кількість занять відводилась під мову [2, арк. 19]. На перших порах у деяких навчальних закладах як спецкурс запроваджено релігійні предмети [14, арк. 21]. Однак вже з квітня 1942 р. викладання будь-яких дисциплін релігійного профілю в години офіційної роботи закладів освіти було заборонено. Наголошувалося, що такі заняття можуть проводитись “виключно у приватному порядку” [2, арк. 21]. У ході навчання в початковій школі формувалася свідомість учнів, їхнє ставлення до окупаційної та більшовицької влади.

Схема навчального процесу була скопійована з радянської. Тобто навчальний рік розпочинався 1 вересня і тривав до 31 травня. Існував

поділ на 4 чверті, канікули між якими варіювались від одного до двох тижнів (для прикладу, зимові канікули тривали з 21 грудня по 3 січня) [4, арк. 70]. Літні канікули розпочиналися 1 червня й тривали до кінця літа [8, арк. 19]. Також влаштовувались вихідні дні на великі релігійні та нацистські свята. Так, перерва у навчанні під час Пасхи становила від 3 днів (24–26 квітня) до двох тижнів [4, арк. 142; 8, арк. 25].

Завершувався навчальний рік проведенням іспитів у четвертих класах початкової школи, та 4-7-х класах Т. зв. народної школи. Іспити складались із арифметики та рідної мови диктант з української або російської мови. Підсумкову роботу школярі писали одночасно по всіх навчальних закладах населеного пункту у супроводі асистента з відділу освіти [3, арк. 43; 4, арк. 29].

Окупаційна влада “дозволяла” у межах школи проводити відзначення великих свят та річниць видатних діячів. Так, у школах проходили ранки та вечори, присвячені Новому року та Великодню [4, арк. 77, 188; 5, арк. 93; 8, арк. 6]. Матеріали Державного архіву Запорізької області свідчать про масове та обов’язкове святкування у березні 1942 р. річниці Т. Шевченка. Відділи народної освіти розробили орієнтовну програму святкування цієї дати. Відповідно до неї у школах мали відбутись: 1) доповіді про життя і творчість поета; 2) інсценування творів Т. Шевченка; 3) декламації творів поета; 4) виступи хорів тощо. Програма заходів мала бути відредагована та завірена відділом народної освіти [2, 13; 4, 128]. Метою відзначення вказаної дати було підкреслити одвічне прагнення українського народу до свободи від Росії, чому, мовляв, і сприяють окупанти.

У Мелітополі досить часто відбувались у добровільно-примусовому порядку походи школярів до театру на вистави або концерти. Вартість квитка зазвичай становила від 3 до 5 крб., керівництво школи мусило за власний рахунок викуповувати всі квитки, розподілені “згори”, незважаючи на те, чи бажали вони та самі учні відвідувати вказані заходи [4, арк. 188; 5, арк. 93].

Під час канікул відбувалось масове залучення учнів до роботи, здебільшого у сфері сільського господарства. Учні залучалося до сівби та збору врожаю; боротьби зі шкідниками (гризунами) [7, арк. 78; 4, арк. 19]. З метою проведення польових робіт іноді навіть влаштовувались спеціальні весняні канікули [8, арк. 19, 25].

Працівників шкіл та учнів могли також залучати і до роботи на “благо фронту”. Так, у рішенні Бердянської районно-міської управи

наголошувалось на необхідності для всього шкільного персоналу розпочати збір металобрухту у власному районні [8, арк. 33, 91].

Щодо матеріального забезпечення, то навчальні заклади здебільшого були погано оснащені. Нормою для школи була наявність 1-го–3-х столів, близько 10-ти стільців, дошки, шафи, рахівниці, декількох чорнилниць, деяких засобів для прибирання класів [7, арк. 51]. Проте в деякі міські школи мали більш солідну матеріальну базу. Напр., школа № 16 м. Мелітополя, окрім вищезазначеного, мала: 11 географічних карт; глобус; мікроскоп; арифметичний ящик; адміністративну лінійку; лічильні палички; дерев'яний циркуль; конструктор; транспорир; термометр; лупу; колекцію мінералів, гербарій; картки із розвитку мови; таблиці мір довжини, ваги, задачі в картинках. У будівлі нараховувалось більше 5 кабінетів, відведених під навчальні класи [4, арк. 23]. При цьому вчителі не використовували повною мірою наявне приладдя, що впливало і на загальну якість освіти.

При комплектації педагогічного колективу перевагу надавали особам, які мали антирадянське налаштування. Керівництво навчального закладу щомісяця подавало до відділу народної освіти відомості стосовно шкільних вчителів; про їхню діяльність на уроках (як проводять уроки, що розповідають, чи агітують населення проти німецьких окупантів). Заробітна плата працівника народних шкіл залежала від кількості населення та розміру населеного пункту, де розташовувалась школа, та від педагогічного стажу вчителя. У населених пунктах, де кількість мешканців була меншою за 10 000, зарплата складала від 200 до 500 крб.; в тих містах, де налічувалося більше 10 000 мешканців, розмір зарплати вчителя становив 250–550 крб. Найбільший оклад мали вчителі спеціальних шкіл, із вищою педагогічною освітою та педагогічним стажем, більшим за 10 років [1, 41]. Директор школи, окрім окладу вчителя, мав надбавку у розмірі 500 крб. [1, арк. 42], [табл. 2]. Окрім вчителів, до штату шкільних працівників могли належати: прибиральниця, акушер, у великих навчальних закладах міг бути й кухар [1, арк. 57–58].

Школи з німецькою викладовою мовою переважно функціонували в колишніх німецьких і менонітських колоніях; в них навчались етнічні німці. Навчання в подібних закладах проводилось вчителями-фольксдойче на німецькій мові. Програма загалом не відрізнялась від програми української народної школи, за винятком того, що російська та українська мова й література вивчались лише за бажанням [17, с. 17].

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо констатувати, що масового “розмаху всеобучу” в Північному Приазов’ї все ж не відбулось [20, с. 400]. Населення через низку факторів (страх, фінансова неспроможність) не віддавало дітей до школи, а ті діти, які ходили до неї не показували суттєвих результатів. Директор школи № 16 м. Мелітополя вказував на такі хиби тогочасних шкіл:

- недостатня продуманість навчальних планів: відсутність урахування рівня знань учнів за попередні класи, особливо з мови й арифметики;
- недостатня кількість і різноманітність вправ з мови, мало вирішується задач на уроках;
- класоводи не завжди використовують те наочне приладдя, яке має школа;
- учні часто не мають окремих зошитів з кожного предмета;
- недостатня вимогливість до знань учнів;
- нестача або цілковита відсутність класоводів, завідувачів шкіл;
- мало додаткових занять;
- незадовільна дисципліна у деяких школах;

деякі класоводи самі порушують дисципліну, спізнюючись на уроки [4, арк. 96].

Всі перелічені вище фактори погіршували ситуацію у сфері початкової та середньої освіти.

Таким чином, проблема шкільництва була однією з центральних при встановленні фашистськими окупантами “нового порядку”. На момент окупації не існувало конкретних інструкцій щодо функціонування освітньої мережі, що призвело до масового закриття шкіл. Проте необхідність у подальшому забезпеченні рейху кваліфікованими робочими кадрами спричинила до часткового відновлення діяльності мережі освітніх закладів. Відкриваються початкові; “народні” 7-річні; “національні” (для фольксдойче) школи. При цьому основний масив шкіл зосереджується у містах. Жителі сільських райнів мали досить обмежений доступ до шкільної освіти. Небажання батьків посилати дітей до школи; відсутність мотивації серед учителів; недостатня матеріальна забезпеченість шкіл; зміни у шкільній програмі призводили до зниження якості шкільної освіти у регіоні.

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області. – Ф. р-3061. – Оп. 1. – Спр. 5. – 63 арк.
2. Там само. – Спр. 16. – 30 арк.
3. Там само. – Спр. 17. – 46 арк.
4. Там само. – Спр. 18. – 230 арк.
5. Там само. – Спр. 20. – 125 арк.
6. Там само. – Спр. 22. – 1 арк.
7. Там само. – Ф. р-3062. – Оп. 1. – Спр. 5. – 246 арк.
8. Там само. – Ф. р-3065. – Оп. 1. – Спр. 1. – 28 арк.
9. Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археографічні експедиції 2013 р.). Ахчі Іван Іванович (25.02). – 23 арк.
10. Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археографічні експедиції 2013 р.). Бедная Тамара Федорівна (24.02). – 17 арк.
11. Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археографічні експедиції 2013 р.). Рябовол Катерина Павлівна (15.02). – 11 арк.
12. Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археографічні експедиції 2013 р.). Сауленко Петро Олексійович (23.02). – 24 арк.
13. Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археографічні експедиції 2013 р.). Стасевич Валентина Степанівна (14.03). – 14 арк.
14. Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археографічні експедиції 2013 р.). Стрюк Поліна Іванівна (26.02). – 24 арк.
15. Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археографічні експедиції 2014 р.). Дойнова Олена Іванівна (25.01). – 49 арк.
16. Беллецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) / С. А. Беллецца // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 78–92.
17. Бобылєва С. “Устная история” как источники изучения положения немцев Украины в период Великой Отечественной войны / С. Бобылєва // 60-річчя закінчення Великої Вітчизняної війни. – Д., 2005. – С. 14–19.
18. Гордон Л. А. Что это было?: размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-е – 40-е годы / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.
19. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле [та ін.]; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – 416 с.
20. Захарченко Т. К. Жизнь и быт южноукраинского населения в период оккупации (1941–1943 гг.) / Т. К. Захарченко // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура / Сб. научн. трудов V Междунар. научн. конфер. г. Белгород, 23–24 января 2009 г. – Белгород: Гос. ун-т, 2009. – С. 397–400.

21. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81–86.

22. Спудка І. М. Система освіти часів окупації на території Запорізької області / І. М. Спудка // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького націон. ун-ту. – 2011. – Вип. XXX. – С. 78–83.

23. Шевченко Н. В. Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... к.і.н.: спец. 07.00.01. / Н. В. Шевченко; Миколаїв, Миколаївський держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2010. – 18 с.

24. Шевченко Н. В. Політика німецько-румунської влади у сфері освіти на окупованій території Півдня України / Н. В. Шевченко // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 230–233.

Додатки

Таблиця 1. Навчальний план для 5–7 класів народних шкіл

Назва навчальної дисципліни	Кількість уроків на тиждень		
	5 клас	6 клас	7 клас
Українська мова	5	5	5
Українська література	3	3	3
Російська мова	2	2	2
Російська література	2	2	2
Німецька мова	3	3	3
Арифметика	6	–	–
Геометрія	–	3	3
Алгебра	–	3	3
Природознавство	2	2	2
Фізика	–	2	2
Хімія	–	1	1
Географія	2	2	2
Історія України	2	1	1
Малювання	1	1	1
Креслення	–	–	1
Співи	1	1	1
Спорт	1	1	1
Усього	30	32	32

Таблиця 2. Заробітна плата вчителів по Запорізькій обл. на 1942 р.

Народні школи	Де населення більше 10000			Де населення менше 10 000		
	До 5 років, крб.	5–10 років, крб.	Більше 10 років, крб.	До 5 років, крб.	5–10 років, крб.	Більше 10 років, крб.
1. Вчителям та педагогам з освітою	400	450	500	250	400	450
2. Вчителям і педагогам без освіти	250	400	450	200	250	400
3. Спеціальні школи: вчителі з вищої освітою	450	500	550	400	450	500
4. Вчителі з середньою освітою	400	450	500	350	400	450

Геннадій Казаков (*Бердянськ, Україна*). **Становище шкільництва на окупованих територіях Північного Приазов'я: 1941–1943 рр.**

У статті на основі матеріалів ДАЗО та усних свідчень респондентів проаналізовано ситуацію у сфері шкільництва в період німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. Автор приходить до висновку, що незважаючи на загальнообов'язкову початкову шкільну освіту, можливості ходити до школи мав лише незначний відсоток мешканців регіону. Це зумовлювалось як матеріальними факторами (відсутністю шкіл у значній частині сіл регіону, відсутністю одягу тощо), так і суб'єктивними – небажанням віддавати своїх дітей до “онімечених” шкіл.

Ключові слова: шкільна освіта, народна школа, вчитель, повсякденне життя, окупація, Північне Приазов'я.

Геннадій Казаков (*Бердянск, Украина*). **Ситуация в школьной сфере на оккупированных территориях Северного Приазовья: 1941–1943 гг.**

В статье на основе материалов ГАЗО и устных воспоминаний респондентов проанализирована ситуация в сфере школьного образования в период немецко-фашистской оккупации 1941–1943 гг. Автор

приходит к выводу, что несмотря на то, что начальное школьное образование было общеобязательным, возможности ходить в школу имел лишь незначительный процент жителей региона. Это объяснялось как материальными факторами, (отсутствием школ в значительной части сёл региона, отсутствием одежды и т. п.); так и субъективными – нежеланием отдавать своих детей в “онемеченные” школы.

Ключевые слова: школьное образование, народная школа, учитель, повседневная жизнь, оккупация, Северное Приазовье.

Gennady Kazakov (*Berdyansk, Ukraine*). The situation of education in the occupied territories of Northern Azov: 1941–1943

The article is based of DAZO and oral evidence of respondents analyzed the situation in the school system during the Nazi occupation of 1941–1943. The author concludes that despite Obligatory primary schooling, the opportunities to go to school was only a small percentage inhabitants of the region. This was due to both material factors, such as lack of schools in much of rural region and no clothes; and subjective – the reluctance of children to give their “Germanization” schools.

Key words: schooling, public school, teacher, everyday life, occupation, Northern Azov.

Володимир КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

УДК: 94(477) “1943–1951”

“Тимчасові” розпорядчі документи й усні вказівки УПА та підпілля ОУН(б)

Розпорядчі документи займають органічне місце в актуалізованому комплексі письмових документів УПА та збройного підпілля ОУН(б). Утім, ця категорія організаційних джерел ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. А вужчої розвідки, як-от про “тимчасові” письмові документи й усні вказівки ватажків повстанців та відмінність цих вказівок від письмових джерел, бракує й поготів.

Тим часом вказана тема, на наш погляд, вельми актуальна. Бо, не розуміючи до кінця специфіки різних категорій документації, що циркулювала у повстанському середовищі, втрачається сенс дослідження власне історії УПА. Красномовний приклад – історія з т. зв. “наказом № 1” командування армії (за іншою версією – ОУН(б)) про знищення цивільних осіб польської національності в десятках населених пунктів Волині влітку 1943 р. Ще десять років тому ув своїй науковій статті ми наголосили на безпідставності твердження про те, що “... офіційний наказ, який стосувався поляків, “Клим Савур” дав не пізніше червня 1943 р.”, адже існування такого джерела, якщо він був у письмовій формі, не доведене [11, с. 92]. Згодом, без посилання на нашу розвідку, вийшло дві статті історика Володимира В’ятровича, в яких він довів неможливість існування наказу про знищення поляків на Волині в 1943 р., не припустивши можливості широкого побутування в УПА усних чи тимчасових розпоряджень навіть теоретично [9; 10].

Втім, аналізуючи у своїх студіях документи розпорядчого характеру, побутування в УПА та підпіллі ОУН(б) “тимчасових” письмових та усних вказівок виявили інші дослідники.

Історик Галина Стародубець у своїй монографії навела два приклади “тимчасових” розпорядчих документів. Один із них – наказ

Ярослава Мельника-“Роберта” з грифом “строго довірочно і таємно”, другий – “директива” Проводу ОУН від 12 листопада 1945 р., адресована провідникам підпілля на рівні, не нижчому за повстанські надрайони [14, с. 328].

Інший дослідник, Ігор Ільюшин, у “свідченнях відомих командирів УПА та керівників Служби безпеки ОУН(Б)” виявив сліди “таємних інструкцій та розпоряджень” щодо “очищення терену Західної України від поляків та витіснення їх за Буг і Сян” [12, с. 248] у 1943 р.

Про існування усних повстанських “директив” писав і Георгій Папакін: “Окрему групу директивних матеріалів становлять “усні директиви Центрального Проводу ОУН”... “усні директиви” мали передаватися вищим командиром нижчому без жодної письмової фіксації.не варто брати під сумнів узагалі можливість побутування такого роду вказівок, породжених конспіративним характером діяльності націоналістичного підпілля. Сліди справжніх, не вигаданих “усних директив” Проводу ОУН та Головного командування УПА доцільно шукати в спогадах учасників національно-визвольного руху, нефальсифікованих матеріалах допитів вояків УПА, симпатиків ОУН тощо” [13, с. 118].

Оскільки жоден із дослідників, цитованих вище, не запропонував механізму доведення існування “тимчасових” письмових та усних вказівок у надрах УПА та підпіллі ОУН(Б), спробуємо це зробити ми. На нашу думку, найкращий метод – не пошук згадок про “усні директиви” в спогадах чи матеріалах допитів учасників визвольного руху, як це зробив Георгій Папакін, а систематизація повстанських розпорядчих документів, у яких є застереження щодо кола адресатів, а також опосередкованих даних про усні вказівки в письмових документах.

Упродовж вивчення комплексу письмових документів УПА та оунівського підпілля нам вдалося встановити, що деякі з документів розпорядчого характеру хоча й видавалися у письмовій формі, проте надсилалися вкрай вузькому колу адресатів.

Так, наказ “Матвія” (вірогідно – комендант однієї з військових округ УПА на Волині) від 3 січня 1944 р. про заходи для здійснення після повернення на Волинь радянської влади (створення спецзагонів, що здобуватимуть різними способами зброю й амуніцію у відступаючих німецьких та угорських частин, ощадне витрачання людських ресурсів, переховування в землі зерна та майна тощо) мав вельми обмежене коло адресатів – лише до рівня повстанських надрайонів. А нижче, в райони,

зміст документа повинні були передавати провідники надрайонів усно [2, арк. 52 зв.–53 зв.].

Восени 1950-го Василь Кук звертав увагу Івана Литвинчука-“795” на те, що зміст “інструкцій на випадок війни” той мусить роз’яснити на рівні надрайонів і нижче в усній формі: “Низівці (до надрайону) повідомте їх лише усно, не переписувати, але детально обговорити. ...Якщо Ви можете безпосередньо (особисто) передати їх для 155 чи 38-А, то зробіть це, але поштою не відправляйте” [5, с. 287].

Так само на початку 1949 р. провідник ОУН(б) на ПЗУЗ Василь Галаса повідомив підлеглого, про те що надіслав йому один примірник “Доповнюючої інструкції”, а далі попросив про таке: “Інструкцію з певними змінами (ступені пров[ідни]ків, назви орг[анізаційно]-теренових одиниць) можна поширити до рай[он]ів...” [5, с. 165].

Для порівняння, значно більші обмеження діяли при поширенні в оунівському підпіллі плану “Оса”. З цим надзвичайно секретним документом, із грифом “Дуже таємно”, де були викладені плани бандерівців на випадок розгортання військових дій між СРСР та західними країнами у східноукраїнських землях, наприкінці 1940-х років могли ознайомитися тільки провідники рівня надрайонів і вище [1, арк. 301; 6, с. 201].

Часто-густо у писемних розпорядчих документах УПА та збройного націоналістичного підпілля траплялися приписки про те, що після ознайомлення з ними їх потрібно знищити. Такі папери є всі підстави називати “тимчасовими” документами. Дивом деякі з цих джерел збереглися до наших часів. Нижче – кілька прикладів.

Зі застереження “Після ознайомлення знищити” розпочинається текст наказу № 5 командира з’єднання груп УПА Олексія Громадюка-“Остріжського” для командирів формацій, бригад, загонів, відділів, підвідділів. У ньому міститься вказівка здійснити низку диверсій на залізницях. Але попри таку заувагу, документ потрапив до радянських спецслужб, там його переклали російською й згодом зафондували в архіві [4, с. 339]. 1951-го політичний референт ОУН(б) на ПЗУЗ “Софрон” у прикінцевому протоколі свого листа до Кузьми Брички-“Черешні” зазначив: “Запам’ятайте собі мій характер письма. Але цю записку спаліть – не зберігайте”. Втім, фотокопія документа відклалася в Галузевому держархіві СБУ [5, с. 756]. Того саме року провідник Луцького терену Олександр Савира-“Ярош” закликав адресата “Адама”: “Одержавши грипси, напишіть зв’язок, а грипси знищіть” [15, с. 624]. Один

із оунівських референтів СБ у “директивному листі” до підлеглих про необхідність надання відомостей щодо дембілізації Червоної армії та військових процесів у СРСР також зауважив: “Знищити після вивчення” [15, с. 233].

У розпорядчих документах і ділових листах є чимало опосередкованих згадок про усні вказівки. Так, саме усним наказом один із лідерів ОУН(б) Василь Кук “підганяв” відомого волинського повстанця Миколу Козака до реорганізації тамтешніх підрозділів УПА навесні 1945 р. А останній навіть “виправдовувався”, мовляв, поставлені в усній формі завдання вже виконує: “... в такій ситуації навіть менше влучні зарадження є кращі як жодні. Видаючи зарадження, брав в основу підготовку до затяжної, тяжкої боротьби, оперту на ідейно-революційні кадри, тому великих розходжень між одержаними інструкціями не було, за виїмком малих розбіжностей в відношенню до відділів УПА, які по одержанню від друга Архипа переданих Вами усних зараджень справлено – видаючи наказ перевести Ваші зарадження в життя” [5, с. 394].

У жовтні 1945-го Роман Шухевич у листі до Василя Кука пропонував йому зустрітися з “Архипом” тет-а-тет і визначитися, хто “сяде на область, у котрій Ви знаходитесь” [5, с. 322]. Йому йшлося про пошук нового очільника Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) після загибелі Дмитра Клячківського-“Клима Савура” в лютому. В результаті Кук із “Архипом” ні до чого не домовилися, тож розгніваний Шухевич витребував їхнє взаємне листування [5, с. 324].

Ще кілька прикладів. Неназвані автори інструкції Народно-Визвольної Революційної Організації (постала на базі кількох ланок запілля УПА в 1944-му) заборонили підзвітним “письмово інформувати про організаційні персональні справи” [15, с. 141–144]. У липні 1951-го працівник СБ проводу ОУН(б) на ПЗУЗ Богдан Кузьма-“Міна” повідомив “СО/2”, що посередник передасть “усно деякі мої зарадження. Прошу ці доручення виконати” [5, с. 508]. Провідник одного з двох “менших” країв ПЗУЗ Іван Литвинчук просив Василя Кука “з кимсь побачитись з проводу”, щоб повідомити про “ті справи, про які не можна писати” [5, с. 512]. Згадуваний вище Микола Козак-“Лука” в чернетці свого листа до Петра Олійника-“Романа” апелював до усних вказівок від провідника “Кора”: “Ви знаєте, який стан був у жовтні в Котівському лісі, і, маючи усні вказівки від пров. Кора, а відтак докладно обговорені і доповнені до потреб терену, в який Ви пішли до роботи на стрічі

зі мною 25 вересня 1945 р. та постійний зв'язок до мене, не могли мати якісь злі здогади про легковажне відношення моє до Вас” [5, с. 413].

А ще в актуалізованому комплексі джерел УПА та збройного підпілля збереглися десятки розпорядчих документів із обмежувальними грифами, як-от: “Д[уже] таємно” [3, с. 166, 168], “Таємно” [7, с. 396], “Таємно!” [7, с. 398; 8, с. 321], “Цілком таємно” [7, с. 490], “До внутрішнього вжитку пропагандистів” [7, с. 406], “Тільки для внутрішнього користування” [6, с. 255]. Що характерно, тут домінує документація з надр Служби безпеки, тобто зі змістом відомостей першочергового значення. Через цей нюанс такі документи, нехай і в письмовій формі, “жили” недовго, бо повстанці, в разі небезпеки, намагалися їх знищувати в першу чергу.

Отже, на конкретних прикладах доведено, що в УПА та збройному націоналістичному підпіллі побутували не лише письмові, а й “тимчасові” письмові документи, а також усні вказівки. Цей нюанс дослідникам потрібно повсякчас враховувати у своїй роботі, насамперед тим, хто займається історією польсько-українських відносин на Волині в роки радянсько-німецької війни й аналогічними дискусійними проблемами.

Джерела та література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 87.
2. ГДА СБУ. – Ф. 60. – Спр. 28461. – Т. 1. – Арк. 51–60.
3. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. – К.–Торонто, 1999. – 724 с.
4. Літопис УПА. Нова серія. Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. – К.–Торонто, 2010. – 640 с.
5. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огородник. – К.–Торонто, 2011. – 1024 с.
6. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упоряд. О. Пагіря, В. Іванченко. – К.–Торонто, 2011. – 1160 с.
7. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині. 1943–1951. Документи і матеріали / Упоряд. Д. Проданик. – К.–Торонто, 2012. – 786 с.

8. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [Упоряд. С. Воляннюк]. – К.–Торонто, 2012.

9. В’ятрович В. Історія з грифом “Секретно”: Наказ, якого не було. Продовжуємо пошук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-nakaz-yakogo-ne-bylo-prodov-zhuemo-poshuk.html>. – Назва з екрана.

10. В’ятрович В. Трагедія і спекуляції. Що саме сталося 11 липня 1943 року на Волині? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/06/14/126099/>. – Назва з екрана.

11. Ковальчук В. Документи ОУН(б) і запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Поліссі у 1943–1944 роках: спроба групування за походженням / В. Ковальчук // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 89–92.

12. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В. В., Ільошин І. І. та ін.; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.

13. Папакін Г. Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент. – Вип. 1. Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження / Г. Папакін / Відп. ред. Г. Боряк / Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 358 с.

14. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.

15. Теория и практика западноукраинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР (1939 – 1956): Сб. документов / Н. И. Владимирцев, В. Д. Кравец и др. (состав.). – М.: Объединенная редакция МВД России, 2010. – 512 с.

Володимир Ковальчук (*Київ, Україна*). “Тимчасові” розпорядчі документи й усні вказівки УПА та підпілля ОУН(б)

На основі аналізу комплексу актуалізованих розпорядчих документів Української повстанської армії й збройного націоналістичного підпілля Організації українських націоналістів-бандерівців досліджено випадки, коли, поряд із письмовими, продукувалися усні й тимчасові усні накази й інструкції.

Ключові слова: УПА, ОУН(б), “тимчасові” розпорядчі документи, усні вказівки, польсько-українське протистояння.

Владимир Ковальчук (*Киев, Украина*). **“Временные” распорядительные документы и устные указания УПА/подполья ОУН(б)**

В статье на основе анализа комплекса актуализированных распорядительных документов УПА и подполья ОУН(б) исследованы случаи, когда, наряду с письменными, в системе документооборота циркулировали “временные” распорядительные документы и устные указания.

Ключевые слова: УПА, ОУН (б), “временные” распорядительные документы, устные указания, польско-украинское противостояние.

Volodymyr Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*). **“Temporary” prescriptive documents and oral directives of UPA and OUN(b) network**

This article discusses the administrative documents of the Ukrainian Insurgent Army and armed nationalist underground Organization of Ukrainian Nationalists-Bandera. Analyzed cases of spread of temporary written orders and verbal instructions.

Key words: UPA, OUN(b), “temporary” prescriptive documents, oral directives, Polish-Ukrainian opposition.

Сергій ГУЗЕНКОВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94-057.86 (477.64) “19”

Життя запорізьких вчителів у повоєнну добу

Незважаючи на значну кількість дисертацій, монографій, статей у збірниках і журналах, виданих в Україні, чимало питань, важливих для розуміння суті минулих подій і створення наукової картини повоєнного періоду, лишаються недослідженими або ґрунтуються на старому фундаменті радянської методології. Зокрема, більшість праць, які стосуються минулого освіти, присвячені відбудові інфраструктури та державній політиці [17; 21; 23; 24; 25]. Доля людини, умови життя та праці вчителів усе ще чекають на глибокі дослідження.

Мета даної публікації – реконструювати умови життя та праці вчителів Запорізького краю поза школою у повоєнний період. Джерелами дослідження стали фонди обласного відділу освіти та обласного комітету Комуністичної партії України Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО). Звичайно, без залучення джерел індивідуального походження вони не розкриють тему в усій повноті, але дають змогу окреслити можливі напрямки роботи з конструкції картини повсякденного життя освітян краю. Окремі аспекти теми були представлені автором на міжнародних [19] та всеукраїнських конференціях [18], а також у спеціальних виданнях [20].

Нижньою хронологічною межею обрано 1943 р. – час звільнення Запорізької області, а верхньою – середину 50-х років ХХ ст., тобто початок хрущовської “відлиги”, – періоду, який започаткував новий етап реформ у системі освіти, значним чином змінивши умови життя є діяльності педагогічних кадрів.

Для кращого розуміння окресленої теми варто проаналізувати зміни, які відбулися у кадровому складі вчителів краю. Однією із головних проблем системи освіти повоєнного періоду стала нестача кадрів,

викликана як об'єктивними причинами, так і політикою радянської влади. Напрямами останньої стали направлення частини кваліфікованих кадрів на роботу в Західну Україну та перевірки на лояльність тих, хто залишився.

Про кількість вчителів, відправлених на роботу у західний регіон, свідчить, зокрема, доповідна відділу шкіл обкому за 1944 р. Відповідно до тексту документа, лише наприкінці серпня до західних областей було направлено 250 вчителів, при тому, що в Запорізькій області не вистачало 370 педагогів [10, арк. 5–8].

Значна кількість вчителів краю пережила окупацію, що стало приводом для сумніву у їхній лояльності до радянської влади. Тому, незважаючи на кадровий голод, органи радянської влади проводили “перевірку” кадрів, яка, в окремих випадках, закінчувалася заборобою займатися професією. Так, напр., у довідках та інформаціях Запорізького сільського [8, арк. 11–13] та Осипенківського райкомів партії 1943 р. зустрічаються дані про механізм та кількість перевірених вчителів [8, арк. 22–23].

Кадровий голод долався у декілька способів. По-перше, за рахунок залучення до роботи людей без спеціальної освіти. Зокрема, за даними обкому у 1944/45 навчальному році в області працювало 2032 вчителі без спеціальної педагогічної освіти [10, арк. 8–20]. Другим способом стала прискорена підготовка нових вчителів. Відновлені вчительські інститути та спеціальні курси також відчували нестачу кадрів, а тому частина предметів викладалася шляхом організації разових оглядових лекцій [10, арк. 21–27]. Нарешті, для роботи у школі було відкликано людей з педагогічною освітою з інших галузей господарства [10, арк. 1–2 зв.].

Вище описані процеси призвели до того, що в системі освіти області працювали люди недостатньо підготовлені та з низькими моральними якостями.

Ситуацію ілюструє, зокрема, “Довідка про стан роботи з підвищення ідейно-політичного рівня та ділової кваліфікації вчителів” області за 1945 р. В ній наведено результати перевірки вчителів російської та української мови Пологівського району. Їм було запропоновано написати диктант, складений за вимогами для учнів 4–6 класів. Із 176-ти осіб з української мови на “5” написало 35 осіб, на “4” – 42, на “3” – 57, на “2” – 29, на “1” – 17. З російської мови із 176 осіб “5” отримали 33 осіб, “4” – 54, “3” – 44, “2” – 32, “1” – 13 осіб. Помилки при перевірці

допустили й члени комісії [6, арк. 56]. В обласному центрі у 1946 р. перевіркою шкіл міста було встановлено, що директори і завпеди шкіл №№ 24, 31, 38 не знають, скільки у них у школах другорічників і яка з ними ведеться робота. Викладачі Конституції низки шкіл не знали фактичного матеріалу, будували уроки методично неграмотно [5, арк. 3–6].

Також протягом першого повоєнного десятиліття у документах партійних органів та органів управління освітою регулярними стають згадки про викорінення “морального розкладу” в системі освіти області. Так, тільки протягом 1949 р. в області три завідувачі райвно та два директори шкіл були звільнені за пияцтво, “морально-побутовий розклад” та розкрадання державних коштів, один директор школи – за “використання антипедагогічних методів впливу” [6, арк. 53].

Показовою є “Довідка про підбір, розстановку та виховання керівних кадрів за 1950 р.” сектора шкіл і вишів обкому КП(б)У. В ній, зокрема, йдеться про те, що протягом 1949 р. облвно на різні керівні посади у школах призначав такого собі Бараненка. Останній, працюючи завредом Верхньохортицької середньої школи, скомпрометував себе пияцтвом та багатоженством. До цього у 1946 р. облвно призначав його на посаду завпеда однієї зі шкіл Запоріжжя, однак він за призначенням не з’явився, а “дезертирував” у Дніпропетровську область. Звідти був направлений працювати у школу № 84 станції Запоріжжя-2. Там систематично пиячив, залишив другу дружину із дитиною від першої і співмешкав із технічним секретарем школи. Про бійку між нею та дружиною стало відомо учням та батькам. Після скарг до обкому КП(б)У та дорожнього відділу шкіл Бараненко був переведений до школи на станції Нікополь, де продовжував пиячити. У листопаді 1949 р. він з’явився у Запоріжжі і був призначений облвно у Кам’янсько-Дніпровський район, а згодом завпед у Верхньохортицький район [11, арк. 18].

Охарактеризувавши педагогічний контингент, слід звернути увагу на умови його життя та праці. Повоєнна розруха спричинила нестачу приміщень та напружений графік роботи шкіл. Характерним тут є приклад запорізької школи № 38. У 1945 р. вона функціонувала у будівлі, де мешкали люди і розміщувався народний суд. Через нестачу приміщень заклад працював у три зміни, а в четверту – як школа робітничої молоді [5, арк. 5].

Відновлення шкіл вимагало затрат сил і часу. Щоб вийти зі складної ситуації, від 1945 р. партійні органи області включаються у все-

українську кампанію з поширення “досвіду житомирців”. Суть його полягала в організації Т. зв. “недільників” – залучення вчителів та місцевих жителів по неділях до відбудови шкіл [4, арк. 57]. Звіти про проведення заходу були частиною звітної документації відділу шкіл обкому КП(б)У до 1948 р.

Слід зазначити, що педагогічні кадри, у порівнянні з іншими професійними групами, перебували на особливому становищі. Питання забезпечення їх житлом, продуктами харчування та необхідними товарами були на контролі обласного партійного керівництва, ставали невід’ємною частиною звітів про роботу шкіл та підготовку до нового навчального року аж до початку 1950-х років.

Так, із 1944 р. для забезпечення продуктами харчування вчителям міських та сільських шкіл надавалися городи, при школах організовувалися підсобні господарства [7, арк. 19]. А у 1946 р. Запорізький обком партії звітував: “Все учителя города и села имеют индивидуальные огороды, каждому из них для этой цели выделены, не далее как за 2–3 километра от школы, земельные участки (от 0,06 до 0,15 га в городах и от 0,15 га и больше в селах)”. Окрім того, школам області для присадибних ділянок було виділено 1383 га. Окреме підсобне господарство мав запорізький відділ народної освіти (18 га). У господарстві були 7 коней, дві корови, свиноматка та два бички [13, арк. 27–32]. Система пришкільних ділянок наскільки прижилася, що у 1949 р., напр., освітні заклади області брали участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці, а обласний відділ народної освіти доручив Інституту удосконалення кваліфікації вчителів підготувати методичні рекомендації для роботи на “шкільних півгектарах” для отримання високого врожаю [15, арк. 44–46].

Окрім присадибних ділянок, для кращого забезпечення вчителів продуктами харчування в Запоріжжі було організовано спеціальні магазини для вчителів [14, арк. 130]. Для порівняння, у інформації Орхівського райкому партії того ж року серед проблем значилося: “... на получение хлеба учителей прикрепили к разным магазинам, и иногда учителям приходится выстаивать в длинной очереди и этим самым теряют время, которое необходимо для подготовки к урокам, что отражается на качестве их работы” [14, арк. 17].

Недоліки у забезпеченні були предметом особливих нарікань з боку партійного керівництва. Так, напр., у 1945 р. серед недопрацювань окремих районів були видача замість хліба – зерна або борошна із зани-

женням норм [10, арк. 9], а у 1946 р. – відпуск за картками заміників замість м'яса та жирів [14, арк. 130].

Окрім забезпечення продуктами харчування спеціально для вчителів було організовано ремонт взуття та одягу через майстерні місцевої промисловості [10, арк. 19], а також налагоджено забезпечення окремими промисловими товарами та паливом. У Гуляйпільському районі, наприклад, із 1947 р. з ініціативи райкому партії регулярними стали “массовые воскресники” з ремонту шкіл, квартир для вчителів та завезення палива [14, арк. 36–37].

Звичайно таке “привілейоване” становище мало свою ціну, якою стала “суспільно-корисна праця” поза межами школи. Одним із напрямків такої праці була робота на полях та організація заходів зі збирання вторинної сировини та коштів. Так, напр., у 1945 р. відділ шкіл обкому звітував, що протягом першого півріччя “учащиеся школ области выработали 892 672 трудодня, учителями и учениками собрано (платные концерты, постановки, личные взносы и т.д.), в фонд помощи детям-сиротам и детям инвалидов Отечественной войны – 320 846 рублей деньгами, собрано 186 965 т металлолома” [4, арк. 59].

Більш суттєвим напрямком “суспільно-корисної праці” освітян стала агітаційно-пропагандистська робота. Повернувшись, радянська влада мала відновити контроль у регіоні та подолати наслідки кризи лояльності початкового періоду війни [22, с. 464–478]. Важлива роль у цій роботі відводилася інтелігенції загалом і вчителям зокрема. Цій меті були підпорядковані й вищезгадані перевірки на лояльність перед допущенням до роботи, і організація ідеологічної освіти інтелігенції.

Так, уже 1944 р. для обговорення питань ідеологічної роботи було скликано обласну нараду. З її матеріалів видно, що основними формами ідеологічної підготовки стали семінари, лекції та самостійна робота з вивчення творів Сталіна. Представники окремих районів звітували про ініціативу зі збільшення виділених об'єктивно годин. Так, напр., завідувач відділу пропаганди та агітації Осипенківського міськкому КП(б)У Гриженко доповідав, що комітет збільшив час, відведений на вивчення творів Сталіна, з 10-ти до 32-х годин [9, арк. 1 зв.].

Із 1945 р. в області поширено практику організації Т. зв. вечірніх інститутів марксизму-ленінізму. У фондах обласного архіву зберігся звіт Мелітопольського міськкому КП(б)У, з якого видно, що місцевий університет відвідували 15 лікарів, 57 вчителів, 9 інженерів [3, арк. 124]. Тобто переважну більшість тих, хто навчався, склали вчителі.

Ідеологічна підготовка мала дати владі грамотних агітаторів для роботи із населенням. Можна припустити, що, за задумом можновладців, агітатором мав бути кожний вчитель. Про це свідчить, зокрема, інформація відділу шкіл обкому КП(б)У за 1945 р., де серед недоліків названо такі: "...в ряду районів не полностью учителя охвачены агитационно-массовой работой. Так, например, в В. Хортицком районе из 273-х учителей агитаторами работают 238 человек, в В. Васильевском районе из 263-х учителей агитаторами работает 156 человек и т.д." Загалом же за даними відділу шкіл 4645 вчителі області працювали на виборах. Окрім того, разом із учнями вони провели 28 840 бесід і лекцій на виборчих дільницях, виготовили 3840 стінних газет та 1481 монтаж [4, арк. 60–61].

Ще одним напрямком агітаційної роботи вчителів були виступи перед робітниками та колгоспниками. Так, напр., за даними відділу шкіл обкому у 1946 р. у період посівної та літніх жнив агітаторами працювали 4308 учителів області. Їхнім завданням було "популяризувати закон про четвертий п'ятирічний план, мобілізувати широкі маси трудящих на успішне виконання робіт" [13, арк. 79].

Разом із тим, не всім учителям подобалося виконання подібної "суспільно-корисної праці", що знаходило свій вияв як у формальному підході до роботи, так і у відкритому висловленні незадоволення. Так, уже 1945 р. керівництво ряду райкомів констатувало, що окремі вчителі, хоча й вважаються агітаторами, однак жодної роботи не ведуть [2, арк. 23]. Більше того, окремі вчителі публічно відмовлялися проводити подібну роботу.

Причини "прохолодного" ставлення вчителів до агітаційної роботи демонструє низка прикладів. Так, у Кам'янко-Дніпровському районі вчителька Доценко відмовилася проводити бесіди та читки для колгоспників, заявивши, що це принизлива для вчителя праця [1, арк. 69]. У Новомиколаївському районі у травні 1945 р. вчителька місцевої школи З. Маштак розповідала вчителям: "Сегодня моя мать пришла с работы и рассказывала, что к нам в поле из вашей школы приходила культбригада, колхозники говорят, чтобы лучше она не приходила, ибо колхозники озлоблены, у них нет хлеба, лучше бы дали хлеба, чем песнями кормить" [1, арк. 125].

Разом із тим, проотягом усього аналізованого періоду "підвищення ідейно-політичного рівня" та "агітаційно-масова робота" були невід'ємними складовими повсякденного життя вчителя. Так, у 1948 р. відділ

агітації обкому КП(б)У звітував, що свій ідейно-політичний рівень підвищують 7820 вчителів області. При цьому форми роботи уже називалися різні: вечірні університети марксизму-ленінізму, політшколи, гуртки та самостійна робота. Остання передбачала регулярну звітність та відвідування спеціальних лекцій [12, арк. 41–42].

Додаткове “навантаження” викликало незадоволення не тільки з боку вчителів, а й керівних кадрів освіти. Так, напр., у грудні 1950 р. у виступі на нараді з питань поліпшення якості управління школою директор Інституту підвищення кваліфікації вчителів Коломиєць констатував, що вчителі перевантажуються позаурочною роботою, що не дає змоги як слід продумати систему своєї роботи і якісно підготуватися до уроків. Зокрема, він підкреслював: “...в багатьох школах встановлений такий розпорядок роботи, що 4–5, а то і всі 6 днів на тиждень вчитель змушений сидіти після уроків на різних нарадах, засіданнях, зборах, лекціях тощо... Безліч нарад та засідань не дає змогу як слід перевірити домашні роботи учнів і як слід підготуватись до наступного уроку...” [16, арк. 41–42].

Підсумовуючи вище сказане, слід зазначити, що у повоєнний період кадровий склад учителів змінився внаслідок військових втрат та направлення на роботу в інші регіони. Окрім того, частина з тих, хто перебував в окупації, не пройшли перевірку на лояльність. На зміну тим, хто вибув, прийшли люди без спеціальної підготовки, а також ті, хто здобув освіту за прискореною програмою. Наслідком цього був низький рівень грамотності та моральних якостей частини вчителів.

Одночасно, як професійна спільнота, вчителі користувалися увагою з боку влади; це полягало у налагодженні спеціального забезпечення житлом, товарами й послугами. Разом із тим, особлива увага не означала легкого життя. Окрім викладання, вчителі змушені були брати участь у відбудові шкіл у власні вихідні, а також разом з учнями працювати на полях як робоча сила та бути агітатором.

Радянська влада відводила інтелігенції роль популяризатора своїх ідей і водночас роль буфера між собою і робітниками. Тому з боку влади вчителі відчували примус до ідеологічної роботи, а з боку населення на них було спрямовано незадоволення труднощами повоєнного часу. Останнє, окрім іншого, було приводом до латентного спротиву та відкритого незадоволення з боку окремих вчителів, що було зафіксовано документально. Вже на початок 1950-х років навіть керівництво освіти констатувало надлишковість “ідеологічного навантаження” на вчителя, що, однак, не призвело до ліквідації такого навантаження.

Джерела та література:

1. ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 1. – Спр. 1172.
2. Там само. – Спр. 1183.
3. Там само. – Спр. 1185.
4. Там само. – Спр. 1191.
5. Там само. – Спр. 1192.
6. Там само. – Спр. 1817.
7. Там само. – Спр. 205.
8. Там само. – Спр. 617.
9. Там само. – Спр. 869.
10. Там само. – Спр. 905.
11. Там само. – Спр. 906.
12. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1102.
13. Там само. – Спр. 289.
14. Там само. – Спр. 290.
15. ДАЗО. – Ф. Р-2505. – Оп. 1. – Спр. 20.
16. Там само. – Оп. 2. – Спр. 2.
17. Герегова С. В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. В. Герегова / Чернівецький націон. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2004. – 12 с.
18. Гузенков С. Г. До питання про умови життя та праці вчителів у повоєнний період (на матеріалах Запорізької області) / С. Г. Гузенков // Матеріали II Всеукр.ї науково-практ. конфер. з міжнар. участю: “Історико-філософські читання молодих учених” (25 квітня 2013 р.). – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. – 2013. – С. 197–199.
19. Гузенков С. Г. До питання про рівень підготовки педагогічних кадрів у повоєнний період (на матеріалах Запорізької області) / С. Г. Гузенков // “Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у ХХІ столітті”: Матеріали міжнар. науково-практ. конфер., м. Херсон, 21–22 лютого 2014. – Херсон: Видавн. дім “Тельветика”, 2014. – С. 15–19.
20. Гузенков С. Г. Історія становлення та розвитку інституту в освітньому просторі Запорізького краю: культурно-історична спадщина / С. Г. Гузенков // Кошунівський заклад “Запорізький ін-т післядипломної пед. освіти” Запорізької обл. ради. Історія становлення та розвиток: Колективна монографія за ред. В. В. Пашкова, А. І. Павленка, В. Я. Ястребової. – Запоріжжя: Акцент Інвест-трейд, 2014. – С. 13–24.
21. Крайнік Р. Сучасна вітчизняна історіографія радянської ідеологізації навчального процесу в закладах освіти України у перше повсенне

десятиріччя / р. Крайнік // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 238–243.

22. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

23. Першина Т. Реалії воєнної повсякденності в Україні 1943–1945 рр. (деякі аспекти проблеми) / Т. Першина // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 202–215.

24. Повоєнна відбудова // Запорізька область: Ілюстр. енцикл. – Запоріжжя, 2004. – Т. 1. – С. 208–214.

25. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період / С. Д. Сворак // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 28–41.

Сергій Гузенков (Запоріжжя, Україна). Життя запорізьких вчителів у повоєнну добу

Статтю присвячено реконструкції умов життя та праці запорізьких вчителів у повоєнну добу. В аналізований період система освіти відчувала брак підготовлених кадрів і, як наслідок, на роботи до шкіл приходили люди без відповідної підготовки, з низькими моральними якостями. Робота вчителя включала в себе не тільки викладання, а й працю на відбудові шкіл, на полях, агітацію серед населення. Наслідком цього ставало надмірне навантаження на вчителів, яке в частини з них викликало спротив.

Ключові слова: вчитель, перевірка на лояльність, кадровий голод, агітація, суспільно-корисна праця, недільники.

Сергей Гузенков (Запорожье, Украина). Жизнь запорожских учителей после войны

Статья посвящена реконструкции условий жизни и работы запорожских учителей в послевоенные годы. В анализируемый период система образования испытывала нехватку подготовленных кадров, в результате чего на работу в школе приходили люди без соответствующей подготовки и с сомнительными моральными качествами. Работа учителя включала в себя не только преподавание, но и работу по восстановлению школ, на полях, агитацию среди населения. Результатом это была чрезмерная нагрузка на учителей, что вызывало сопротивление части из них.

Ключевые слова: учитель, проверка на лояльность, кадровый голод, агитация, общественно-полезный труд, воскресники.

Sergii Guzenkov (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **Life teachers in Zaporizhzhya after war**

The article is about reconstruction life and work conditions of teachers after war. During the analyzed period education system characterized the shortage of skilled personnel and as a result there were people without half-cooked and with doubtful moral in the schools. Teacher's works included not only teaching but also work for rebuilding of the schools, field work, agitation. As a result was overload and opposition part of teachers.

Key words: teacher, institutional loyalty exam, shortage of skilled personnel, agitation, socially useful work, voluntary unpaid work on Sunday.

Надія МЩЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 94(82):327

Еволюція зовнішньополітичного курсу Аргентини в біполярний період

Природно-географічне положення Аргентини завжди сприяло налагодженню її зв'язків як у регіоні, так і у світовому масштабі. Аргентина має широкий вихід до океану – довжина берегової лінії становить близько 2500 км, де розташовані 12 портів, що дає можливості для розвитку зовнішніх економічних відносин з іншими країнами. Окрім того, країна має великі сухопутні кордони із сусідніми державами, з якими може вести вигідні торговельні відносини.

Після війни за незалежність Аргентина продовжувала підтримувати зв'язки з країнами Європи, з якими вже було налагоджено торгівлю. І навіть на початку ХХ ст. орієнтація на європейські країни була пріоритетом аргентинської дипломатії. Водночас налагоджувався зв'язок з країнами Латинської Америки та Сполученими Штатами. Але співпраця з останніми носила нерівноправний характер. Розглядаючи себе у ролі гегемона в Західній півкулі, Сполучені Штати намагалися контролювати підприємства країн Латинської Америки, втручалися у внутрішньополітичні справи держав регіону. Противагу відносинам зі Сполученими Штатами Аргентина бачила в тісному співробітництві з сусідніми країнами [11]. Ще в 1941 р. Аргентина висунула проект створення митного союзу Ла-Плати, що передбачав скасування митних тарифів між Аргентиною, Бразилією, Чилі, Парагваєм й Уругваєм. Наслідком проекту стало укладання Аргентиною протягом Другої світової війни торговельних угод, що передбачали взаємне зниження митних тарифів з Парагваєм (1943 рік), Чилі (1943 рік), Бразилією (1944 рік), Уругваєм (1946 рік). Однак проект митного союзу Ла-Плати, в цілому так і не був здійснений у зв'язку із протидією розвинених держав, у першу чергу США, що почали широку економічну експансію в країни Латинської Америки [12].

У післявоєнні роки в колах аргентинської буржуазії виникла ідея створення латиноамериканського економічного союзу на противагу панамериканській єдності. Це стало частиною проведення політики “третього шляху”, який проголосила Аргентина після початку біполярного протистояння та приходу до влади Хуана Домінго Перона [1].

Аргентина активно діяла в напрямку об’єднання латиноамериканських країн. Так, у своїй роботі “Третя позиція і латиноамериканська єдність” Хуан Перон прямо заявив про необхідність об’єднання Аргентини, Бразилії та Чилі у т. зв. “ель АБЦ” (el ABC) [1]. Ця ідея не одержала можливостей для реалізації в 1947 р., але пізніше в статті Хуана Перона можна прочитати, що знак “Південного Хреста може бути прапором триумфу Південної Америки”, а “об’єднані Аргентина, Бразилія й Чилі сформують, без сумніву, величезний союз, поєднуючи два океани сучасної цивілізації...” [1]. І це були не порожні слова. Ще наприкінці 1946 р. було укладено угоду з Чилі про економічне та фінансове співробітництво і митний союз. У наступні два роки відбулися зустрічі Хуана Перона із президентами Бразилії, Болівії, Парагваю та Уругваю, метою яких було розширення двосторонніх економічних і політичних зв’язків. Результатом роботи аргентинської дипломатії на цьому етапі стало укладення у лютому 1953 р. “Пакту Сантьяго”, що передбачав більш тісне економічне й політичне співробітництво між Аргентиною та Чилі. У серпні 1953 р. до пакту приєднався Парагвай, у жовтні – Еквадор. Наприкінці 1954 р. пакт підписала Болівія. У 1982 р. “Пакт Сантьяго” стає основою для формування нової організації – “АМЕРСУР” [7].

Основною перешкодою для повноцінної роботи новостворених організацій Латинської Америки в цей період стає діяльність США в країнах регіону. Підприємства, які контролював на той час американський капітал, не були орієнтовані на латиноамериканські ринки і, таким чином, на поглиблення внутрішньорегіонального співробітництва. Завдяки політичним та економічним маніпуляціям Сполучених Штати змушували країни відмовлятися від участі в розвитку регіональної співпраці.

На противагу Сполученим Штатам, їхній ідеології, Аргентина прагнула поширити свій хустисіалістський досвід на сусідні країни. У своєму зверненні Хуан Перон вимагав ідеологічного роззброювання людства, бо, як він зазначив в одній зі своїх промов, у світі, де співіснують убогість і достаток, мир і війна, не може бути факторів, які призведуть всі народи світу до єдності і процвітання. Документ “Про

економічне співробітництво і мирну згоду” був відісланий міністерством закордонних справ Аргентини урядам латиноамериканських країн і Папі Римському. Ідея того, що людина перебуває над системами, склала ядро “третьої позиції” [1]. Мова йшла про цілісну і вільну від філософії та матеріалістичної діалектики людину, яку хустисіалісти розглядали і розглядають нині як джерело освіченого розуму, де зберігаються як основа світогляду лише віра, довіра, відчуття нерациональної сили й почуття святості. Хустисіалізм визнавав своїм центральним елементом людину, відновлену у своїй цілісності. З метою поширення новоутвореної ідеології при аргентинських посольствах під час правління Хуана Перона було засновано інститут спеціальних аташе. Ця діяльність увінчалася створенням 1952 року профцентру АТЛАС – Об’єднання латиноамериканських працюючих синдикатів [2].

Наступний етап встановлення та розвитку зв’язків в латиноамериканському регіоні Аргентина розпочала на початку 1960-х років. Цьому сприяли стабілізація внутрішньої політики – остаточне встановлення військової диктатури, та, як результат, необхідність диверсифікації зовнішньополітичних зв’язків. У період з 1963 до 1966 р. аргентинська дипломатія, хоча й не завжди послідовно, виступала за створення блоку латиноамериканських держав, що протистоять експансіоністській політиці США в Західній півкулі. Представники аргентинської влади заявляли про величезне значення зміцнення зв’язків із сусідніми країнами [12].

У цей період Аргентина взяла активну участь у підготовці й проведенні низки конференцій латиноамериканських країн (січень 1964 р., Бразилія; березень 1964 р., Альта-Гарсія), скликаних для вироблення загальної платформи перед конференцією ООН з торгівлі й розвитку. Аргентина виступила з вимогами покінчити з дискримінаційною політикою імперіалістичних держав у міжнародній торгівлі, стабілізувати ціни на експортовані товари й розширити торгівлю з іншими країнами [9, с. 189]. Цим кроком країни Латинської Америки чи не вперше продемонстрували можливість існування колективної дипломатії свого регіону. Згодом, прагнучи посилити роль латиноамериканських країн у світовій політиці, країни континенту створюють цілу низку регіональних організацій, що діятимуть у найрізноманітніших сферах. Основою таких об’єднань стало налагодження двосторонніх зв’язків всередині регіону: спочатку з сусідніми державами, згодом – з більш віддаленими країнами.

Аргентинська дипломатія приділяла величезну увагу зміцненню зв'язків із сусідніми державами. Так, наприклад, на початку лютого 1964 р. під час візиту міністра закордонних справ Парагваю Рауля Пастора в Буенос-Айрес відбулося підписання договору про надання Парагваю права вільного судноплавства по річках Парана й Парагвай, що відкривало цій країні вихід до моря [12]. У квітні того ж року відбувся відповідний візит в Асунсьйон міністра закордонних справ Аргентини Савали Ортіса, що прибув для переговорів про розвиток економічних зв'язків між двома країнами. Під час візиту було досягнуто домовленості про розгортання робіт з гідроенергетичного використання прикордонних річок.

Значно поліпшилися й аргентино-уругвайські відносини. У січні 1964 р. в Буенос-Айресі було підписано спільний протокол, за яким уточнювалися кордони між Аргентиною та Уругваєм по Ла-Платі. Було створено спільну комісію для вирішення всіх спірних проблем, а також розглянуто питання будівництва моста між Пуерто-Унсуе (Аргентина) і Фрай Бентос (Уругвай) та укладено угоду про будівництво гідроелектростанції у Гранді. Уругвай й Аргентина дотримувалися єдиної позиції в питаннях щодо експорту м'ясної продукції на конференції, присвяченій цій проблемі, яка проходила в Лондоні 28 січня 1964 р., і в якій брали участь Великобританія, Австралія й Нова Зеландія [11].

Зовнішньополітичний курс уряду Артуро Ільїа привів до пом'якшення в 1964 р. напруги в чилійсько-аргентинських відносинах, що виникли у зв'язку із прикордонними конфліктами в районі Смалені й Енкуентро, де мали місце зіткнення між частинами аргентинської жандармерії й чилійських карабінерів (грудень 1963 р. – січень 1964 р.) [10, с. 59].

Налагодження відносин відбулося в цей період також з Болівією. 16 вересня 1964 р. міністр закордонних справ Аргентини Савала Ортіс підписав у Ла-Пасі угоду про створення порто-франко в аргентинському місті Барранкерасе для болівійських товарів, а також про вільний вихід до моря для болівійських пароплавів по річці Парана. У квітні 1966 р. Аргентина надала Болівії право користуватися портом у Санта-Ніколасі, у свою чергу Болівія збільшила частку аргентинських товарів у своєму імпорті [3, с. 61].

Результатом цих кроків аргентинської дипломатії стало підписання країнами регіону у 1964 р. комюніке, де висловлювалася підтримка латиноамериканськими державами Аргентини в суперечці з Англією в питанні про Фолклендські (Мальвінські) острови [11].

Особливу увагу латиноамериканської громадськості привернув візит Савали Ортіса в Ріо-де-Жанейро, що відбувся 1–5 серпня 1964 р. На переговорах з міністром закордонних справ Бразилії Васко Лейтао да Кунья й президентом Кастело Бранко Савала Ортіс виступив із пропозицією створити латиноамериканський ринок нафти. Переговори про розширення політичних й економічних зв'язків між обома країнами продовжилися під час візиту Васко Лейтао да Кунья до Буенос-Айреса (квітень 1965р.). У результаті цього візиту у відповідь було створено спеціальні аргентино-бразильську комісію зі співробітництва й комісія підприємців Аргентини й Бразилії. Обидві країни визнали загальну потребу у диверсифікації регіональної торгівлі й захисті традиційних ринків. Візит міністра закордонних справ Бразилії до Буенос-Айреса викликав величезну кількість коментарів в аргентинській пресі. Вітаючи розширення економічних зв'язків між двома державами, газета “Насьон” вказувала також на наявність протиріч у підході до проблеми латинізації міжамериканської системи. Якщо Аргентина й Чилі висловилися за латинізацію, особливо в економічній галузі, то бразильські офіційні кола виступили за економічну інтеграцію від Аляски до Патагонії [8, с. 453].

У листопаді 1966 р. Аргентину відвідав міністр закордонних справ Бразилії Жуарасі Магальянс, а у квітні 1967 р. – президент Болівії генерал Рене Баррьентос. Переговори стосувалися координації дій у боротьбі проти підривних сил. “Ми будемо координувати, – заявили учасники переговорів, – свої дії стосовно найважливіших проблем колективної оборони й удосконалювати методи, які дозволять нам відбити ідеологічну агресію й придушити підривну діяльність, що загрожує безпеці Американського континенту” [8, с. 461].

Прихід до влади в Аргентині генерал-лейтенанта Алехандро Лануссе (1972 р.) збігся зі зростанням серед аргентинського населення націоналістичних настроїв, посиленням тенденцій до проведення незалежного зовнішньополітичного курсу й зміцнення латиноамериканської єдності. Новий курс у зовнішній політиці, що характеризувався, зокрема, відмовою від реакційної геополітичної доктрини ідеологічних кордонів, чітко проявився у відносинах із сусідніми державами. У 1971 р. Аргентина прагнула ще більше розширити свої зв'язки з іншими країнами Латинської Америки, зокрема з Болівією. У липні в Буенос-Айресі відбулися переговори між міністрами закордонних справ обох держав, у ході яких було укладено низку угод у сферах

технічного, економічного й культурного співробітництва. Було ратифіковано договір про поставки болівійського природного газу в Аргентину, підписаний у 1968 р. та укладено угоду про допомогу болівійським брасерос (іммігрантами, задіяним на виробництві), що працювали у північних провінціях Аргентини. Окрім того, було підписано договір про спільне використання вод річок Ла-Плати, Берочихо й Пількомао [6, с. 41].

Таке прагнення аргентинського уряду поліпшити відносини з Болівією було зумовлене бажанням не допустити розширення економічного й політичного впливу Бразилії в регіоні, впливу, що особливо посилювався після скинення болівійського націоналістичного уряду Торреса.

Особливу увагу уряд Лануссе приділяв аргентино-бразильським відносинам. Відоме охолодження цих відносин відбулося, насамперед, через невдоволення аргентинських виробників економічним проникненням бразильських монополій у Болівію, Парагвай та Уругвай. Газета "Кларин" відзначала, що Бразилія здійснює дипломатичний й економічний наступ на сусідні країни. Напруженість у відносинах між двома країнами підсилася через позицію Аргентини в уругвайському питанні. Йшлося про загрозу уругвайському суверенітету. Напередодні президентських виборів у Східній Республіці Уругвай збройні сили Бразилії провели військові маневри в бразильському штаті Ріу-Грандіду-Сул, що межує з Уругваєм [3, с. 71]. Уряд Лануссе виступив проти втручання Бразилії у внутрішні справи сусідньої держави.

Слід зазначити, що позиція Аргентини щодо Уругваю аж ніяк не зводилася до прагнення захистити уругвайську демократію. В першу чергу, знову йшлося про спроби перешкодити посиленню політичного й економічного впливу Бразилії.

Непорозуміння між Аргентиною й Бразилією виявилися й у торговельних відносинах. Коли Аргентина підвищила ціни на пшеницю, Бразилія почала закуповувати її в інших країнах. У відповідь аргентинський уряд пригрозив припинити імпорту бразильських промислових товарів і напівфабрикатів. У жовтні 1971 р. в Ріо-де-Жанейро після тривалих переговорів було, нарешті, досягнуто домовленості щодо поновлення угоди про поставку пшениці між Аргентиною й Бразилією. За даною угодою, починаючи з 1972 р. Аргентина повинна була щорічно поставляти 1 млн тонн пшениці за фіксованими цінами [11]. Обидві сторони пішли на взаємні поступки: Бразилія дала згоду на підвищення

цін на пшеницю, а Аргентина – на збільшення імпорту бразильських товарів.

У березні 1972 р. А. Лануссе наніс візит у Бразилію, де вів переговори із президентом Г. Медісі. Основною метою поїздки було прагнення врегулювати проблеми, що виникли між обома державами. Зокрема, аргентинський уряд вимагав, щоб Бразилія консультувалася з ним, перш ніж будувати гідроелектростанції на річці Парана, що протікає по території обох країн. Крім того, Аргентина домагалася, щоби Бразилія переглянула свою торговельну політику, основу на дискримінації аргентинських товарів. Спільне аргентино-бразильське комюніке сприяло лише частковому врегулюванню цих питань, хоча в ньому й висловлювалася впевненість, що характер відносин між двома країнами сприятиме зміцненню миру й безпеки в Латинській Америці, і вказувалося на необхідність дотримання принципів невторчання, самовизначення й мирного врегулювання конфліктів [7]. Однак у комюніке нічого не говорилося про задоволення вимог Аргентини, консультування з нею із проблем будівництва гідроелектростанції на річці Парана, а також про усунення Бразилією перешкод на шляху аргентинського експорту. Аргентино-бразильські протиріччя під час правління Лануссе, таким чином, так і не було усунуто.

Давно залишаючись у програші, Аргентина на початку 1970-х років стала використовувати насторожене відношення сусідніх країн до Бразилії. Зросла її дипломатична активність, спрямована на ізолювання Бразилії від можливо більшого числа латиноамериканських республік. Напр., у листопаді 1973 р. за запрошенням Хуана Перона в Буенос-Айрес прибув з метою підписання низку угод президент Болівії Уго Бансер, візит якого, однак, не дав очікуваних результатів. В умовах наростаючої дипломатичної конфронтації з Аргентиною бразильські представники в Організації країн басейну Ла-Плати виступали в дедалі більш твердому тоні. 1971 року на IV конференції міністрів закордонних справ країн басейну Ла-Плати Бразилія категорично заперечувала будь-які пропозиції Аргентини з питань міжнародного використання гідроресурсів річок прикордонних районів. У свою чергу Аргентина прагнула залучити на свою сторону Уругвай, Парагвай і Болівію [2]. Домагаючись ослаблення позицій Аргентини в цих трьох країнах, Бразилія після конференції в Асунсьйоні стала надавати їм матеріальну допомогу.

Однак вже 1974 року відбувся перехід Бразилії на зовнішньополітичний курс під знаком доктрини відповідального прагматизму й не-

автоматичних союзів, що відразу ж сприятливо відбилосся на розвитку двосторонніх відносин з Аргентиною. У ході VI конференції міністрів закордонних справ держав басейну Ла-Плати (червень 1974 р.) позиція обох делегацій виявилася досить конструктивною. У підсумковому документі говорилося про необхідність удосконалення системи органів, що діє в басейні. Відповідним органам було доручено вивчення можливості внесення в її структуру таких змін, які сприяли б більшій відповідності інтеграційним тенденціям у Латинській Америці. Передбачалася інтенсифікація й диверсифікованість взаємної торгівлі й навіть така спеціалізація промисловості у Бразилії й Аргентині, за якої одні райони живилися б за рахунок інших [2].

Резолюції VI конференції говорять про компроміс між двома країнами, у результаті якого було досягнуто деякого прогресу у справі інтеграційних об'єднань у ла-платському субрегіоні. Події наступних років показали, що співробітництво між Аргентиною й Бразилією виявилосся дуже нелегкою справою. На його шляху були об'єктивні перешкоди, подолання яких вимагало від обох країн детального вивчення інтересів одна одної. До цього додавалися обставини, що зачіпали національні почуття аргентинців. Так, напр., зони інтенсивного розвитку у бразильській частині басейну Ла-Плати перебували в безпосередній близькості до слаборозвинених районів Аргентини. Заселення цих районів бразильськими колоністами надзвичайно стурбувало аргентинську громадськість.

Обставина, якій обидві сторони, і Бразилія й Аргентина, надавали найбільшого значення, був негативний вплив один на одного бразильського (Ітайпу) і аргентинського (Корпусу) гідроенергетичних споруд на річці Парана. Якщо дуже висока гребля Ітайпу здатна була знизити ефективність Корпусу, то будівництво греблі останнього загрожувало затопленням великої площі родючих земель у Бразилії [7].

Наприкінці 1970-х років військові уряди Бразилії й Аргентини, черговий раз скориставшись певним зближенням, порушили питання про створення військового блоку за участю Бразилії й Аргентини. У 1978 р. Аргентина зняла торговельні обмеження, у результаті чого дуже помітно виріс бразильський експорт у цю країну. У жовтні 1979 р. міністри закордонних справ Бразилії, Аргентини й Парагваю провели в Пуерто-Стресснері (Парагвай) нараду для узгодження проєктів ГЕС на Парані. У ході зустрічі було досягнуто домовленості про візит у 1980 р. президента Жуана Фигейреду в Аргентину й про у візит від-

повідь Хорхе Відели. Фигейреду відвідав Аргентину у травні 1980 р. Це була перша за 45 років (і третя за всю історію) поїздка глави Бразильської держави до Буенос-Айреса. Під час переговорів обидві сторони прагнули підняти на новий рівень відносини між двома країнами. У ході зустрічі було підписано угоди про використання річок, про спорудження спільних об'єктів інфраструктури, про науково-технічний й інші види співробітництва. Через три місяці з візитом у відповідь до Бразилії прибув Хуан Бачила. У ході переговорів з'ясувалося, що існує спільність думок з окремих питань, зокрема щодо відносин Північ–Південь, регіонального й міжнародного співробітництва, створення багатонаціональних підприємств, таких як сталеливарний завод Корумба (Магу–Гросу), у якому передбачалася участь Бразилії, Аргентини, Болівії, Парагваю й Уругваю [12].

Загалом, можна говорити про еволюцію аргентинської зовнішньої політики у біполярний період. Так, напр., якщо наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. у своїй зовнішній торгівлі Аргентина орієнтувалася переважно на європейські країни, з якими мала надійні зв'язки в постколоніальний період, а з країнами регіону переважно конфліктувала або не рахувалася під час прийняття зовнішньополітичних рішень, то після становлення біполярності ситуація змінилася. Диверсифікацію аргентинських зовнішніх зв'язків спричинила низка причин. По-перше – це проникнення США на європейські ринки – тепер аргентинські товари не лише мали альтернативу, а й були дорожчими. По-друге – посилення ролі Сполучених Штатів на міжнародній арені та їхнє поступове проникнення в країни Латинської Америки. По-третє – зміна влади в самих латиноамериканських державах.

Уряди в деяких країнах змінилися на авторитарні (на противагу демократії, що нав'язувалася США). Їхня політика та ідеологія були ближчими одна до одної, ніж до політики й ідеології більш віддалених держав.

Наявність спільного суперника – США, ідеологічна близькість та культурна спорідненість стали визначальними у налагодженні Аргентиною відносин з країнами регіону. Співпраця між державами налагоджувалася не беззмарно: Буенос-Айрес зберіг свої лідерські амбіції на континенті й не приховував цього. Однак у період біполярного протистояння формуються основні зовнішньополітичні пріоритети Аргентини, відбувається диверсифікація зовнішніх зв'язків, направлена, зокрема, на розбудову співробітництва в регіоні.

Джерела та література:

1. Ferre A. M. De la separación a la integración. De alberdi a Perón y el nuevo ABC / Albert Methol Ferre // Публікації робіт уругвайського філософа, історика, теолога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.metholferre.com/obras/conferencias/capitulos/detalle.php?id=57>.
2. Бредіхін А. В. Зовнішня політика Аргентини / Андрій Володимирович Бредіхін // Наукові праці. – Т. 37. – Вип. 24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2005/37-24-13.pdf>.
3. Жаліло Я. А. Латинська Америка у 80-х–90-х / Ярослав Анатолійович Жаліло // Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. – К.: НІСД, 1999. – 144 с.
4. Касатонов Ю. С. Еволюція аргентинсько-радянських відносин у період президента р. Альфонсина / Ю. С. Касатонов // Т. 10. – Вип. 11: Соціологія, політичні науки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/.pdf>.
5. Клочковский Л. Л. Экономический гегемонизм США и Латинская Америка / Лев Львович Клочковский // Латинская Америка. – 2005. – № 11. – С. 4–18.
6. Кузьмин В. В. Латинская Америка: интеграция и двусторонние экономические связи / Валентин Викторович Кузьмин // Латинская Америка. – 2008. – № 2. – С. 35–50.
7. Ландер И. И. Негласные войны. Аргентина / Игорь Иосифович Ландер // Негласные войны. История специальных служб 1919–1945. Аргентина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lander.odessa.ua/2_103.php.
8. Латинська Америка в міжнародних відносинах // Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.). – К., 2001. – С. 448–484.
9. Хачатуров К. А. Латиноамериканские уроки для России Latinoamericanas para Rusia / Карэн Арменович Хачатуров; Дипломат. акад. МИД Рос. Федерации. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 394 с.
10. Щербакова А. Д. Аргентина: новые ориентиры внешней политики / Анна Дмитриевна Щербакова // Латинская Америка. – 2007. – № 12. – С. 53–66.
11. Melo F. D. Externa latinoamericana y derecho internacional: hacia una redefinición de la teoría de la autonomía en relaciones internacionales / Deuda Melo. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rrii.flacso.org.ar/web/wp-content/uploads/2010/09/Melo-Deuda-externa-latinoamericana-y-derecho-internacional-hacia-una-redefinici%C3%B3n-de-la-teor%C3%A9a-da-de-la-autonom%C3%ADa-en-relaciones-internacionales.pdf>.

12. Zapata V. Argentina y la región. Variables para el estudio de la Política Exterior reciente / Victoria Zapata [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rrii.flacso.org.ar/web/wp-content/uploads/2010/09/Zapata-Victoria.-Argentina-y-la-regi%C3%B3n.-Variables-para-el-estudio-de-la-Pol%C3%ADtica-Exterior-reciente1.pdf>.

13. Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ibge.gov.br/home/>.

Надія Міщенко (*Київ, Україна*). **Еволюція зовнішньополітичного курсу Аргентини в біполярний період**

У статті розглянуто історію налагодження Аргентиною зовнішньополітичних зв'язків в період холодної війни. Висвітлено причини та процес зміни пріоритетів зовнішньої політики цієї держави. Аналізуються наслідки створення нових проєктів та об'єднань за участі Аргентинської Республіки.

Ключові слова: Аргентина, зв'язки, союз, політика, експорт, домовленість, співробітництво.

Надежда Мищенко (*Киев, Украина*). **Эволюция внешнеполитического курса Аргентины в биполярный период**

В статье рассмотрена история налаживания Аргентиной внешнеполитических связей в период холодной войны. Освещены причины и процесс изменения приоритетов внешней политики этого государства. Анализируются последствия создания новых проектов и объединений с участием Аргентинской Республики.

Ключевые слова: Аргентина, связи, союз, политика, экспорт, договоренность, сотрудничество.

Nadiia Mishchenko (*Kyiv, Ukraine*). **The Argentina's foreign policy evolution during the bipolar era**

The article discusses the history of establishing Argentina's foreign relations during the Cold War. The causes and process of changing foreign policy priorities are highlighted in the article. The consequences of the creation of new projects and associations with the participation of Argentine Republic are analyzed.

Key words: Argentina, communication, union, politics, exports, agreement, cooperation.

Ольга МОРОЗОВА

(Миколаїв, Україна)

УДК: 94:001 (438)

Польське історичне товариство: з історії заснування й діяльності

Важливим завданням наукової спільноти України є розвиток вітчизняної науки в контексті еволюції світового наукового процесу. Корисний досвід пізнання історичного буття для українських вчених може являти діяльність польської наукової спільноти істориків, зокрема Польського історичного товариства (ПІТ). Вивчення й обмін досвідом українських і польських організацій сприятиме розвитку наукового діалогу українців і поляків, виробленню об'єктивного підходу до висвітлення гострих моментів спільного буття, поліпшенню добросусідських зв'язків між Україною і Польщею.

Діяльність польських наукових історичних об'єднань завжди викликала й викликає інтерес вчених. Тут варто відзначити доробок Н. Яковенко щодо дослідження поляками історії України, дисертацію О. Рудої про дослідження історії України в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст., праці Є. Сінкевича щодо трьох польських історичних шкіл тощо. Не залишилася поза увагою українських вчених діяльність наукових інституцій та дослідницьких центрів Республіки Польща [7].

У зв'язку з цим певний інтерес для українських вчених-істориків являє діяльність Польського історичного товариства (Варшава), очолюваного з 2013 р. Яном Шимчаком (заступники – Анджей Хвальба (Краків), Зоф'я Т. Козловська (Варшава), Кшиштоф Мікульський (Торунь), Анна Побуг-Ленартович (Ополе) тощо). За своїм статутом, що був ухвалений 20 вересня 2009 р., метою організації є “поглиблення історичного бачення та його поширення. Для цього товариство має тяжіти до пізнання історичної правди, збереження свідчень минулого і передачі знань про історію, формування історичної свідомості суспільства тощо.

Для цього Польське історичне товариство повинно організувати дослідження минулого, особливо регіонального; турбуватися про дотримання норм етики історика, організувати зібрання, конференції, а також кожні 5 років – з'їзди польських істориків; проводити публічні лекції, відчити, вистави, покази на історичну тематику тощо з метою популяризації науки й історичних питань; створювати секції і комісії, організувати збори для виконання завдань Товариства; видавати історичні наукові журнали, співпрацювати з польською Академією наук, Академією умінь (Akademia Umiejętności), вищими школами, а також з іншими інституціями у справі наукових досліджень, організувати наукове життя, навчання історії; співпрацювати з аналогічними товариствами і організаціями краю й за кордоном” [5].

Сьогодні товариство має відділення у Кракові, Любліні, Лодзі, Новому Тарзі, Ольштині, Тарнові, Торуні, Варшаві й Вроцлаві. Організація видає “Малопольські історичні студії”, “Річник Лодзький”, “Річник Любельський” тощо.

Польське історичне товариство є однією з найстаріших наукових інституцій, що діє до сьогодні. Організація була заснована польським істориком К. Ліске у 1886 р. у Львові “з метою сприяння розвитку історичних наук, з особливим висвітленням історії Червоної Русі”, де мала свій офіс до початку Другої світової війни. Товариство об'єднувало, головним чином, польських істориків, зокрема його членами були Освальд Бальцер, Людвік Фінкель, Людвік Цвіклінський. Головним друкованим органом товариства був “Kwartalnik historyczny” (“Квартальник історичний”). Перед Першою світовою війною з товариством співпрацювали також українські вчені: М. Грушевський, К. Студинський, Ю. Цепевич, О. Колесса, М. Кордуба, І. Белей, О. Барвінський. Активним членом товариства у 1880-х–1890-х роках був І. Франко. Українські вчені постійно виступали на засіданнях товариства. На сторінках “Квартальника...” публікувалися дослідження науковців та рецензії на них, періодично подавалися огляди української політичної та наукової преси [6]. Спочатку товариство діяло лише у межах австрійського впливу, потім – у цілій відродженій Польщі. З 1924 р. за ним закріпилася теперішня назва – Польське історичне товариство. Влада організації була сконцентрована у Львові. Співпраця з українськими істориками у цей час значно послабилася.

Трагічний вплив на долю ПІТ справила Друга світова війна. Організація втратила свій офіс, з плином часу була позбавлена також знач-

ного впливу на розвиток історичних наук у Польщі. Незважаючи на це, товариство стало організатором з'їздів польських істориків, на яких підводилися результати наукової праці й планувалися нові наукові перспективи. Від початку 1947 р. влада організації була зосереджена у Кракові, а з вересня того ж року – у Варшаві.

З 1956 р. ПІТ перетворилося на представницьку корпорацію тих, кому не байдуже минуле. У цей час майже половину членів організації (40%) склали вчителі, 25% – викладачі й працівники наукових інститутів, ще 35 % – працівники архівів, музеїв, бібліотек тощо [3].

Від 1975 р. ПІТ організує спільні з Міністерством народної освіти історичні олімпіади для учнів, веде роботу з написання праць з регіональної історії. На початку XXI ст. ПІТ ставить собі нові цілі. Товариство відіграє велику роль у справі підтримки національних традицій, культивування польської історії й культури, розвитку національної самосвідомості. Ціль і завдання організації реалізуються через участь у діяльності місцевих громад, взаємодію з митними органами місцевого самоврядування у сфері охорони культурної спадщини і традицій. Важливе місце у діяльності ПІТ відіграють з'їзди істориків.

Не менш важливою у діяльності ПІТ є видавнича діяльність. Протягом 1986–2005 рр. вийшло в світ більш ніж 540 назв книжок. Члени організації були авторами великої кількості статей й публікацій у різних періодичних наукових та науково-популярних виданнях, пресі тощо. Крім того, організація здійснює видавничу діяльність й через свої філії. За сприяння товариства виходять друком “Przegląd Historyczny”, “Śląski Kwartalnik Historyczny ‘Sobótka’”, “Rocznik Łódzki”, “Rocznik Sądecki”, “Rocznik Kaliski” і “Pamiętnik Cieszyński”, “Rocznik Elbląski”, “Ziemia Kujawska”, “Prace Historyczno-Archiwalne” і “Rocznik Grudziądzki”, “Przemyskie Zapiski Historyczne”. Особливе місце серед друкованих видань товариства займає “Biuletyn Polskiego Towarzystwa Historycznego”, на сторінках якого можна знайти основні результати діяльності організації.

Значну роль у діяльності Польського історичного товариства відіграє його філія у Ченстохові. Голова філії – Марцелі Антоневич (до 2014 р. головою був Роберт Швед). Заступники – Ян Звьонзек та Барбара Ковальська, секретар – Мачей Тромбський, скарбник – Норберт Моравець, до ревізійної комісії входять Анна Чернецька-Габерко, Катажина Мілік й Норберт Огороднік. Товариство налічує 75 дійсних членів.

Історія Ченстоковського відділення налічує більш ніж 60 років. Філію було засновано в 1953 року, а ініціаторами її створення були

Олена Хогенс, Анна Закревська, Богдан Пучинський, Ядвіга Вудкевічова, А. Клик. Першим головою філії ППТ у Ченстохові (1953–1962 рр.) був д-р Б. Пучинський, а до складу правління входили: Г. Хогенс – віцепрезидент, К. Колаковський – віцепрезидент, А. Закревська – секретар, С. Шиманська – скарбник і Г. Гаєвська, С. Кожелевська, А. Радловський і Л. Горішовський – члени правління. Філія ставила собі за мету ініціювання та проведення досліджень з історії ченстоховського регіону та популяризацію знань з місцевої історії.

Основною формою діяльності організації були лекції, які проходили в залі міської бібліотеки, а також у школах Ченстохові. У 1962 р. було обрано нову Раду директорів, до складу якої входили: Генрик Рол – президент, Францішек Собальський – віцепрезидент, Вальдемар Тирас – секретар, Олімпія Вольська – скарбник, Богдан Пучинський і Єжи Зимний – члени правління. Відділення нараховувало тоді 25 осіб, а його штаб-квартира розміщувалася на території Державного архіву в Ченстохові (вул. Модзелевського, 8). З 1967 р. лекції відбувалися в залі Міжнародного клубу преси і книги (вул. Домбровського, 2).

У 70-ті роки ХХ ст. ченстоховська філія ППТ розвивалася дуже динамічно, тривало постійне збільшення кількості учасників організації. До складу правління входило вже нове покоління істориків і любителів історичної науки. На загальних зборах 8 листопада 1973 р. були обрані: доц. д-р Едмунд Бонковський – головою філії, д-р Євген Далек – віцепрезидентом, магістр Збігнев Грондзельський – віцепрезидентом, магістр Здіслав Літвінський – секретарем, магістр Станіслав Матерняк – скарбником і магістр Євген Сітек – членом. А до складу останнього правління (до призупинення діяльності товариства) обраного 24 травня 1979 р., входили: д-р Е. Бонковський – президент, Юзефа Вішневська – віцепрезидент, Едвард Ханеман – віцепрезидент, магістр Ірена Попчик – секретар, Марія Мрочек – скарбник, д-р Анджей Закревський – голова секції регіональних досліджень, р. Каспрович – голова секції співпраці з молоддю, магістр Яніна Пучинська – голова секції коштів і доктор наук Генрик Домінічак, доктор Станіслав Матерняк, доктор Генрік Огороднічак і доктор Богдан Снох – члени правління. У 1979 р. відбулося 7 читань. Офіс відділення знаходився на вулиці Завадського, 36.

На жаль, з введенням воєнного стану діяльність Ченстоховського відділення ППТ була припинена – (22 грудня 1981 р.). Відновлення діяльності організації відбулося 24 травня 1984 р. з ініціативи істориків,

зайнятих у Вищій педагогічній школі в Ченстохові. У 1984–1988 рр. головою відділення був професор Анжей Закревський, а до складу правління входили: д-р Марцелій Антоневич – віце-президент, д-р Ян Лачевський – віце-президент, магістр Ірена Попчик – скарбник, а також члени: Я. Швенч, Д. Злотковський та М. Мрочек. У 1986 р. у відділенні нараховувалось 85 членів. Однак перша спроба відновлення товариства не була успішною.

У 90-ті роки ХХ ст. серед істориків Ченстохови неодноразово виникала ідея відновлення діяльності місцевого відділення ПІТ. У результаті завдяки ініціативі доктора Марцелія Антоневича і зосередженню навколо нього ініціативної групи, що складалася зі співробітників Інституту історії Вищої педагогічної школи в Ченстохові, нинішньої Академії ім. Яна Длугоша, 19 червня 2002 р. відбулися загальні позачергові збори, на яких було відновлено ченстоховську філію ПІТ. Її штабквартирою став Інститут історії Вищої педагогічної школи (Академія ім. Яна Длугоша, Ченстохова). Першим головою відділення (2002–2005 рр.) був професор Бартоломей Шиндлер.

Сьогодні членами філії ПІТ у Ченстохові є наукові співробітники, викладачі навчальних закладів, аспіранти, студенти і любителі історії. Серед них є також два зарубіжні члени: професор Євген Сінкевич (Чорноморський університет ім. Петра Могили, Миколаїв) і доктор Ігор Кривошея (Педагогічний університет, Умань).

Філія ПІТ у Ченстохові є організатором щорічних наукових зібрань. В їх межах протягом 9 років було зачитано понад 50 лекцій на досить різноманітну тематику, починаючи від історії регіону, історії Польщі від давнини до сьогодення, а також питань історіографічних і методологічних. З 2010 р. видаються “Ченстоховські історичні читання” (*Teki Historyczne*), де публікуються виголошені реферати у вигляді наукових статей. Філія організує також видання літератури й щорічні зустрічі.

У 2003 р. разом з Державним архівом у Ченстохові філія ПІТ організувала наукову конференцію на тему: “Пізнай свою сім’ю й малу батьківщину” (Ченстохова, 11 жовтня 2003 р.), а у 2006 р. разом з Центральною бібліотекою Академії ім. Я. Длугоша було організовано показ фотографій “Ченстохова яка була, яка є”. Члени філії брали участь у підготовці виставки, організації книжкових призів тощо [4].

Щорічні наукові конференції, зібрання, що з давнього часу проводить ПІТ приваблюють і українських вчених. Науковці з Миколаєва, Умані та інших українських міст є частими гостями на таких заходах.

У 2015 р. за сприяння товариства відбудеться українсько-польська конференція “Фортеці Європи ХХ ст. Річ Посполита та сусідні країни” (Ченстохова, 25 квітня 2015 р.). Організаторами виступають Інститут історії Академії ім. Яна Длугоша в Ченстохові, Польське історичне товариство, відділ у Ченстохові, Державний університет ім. Павла Тичини в Умані та ін.

Особливий інтерес для з’ясування позиції польських вчених щодо проблем історії України становить видання “Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny” (“Перехрестя. Польсько-український гуманітарний дискурс”), що видається спільними зусиллями істориків Ченстохови, Познані й Умані. Редактори – р. Димчик, І. Кривошея, Н. Моравець. Видання містить статті істориків, політологів, філологів, педагогів, соціологів, юристів, культурологів як із Польщі, так і з України. Журнал пропонує читачам різні точки зору на проблеми історії, літератури, мови тощо. Тексти являють собою своєрідний науковий вибір, позицію “іншого” щодо актуальних проблем історії. Така позиція є важливим елементом європейського гуманістичного діалогу. Вагому частину змісту статей становить наукова дискусія в галузі польсько-українського інтелектуального середовища як важливого елементу сучасного гуманістичного дискурсу [1, с. 3].

Помітне місце серед друкованих видань товариства займає збірник статей за редакцією Т. Срогоша й Н. Моравця “Історія. Ченстоховські зустрічі молодих істориків”. Метою проекту є інтеграція польсько-української спільноти, обмін досвідом молодих вчених, пошук спільних методів досліджень, розвиток українсько-польських наукових контактів. У збірнику друкуються статті польських й українських докторантів з актуальних проблем сьогодення [2].

Таким чином, Польське історичне товариство є важливою польською науковою інституцією, що своєю діяльністю підвищує рівень історичного пізнання й сприяє розвитку історичної науки як у Польщі, так і за її межами. Пізнання досвіду організації, спільна співпраця вчених на історичній ниві поліпшать українсько-польський науковий діалог й сприятимуть плідному розвитку українсько-польських відносин.

Джерела та література:

1. Dymczyk Rafał, Krywoszeja Igor, Morawiec Norbert. Wstęp // Rozdroża. Polsko-Ukraiński dyskurs humanistyczny. – Częstochowa–Humań–Poznań, 2013. – S. 3.

2. Morawiec N., Srogosz T. Wstęp // Historia III°. Częstochowskie spotkania młodych historyków / Red. N. Morawiec, T. Srogosz. – Częstochowa – Radomsko, 2013. – S. 7.

3. Polskie Towarzystwo Historyczne // www.pth.net.pl/index.php?page=onas/historia

4. Polskie Towarzystwo Historyczne, oddział w Częstochowie // www.pthczest.ajd.czest.pl/index.php?id=id_2&page=historia_oddzialu

5. Statut Polskiego Towarzystwa Historycznego ze zmianami uchwalonymi 20 września 2009 r. // www.pthczest.ajd.czest.pl/index.php?id=id_3&page=statu

6. Серада О. Товариство історичне // www.tuugo.com.ua/SiteViewer/119000133081?url=http%3A%2F%2Fhistory.franko.lviv.ua%2FIII_t_2.htm

7. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії: Монографія / Є. Г. Сінкевич. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 332 с.; Руда О. В. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О.В. Руда; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2005. – 17 с.

Ольга Морозова (Миколаїв, Україна). Польське історичне товариство: з історії заснування й діяльності

Автор аналізує діяльність Польського історичного товариства як однієї з важливих польських наукових інституцій, що підвищує рівень історичного пізнання й сприяє розвитку історичної науки як у Польщі, так і за її межами.

Ключові слова: історія, наука, Польське історичне товариство, польська історіографія.

Ольга Морозова (Николаев, Украина). Польское историческое общество: из истории становления и деятельности

Автор анализирует деятельность Польского исторического общества как одной из важных польских научных институций, которая повышает уровень исторического познания и содействует развитию исторической науки как в Польше, так и за ее пределами.

Ключевые слова: история, наука, Польское историческое общество, польская историография.

Olga Morozova (Mykolajiv, Ukraine). The Polish Historical Association: History of the founding and activity

The author analyzes the activities of the Polish historical association as one of the most important Polish scientific institutions, which increases the level of historical knowledge and promotes the development of historical science in Poland and abroad.

Key words: history, science, Polish historical society, Polish historiography.

Анастасія КАВУННИК
(Київ, Україна)

УДК: 930.2: (477)+[(438)+(439)+(437.1/2.)+(437.6)]“19”

Вишеградська група та Україна в контексті ініціативи “Східне парт- нерство”: джерелознавчий аспект

На початку ХХІ ст. для країн-учасниць створеної 1991 р. Вишеградської групи пріоритетним напрямком розвитку міжнародного співробітництва з Україною стала програма “Східне партнерство” Європейського Союзу (далі – ЄС). Цьому сприяли, зокрема, географічна близькість країн, зручність при перетині кордонів, спільні для громадян питання працевлаштування, фундаментальні в сучасному світі погляди на світосприйняття життя, його загальнолюдські цінності.

Ідея програми “Східне партнерство” була, як відомо, вперше представлена в січні 2003 р. на Форумі Вишеградської групи в доповіді представника Міністерства закордонних справ Польщі “Політика розширення Євросоюзу та сусіди” [1, 381]. Її міжнародно-правову основу становили договори про співпрацю Вишеградської групи, зокрема, з Україною, її перспективою вступу в ЄС. У червні 2005 р. у польському м. Казіміже під час зустрічі з тогочасним Прем’єр-міністром України Ю. Тимошенко учасниці Вишеградської групи (далі – В-4) підтримали цю ініціативу та зобов’язалися допомогти з виконанням Плану дій ЄС–Україна передусім у сфері інституційного розвитку, регіональної співпраці та у проведенні реформ [4, 20]. Наступні кроки Уряду України, зокрема очільника МЗС Б. Тарасюка, стверджували прагнення до транскордонного, екологічного, політичного співробітництва України з країнами Вишеградської групи. В січні 2006 р. на зустрічі в Будапешті міністрів оборони країн Вишеградської групи міністр оборони України А. Гриценко звернувся до колег з проханням про сприяння Україні у майбутньому набутті нею членства в НАТО. Така позиція урядовців Кабміну України означала формування передумов щодо розвитку політичних контактів країн Вишеградської групи з Україною. Підтвер-

дженням цього стало проведення в м. Прага 23 квітня 2008 р. розширеного засідання міністрів закордонних справ країн Вишеградської групи, Швеції та України, яке відбулося під головуванням Чехії. Його результати визначили важливість контактів даних країн, їхню готовність продовжувати співпрацю з Україною. Стан та перспективи цієї співпраці у руслі європейського та євроатлантичного інтеграційного зовнішньополітичного курсу України було висвітлено в низці досліджень науковців України, Чехії, Польщі.

Напрацьовані за 2008–2013 рр. урядові документи, поява монографій, збірок статей за матеріалами науково-практичних конференцій, проведених у Словаччині (Братислава, 2010), в Україні (Київ, 2014) були на часі. Їх дослідження стало **об’єктом** даної роботи, що сприятиме показу не тільки значущості, але й **актуальності** політично-безпекової, військової, соціо-культурної, регіональної співпраці В-4 з Україною в контексті ініціативи ЄС “Східне партнерство”. Джерелознавчий аналіз наявних офіційних урядових, публіцистичних матеріалів; вивчення та систематизація документів щодо характеру політичних, соціально-економічних відносин країн-членів Вишеградської групи та України періоду 2008–2013 рр. на основі спільних президентських програм сприяють показу значущості Вишеградської групи в розвитку міжнародних контактів, посилення безпеки східних кордонів країн ЄС, підтримки євро-інтеграційних процесів на територіях країн-партнерів ЄС, як-от Азербайджану, Білорусії, Вірменії, Грузії, Молдови, України.

Метою статті є аналіз документальних, наукових, публіцистичних джерел для вияву ознак співпраці урядів країн-учасниць В-4 та України за програмою “Східне партнерство”.

Науково-практичними джерелами для розкриття означеної проблематики стали як наукові дослідження, статті, так і положення Програм В-4, урядові щорічні Звіти її країн-учасниць. Невід’ємною складовою в діяльності останніх є урядові програмні документи ініціативи ЄС “Східне партнерство”.

Показовими в контексті бачення аспектів міжнародного співробітництва у форматі В-4 – Україна стали праці науковців. Напр., монографія Т. Сидорук “Політика сусідства Європейського Союзу та Україна: теоретичний і практичний виміри”, в якій автор глибоко й обґрунтовано проаналізувала ставлення деяких країн ЄС до можливостей України в контексті ініціативи “Східне партнерство”. “Найбільш важливим адресатом ініціативи “Східне партнерство” з погляду Угорщини

е Україна. У програмі угорського головування у Вишеградській групі (з липня 2009 р. по червень 2010 р.) серед пріоритетних напрямів її діяльності названо підтримку європейських та євроатлантичних прагнень України та країн Західних Балкан” [6, с. 134].

Авторка виокремлює власні політичні інтереси кожної з країн-членів ЄС, зокрема Болгарії, Естонії, Польщі, Румунії, Угорщини крізь призму їхніх спільних історичних, етнічних та економічних зв'язків з обов'язковим їх врахуванням. “Східна Європа являє собою один з пріоритетів румунської політики в рамках ЄС враховуючи спільні історичні, етнічні та економічні зв'язки, найбільш важливим партнером Румунії є Молдова. Румунська влада сприймає відносини зі східними сусідами також через призму своїх інтересів у басейні Чорного моря. Румунія прагне відігравати роль лідера в цьому регіоні і зацікавлена в подальшому розвитку Чорноморської синергії” [6, с. 136].

У праці “Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат (політико-економічний та секторальний аналіз)” М. Янків досліджує секторальне партнерство українсько-польських відносин у трикутнику Україна – Вишеградська група – ЄС. Автор зазначає, що “Україна розглядається як один із найбільших пріоритетів Вишеградської групи, а високий рівень гнучкості у відносинах з нашою державою приносить групі додаткові вигоди порівняно з іншими регіональними ініціативами в Європі. У перспективі Вишеградська група може розширюватися, як за рахунок включення України (відповідну ініціативу свого часу вносив Президент Польщі А. Квасневський), так і шляхом приєднання Словенії, Австрії та інших держав регіону” [8, с. 236].

Статті науковців, як-от Д. Крала [13], Ю. Марущак [4] з Чехії; польських науковців Б. Войні [16], С. Зеленіцької [17], стають важливими прикладами значущості діяльності В-4 в розвитку ефективної співпраці з Україною. Так, О. Каплинський, досліджуючи стан та перспективи співробітництва між Україною та В-4, визначає ті сфери співробітництва, які варті більшої концентрації уваги з боку держави, окреслює низку заходів задля усунення недоліків та перешкод для посилення співпраці між Україною та державами В-4 [3].

Прикметною в розуміння шляхів співпраці України з В-4 стала конференція “Україна і Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин”, організована та проведена в Ужгороді 13–14 травня 2010 р. в рамках проекту SUREC (Словацько-український науково-до-

слідницький центр “Євроінтеграція”: досвід країн Вишеградської четвірки та українські реалії). Оpubлікована за її матеріалами збірка статей вирізняється не тільки актуальністю поглядів науковців щодо моделей партнерства, інструментів розвитку, перспектив співпраці, а й цікавим фактажем таблиці “Підсумковий перелік проведених останніми роками засідань, які стосуються співпраці між В-4 та Україною”, що висвітлює рівень активності української сторони у співпраці з країнами В-4 за період 2002–2010 рр. Статистика активності української сторони становить лише 50% від загальної кількості проведених засідань В-4, що, у свою чергу є закономірним з огляду на розгортання тих суспільно-політичних подій в Україні, пік розвитку яких припав на 28 листопада 2013 р., коли в литовській столиці Вільнюсі В. Янукович – тоді чинний Президент України – не підписав Угоду про Асоціацію України з ЄС [5, с. 29–36].

Разом з науковими, публіцистичними матеріалами увагу привертають документальні джерела щодо шляхів міжнародної співпраці країн В-4 з Україною періоду 2008–2013 рр. Ними є спільні угоди; президентські програми; щорічні звіти, де відображено діяльність Вишеградської групи стосовно Східного партнерства. Їх дослідження сприяє показу важливих моментів у розумінні втілення положень програми ЄС “Східне партнерство” між країнами В-4 та Україною.

Звітність В-4 класифікується такими видами документів: спільні угоди; Вишеградські декларації; президентські програми; щорічні звіти та статті.

Їх написання відбувається відповідно до графіка періодичних зустрічей представників на різних рівнях (від зустрічей на рівні прем’єр-міністрів і глав держав до консультацій експертів). Офіційні саміти В-4 проходять на щорічній основі на рівні прем’єрів. На зустрічах, що проводяться на вищому рівні, головує одна з країн В-4, яка, відповідно, складає Президентську програму – план дій на рік.

Так, у контексті розвитку програми ЄС “Східне партнерство” головування Вишеградської групи в червні 2008 – липні 2009 рр. очолила Польща, що однією з перших ініціювала підготовку ініціативи “Східне партнерство”. З цієї метою здійснювалися міністерські консультації для потенційних країн-учасників Східної Європи: Білорусі, Молдови, України.

Організація консультацій полягала не лише в інформаційному обміні між країнами, а й у проектуванні механізмів для впровадження спільних

програм між країнами Вишеградської групи та державами-учасниками Східного партнерства. З початку польського головування у Вишеградській групі було розпочато міжнародний діалог на рівні міністрів закордонних справ про місце України в європейській політиці безпеки.

Вміщені на офіційному сайті Вишеградської групи документи представників польської каденції головування торкалися питань В-4 ратифікації Лісабонського договору грудня 2007 р., російсько-грузинського конфлікту серпня 2008 р. Ці події, а також суперечки в енергопостачанні між Україною та Росією на початку 2009 р. були вкрай несприятливими для розвитку економіки країн ЄС. Саме ці політичні факти лягли в основу тексту програми головуючої у В-4 Польщі.

Аналіз тексту **Звіту президентства Польщі** за 2008–2009 рр. свідчить, що її головування вирізнялося інтенсивністю та системністю дій. Це – проведення міністерських зустрічей, експертних груп, нарад на місцевому та регіональному рівнях. Упродовж періоду польської каденції у В-4 було означено 4 змістові програмні блоки:

1. Міжвідомча співпраця країн Вишеградської четвірки, що включал розгляд та затвердження рішень з фінансових, економічних, регіональних питань розвитку, теми адміністративних внутрішніх справ, юстиції, транспорту, захисту навколишнього середовища, сферу здоров'я, культури, спорту, туризму.

2. Співпраця Академій наук країн Вишеградської четвірки.

3. Сільськогосподарська політика.

4. Оборонна політика .

Сутність співробітництва в галузі спорту полягала в обміні інформацією стосовно міжнародних форумів на рівні Ради Європи, ЄС, ЮНЕСКО. Так, проведення 1–2 вересня 2008 р. у Польщі Регіональної конференції спорту за участю представників країн Вишеградської групи, гостей з країн Центральної Європи Румунії, Болгарії, Словенії, Сербії, Хорватії та України свідчило про важливість діяльності спортивних клубів. Відповідно до документів звіту, всі учасники виступили з доповідями про мережу спортивних клубів, ефективність їхньої законодавчої бази, системи фінансування, їхню структуру, соціальну роль та волонтерську роботу [11, с. 16].

У контексті адміністративних внутрішніх справ та юстиції було визначено пріоритетні напрями роботи з розширення ЄС та Шенгенської зони, імміграційної політики для країн Східної та Південно-Східної Європи. В даному аспекті на міжвідомчому рівні 1 грудня 2008 р.

в м. Закопане (Польща) розглядалися відносини Вишеградської групи та України [11, с. 8].

У програмі польського президентства у В-4 було створено розділ про вищу освіту. Станом на березень 2009 р. Вишеградський міжнародний фонд визначив стипендіальні програми на 2009–2010 рр. за якими:

- для студентів країн Вишеградської четвірки передбачалося 16 стипендій: 11 – чехам, 1 – словаку, і 4 – угорцям;
- вихідні стипендії для 5-ти студентів з Польщі;
- вхідні – до 14 осіб, в тому числі 6 місць для росіян, 2 - македонців, 2 – для сербів, 2 – грузинів, 2 – вірменів.
- стипендії для українських громадян – до 15 осіб в університетах Польщі,
- стипендії для білоруських громадян – до 9 осіб в університетах Польщі [11, с. 18]. Ці пропорції були записані у відповідному пункті. Цікаво, що найбільша квота стипендіальних програм була спрямована українській молоді.

Згодом на міжвідомчому рівні 25 червня 2009 р. у Варшаві відбулася зустріч представників міністерств охорони здоров'я країн Вишеградської групи, Грузії й України. Основними питаннями були: ефективність методів профілактики ВІЛ/СНІДу, стан вирішення даної проблеми у країнах Вишеградської групи [11, с. 14].

Відповідно до звітних документів польської каденції у В-4 влітку 2009 р. було присвячено увагу низці важливих питань енергетики, оборони.

Зокрема, 28 травня 2009 р. у Варшаві відбулась Нарада міністрів оборони країн Вишеградської групи з запрошенням й української делегації. Під час голосування було складено Меморандум про домовленість співпрацювати в галузі озброєнь та прийнято чотирьохрівневу програму щодо захисту від зброї масового знищення, стратегічного транспорту, повітряної оборони, проекту “Солдат ХХІ століття”.

Міністри обговорили питання, пов'язані з поточним військовим порядком, результати саміту НАТО у Страсбурзі, відносини ЄС–НАТО, міжнародні військові операції ЄС і НАТО. У другій частині зустрічі відбулись переговори з Міністром оборони України Юрієм Єхануровим про участь України у Східному партнерстві [11, с. 20].

Таким чином, за період головування Польщі (червень 2008–липень 2009 рр.) у Вишеградській групі зверталась увага на реалізацію євроінтеграційних перетворень в Україні.

У 2009 р. в ході сесії Вишеградської групи у Братиславі першочерговим завданням уряду Польщі стало обговорення енергетичної безпеки через російсько-українську газову кризу; це питання стало частиною порядку денного зустрічі Міністрів закордонних справ ЄС 21 травня 2009 р. Так, у м. Краків 3 червня 2009 р. прем'єр-міністри В-4 прийняли “Спільну декларацію президентів національних парламентів країн Вишеградської групи”. В офіційному документі зазначено: “Енергетична безпека є однією з реакцій на глобальну економічну кризу, для забезпечення якої буде необхідна реформа єдиного ринку європейських партнерів...” [11, с. 3]. Мета зустрічі полягала в розвитку інфраструктури Європейського Союзу, для передачі та зберігання природного газу, сирої нафти та електроенергії, важливих в усуненні бар'єрів при передачі енергії між державами-членами.

Згодом, поряд із Польщею Угорщина, головуючи у Вишеградській групі у період 1 липня 2009 – 30 червня 2010 р., висловила власну пріоритетну підтримку зусиль щодо України в приєднанні до Енергетичної співдружності, створенні зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, її енергетичної безпеки.

Програма президентства Угорщини враховувала інтереси всіх країн Вишеградської групи та досягнення попереднього польського головування.

Впродовж 2009–2010 рр. Угорщина акцентувала увагу на організації регіональних нарад для спільних обговорень щодо розвитку співпраці ЄС та країн-учасниць Східного партнерства [9]. У жовтні – листопаді 2009 р. українська делегація взяла участь у низці зовнішньополітичних зустрічей на високому рівні міністрів країн Західних Балкан, Японії, Білорусі. Втім, угорське головування у Раді ЄС в першій половині 2011 р. не позначилось відчутними ініціативами на східному напрямку [9, с. 33].

Пріоритети головування Словаччини на 2010–2011 рр. відображали потреби регіону та інтереси громадян, проблеми громадян країн В-4. При реалізації свого плану керівництво Словаччини дотримувалось принципів наступності, згуртованості, солідарності й поінформованості [10, с. 1].

Президенство країни формувалось на досягненнях попередніх угорських і польських керівників, які сприяли динамічному співробітництву Вишеградської четвірки.

У звіті президентства Словаччини, у розділі “Зовнішня політика” аналізується засідання міністрів Вишеградської групи та Німеччини

від 3 березня 2011 р. в Братиславі з представниками країн-партнерів Східного партнерства за участю верховного представника ЄС К. Ештон і комісара з питань розширення та східної політики Ш. Фюле [10, с. 6]. Міністри оцінили реалізацію ініціативи та сформульовані очікування на майбутнє, особливо щодо саміту Східного партнерства, його дещо нестабільного становища.

Протягом словацького головування у Вишеградській групі було проведено низку зовнішньополітичних переговорів очільників міністерств оборони (30 вересня, 13 грудня 2010 р.; 13 і 28 квітня 2011 р.); національних керівників у галузі озброєнь (9 грудня 2010 р. та 14 червня 2011 р.) начальників генеральних штабів (8 – 9 квітня, 12 травня 2011 р.), на яких були присутні й українські колеги. Темати обговорень були як поточні питання безпеки, включаючи військові операції НАТО–ЄС, так і питання, пов’язані з євроатлантичною інтеграцією України та країн Західних Балкан [10, с. 13–14]. Наступні зустрічі міністрів закордонних справ країн В-4 з українською делегацією відбувалися в широкому форматі, що свідчило про намагання усіх сторін розвивати засади Східного партнерства. Міністри оцінили політичну реалізацію ініціативи та сформулювали питання майбутнього саміту “Східне партнерство”, виявили готовність поділитися власним досвідом стосовно впровадження реформ і запровадження європейських норм та стандартів у країнах Східної Європи.

Надання переваги конструктивному діалогу з громадянським суспільством вважалося під час зустрічей необхідним кроком для демократичної модернізації двосторонніх та багатосторонніх контактів у форматі В-4 – Україна. [10, с. 35]. За домовленістю міністрів Чехії, Угорщини, Польщі та Словаччини наступна зустріч В-4 щодо Східного партнерства була запланована на весну 2012 року [10, с. 36]. Вона дала старт розвитку **програми співробітництва Чехії** та Східного партнерства, зокрема введенню Чехією навчальних стипендій студентам країн Східного партнерства, реалізації проектів сприяння демократизації, соціальній та економічній трансформації регіональної співпраці. При цьому ресурси для В-4 та Східного партнерства становили близько 1,5 млн євро з Міжнародного вишеградського фонду [14, с. 1].

Протягом липня 2012 р. по червень 2013 р. Польща вчетверте взяла на себе обов’язки головуючої країни, одразу активізувавши міжнародні контакти заради зміцнення міжнародного співробітництва між країнами В-4 та Україною. В рамках польського президентства, розглядаючи

інтереси України, було проведено 25 вересня 2012 р. у Нью-Йорку 67-му сесію Генеральної Асамблеї ООН, де було підписано спільну заяву країн В-4 та країн Бенілюксу щодо ситуації в Україні [15, с. 34]. Учасники закликали уряд поліпшити справи із забезпеченням верховенства закону і поваги до прав людини, із свободою ЗМІ й загальним станом демократії в країні. Спільна заява була адресована Костянтину Грищенку від Радослава Сікорського та інших підписантів. У заяві міністри зазначили, що ЄС визнає й підтримує європейські устремління України, яка докладає зусиль в галузі демократизації, позиціонує себе в політиці сусідства ЄС. Ув'язнення екс-прем'єра Юлії Тимошенко та інших політиків її уряду свідчить про наростання негативних тенденцій. Ці політично мотивовані справи наочно ілюструють недоліки судової системи України, говорилось в заяві.

Заява містила звернення міжнародної спільноти до міністрів уряду України щодо парламентських виборів у жовтні відповідно до стандартів Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та у співпраці з моніторинговими організаціями. Документ підписали Радослав Сікорський, міністр закордонних справ Польщі; Карел Шварценберг, заступник прем'єр-міністра і міністр закордонних справ Чеської Республіки; Янош Мартоні, міністр закордонних справ Угорщини; Мирослав Лайчак, віце-прем'єр і міністр закордонних справ Словаччини; Дідьє Рейндерс, віце-прем'єр і міністр закордонних справ Бельгії; Жан Ассельборн, заступник прем'єр-міністра і міністр закордонних справ Люксембургу; і Урі Розенталь, міністр закордонних справ Нідерландів [15, с. 33].

Характерною рисою польського головування з січня 2013 р. стали міністерські наради, які акцентували свою діяльність на підготовці саміту в листопаді у Вільнюсі.

Завершальною подією під час польського головування стала зустріч Броніслава Коморовського з президентами Чехії, Словаччини та Угорщини 2 липня 2013 р. На другий день зустрічі з офіційним візитом було запрошено Віктора Януковича, з яким вони обговорили стан співробітництва між Україною та ЄС напередодні листопадового саміту у Вільнюсі. Польське керівництво надавало особливого значення питанням оборони [15, с. 19].

З огляду на проведення саміту у Вільнюсі в листопаді 2013 р. як кінцевої дати тривалості ініціативи ЄС “Східне партнерство”, у документах цього періоду важливо дослідити **головування Угорщини**,

згідно з президентською програмою якої акцентувалася увага на підвищенні рівня співробітництва в політиці безпеки й оборони. “Наші конкретні пропозиції включають створення довгострокової співпраці країн В-4 з військовими українськими групами з питань кібербезпеки і загального авіаспостереження завдяки спільним навчальним центрам по зміцненню взаємодії між нашими військовими академіями” [12].

Як наголошувалося в документі, подальший розвиток міжнародного співробітництва у форматі В-4 – Україна має ключове значення. Цьому сприяють загальна прилегла територія і спільна історія в Карпатському басейні, розуміння українських політичних, економічних і соціальних реформ, бажання країн В-4 допомогти Україні зберегти інтеграційні процеси, орієнтовані на вектор зовнішньої політики Києва на засадах взаємоприйнятної європейської системи норм і цінностей.

Таким чином, на підставі проаналізованих офіційних документів з Програм президентства Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини у роботі В-4, слід засвідчити, що взаємовідносини країн Вишеградської групи ЄС з Україною в більшості питань з 2008 р. до листопада 2013 р. є успішним прикладом певних політико-економічних перетворень у контексті геополітичної взаємодії В-4 – Україна. Звіти, Програми президентства міністрів країн В-4 становлять важливе джерело вивчення діяльності Вишеградської четвірки для ствердження основних засад діяльності ЄС.

До пріоритетів офіційної допомоги Україні країн-членами Вишеградської групи ЄС належить підтримка розвитку демократичних інституцій, низка проєктів соціально-культурного розвитку. Їх реалізації на практиці сприяють державні адміністративні та неурядові організації.

Не претендуючи на вичерпність інформації, зазначимо, що Вишеградська група країн-членів ЄС належить до так званих “like minded countries” (*однодумців*) стосовно ініціативи Східного партнерства як важливого засобу просування суспільно-демократичної політики ЄС. Східне партнерство являє собою той інструмент політичної, економічної і соціально-культурної модернізації, який створив можливості зближення України з ЄС не лише в дипломатичному плані. Він сприяв реалізації плану досягнення того рівня трансформацій, коли Україна, попри трагічні суспільно-політичні події київського Майдану листопада – грудня 2013 р. – далі самоусунення Президента країни в лютому 2014 – обрання нового Президента України у травні 2014 р. – завдяки згуртованості гілок влади країни стала асоційованим членом ЄС з

перспективою повноправного членства в Європейському Союзі у найближчому майбутньому.

Країни Вишеградської групи, всупереч різному рівню пріоритетних стосунків з Україною, належать до тих держав, які підтримують перспективи членства України в ЄС, виступають за індивідуальний та водночас комплексний підхід Співдружності до України. Вишеградська четвірка, маючи досвід впровадження політичних, економічних, соціальних, демократичних принципів Європейського Союзу, в кінцевому підсумку сприяє перетворенню країн східного регіону, зокрема України, на демократичну, стабільну та безпечну територію не лише для країн Вишеградської групи, а й для всієї Європи.

Джерела та література:

1. Гріненко О. О. Міжнародно-правове регулювання зовнішніх зносин Європейського Союзу: нормативний аспект / О. О. Гріненко; [Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин]. – К.: Фенікс, 2011. – 447 с.

2. Євроінтеграція: досвід країн Вишеградської четвірки та українські реалії: Зб. статей / Ред. І. Коссе. – К., – 2014. – 86 с.

3. Каплинський О. Стан та перспективи співробітництва між Україною та Вишеградською четвіркою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://old.niss.gov.ua/monitor/september08/2.htm>).

4. Марущак Ю. Вишеградська група: можливості та перспективи співпраці з Україною / Ю. Марущак // International review. Відносини Україна – ЄС: в умовах сучасних викликів. – 2010. – № 2 (14). – С. 20–24.

5. Пулішова В., Стражай Т. Україна та Вишеградська група на шляху до взаємовигідних відносин / В. Пулішова, Т. Стражай // Зб. статей, укл. за результатами конф. “Україна і Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин”; Ужгород, 13–14 травня 2010 р. в рамках проекту SUREC (Словацько-український науково-дослідницький центр). – Братислава, 2010. – 164 с.

6. Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства / Тетяна Сидорук; Нац. ун-т “Острозька акад.”. – Львів: ПАІС, 2012. – 441 с.

7. Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та України: порівняльний аналіз / [В. Білчік та ін.]; За ред. проф. Г. М. Перепелиці; Foreign policy research inst. – К.: Стилос, 2013. – 301 с.

8. Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат (політико-економічний та секторальний аналіз): Монографія / М. Янків. – Львів: Світ, 2011. – 384 с.

9. Activities of the Hungarian Presidency of the Visegrad Group July 2009–June 2010 (www.visegradgroup.eu).
10. Annual Implementation Report of the Presidency of the Slovak Republic in the Visegrads Group (1 July 2010 – 30 June 2011). 70 p. (www.visegradgroup.eu).
11. Executive Report of the Polish Presidency of the Visegrads Group (July 2008 – June 2009). – 21 p. (www.visegradgroup.eu).
12. Hungarian Presidency in the Visegrad Group (2013–2014) (www.visegradgroup.eu).
13. Kral Devid. Can the V4 a Regional Association Play a Constructive Role in the EU Enlargement Process towards Eastn Europe / Devid Kral // Euro Atlantic quarterly. International Affairs, 3–4. – 2012.
14. Report of the Czech Presidency of the Visegrads Group (July 2011 – June 2012). – 19 p. (www.visegradgroup.eu).
15. Report of the Polish Presidency of the Visegrads Group (July 2012 – June 2013) / Ed. by P. Bajda. – Warsaw, 2013. – 64 p.
16. Wojna B. Eastern Partnership: The Opening Report / Ed. by B. Wojna, M. Gniadzowski. – Warsaw: The Polish Institute of International Affairs, 2009. – 74 s.
17. Zelenicka Z. The Visegrad Group and the EU-Balanced relationship between The Visegrad Group and the EU // Z. Zelenicka / Polliticke vedy. – P. 43–82.

Кавунник Анастасія (Київ, Україна). Вишеградська група та Україна в контексті ініціативи “Східне партнерство”: джерелознавчий аспект

У статті висвітлено джерелознавчий аспект процесу міжнародної співпраці країн Вишеградської групи та України в контексті реалізації ініціативи ЄС “Східне партнерство”. Проаналізовано офіційні документи 2008–2013 рр. каденцій головування у відповідній хронології Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії.

Ключові слова: Вишеградська група, Україна, Східне партнерство, Європейський Союз, президентські програми.

Кавунник Анастасія (Киев, Украина). Вышеградская группа и Украина в контексте инициативы “Восточное партнерство”: источниковедческий аспект

В статье освещаются источниковедческие аспекты процесса международного сотрудничества стран Вышеградской группы и Украины в контексте реализации инициативы ЕС “Восточное партнерство”.

Проанализированы официальные документы 2008–2013 гг. каденций председательства в соответствующей хронологии Польши, Венгрии, Словакии и Чехии.

Ключевые слова: Вышеградская группа, Украина, Восточное партнерство, Европейский Союз, президентские программы.

Kavunnyk Anastasiia (*Kiev, Ukraine*). **Visegrad countries and Ukraine in the context European Union initiative “Eastern Partnership”:** source aspect

The article considers source aspect of the process of international cooperation of the Visegrad countries and Ukraine in the context of the EU initiative “Eastern Partnership”. Analysis of official documents from 2008–2013 cadences presidency in the relevant chronology of Poland, Hungary, Slovakia and the Czech Republic.

Key words: Visegrad Group, Ukraine, Eastern Partnership, the European Union, the presidential program.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Березняк Ярослав (Ялта, Україна) – аспірант, Кримський гуманітарний університет, м. Ялта

Бублик Оксана – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Бурім Дмитро (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ганул Антон (Київ, Україна) – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Горбач Юлія (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сергій Гузенков (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, завідувач кафедри інноваційних освітніх технологій КЗ “Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти” ЗОР

Давибаран Ірина (Київ, Україна) – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Завальна Оксана (Київ, Україна) – старший науковий співробітник Національного музею історії України, зберігач наукового архіву музею.

Земський Юрій (Біла Церква, Україна) – доктор історичних наук, декан факультету права та філології Білоцерківського національного аграрного університету

Кавунник Анастасія (Київ, Україна) – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Казаков Геннадій (Бердянськ, Україна) – магістрант 6 курсу соціально-гуманітарного факультету, Бердянський державний педагогічний університет

Ковальчук Володимир (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ковальчук Оксана (Київ, Україна) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Корнієнко Вячеслав (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Коянс Анріс (Запоріжжя, Україна) – асистент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету

Мальченко Олег (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Маслак Володимир (Кременчук, Україна) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені М. Остроградського

Мацелюх Євген (Київ, Україна) – аспірант співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Михайлюк Марина (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Міценко Надія (Київ, Україна) – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Морозова Ольга (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олійник Олександр (Запоріжжя, Україна) – к.і.н., доцент, директор Торгового коледжу Запорізького національного університету

Романець Наталя (Кривий Ріг, Україна) – кандидат історичних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”, кафедра історії України

Сафронова Олеся (Київ, Україна) – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сахно Ірина (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сидорович Єгор (Херсон, Україна) – викладач Херсонського державного університету, здобувач Інституту історії України НАН України

Синяк Іван (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Смерека Богдан – (Київ, Україна) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Смуток Ігор (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сорокіна Світлана (Київ, Україна) – старший науковий співробітник Національного музею історії України, зберігач фондової групи “Епоха бронзи”

Старков Валерій (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Черченко Юрій (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Чорноіваненко Інна (Херсон, Україна) – аспірантка, Херсонський державний університет, кафедра всесвітньої історії та історіографії.

Шпитальов Геннадій (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, доцент Інституту управління і права Запорізького національного технічного університету

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 28

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ № 15259–3831Р

видано Міністерством юстиції України 30.04.2009 р.

Реєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 1999. – № 4)

Перереєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1–05/3

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 2010. – № 5)

Редактори:

Броніслав Адамович, Лариса Білик

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Комп’ютерний набір *Зінаїди Жолтанюк*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 20.06.2014. Формат 60x84^{1/16}

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 25,1.

Наклад 300 прим. Замовлення

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 28. – Київ, 2014. – 528 с.

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4